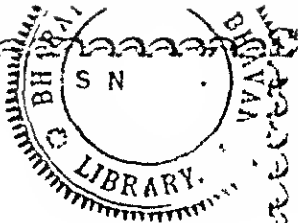

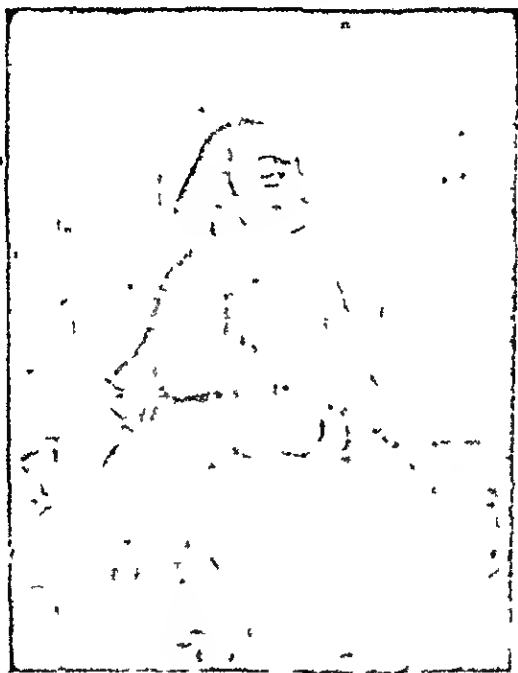
श्रीमच्छिवाचार्यजी.

श्रीमच्छिवाचार्यजी. गणेशजी. माधवभट्टजी.
 , गणेशजी (चमारण्य) स १५२५. चैत्र कृष्ण ११. तिरोधानम् (वासी हनुमान घाट)
 स १५८७ आषाढ शुक्र २.

श्रीमद्रोम्नामिश्रीरात्रुष्णजी
(तृतीय व्याजजी)

[illegible]

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(दशम-पूर्वार्ध-तामस-फल-प्रकरणम् ।)

(अध्यायाः २६-३२.)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

श्रीकङ्करपल्लीस्थतृतीयपीठाधीश्वरनित्यलीलास्थश्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तम-
चरणस्मरणार्थं 'तद्गृहसेवक सद्गत वैष्णव हरिजीवनदास पुरुषो-
त्तमदास' इत्यनेन सांप्रदायिकसाहित्यसमुद्धारार्थं निर्दिष्ट-
द्रव्यसंग्रहतो 'भृगुपुराण मूलचन्द्र तुलसीदास
वेलीवाला, बी. ए., एल्.एल्. बी., वकील
हाइ कोर्ट' 'सुरतिस्थ धैर्यलाल ब्रजदास
सांकलीया, बी. ए., एल्.एल्. बी.,
वकील हाइ कोर्ट' इत्येताभ्यां
संशोधय 'निर्णयसागर'
मुद्रणालये मुद्रयित्वा
प्रकटीकृता ।

5a8P8

VAL

311413

श्रीवल्लभाब्दा ४४५. सन् १९८०.

मूल्यं रूप्यकत्रयम् ।

We express our heartfelt thanks to the trustees Messrs. Harilal Desai**b**hai Desai and Motilal Govindlal who supplied us with the required funds,
for the publication of this work.

M. T. Teliwala.

D. V. Sankalia.

Printed by Ramchandra Yeshu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press,
23, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Mulachandra Tulsidas Telivala B. A., LL. B., Vakil, High Court,
Khakkar Buildings, C. P. Tank Road, Girgaon, Bombay.

EDITORS' NOTE.

Srimad Bhagavata is the fruit of *Veda Kalpavriksha* and *Tamasa Phala Prakarana* which is now published is the best portion of it. All *Vaishnavas* like it the most. The reason is plain. For removing the pain of separation, *Para Brahman* Himself comes down into the world, and being *रसो वै स*, gives *अनन्द* to souls devoted to Him in various ways. The culminating point is reached in *रासपञ्चाध्यायी* in which His contact or *Leela* with His souls is described in five different ways *आत्म, मनस्, प्राण, इन्द्रिय* and *शरीर*. In the last chapter of *Gستا*, it is stated that after one becomes *ब्रह्मभूत*, he gets the *भक्ति* of *कृष्ण*. This *भक्ति* or *भगवान्* is therefore a stage reached after *ब्रह्मभूत* and is superior to it. To be continuously enjoying the bliss of *रसो वै स* is the final goal of life, and in the last chapter of this *Prakarana* an idea is given as to how the souls of *Gopikas* were always engrossed in God. All this cannot be fully understood unless the reader has a clear grasp of the meaning of *Srimad Bhagavata* as explained by *Srimad Vallabhacharya*, who calls himself *वाक्पति देशानर*, who came here to explain the meaning by the command of God. It was our desire to write a long introduction explaining how *रसो वै स* manifests Himself to His souls, but we have been obliged for various reasons to leave it for some future occasion. We were able to collect six good manuscripts, the best of which we got from Mr Mohanlal of *Sankhoda*. It is a very well-preserved and extremely correct *ms* written in *Sanskrit* 1703. It was originally written for *Sri Vitthalraji* the grandson of *Sri Giridharji*, the first son of *Sri Vitthalasha* the second son of *Sri Vallabhacharya* himself. In this *ms* the portions of *Sri Vitthalasha* incorporated into *Subodhini* have been bracketed. We have also bracketed these portions and drawn the attention of readers to them. The second *ms* was one on which notes have been written by *Tuljaram Bhatta*, a pupil of *Sri Parushottamaji*. The *ms* is a very correct one, and we got it from *Sri Vrajaratnaji* of *Surat*. The third *ms* was obtained from the late Mr *Tansukhram M Tripathi*. One *ms* of *Kaka Sri Vallabhaji* was received from *Broach*. We have tried to settle the text of the *Slokas* of *Sri Bhagavata* according to *Sri Vallabhacharya*. A translation in *Gujarati* of the *Bhagavata* verses is given. *Sri Vallabhaji's Lekh* is also printed. We have added portions of *Nibandha*, and incorporated all available *Svatantra Lekhas* on various portions of *Subodhini*. Full details of all these are given in *sanskrit* preface. We have already published *Sri Goswami's Tippiari*, and *Sri Parushottamaji's Prakasa* on this portion. The reader has now before him all available literature on this most important portion except *दोषज्ञ* and we are very glad that we have been able to help him so far. Indexes of *Slokas* and *Kārikās* have also been given and quotations traced to their sources as far as we could. The funds for this publication have been supplied by the Trustees of the late *Harivandas Parushottamdas*—a very pious *Vaishnava* of *Dhandhuka*—in pursuance of the directions in his will, and we are glad to note that this most important work, carried through the press with great care and devotion, will be available to the *Vaishnava* public, at cost price or even less, and thereby they will get its full benefit, and thus this publication will be able to render help for the revival of learning in our *Sampradāya*.

This work is inscribed to the memory of the late *Sri Parushottamaji Mshārāja* of *Kankrol* the guru of the testator. The first edition of this work was also published with the help of the funds of *Seth Harivandas Trust* in memory of *Sri Balakrishnalalji Maharaja* of *Kankrol*.

With feelings of joy, we offer this fruit of our labour of love at the Lotus Feet of Lord *Sri Krishna*.

प्रस्तावना ।

श्रीमत्याः सुबोधिण्या दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधन-प्रकरणस्य प्रकाशनं श्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीगोवर्धनलालचरणद्रव्यसाहाय्येन कृतम् । तत्र श्रीवल्लभकृतलेखो मुद्रितः । तामेव पद्धतिमनुसृत्य दशम-पूर्वार्ध-तामस-फल-प्रकरण-श्रीसुबोधिण्या मुद्रणं 'मगवद्धर्म-परायण सद्गत ध-धुकानिवासि हरिजीवनदास पुरुषोत्तमदास' इत्यस्य साम्प्रदायिकसाहित्यसमुद्धरणार्थं निर्दिष्टद्रव्यसङ्ग्रहतत्त्वदुरुचरणनित्यलीलास्यश्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तममहाराजचरणस्मरणार्थं तद्रव्यसङ्ग्रहव्यवस्थापकाभ्यां वितीर्णद्रव्यसाहाय्येनास्माभिः क्रियते । अत्रापि श्रीवल्लभकृतलेखो मुद्रितः ।

एतत्प्रकरणमुद्रणे श्रीमदाचार्याणां श्रीमत्प्रभुचरणानां वा मूलपुस्तकं तु नैव दृष्टम् । तामससाधनश्रीसुबोधिनीपुस्तकं तादृशं प्राचीनं श्रीमद्गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाणां मन्दिरे सेवायां विराजते । एतत्प्रकरणस्य पाठादिनिर्णये श्रीमत्प्रभुचरणप्रपौत्राणां श्रीदामोदरारामज-श्रीविठ्ठलरायाणां पुस्तकं बहु साहाय्यमकरोत् । अत्यन्तं शुद्धमेतत्पुस्तकं प्राचीनं च । महातुभावैः श्रीविठ्ठलरायैरेतत्पुस्तकं बहुवारं वाचितमिति प्रतिभाति । विरामास्तैरेवासिन् पुस्तके निर्दिष्टाः । मूलश्लोकस्य विवरणं यत्र समाप्तं भवति, तदपि सूक्ष्मेक्षिकयात्र निर्दिष्टम् । अन्योपि विशेषोऽस्माभिरसिन् पुस्तके दृष्टः । श्रीमदाचार्यकृतश्रीसुबोधिण्या विचारणावसरे श्रीमत्प्रभुचरणैः क्वचित् स्वतन्त्रटिप्पणं व्याख्यानं वा निजपुस्तकोपरि लिखितम् । कालेन एतदेव टिप्पणं व्याख्यानं वा यद्यपि श्रीमत्प्रभुचरणैः स्वतन्त्रतया लिखितम्, तथापि लेखकदोषाद्वा श्रद्धाधिक्याद्वा आचार्यप्रभोस्तरतम्यं नास्तीति माननाद्वा श्रीमदाचार्यलिखितमूलश्रीसुबोधिण्यामन्तर्गतमभूत् । एतत्स्वतन्त्रलिखनं व्याख्यानं वा टीकाकारैः श्रीसुबोधिनीत्वेन स्वीक्रियते । एतावत्पर्यन्तं तथैव प्रचलति । तथापि सूक्ष्मदृष्ट्या विचारकाणां तु श्रीमत्प्रभुचरणलेखनरीतिः श्रीमदाचार्यलेखनरीतितो विलक्षणा प्रतिभात्येव । एतादृशं वैलक्षण्यं श्रीमत्पुरुषोत्तमैर्दृष्टम् । तथैव ज्ञापितं च तैर्यथावसरं निजग्रन्थेषु । श्रीमत्पुरुषोत्तमानामयं निर्देशः काल्पनिको नैवासीत् । लेखनरीतिः श्रीमत्प्रभूणां भिन्ना वर्तते इति ज्ञात्वा श्रीपुरुषोत्तमैः श्रीमत्प्रभुभिर्निजश्रीहस्ताक्षरलिखितस्वतन्त्राणां सङ्ग्रहार्थं प्रयत्नः कृतो दृश्यते । श्रीमत्प्रभुचरणश्रीहस्ताक्षरलिखितानि स्वतन्त्रलिखनानि स्वयं सम्पादितानि निजमन्दिरे सेवायां तै रक्षितानि । प्रयत्ने कृतेपि सर्वेपि स्वतन्त्राः श्रीमत्प्रभुचरणानां निजश्रीहस्ताक्षरलिखिताः श्रीपुरुषोत्तमैर्लेख्या इति तु नैव प्रतिभाति । तस्माद्वा प्रसङ्गाभावाद्वा श्रीपुरुषोत्तमैः दशमश्रीसुबोधिनीप्रकाशे प्रभूणां सर्वेपि स्वतन्त्रा नैव निर्दिष्टाः । अतः प्रश्न उपस्थितः कथमेतत् सम्पादनीयमिति । अस्पर्कल्पनया, कृतमेतन्नैव प्रामाणिकं

भवेत् । तथापि प्रभुचरणरूपयैतदपि साङ्गोपाङ्गं सम्पन्नम् । यतः श्रीविठ्ठलरायाणां पुस्तके सर्वेपि प्रभूणां स्वतन्त्राः () चिह्नान्तर्गतत्वेन निर्दिष्टाः । एतेन एवमपि भाति यदेतत्पुस्तकं मूलपुस्तकत एव लिपीकृतं स्यादिति । एतत्पुस्तकाधारेणैव श्रीमत्प्रभुचरणानां सुबोधिन्यामन्तर्गताः सर्वेपि स्वतन्त्रा अस्माभिः () चिह्नान्तर्गतत्वेन निर्दिष्टा इति । एतत्पुस्तकमस्माभिः संखेडास्थभगवद्धर्मपरायणमोहनलालसकाशादुपलब्धम् । एतत्पुस्तकं तेनापि श्रीगोकुले दर्भावतीस्थमोहनलालचुनीलद्वारा विक्रयेण प्राप्तम् । सम्बत् १७०३ वर्षे पौषवदिप्रतिपदि रविवासरे लिखितमेतदिति ।

द्वितीयं पुस्तकं श्रीविठ्ठलरायसूनुश्रीवल्लभानाम् । इदं सम्बत् १७१४ वर्षे लिखितम् । भृगुपुरस्थश्रीगोकुलनाथचरणसेवापरायणनवनीतलालसकाशादुपलब्धम् । इदमपि प्रायः शुद्धम् । तृतीयं सम्बत् १७०७ वर्षे लिखितम् । इदं सद्गततनसुखरामत्रिपाठीसकाशादुपलब्धम् । इदमपि प्राचीनम् । अस्मिन् मूलश्लोका वर्तन्ते । चतुर्थं श्रीमद्गोस्वामिश्रीमन्नरत्नानाम् । इदमपि प्राचीनम् । अस्मिन् पुस्तके कचित् स्वतन्त्रं टिप्पणमपि लिखितं दृश्यते । श्रीहस्ताक्षरसाम्येन श्रीपुरुषोत्तमानामन्तेवासितुलजारामभट्टेन लिखितमेतत्स्यादिति प्रतिभाति । एतद्विष्णुमस्माभिः मुद्रणे संगृहीतम् । अस्मिन् मूलश्लोकाः सन्ति । पञ्चमं श्रीमन्नरत्नानाम् । पञ्चाध्यायीपरिमितम् । एतदपि प्राचीनं प्रायःशुद्धं च ।

षष्ठं मोहमयीस्थश्रीमद्गोस्वामिश्रीगोकुलनाथानाम् । प्रायः प्रभूणां सर्वेषां स्वतन्त्राणां सङ्गहोत्र कृतो दृश्यते । इदमपि प्राचीनं प्रायः शुद्धं च ।

सप्तमं निलस्वरूपप्रज्ञाचारिणा श्रीवृन्दावने मुद्रितम् । अष्टमं भगवदीयमनोमोहनदासशास्त्रिवसन्तरामाभ्यां राजनगरे मुद्रितम् । नवमं हस्तलिखितं शुद्धं प्राचीनं च 'भट्टछत्रुलालाजी' इत्येतेषाम् । मुद्रणे सम्पन्ने तत्प्राप्तम् ।

एतदष्टपुस्तकाधारेण तामसफलश्रीसुबोधिनीस्थाः पाठा निर्णीता अस्माभिः । मूलश्लोकास्तु श्रीसुबोधिन्यनुसारेण योजिताः । गुर्जरभाषान्तः मूलश्लोकानां श्रीसुबोधिन्यनुसारेण योजितम् । मूलश्लोकस्य टिप्पणरूपेण मुद्रितम् ।

श्रीमद्ब्रह्मभट्टतलेखः पुस्तकचतुष्टयाधारेण शोधितः । पुस्तकद्वयं पं. गङ्गलालाजी-सद्गृहस्थम् । उभयमपि प्राचीनं प्रायः शुद्धम् । तृतीयं श्रीरत्नछोडलालानाम्, शान्तिहरिकृष्णेन दत्तम् । एतदपि प्राचीनं शुद्धं च । चतुर्थं च नटपुरस्थवैष्णवत्रिभुवनदासस्य । एवं पुस्तकचतुष्टयाधारेण यथामति संशोध्य मुद्रितोऽस्माभिः ।

उत्तार्य-राजस-सावन-प्रकरणवदत्रापि श्रीमदाचार्यकृतैतत्प्रकरणस्य निबन्धो मुद्रितः । श्रीपुरुषोत्तमभट्टतद्योजनापि संगृहीता । श्रीवनश्यामभट्टकृतैतत्प्रकरणार्थः श्रीगोकुलरायकृतैतत्प्रकरणाध्यायार्थश्च मुद्रितौ । श्रीमदाचार्यकृतपुरुषोत्तमानामसहस्रत एतत्प्रकरणीयनामानि संगृहीतानि ।- त्रिविधनामावलीतोपि एतत्प्रकरणीयनामानि सङ्कलितानि । श्रीमदाचार्य-

कृतैतत्प्रकरणीयानुक्रमिका च निवेशिता । अस्मिन् प्रकरणे बहूनि स्वतन्त्राणि टिप्पणानि व्याख्यानानि च । श्रीटिप्पणीमुद्रणावसरे मिलिताः प्रभूणां स्वतन्त्रलेखा अस्माभिरुक्तत्रैव संगृहीताः । अवशिष्टाश्च अधयावत् यावन्तोऽस्माभिरुपलब्धास्ते सर्वेऽपि संगृहीताः । अत्र प्रकीर्णव्याख्यानानि प्रायः श्रीहरिधनचरणकृतानि । तान्यपि संगृहीतानि । एतेषां व्याख्यानानां दर्शनेनास्माकमिदं स्फुरति । यद्यपि श्रीहरिरायैराद्यन्तं समग्रं व्याख्यानं श्रीसुबोधिण्या न कृतम्, तथापि तैस्तत्र तत्र विषमस्थलेषु स्वतन्त्रं व्याख्यानं लिखितम् । एतादृशानि बहूनि संगृहीतान्यस्माभिरत्र, तथापि नैवावशिष्टं किमपि व्याख्यानं श्रीहरिरायाणामिति तु वक्तुं नैव शक्यते । यदि सर्वेषां श्रीहरिरायाणां प्रकीर्णटिप्पणानां सङ्ग्रहः क्रियेत, तदा विजिज्ञासूनां यादृशं दर्शनं श्रीसुबोधिण्याः श्रीहरिरायाणामभूत्, तज्ज्ञातं भविष्यति । सम्प्रदायस्य भावनादृष्ट्या विचारकाणामेतत्कर्तव्यमावश्यकमेव । द्वितीयपीठाधीश्वरश्रीमद्रोस्वामिश्रीगोपेश्वराणामिदमतीवावश्यकम् । श्रीरघुनाथात्मजश्रीदेवकीनन्दनानां 'एतच्च भजनं न विषयवदि'त्यत्र स्वतन्त्रं टिप्पणमेकमेव प्राप्तम् । तदप्यत्र संगृहीतम् । एतेषां श्रीदेवकीनन्दनानामपि बहूनि एतादृशानि व्याख्यानानि स्युरिति मन्यामहे । तत्पीठाधिष्ठितश्रीमद्रोस्वामिश्रीवल्लभैरेतानि संगृह्य रक्षणीयानि । श्रीगोकुलनाथानामपि स्वतन्त्र-टिप्पणानि सङ्ग्राह्याणि । श्रीमत्प्रभूणां स्वतन्त्रलेखा अस्माभिरत्र संगृहीताः, तथाप्यधुना नावशिष्यते कोपीति तु नैव वक्तुं शक्यम् । कस्यचिद्भगवदीयस्य हरिकृष्णपाहाडस्य 'भजत' इत्यत्रोपलब्धा प्रकीर्णदीपिकापि मुद्रिता । श्रीपुरुषोत्तमानामन्तेवासितुलजारामकृतं रासस्थपोडशगोपिकासङ्ख्याततत्पर्यवर्णनमपि मुद्रितम् । अत्रायं पत्रद्वयं तु लुप्तम् । एतेषां स्वतन्त्राणां मुद्रणं नैवास्मत्सन्तोषप्रदम् । कचिदेकमेव पुस्तकं मिलितम्, तदपि नैव शुद्धम् । एतच्छोवनार्थं साम्प्रदायिकाः प्रयत्नं कुर्वन्तिवति प्राययामहे । अस्मिन् सङ्ग्रहे पं. गङ्गालालजीसंस्थाया उपकारस्त्वविस्मरणीयः । श्रीरणछोडलालानां तदाश्रित-शास्त्रिहरिकृष्णस्यापि तथैवोपकृतिः । मद्रालालशास्त्रिभिः मद्रचलमद्रशर्मभिरपि चहूपकृतम् ।

ग्रन्थान्ते श्रीसुबोधिनीत्यकारिकाणां मूलश्लोकानां चानुक्रमौ निवेशितौ । तौ चास्मदीयेन 'नटवरलाल धीरजलाल साङ्गलीया'इत्यनेन सम्पादितौ । एतत्प्रकरणे श्रीमदाचार्यैरुपन्यस्तानां वाक्यानां सूचिपत्रमपि यावच्छक्यं सम्पाद्य निवेशितमस्माभिः ।

एतद्वन्त्यस्य साहित्यदानेन पूर्णत्वसम्पादकानामुपरिनिर्दिष्टानामाचार्यैर्वंश्यगोस्वामिचालकानां साम्प्रदायिकविदुषां द्रव्यसाहाय्यसम्पादकानां भगवदीयानां चोपकारं मुक्तकण्ठेन उद्घोषयामः । तेषां कृपयैवेतत्प्रकरणं सर्वोद्भूतसम्पन्नमभूदिति । विस्तरस्तु वेणुनादे द्रष्टव्यः ।

श्रीसुबोधिनीप्रणेतृणां श्रीमदाचार्यश्रीमद्रत्नभाषीशचरणानामैतिह्यं तु साम्प्रदायिकानां सुविदितमेवेति नेह विस्तरः । श्रीसुबोधिनीलेखकाराणां विषये किमप्यस्माभिः राजस-साधन-प्रकरणे लिखितम् । तदनन्तरं शास्त्रिनन्दकिशोरैः श्रीपुरुषोत्तमकृतश्रीवल्लभानां

मतस्योपन्यासो जन्मप्रकरणप्रकाशे दर्शितः । स उपन्यासस्त्वेवम् । 'यथानेवंविद' इत्यत्र एकपदमिति । वेदनं वित् । भावे क्प् × × × इत्यर्थे इति श्रीवल्लभः । तन्ममापि सम्मतमिति' १०-४-२० । प्राचीनतमप्रकाशपुस्तकेषु 'श्रीवल्लभ' इति दृश्यते । प्रसिद्धश्रीवल्लभकृतलेखेऽयं भागोऽक्षरश उपलभ्यते । एतेन श्रीवल्लभानां श्रीसुबोधिनीलेखप्रणेतृत्वं सुष्ठु निश्चीयते । श्रीपुरुषोत्तमैः प्रायः सर्वेषामेव निजपूर्वजानामुपन्यासो निजग्रन्थेषु कृतो दृश्यते । 'इति श्रीद्वारकेश्वराः' 'इति श्रीदेवकीनन्दनाः' 'इति श्रीकल्याणरायाः' 'चचा श्रीगोपेशाः' 'श्रीगोकुलनाथाः' 'श्रीहरिरायाः' 'श्रीब्रजराजाः' इत्येवं सर्वत्रोपन्यस्तपूर्वजस्य बहुवचनेनोपन्यासः कृतः । अत्र तु श्रीसुबोधिनीलेखकाराणां 'श्रीवल्लभ' इत्येकवचनेनोपन्यासः कृतः । एतेन श्रीवल्लभानां श्रीपुरुषोत्तमैर्म्योऽर्वाचीनत्वं सूच्यते । श्रीवल्लभाः श्रीपुरुषोत्तमानां प्रीतिपात्रमासन्निति तदन्तिमदानपत्रे तत्कृतसम्मत्यानुमीयते । इदं दानपत्रं वेणुनादे मुद्रितमेव । एतादृशां महानुभावानां श्रीवल्लभानामुपन्यासः श्रीपुरुषोत्तमैरेकवचनेन क्रियते, तेन तेषां श्रीपुरुषोत्तमैर्म्यः कनीयस्त्वं तत्प्रीतिपात्रत्वं च सूच्यते । अन्यथा सर्वत्र बहुवचनेन पूर्वजानामुपन्यासकर्तृभिः श्रीपुरुषोत्तमैः कथमत्रैकवचनेन श्रीवल्लभानामेवैवमुपन्यासः कृत इति सम्यङ्नसि नायाति । निजपूर्वजानां श्रीवल्लभानां श्रीपुरुषोत्तमैरेव एकवचनेनोपन्यासः कृत इत्यपि नैव सुवचम् । यतो दृष्टेषु पूर्वजमतोपन्यासेषु सर्वत्र तैर्वहुवचनेनैव प्रयुक्तम् । अतः यः कोपि श्रीवल्लभः श्रीपुरुषोत्तमात्कनीयान् तन्मित्रं चासीत्, स एव श्रीसुबोधिनीलेखस्य प्रणेतृ इति सम्भवति । तादृशस्य सम्प्रदाये एक एव श्रीरघुनाथवंश्यः श्रीविठ्ठलेशात्मजः श्रीवल्लभ आसीत् । अतोयमेव श्रीवल्लभः श्रीसुबोधिनीलेखप्रणेतृ इति सुष्ठु निश्चीयते । एतेन कल्पपादपे निर्भयरामोक्तं समर्थितं भवति । निर्भयरामोपि 'अयमेव श्रीवल्लभः श्रीसुबोधिनी व्याख्याते' इति तत्र प्रतिपादयति । प्राप्येपु चहुपु लेखपुस्तकेषु दृश्यमाना 'श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृत' इतीतिश्रीरूपेणैव समर्थिता भवति । मन्मागहे च श्रीपुरुषोत्तमैः प्रथमसुबोधिनीतः प्रकाश आरब्धः, श्रीवल्लभैश्च दशमसुबोधिनीत इति । एतेन दशमप्रकाशे श्रीपुरुषोत्तमकृतः श्रीवल्लभमतोपन्यासः सुष्ठु सङ्गच्छते । इमे श्रीवल्लभाः श्रीमत्प्रभुचरणपद्मपुत्रश्रीरघुनाथतश्चतुर्धा सहचां विभूषयन्तः सम्बत् १७२९ वर्षे कार्तिककृष्णद्वादश्यां प्रादुर्भूताः । श्रीविठ्ठलरायाणां कनीयासः सूनवः । योऽशग्रन्थोपरि तेषां विवरणानि सुबोधिनीनुसारीणि दृश्यन्ते । एतैर्वर्षस्य विभागत्रयं कृतम् । प्रथमे विभागे श्रीगोकुलेन्दुं सेवमानाः श्रीगोकुले श्रीकाम्यवने वा व्यरीरजन् । द्वितीये कदम्बखण्ड्यां निवसन्तो ग्रन्थान् विवरणानि चाव्यूजन् । तृतीये च सदुपदेशैर्जीवानुद्धर्तुं भारतवर्षं पर्यटन्तः तस्सेवां स्वीकृतवन्तः । श्रीगोपीनाथदीक्षितवंश्यश्रीरघुनाथात्मजश्रीब्रजनाथानामेते गुरव आसन्निति तत्कृताणुभाष्यप्रभामङ्गलस्योक्तोऽवगम्यते । एतेषां प्राचीनं चित्रं चतुर्थपद्मपीठाधीश्वरश्रीवल्लभानां सङ्गदे वर्तत इति तच्छि-

व्यकार्यवाहकसद्गतवैष्णवगिरिधरदासतो ज्ञातम् । तत्प्राप्त्यर्थं महाराजान् वयं विज्ञापित-
वन्तः । तथाप्युत्तरं नोपलब्धम् । अतस्तच्चित्रनिवेशनार्थमस्मदीयो मनोरथोऽधुना नैव
सफलः । श्रीमन्महाराजानां कृपायां सत्यां सोपि प्रमुक्तपया कदाचित् सफलो भविष्यतीति
मन्यामहे इति ।

तामस-फल-श्रीसुबोधिनी-साधनेषु श्रीमत्प्रभुचरणकृतटिप्पणी तु मुद्रितैवास्माभिः ।
श्रीपुरुषोत्तमकृततत्प्रकाशोऽपि प्रकाशितः । उभयमपि श्रीहस्ताक्षरपुस्तकतः संशोध्य
मुद्रितमस्माभिः । अधुनावशिष्यते लालूभट्टकृतैतत्प्रकरणयोजना, निर्भयरामभट्टकृतकारि-
कार्यश्च । तत्र योजनायाः भट्टवलभद्रशर्मदत्ततन्मूलपुस्तकतः संशोधनं कृतम् । यथावकाशं
तामपि प्रकाशयिष्यामः । निर्भयरामकृतकारिकार्यश्च श्रीटिप्पणीप्रकाशलेखानां कारिका-
व्याख्यानसङ्ग्रहरूपो वर्तते । सोऽपि श्रीसुबोधिनीकारिकापाठकर्तृणामत्यन्तमुपकरोति ।
ततश्च तन्मुद्रणमपि साम्प्रदायिकानां हितावहमिति । प्रथमद्वितीयमूलसुबोधिण्या मुद्रणं
तु यथातथा चलभद्रशर्मभिः कृतमेव । तृतीयसुबोधिनीमुद्रणं श्रीनाथद्वारे सुदर्शनयन्त्रालये
आरब्धम् । श्रीरणछोडलालैः दशमपूर्वार्धसुबोधिनीमुद्रणं सर्वाङ्गसमेतं प्रतिज्ञातम् ।
तत्सारम्भोत्सवोऽपि जातः, मुद्रणं तु सम्पन्नं कदा भविष्यतीति भगवानेव जानाति ।

भगवतो रसात्मकत्वम्, रसनिष्पत्तिप्रकारः, तत्प्रणाडी, तन्निर्दोषत्वं, परमफलत्वं,
इत्येतत्सर्वप्रतिपादकोपोद्धातस्यात्रैव निवेशनार्थमस्मन्मनोरथ आसीत् । तथापि प्रतिबन्धानां
चाहुल्यात् भगवदावेशस्य तिरोधानात्स्वल्पत्वाद्वाधुना तदाग्रहोऽस्माभिस्त्यक्तः । श्रीम-
त्प्रभुचरणकृपया सोपि कदाचित् फलिष्यतीति ।

एवं यथाशक्ति सर्वाङ्गसम्पन्नत्वमस्य प्रकरणस्य सम्पादयितुं प्रयासः कृतः । एतेन
कस्यचिदपि भगवदीयस्य तामसफलप्रकरणावगाहने किमपि सौकर्यं भविष्यतीति विचारेण
परमप्रेम्णा परिश्रमेण च सिद्धमेतत्प्रकरणं श्रीसुबोधिण्याः श्रीमत्प्रभुचरणकमलेषु समर्पयाम
इति । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

मुम्बई सम्बत् १९८०

दोलोत्सवः ।

}

मूलचन्द्र तेलीवाला.

धीरजलाल साङ्गलिया.

श्रीगोकुलनाथात्मजश्रीपुरुषोत्तमजी.

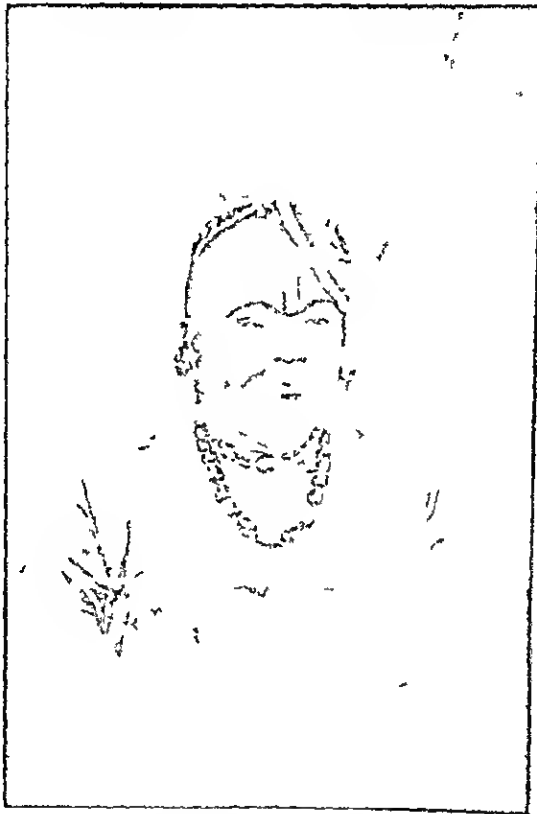

(देव गणेशजी के विराट्)

प्रकाश मन्त्र १८१६ पृ. १

श्रीमद्गोस्वामिश्रीबालकृष्णलालजी, (काकोलीवाला.)

प्राकट्य म ११०४ आवाह कृष्ण १

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(दशमतामसफलप्रकरणम् ।)

श्रीमदल्लभाचार्यप्रकटिता ।

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

ब्रह्मानन्दात्समुद्भूत्य भजनानन्दयोजने ।

लीला या युज्यते सम्यक् सा तुर्ये विनिरूप्यते ॥ १ ॥

लौकिकस्त्रीषु संसिद्धस्तद्वारा पुरुषे भवेत् ।

खानन्दानुभवार्थं हि योग्यतापि निरूपिता ॥ २ ॥

ततो हि भजनानन्दः स्त्रीषु सम्यग् विधार्यते ।

तद्वारा पुरुषाणां च भविष्यति न चान्यथा ॥ ३ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

श्रीकृष्णाय नमः । पङ्क्तिशे । ब्रह्मानन्दादिति । समुद्भूत्य सर्वान् गोकुलस्या-
निति शेषः । भजनानन्देति । मुख्या गोमज्जयोपितश्चेत्सुमपत्रिधानामपि गोपिकानामिति
शेषः । देवयानाप्रसङ्गस्तु सामान्यतः सर्वेषामन्यभावातिवृत्तिबोधकः, प्रकृते गोमज्जयोपितां
तथात्वबोधनायोक्तः । अत एव तद्व्यायकारिकाया 'मेकाग्रिणे सर्वभावातिवृत्तानां तु
पूर्ववत् । गानेन रमणं चक्रे' इत्यनेन गोमज्जयोपितामेव रमणमध्यायार्थं उक्तः । अतो
गोपिकानामेव भजनानन्ददानमत्र प्रकरणाधीनं, न तु गोपानामिति भावः । कल्याणत्वये समा-
नकर्तृकत्ववत् समानकर्मकत्वनियमाभावाद्ब्रह्मानन्दयोजनं सर्वेषामेव, भजनानन्दयोजनं
गोपीनामेवेत्यतः कथं संगतिरिति पूर्वपक्षस्य नावसरः । ब्रह्मानन्दात् सर्वानुद्भूत्य गोपीनां
भजनानन्दयोजने भगवता कर्तव्ये सति या लीला युज्यते सा निरूप्यते इत्यन्वयः ।
तासामेव तद्दाने को हेतुरिति शङ्कानिरासार्थाग्रिमकारिकेति टिप्पण्यामुक्तम् । एतादृशयो-
ग्यता गोपेभ्यः संपन्नेत्यरुच्या टिप्पण्यां द्वितीयपक्ष उक्तो यद्वेति । तर्हि 'मित्रो वा पुरुषो
वापी'त्यत्रोक्ता पुरुषेपि सा गतिर्योग्यतामायाज्ञ स्यादित्यरुच्या तत्रैव तृतीयः पक्ष उक्तो
यद्वेति । फलितमनुवदन्ति ततो हीति कारिकाया । तद्वारेति । एतद्विष्टमगवद्गोप्यस्त्री-

स्त्रिय एव हि तं पातुं शक्तास्तासु ततः पुमान् ।
 अतो हि भगवान् कृष्णः स्त्रीषु रेमे ह्यहर्निशम् ॥ ४ ॥
 बाह्याभ्यन्तरभेदेन आन्तरं तु परं फलम् ।
 ततः शब्दात्मिका लीला निर्दुष्टा सा निरूप्यति ॥ ५ ॥
 ततो रूपप्रपञ्चस्य पञ्चधा रमणं मतम् ।
 आत्मना प्रथमा लीला मनसा तु ततः परा ॥ ६ ॥
 वाक्प्राणैस्तु तृतीया स्यादिन्द्रियैस्तु ततः परा ।
 शारीरी पञ्चमी वाच्या ततो रूपं प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥
 पङ्क्तिं तु हरिः पूर्वं जीवानानन्दयत्स्वयम् ।
 ते चेत् समर्पितात्मानस्तत्रोपायश्च रूप्यते ॥ ८ ॥
 आत्मा यावत् प्रपञ्चोऽभूत्तावद्वै रमते हरिः ।
 सोऽन्तःकरणसम्बन्धी तिरोधत्ते हरिश्च सः ॥ ९ ॥

प्रथमं भजनानन्दं निरूपयितुं स्त्रीषु स्वानन्दः स्थापनीय इति तासु रत्यर्थमिच्छां

धीविह्वलायात्मजश्रीचहभक्तलेखः ।

त्वलक्षणशक्तिप्रवेशेनैतदनुग्रहेण वा भवतीत्यर्थः । नित्यलीलास्थभक्तविशिष्टप्रभुदर्शने तासा-
 मनुग्रहेण तादृशो भावः श्रुतीनां जातः । 'यथा त्वलोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिका' इति
 श्रुतिभिरुक्तम् । तथा गोपेष्वेतदगावाद्योग्यताभावाच्च तद्वानमिति भावः । अत्रोभयत्रापि
 पुरुषपदेन 'स्त्रियो वापी'ति वाक्योक्ता ज्ञेयाः, न तु गोपाः । शब्दात्मिकेति । शब्देनात्मा
 स्वरूपं यसेति विग्रहः । शब्दस्य लीलेति टिप्पणीस्वारसेनार्थः । रूपप्रपञ्चस्येति ।
 रूपस्य प्रपञ्चो विस्तारस्तत्प्रकारकरमणं तदानन्दस्थापनमित्यर्थः । सम्बन्धमात्रविवक्षया
 पृष्ठी । टिप्पण्यां बलं हि प्राणानां धर्म इति । 'अन्नेन प्राणाः प्राणैर्वल'मिति श्रुतेर्वलस्य
 प्राणजन्यत्वादिति भावः । अयं भाव इति । स्वामिनीविषयकभावकृतस्तत्प्राधान्यात्मभावः
 स्वामिनीप्राधान्यमिति यावत् । संबन्धी तथा हरिरिति । एतस्माग्निमेण तथेत्यनेनान्वयः ।
 पत्यादिवद्धरिस्तथा अन्तःकरणसम्बन्धीत्यर्थः । तद्वशुत्वादितं सर्वेत्यारभ्येतीत्यन्तेन ।
 गीतगोविन्दादिष्विति । अत्र तु कायिकानन्ददाने मानो न जात इति तथाऽकरण-
 (वह्निरेव मानापनोदाकरणं)मिति भावः ।

सुबोधिण्यां भगवानपीत्यस्याभासे । प्रथममिति । पञ्चप्रकारकमध्ये आत्मने-
 त्यर्थः । स्त्रीष्विति । प्रसादयुक्तेष्व्यात्मस्वित्यर्थः । स्वानन्द इति । आत्मानन्द इत्यर्थः ।
 तास्त्रिणि । तत्सम्बन्धिराग्नदर्शनस्य हेतुत्वोत्तयेति भावः । मनःस्वरूपस्य करणासम्भवा-
 त्तद्धर्मस्यैव करणमित्याशयेनाहुः इच्छामिति । काममित्यर्थः । उद्भूतेच्छाया एव कामत्वो-

कृतवानित्याह भगवानपीति ।

श्रीशुक उवाच—भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः ।

वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः ॥ १ ॥

‘मयेमा रंस्य क्षपा’ इति या रात्रयो वरत्वेन दत्ताः, स्त्रीणां रमणार्थाः, ता रात्री-
भगवान् परिगृह्य, सर्वोत्थेव रात्रिषु ता आधिदैविकीरारोप्य, पूर्णत्वात्तासां पूर्णिमारूपाः
कृत्वा, ऋतुमपि शरदमेव कृत्वा, तस्यापि कार्यं पुष्पाण्येव कृत्वा, रसोद्दीपकत्वेन सर्वा
सामग्रीं विधाय, पश्चाद्रमणार्थं स्नानन्दप्रकाशकं कामपितामहं मन उत्पादितवान् । तत्र
सर्वासु संकल्पः स्वस्मिन्नपि बोधनीयः । तत्र वेणुरपि सहायतां प्राप्स्यति । ततः काम-
वर्णनम् । अतः प्रथमं तादृशं मनः कृतवान् । यद्यपि एतत्प्रणालिकाव्यतिरेकेणापि स्नानन्दं
तत्र स्थापयितुं शक्तः, तथापि मर्यादा तिष्ठत्विति भगवानपि मनश्चक्रे । नन्वेवं सति
स्नानन्दः स्नानत्यागात् अन्यथा भवेत्, ततः स्वरूपादपि प्रच्युतः स्यादित्याशङ्क्याह
योगमायामुपाश्रित इति । योगमाया हि यथास्थितमेवान्यत्र स्थापयति, यथा सङ्कर्ष-
णम् । लीलार्थं सापि पूर्वं परिगृहीतेति नापूर्वं किञ्चित् । यथा प्रमाणे रक्षायां च

श्रीविठ्ठलरायामञ्जरीवद्धभक्तलेखः ।

तेरिति भावः । व्याख्याने परिगृह्येति । ईक्षणे नायकभावरूपविशेषस्य हेतुं रात्रिपरिगृह्य
इत्यर्थः । परिग्रहं विवृण्वन्ति सर्वास्त्विति आरोप्येत्यन्तेन । वीक्षणहेतवो विशेषाः परि-
गृह्येत्यारभ्य विधायेत्यन्तेनोक्ताः । कामपितामहमिति । रन्तुं मनश्चक्रे इत्युक्ते रमणस्य
कामसाध्यत्वात् कामस्य संकल्पजत्वान्मनसः कामपितामहत्वं सम्पादितवानिति सम्पन्नम् ।
तथा चाग्रे कामवर्णनात् सङ्कल्पं ततः कामं च कृतवानित्यर्थः । तत्र सर्वास्त्विति । देव-
(भगवन्मनोरूपचन्द्रसाहित्येनेत्यर्थः) साहित्येन कामजनने सति स्वस्मिन् स्थितोपि सङ्कल्पः
सर्वासु बोधनीयः । गानेनेति शेषः । स्वसङ्कल्पबोधनेन तासां अपि सङ्कल्पोदयो जातः ।
स च (वामदशां) मनोहरमिति पदेनोक्तः । गानं मनो हरति स्वाधारविषयकसङ्कल्पयुक्तं
करोतीत्यर्थः । तत्रेति । बोधने गानं करणम्, वेणुः सहायः । केवलमानेन तावद्दूरं शब्दो
न गच्छेदिति भावः । कामवर्णनमिति । अनङ्गवर्धनमितिपदेन तत्स्थित (गीतस्थित)-
कामवर्णनमित्यर्थः । एवं सतीति । रमणेन स्नानन्दस्थापने कृते सतीत्यर्थः । स्नानन्द
इति । आत्मानन्दो, न तु धर्मरूप इत्यर्थः । स्नानत्यागादिति । स्वरूपस्य स्वाधारत्वा-
त्तदानन्दस्य स्नानं स्वरूपमेव, हस्तपादादेर्देह इवेत्यर्थः । अन्यथा भवेदिति । जीवधर्मत्वं
प्राप्नुयादित्यर्थः । स्वरूपादपीति । अन्यत्र गतौ तस्य पुरुषोत्तमानन्दत्वं न स्यादित्यर्थः ।
(‘प्रमाणे इति निमित्तसप्तमी । प्रमाणसम्बन्धिनि कार्ये तद्विरोधपरिहारार्थं

१. शरद् ऋतुमां प्रवृद्धिं मतिपात पुष्पोदयं ये रात्रिभोजं विशेषं दर्शनं कर्तुं भगवान् एव
योगमायानो विदुः भाषय करीने रमणार्थं मन उत्पन्न कर्तुं. *बोधनम् ।

चलमद्रोपयोगः, एवं कार्ये योगमायायाः । तत्राप्यन्तरङ्गा योगमाया, अन्यत्र स्थितं प्रमाण-
मन्यत्रापि योजयति, अन्यत्र स्थितं चानन्दमन्यत्र । अतः प्रमाणातिरिक्तमार्गो भक्तिमार्ग-
श्चाग्रे विततौ भविष्यतः । याश्च रात्रयो रमणार्थमेव निर्मिताः, ता एव परिगृहीताः,
अन्यथा साधारणीपरिग्रहे सर्वत्रैवानन्दः स्यात् । शरदि ऋतावुत्फुल्ल मल्लिका यासु । ता
दृष्ट्वा रमणार्थं मनः कृतवान् । योगमायां च समीप एवाश्रित्य स्थितः ॥ १ ॥

नूतने तस्मिन् मनसि देवता नास्तीति, अनधिष्ठितं च कार्यं न साधयिष्यतीति
तदधिष्ठातृदेवं चन्द्रं च ससृज इत्याह तदोडुराज इति ।

श्रीविठ्ठलरायामजध्रीवल्लभकृतलेखः ।

चलमद्रोपयोगः । तदुक्तं वत्सासुरप्रसङ्गे दर्शयन् चलदेवायेत्यत्र । वत्सवधस्यानुचि-
तत्वमाशङ्क्य वेदरूपबलदेवाय तत्सम्मत्यर्थं प्रदर्शनमिति । रक्षायामिति । प्रतिबन्धका-
नागमनेन रसरक्षार्थमित्यर्थः । तत्राप्यन्तरङ्गेति । स्वरूपानन्दविरोधनिवर्तिकेत्यर्थः ।
विरोधपरिहारमाहुः योजयतीति । युक्तं भवति तथा स्थापयतीत्यर्थः । एतदाशयेनैव
टिप्पण्यां 'रसं लब्ध्वानन्दी भवती'ति श्रुतिस्थिरसपदस्यार्थः सर्वात्मभावलक्षणस्यायिभाव
उक्तः । अत्रायं भावः । छान्दोग्ये 'भूमा कस्मिन् प्रतिष्ठित' इति प्रश्ने 'स्वे महिम्नी'त्युत्तरम् ।
स्वरूपभूते सर्वात्मभावलक्षणे महिम्नि प्रतिष्ठित इति तदर्थः । योगमाया सर्वात्मभावमुद्बो-
धयति, तदा तस्मिन् प्रतिष्ठितौ तस्य स्वरूपभूतत्वान्न स्थानत्यागशङ्केति । स्वे महिम्नीति
पदद्वयकथनेन तस्य स्वरूपत्वं धर्मत्वं चोक्तम् । तेन स्वरूपत्वमादाय भूमप्रतिष्ठाधर्मत्व-
मादाय तस्य भक्तेषु स्थितिश्चाविरुद्धा । अतस्तस्य स्वरूपभूतत्वे तस्याप्यन्यत्र स्थितिः
कथमिति शङ्काया नावसरः । साधारणीपरिग्रहे इति । यासु रात्रिषु चाललीला अन्याश्च
(रमणव्यतिरिक्ताः) तादृश्यो लीला जायन्ते तासामेवैतल्लीलायामपि परिग्रहे इत्यर्थः ।
सर्वत्रैवेति । गोगोपादिष्वपीत्यर्थः । 'न चैवं विस्मय' इत्यस्य द्वितीयव्याख्याने 'इयं च
लीला स्वरूपानन्दरूपा तादृश्ये'ति वक्ष्यते । स्वरूपमेव य आनन्दस्तन्निरूपिकेयं लीलेति
तदर्थः । तथा च स्वरूपस्यापरिच्छिन्नत्वात्तदानन्दः स्वाधाराधेयेषु सर्वेष्वेव प्रकटः स्यादिति
भावः । शरदेति तृतीयाया अर्थमाहुः शरदि ऋताविति । तादृगृतौ सत्येवं जातमतो
हेतौ तृतीयेत्यर्थः । योगमायां चेति । रमणार्थं मनःकरणं योगमायाश्रयणं चेति चकारः ।
तथा च मूले रन्तुमित्यस्योभयत्राप्यन्वयः । टिप्पण्यां शरदि ऋतावित्यस्याभासे । ननु
सर्वज्ञस्येति । सार्वदिकमिति । लौकिकरात्रिषु रमणकालेपि विद्यमान(रात्रिदर्शन)मि-
त्यर्थः । तथा चैतद्रात्रिदर्शनस्यैवालौकिकरमणेच्छायां हेतुत्वोक्तेस्तस्य च लौकिकरात्रिरमणेपि
विद्यमानत्वेन तास्वरूपलौकिकरमणं स्यात् । तदा च तासामपि रात्रीणामलौकिकीत्वमेव
स्यादिति भावः । एतद्रात्रिदर्शनेऽलौकिकरमणे नियमोपि नास्तीत्याशयेनाहुः ईश्वरस्येति ।

तदोडुराजः ककुभः करैर्मुखं प्राच्या विलिम्पन्नरूपेण शान्तमैः ।

सं चर्पणीनामुदगाच्छुचो हरन् प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥२॥

यदैव मनः कृतवान्, तदैव तस्याधिदैवतमुडुराज उदगात्, उदितो जातः । यद्यप्येकदा रात्रयो दृष्टाः, तथापि क्रमेणैव तासां स्थितिः । भगवन्मनश्चन्द्रस्याधिदैविकत्वात् पूर्ण एव सः, निष्कलङ्कश्च । मनस्वेवाविर्भूते तस्याविर्भावः, क्रीडायामुपरतायामुपरतिः, मध्याकाशपर्यन्तमेव गमनम्, नास्तमयः कदाचिदपि । सोऽपि चन्द्रः, स्त्रीणां मनांसि उडुस्थानानीति तेषामपि रक्षकः । इदं प्रथमतया जात इति पूर्वस्यामेव दिशि तस्योदय उच्यते । 'सा दिग्देवाना'मिति । तस्या दिश इन्द्रो देवता अधिपतिश्च । इदानीं भगवानेवेन्द्र इति तस्य रतेरूपः तस्यामुद्गतः । अतः प्राच्याः ककुभः मुखं मध्यभागं स्वकरैः स्वकिरणैः विलिम्पन् उदगात् । तस्या मुखे न रागः स्थितः, प्रतिस्पर्धिभ्यां सूर्य-सम्बन्धेन रागसंभवात्, अतः अस्या अपि मुखं कुङ्कुमसदृशैः करैरारक्तं क्रियते । यदि चन्द्रः स्वदिशो मुखं न रक्षयेत्, तदा भगवन्मनोऽपि स्त्रीणां हृदयं न रक्षयेत् । कराः

श्रीबिठ्ठलरायामजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सुवोधिभ्यां तदोडुराज इत्यस्याभासे । चन्द्रं चेति । मनश्चक्रे चन्द्रं च समृजे इत्यन्वाचयः । व्याख्याने पूर्ण एव स इति । आधिदैविकस्य भगवत्त्वात् पङ्कधर्मा आधि-भौतिकविलक्षणा उक्ताः । उडूनामिव स्थानं स्थितिर्येषाम् । यथोडवो रात्रिष्वेव प्रकाशमानाः, तथैतान्यप्येतद्रात्रिष्वेव प्रकाशमानानीत्यर्थः । तेषामपीति । भगवन्मनसो देवत्वादक्ष-कस्तन्मनसां च रक्षक इत्यपिशब्दः । इदं प्रथमतयेति । एतलीलार्थमेव जातत्वालीला-स्थलस्य वृन्दावनस्य सचर्पणीस्थानाच्चन्द्रग्रामाव्याच्यां दिशि सत्त्वेन तस्यामेव दिश्युदय इत्यर्थः । सा दिगिति । देवानां लीलोपयोगिपदार्थानां तत्रैव स्थितत्वादित्यर्थः । वृन्दा-वने रमणनिश्चयादेतासां मनस्तद्विषयेव स्थितमिति तादृशोडूनां राजापि तत्रैवोदित इति भावः । आर्थं समाजमाहुः तस्या दिश इति । मध्यभागमिति । वृन्दावनमित्यर्थः । अत एव वनस्य तत्कालमनोभिरञ्जितत्वं वक्ष्यते । प्रतिस्पर्धिभ्यामिति । सायंकालेन हेतुना भगवतो वृन्दावनात् प्रतीच्यामागतत्वेन तत्र शयनारात्रिकसामयिकवेणुनादादिना रागसम्भवादित्यर्थः । इदं टिप्पण्यामित्येतत् सर्वं हृदिक्लृप्तेत्यत्र सर्वशब्देन सूचितम् । तत्रापि ता लीलाः करोति वृन्दावनेपि गतवानिति अस्या अपि इत्यपिशब्दः । वयमेव चन्द्रो नानाप्रकारैः सर्वत्र सर्वं सम्पादयतीति पञ्चमाध्याये टिप्पण्यां वक्ष्यते । स्वदिश इति । एवंप्रकारकचन्द्रोदयोत्रैवेति स्वस्येयमेव दिगिति भावः । चन्द्रस्य दिक्पतित्ववद्भ-गवन्मनसः स्वामिनीमनःपतित्वम् । तथा च स्वदेवे स्वकीयरक्षणरूपपथमाभावे भगवन्म-

२. प्रिया स्त्रीना दीर्घ समय परी दर्शन देता प्रिय पतिना माकर पूर्ण दिशातुं मुख क्रिणोयी अह्ण री रंगता अने सीतल गुणद क्रिणोयी चर्पणीशोना डुरा दूर परता नक्षत्रराज चन्द्रमानो तेज समये उदय भयो.

शन्तमाः, शीतलत्वात् तापहारकाः । किञ्च, अरुणेन गुणेन कृत्वा अत्यन्तं कल्याणरूपाः । अरुणो हि रागप्रधानः । पुरुषोऽपि यद्यनुरागेण स्पृशति, तदा सुखं भवति । ननु अस्य चन्द्रस्य यदि अधिष्ठातृत्वमात्रम्, तदा मनस्वेव उदयो भवेत्, यद्यन्धकारनिवृत्तिः प्रयोजनम्, तदा भगवतैव अन्धकारो निवर्तेत, यदि वा उद्दीपकत्वम्, तदापि भगवतैव तत्संभवः, अतोऽस्यासाधारणं कार्यं वक्तव्यमिति चेत्, अत आह स चर्पणीनां शुचो हरन्ति । चर्पण्यः सर्वत्र परिभ्रमणशक्तयः । ताः सर्वत्र परिभ्रान्ता अपि न कापि परमानन्दसम्बन्धिन्यो जाताः । यदि वा कश्चिन् मुच्येत, तथापि ता न प्रवेशं लभन्ते । ततः पूर्वमेव ता निवृत्ता भवन्ति । अतस्तासां शोकस्तिष्ठत्येव । चर्पणीसहितानां जीवानां वा । तासां शोकः इदानीमेव निवृत्तः । शक्तिसहितानामेव परमानन्दानुभवस्य वक्तव्यत्वात् । प्रायेण तदानीन्तना जीवाः तादृशशक्तियुक्ताः । तस्मिन्नुदिते परमानन्दानुभवोऽवश्यंभावीति । तथा सति प्रयोजनत्रयम्, दिग्देवताया मुखसम्मार्जनं, चर्पणीनां शोकदूरीकरणं, अन्धकारनिवृत्त्यादिश्च । कण्ठोक्तं द्वयमपि तदेकसाध्यमिति वक्तुं दृष्टान्तमाह प्रियः प्रियाया

श्रीविठ्ठलरायारमजधीधनुभक्तलेखः ।

नसि स धर्मो न भवेदित्यर्थः । किञ्चेति । शन्तमत्वमात्रेण तापहरणं प्राप्तम् । शन्तमत्वसारुणगुणजत्वकथनेन सुखजनकत्वं च प्राप्तमित्यर्थः । चर्पण्य इति । सर्वत्र भक्तेषु परिभ्रमणयुक्ताः प्रसादनिरूपकशक्त्यशंभूताः शक्तयः । भगवन्मनस इति शेषः । ता यथायोग्यं सर्वत्र भक्तेषु परिभ्रमन्ति कुञ्जादिष्वपि । तथापि नैतदानन्दसम्बन्धः, किन्तु मुक्तिरेवेति भावः । अन्यत्राधिकारामावात्र दानमिति ज्ञात्वा स्वामिनीष्वधिकारं निश्चित्य तदाशया स्थिताः । अत्रापि विलम्बात्तासां शोकः । विद्यमाने तत्प्रसादे मुक्तिं न दद्यादेवेति सूचनाय मुक्तेः पूर्वं तन्निवृत्तिरुक्ता । समुदितस्त्रीत्वलक्षणा शक्तिः कात्यायनी । तदंशभूतास्तासु तासु स्थिता एता इति भावः । टिप्पण्यां यौगिकार्थकथनं द्वितीयपक्षस्थम् । तस्मिन् पक्षे योगमायांशभूता एतासु सर्वात्मभावजनिकाः शक्तयश्चर्पण्यः । योगमाया हि भगवतो यत्र यथा लीला चिकीर्षिता, तत्र तदनु रूपभावं सम्पादयति । यत्र पितृत्वादिचिकीर्षा, तत्र तथैव । अत्र सर्वात्मभावलीला चिकीर्षितेति योगमायांशभूतास्तासु तासु स्थिताः सगुणनिर्गुणाद्यनेकप्रकारैस्त्वत्तद्भावं सम्पादयन्ति । पक्षद्वये चर्पणीस्वरूपभेदस्तु टिप्पण्यामाद्यपक्षे त्विति तु शब्देन पक्षान्तरनिरासकेन स्फुटमेवोक्तः । लीलासमयेपि तत्तदनुरूपभावजननार्थं शक्तीनां तत्र स्थितिरिति शक्तिसहितानामित्युक्तम् । अत एव भगवद्विचारितानुपूर्विकस्वरजात्युन्नयनमिति भावः । तदानीन्तना इति । अवतारसामयिका इत्यर्थः । उदासीनेषु तदभावात् प्रायेणेत्युक्तम् । तादृशेति । तत्तल्लीलाचिकीर्षानुरूपतत्तद्भावसम्पादकयोगमायांशभूतशक्तियुक्ता जीवा इत्यर्थः । शोकनिवृत्तौ हेतुमाहुः तस्मिन्निति । अवश्यमिति । अधुनैवेति शेषः । तदेकसाध्यमिति । मुखसम्मार्जनस्यापि तदेकसाध्यत्वेऽप्यनतिप्रयोजनत्वान्नोदयहेतुत्वम्, किन्तु प्रासङ्गिकत्वमित्याभासे तथोक्तम् ।

इति । दीर्घकाले दर्शनं यस्य । महता कालेनागतो भर्ता प्रियः प्रियायाः पतिव्रतायाः शोकं दूरीकृत्य मुखसम्मार्जनं च करोति । न चैतत्कार्यमन्यथा सिध्यति ॥ २ ॥

एवं मनस उत्पत्तिमुत्त्वा तदेवतायाश्च ततः सङ्कल्पोत्पत्त्यर्थं *तच्छब्दयोनित्वं निरूपयन् तद्दर्शनेन वेणुनाद उत्पन्न इत्याह दृष्टेति ।

दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमखण्डमण्डलं रमाननामं नवकुङ्कुमारुणम् ।

वनं च तत्कोमलगोभिरञ्जितं जगौ कलं वामदृशां मनोहरम् ॥३॥

कुमुद्रांश्चन्द्रः, पृथिव्यां सर्वत्रैव मुदं कृतवानिति । तथाकरणे सामर्थ्यं अखण्ड-मण्डलमिति । न खण्डं मण्डलं यस्य । एतस्य रसोत्पादने विभावत्वमप्यस्तीति ज्ञापयितुं रमाननाभमित्युक्तम् । लक्ष्म्या अयं भ्राता भवतीति, रमाया आननवत् आभा यस्य, तथोक्तः । किञ्च, नवकुङ्कुमवदरुणवर्णमपि । तेन विवाहसमये यथा लक्ष्मीमुखम्, तथायं वर्तते । अतो नूतनकामजनकः । किञ्च, वनमपि रसोपेयकम् । तस्य कोमलगोभिरल्प-किरणैः अगितो रञ्जितमारक्तयुक्तम् । (किरणानां रसदोग्धत्वम् । वन एव पाल्यमानत्वं

श्रीविठ्ठलरायामजश्रीवह्नभक्तलेखः ।

चन्द्रस्य मनोपिष्टानृत्यार्चणीनां च मनःशक्तित्वाच्चन्द्रस्य चर्पणीभर्तृत्वम् । दिग्देवता-भर्तृत्वं तु स्पष्टमेव । मुखसम्मार्जनं चेति । प्रयोजनद्वये एव दृष्टान्तोक्तेरिति भावः । मुखसम्मार्जनं प्रासङ्गिकमिति तत्र चकार उक्तः । अतः स चर्पणीनामित्यस्याभासेन न विरोधः ॥ २ ॥

सङ्कल्पोत्पत्त्यर्थमिति । स्वामिनीष्विति शेषः । इदं मूले वामदृशां मनोहर-मिति क्रियाविशेषणेन सूचितम् । गानं मनो हरति स्वाधारविषयंकसङ्कल्पयुक्तं करोती-त्यर्थः । नाद उत्पन्न इति । यथा भावोद्रेके स्वत एव गानं जायते तथेत्यर्थः । भगवां-स्तद्भाववशः सन् गानं कृतवानिति सूचनाय नादस्य स्वातन्त्र्यमुक्तम् । मूले दृष्ट्वा जगा-वित्युक्तेर्भावोद्रेकस्य गाने हेतुत्वमायाति । भावोद्रेके तु रसिकस्यास्वातन्त्र्यं भवत्येवेति निगूढाशयः । दृष्ट्वेतन्न । पृथिव्यामिति । 'कासुचिद्रूपमिषु निजानन्दसुधां चवर्षे'ति विद्वन्म-ण्डनसम्मत्या स्वामिनीरूपमूमावित्यर्थः । तथा च पूर्वोक्तस्य चर्पणीशोकहर्तृत्वस्यानुवा-दोऽयमिति भावः । अखण्डेति । सर्वविषयकः पूर्णो भावो, न तु कचिदपि खण्डित इत्यर्थः । विभावत्वमपीति । मनोपिष्टानृत्यादनुभावत्वमुक्तम् । रमाननामत्वाद्रिभावत्व-मप्यस्तीत्यर्थः । किञ्चेति । अतोपि विभावत्वमित्यर्थः । पूर्वेणालम्बनसादृश्यमुक्तम्,

१. सुधीमां सर्वत्र मोद करनार, कस्येदित मंदनवाला, रमाना सुरना जेवी काचित्पयी मुक्त, अने नया पुंनमना जेवा अल्प चन्द्रने, तथा एना, चन्द्रना, अल्प निरणोयी सर्वत्र रजित, रंगपुला वनेने जोहने सुन्दरदृष्टिवाला श्रीजोने मनोहर एणुं अल्पदृष्ट मधुरगान प्रमुष्ट कर्तुं. *तस्य ।

१. विभावत्वमिति शेषितगाढः । २. () विधानागमं प्रभूताम् ।

ચ જ્ઞાપયિતું ગોપદમ્ । રમાનનાભત્વેન' પૂર્વં નિરૂપણાદયથા તન્મૂતનકટાક્ષા ભાવોદયહેતવઃ,
તથૈતેડપીતિ જ્ઞાપનાય ચ । ગોપદમિન્દ્રિયસ્યાપિ વાચકમિતિ તથા । અધુના ભાવોત્પત્તિરેવ ।
તત્પોપસ્તુ સ્વામિન્યાગમનાદિનાયે ભાવીતિ જ્ઞાપયિતું કોમલપદમ્ । યત્ર તેન વનમપિ
રજ્યતે, તત્ર યદર્થમાગતઃ તદ્રાગં કથં ન કુર્યાત્ ।) તતઃ સઙ્કલ્પદ્વારા કામજનને સર્વં કાર્યં
ભવિષ્યતીતિ કલં યથા ભવતિ તથા જગૌ, ગાનં કૃતવાન્ । તચ ગાનં વામદશાં સુન્દર-
દષ્ટીનાં સ્ત્રીણાં મનોહરમિતિ । 'તસ્માદ્રાયન્તં સ્ત્રિયઃ કામયન્ત' इति શ્રુતેઃ । અર્થાદ્ગીતેન
સર્વાઃ સમાહૃતા इति । યદિ વ્યક્તમધુરં ગીતં કુર્યાત્, તદા ગીતમેવ શૃણ્વન્ત્યઃ તત્રૈવ
સ્થિતા ભવેયુઃ । યાસાં પુનર્દષ્ટિર્નોત્તમા, તાસ્તુ નાકારિતા એવ ॥ ૩ ॥

તતઃ સર્વાઃ સ્ત્રિયઃ સમાગતા इत्याહ નિશમ્યેતિ ।

નિશમ્ય ગીતં તદનન્નવર્ધનં વ્રજસ્ત્રિયઃ કૃષ્ણગૃહીતમાનસાઃ ।

આજગમુરન્યોન્યમલક્ષિતોવમાઃ સયત્ર કાન્તો જવલોલકુણ્ડલાઃ ॥૪॥

યદપિ ભગવતા કુમારિકા એવાહૃતાઃ, તથાપિ આહ્વાનં સદશમિતિ, નિરોધોડપિ
કર્તવ્ય इति સર્વા એવ સમાગતાઃ । કિન્ન, યન્નગવતા ગીતં તદનન્નમેવ વર્ધયતિ, અન્નં તુ

શ્રીવિદુલરાયાત્મજશ્રીવલ્લભકૃતલેસઃ ।

અનેનોદીપનવિભાવત્વમુચ્યતે इति વિભેદઃ । એવં કુમુદ્વદર્શનેન નાદોત્પત્તિરુક્તા । વનદ-
ર્શનેનાપિ નાદોત્પત્તિરિત્યાહુઃ કિન્નચેતિ । યદર્થમાગત इति । ચર્પણ્યર્થમાગત इत्यર્થઃ ।
તત્ત इति । રાગાનન્તરમિત્યર્થઃ । અર્થાદ્ગીતેનેતિ । તથા ચ સ્વવિપયકસઙ્કલ્પજનનમા-
હ્વાનપદાર્થ इति ભાવઃ । યદિ વ્યક્તમધુરમિતિ । તથા ચ વર્હાપીઢેતિ શ્લોકોક્તવત્સ્વ-
રૂપગુણલીલાનુભાવેનાભિરમણસમ્પાદકં તત્રૈવ સ્થિતાનાં નેત્યર્થઃ । યાસાં પુનરિતિ । પૂર્વં
તયોત્તમત્વેપિ પશ્ચાત્ પર્વોદિબુદ્ધિર્યાસામિત્યર્થઃ ॥ ૩ ॥

નિશમ્યેત્યત્ર । આહૃતા इति । ભગવદાહ્વાનવિપયાઃ સ્વવિપયકસઙ્કલ્પજનનરૂપે
આહ્વાને ઈપ્સિતતમા इत्यર્થઃ । આહ્વાનમિતિ । આહૃયતેડનેનેતિ આહ્વાનં ગાનમિત્યર્થઃ ।
ઉભયશ્રુતમપિ ગાનં સદશમેવેત્યર્થઃ । સાદશ્યે હેતુમાહુઃ નિરોધોડપીતિ । નિરોધાર્થકત્વેન
સાદશ્યમિત્યર્થઃ । સ્વરૂપાનન્દોપિ દેય इत्यપિશબ્દઃ । હેત્વન્તરમાહુઃ કિન્નચેતિ । અનન્ન-
વર્ધકત્વેનાપિ સાદશ્યમિત્યર્થઃ । ટિપ્પણ્યાં પૂર્વસ્ય સ્પષ્ટત્વાદયમેવ હેતુઃ પૂર્વત્ર મેલયિત્વા
વ્યાખ્યાતઃ । પુનર્હેત્વન્તરમાહુઃ દ્વિતીયકિન્નચેતિ । કૃષ્ણમાનસવિપયકત્વેન સાદશ્યમ્ ।
અન્યપૂર્વાનન્યપૂર્વયોઃ કૃષ્ણગૃહીતમાનસત્વેન સાદશ્યાદ્વિપયસાદશ્યકૃતમુભયશ્રુતગાનસાદ-
શ્યમિત્યર્થઃ । પૂર્વત્ર નિરોધ્યત્વેનાનન્નવત્ત્વેન ચ વિપયયોઃ સાદશ્યં જ્ઞેયમ્ । અનન્નમેવેતિ ।
પ્રાકૃતાઙ્ગરહિતં સ્વરૂપાત્મકં કામમિત્યર્થઃ । અન્નં ત્વિતિ । અર્શ આયચ્ । પ્રાકૃતવિભા-

૪. અનંમની શુદ્ધિ કરનાર તે ગીતજું ધવળ કરીને, કૃષ્ણથી જેમના મન ગૃહીત છે, જેમને એક
ચીજાનો થયેલો ઉચમ અજાણ્યો છે, તથા જેમના સ્વરૂપના ચેષથી હાલતા કુંડલો છે, એવા વ્રજસ્ત્રીઓ જ્યાં
કાન્ત છે, ત્યાં શાવ્યા.

नाशयत्येव । अतो नूतन उत्पन्नः कामः ता आनीतवान् । किञ्च, ब्रजस्य स्त्रियः पूर्वमपि भगवदीयाः, अतः कृष्णेनैव गृहीतं मनो-यासाम् । अतः शीघ्रमेव यत्र कान्तस्तत्रागताः । अनेन आकारिता एव प्रथममागता इत्युक्तम् । तासां मुख्यः कान्त इति । अत एवान्यो-
न्यमलक्षित उद्यमो यासाम् । ता हि प्रत्येकमेव भगवन्तं पतित्वेन स्वीकृतवत्यः । स पूर्वमुपातो यः कान्तः । तासां शरीरविचारेऽपि दृष्टिर्न जातेति वक्तुं जवेन लोले कुण्डले यासामिति कर्णपीडाननुसन्धानं प्रदर्शितम् । ताः स्त्रियो गौडदेशस्थाः । तत एव कुमा-
रिकाः समागता इति । पूर्वं मथुरादेशस्थितानामपि अनागरीणां कुण्डले एव । तादृक्योरेव वा कुण्डलत्वम् ॥ ४ ॥

प्रसङ्गादन्यासामप्यागमनमाह दुहन्य इति ।

दुहन्योऽभिययुः काश्चित् दोहं हित्वा समुत्सुकाः ।

पयोऽधिश्चित् संयावमनुद्वास्यापरा ययुः ॥ ५ ॥

तासां वा त्रियापराणाम् । तत्र काश्चन षोडशसहस्रव्यतिरिक्ताः नवविधाः समा-
गताः, दशविधा वा । गुणानां त्रैविध्यान्नवविधत्वम् । निर्गुणाश्चैकविधाः । जातिकुलो-
कधर्मपराः तिस्रस्तिस्र उदीरिताः । तत्र गोपजातीयाः दुग्धपराः । तत्र दुग्धस्रोतस्ति-
थितिप्रलयान् कुर्वन्ति तास्तिस्रः प्रथममुदीरिताः । एवंविधा अपि गणश इति वक्तुं सर्वत्र
पटुवचनम् । काश्चिदुहन्य एव दोहं दोहनलक्षणं कर्म मध्ये त्यक्त्वा भगवदाभिमुख्येन
ययुः । गौर्वत्सश्च वद्धौ, दोहनपात्रं च अर्धदुग्धम्, यः समयः सर्वथा त्यक्तुमशक्यः,
तस्मिन् समये समागताः । तथा समागमने हेतुः समुत्सुका इति । सम्पगुत्सुकाः, को
वेद क्षणान्तरे भगवान् क गमिष्यतीति । अन्याः पुनः पयः अधिश्चित् तथैव ययुः ।
भोजनार्थं पयसि पच्यमानाः गोधूमकणाः संयावशब्देनोच्यन्ते । तेषां दाहे सर्वनाश इति ।
पक्वदशैव संयावशब्देनोच्यन्ते । अतस्तदप्यनुद्वासा काश्चन अभिययुः । अपरा इति सर्वत्र
गुणैर्भिन्नस्वभावत्वम् । एवं तिस्रो राजसः ॥ ५ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वाचद्वयुक्तमित्यर्थः । तासां वेति वक्ष्यमाणपक्षमभिप्रेत्यैव व्याख्यायते । प्रसङ्गादिति
पक्षे तु यथाश्रुतमेव ज्ञेयम् । तं पक्षमाहुः अनेनेति । कान्तपदेनेत्यर्थः । प्रथममिति ।
अस्मिन् श्लोके इत्यर्थः । तत्र हेतुः तासामिति । 'पतिं मे कुर्वि'ति तासामेव प्रार्थनादिति
भावः । अत एवेति । प्रत्येकप्रार्थनादित्यर्थः । विशदयन्ति ता हीति ॥ ४ ॥

दुहन्य इत्यत्र नवविधा इति । निर्गुणत्वं षोडशसहस्रैवस्तीति तद्व्यतिरिक्ता याः
समागतास्तद्धर्मो नवान्यतमविधत्वमेवेति । अगावस्य प्रयोगिप्रसिद्धिसापेक्षत्वान्निर्गुण-

५. वेदताक यहु उगुरु दोहता दोह छोटीने आल्या, अने मीठा पूया उपर दूध रहेया दर्दने,
तो चीना घडनी खोर चूज उतरयो उगावां रिता नाह्या.

सात्त्विकीराह परिवेषयन्त्य इति ।

परिवेषयन्त्यस्तद्धित्वा पाययन्त्यः शिशूनथ ।

शुश्रूषन्त्यः पतीन् काश्चिदश्रन्त्योऽपास्य भोजनम् ॥ ६ ॥

भर्तुरपत्यस्यापि सेवा स्त्रीधर्मः । तत्र भर्तुर्भोजने शयने च सेवा स्वधर्मः । अति-
बालकानां पुत्राणां स्तनदानं च । परिवेषणं च सृष्टिरिव, रेतस उत्पादकत्वात् । स्तनदानं
पालनम् । शिष्टमन्यत् । सर्वत्र तत्तद्धित्वेति ज्ञेयम् । अन्या इत्यपि । तामसीराह अश्र-
न्त्योऽपास्य भोजनमित्यादि ॥ ६ ॥

लिम्पन्त्यः प्रमृजन्त्योऽन्या अञ्जन्त्यः काश्च लोचने ।

व्यत्यस्तवस्त्राभरणः काश्चित्कृष्णान्तिकं ययुः ॥ ७ ॥

लिम्पन्त्यः शरीरानुलेपनं कुर्वन्त्यः, प्रमृजन्त्य उद्धर्तनादिकं कुर्वन्त्यः, गृहं वा
लिम्पन्त्यः, प्रमृजन्त्यः आभरणानि, भाण्डानि वा प्रमृजन्त्यः । अत्रापि पूर्ववदेव क्रमः ।
शरीरसेवातः गोसेवा मुख्या, ततः पतिसेवेति । 'अञ्जन्त्यः काश्च लोचने' इति गुणातीताः ।
अतः 'काश्च लोचने' इति दुर्लभाधिकारः सूचितः । ज्ञानमार्गशोधिका इति निर्गुणत्वम् । तासा-
मागमने दैहिकविचारोऽपि न जातः, किम्पुनस्तद्धर्माणामिति वक्तुं वस्त्राभरणयोर्व्यत्यासमाह
व्यत्यस्तेति । व्यत्यस्तानि विपरीतानि वस्त्राण्याभरणानि च यासाम् । एवमुद्यमः सर्वासामेव
साधारणो निरूपितः । 'व्यत्यासो मार्गगता' विति केचित् । तन्मध्येऽपि काश्चित्कृष्णान्तिकं
ययुः, काश्चिन्न । याः पुनः शब्दपरा जाताः, ता उद्युक्ता अपि नागताः, याः पुनः शब्दा-
पेक्षां त्यक्तवत्यः, ताः सर्वतो निरपेक्षाः विपरीतावश्यकदेहधर्माः मगवदन्तिकमागताः ॥ ७ ॥

सर्वासामनागमने हेतुमाह ता चार्यमाणा इति ।

ता चार्यमाणाः पतिभिः पितृभिः पुत्रबन्धुभिः ।

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्वमपि षोडशसहस्रेषु नास्तीत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः दशविधा वेति । आद्यपक्षे 'अञ्जन्त्य'-
इत्यनेन षोडशसहस्राण्युक्तानीति ज्ञेयम् । शतुर्वर्तमानार्थत्वं विवृण्वन्ति गौर्वत्सश्चेति ।

व्यत्यस्तेत्यस्याभासे । तद्धर्माणामिति । त्रपादीनामित्यर्थः । अत्र व्यत्यासेपि इष्टरूपे
तु योगमाया सर्वं सम्पादयिष्यत्येवेति भावः । शब्दपरा इति । पत्यादिकृतनिवारणशब्दं
श्रुत्वा पुनस्तद्विचारपरा इत्यर्थः । हेतुमाहेति । वारणं हेतुरित्यर्थः । एतादृशीनां निवृत्त्यभावस्य
स्वतः प्राप्तत्वाद्धारणं वाक्यार्थः । तथा च वारणाद्धेतोः शब्दपराणामनागमनमित्यर्थः ॥ ७ ॥

६. केटलाक गोपीजनो पीरसता हता ते पीरसत्वे छोडीने आव्या, तो केटलाक बालकोने स्तन-
पान करावता हता, तेनो त्याग करीने आव्या. केटलाक पतिओनी पतिचर्या करता हता तेनो त्याग करीने
आव्या, तो केटलाक अन्यगोपीजनो भोजन करता हता, ते भोजननो त्याग करीने आव्या.

७. केटलाक शरीरने अनुलेपन करता अथवा एह लीपता, केटलाक स्नान करता, तो अन्य लोचनमां
अंजन आंजता, जेमना वस्त्र तथा आभरण उलट्यासुलटी चढे गया छे तेवा केटलाक कृष्णनी समीप चाल्यार.

गोविन्दापहृतात्मानो न न्यवर्तन्त मोहिताः ॥ ८ ॥

‘रक्षेत्कन्यां पिता विद्वां पतिः पुत्रस्तु वार्धके । अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं कचिच्छ्रिया’ इति चत्वारो रक्षकाः । अतो यथायथं पतिभिर्वार्यमाणा जाताः, काश्चन पितृभिः, तथैव पुत्रैर्वन्धुभिश्च । ते हि निरुद्धा अपि फलरसानभिज्ञाः, साधनप्रवणाः । स्वद्वारैव स्त्रीणां भजनं भजनं मन्यन्ते, न तु स्वातन्त्र्येण । तथापि गोविन्देनापहृतः आत्मा अन्तःकरणं यासाम् । निवारणं हि श्रेयम् । प्रवर्तकश्च भगवान् । अन्तःकरणा-रूढाश्च पुरुषाः । न हि नौका प्रवाहवेगादृच्छन्ती तिष्ठ तिष्ठेत्युक्ता तिष्ठति । भयं स्वधर्मो वा तासां नास्तीत्याह मोहिता इति । यदि ताः कृष्णान्तिकं न गच्छेयुः, तदा मूर्च्छिता इव प्राणास्त्यजेयुः । (सर्वात्मभावज्ञापनायैवाधुना ब्रजस्थानमेतदागमनज्ञानं कारितवानिति ज्ञेयम् । अन्यथाप्रे ‘मन्यमानाः स्वपार्श्वस्था’निति वाक्याद्यथा वनस्थित्यज्ञानं सम्पादितवान्, एवं पूर्वमेवागमनाज्ञानमेव कथं न सम्पादयेत् । ‘प्रक्षालनाद्धि पङ्कसे’ति न्यायेन तज्ज्ञानं सम्पाद्य तत्सम्भावितदोषाभावसम्पादनात्तदसम्पादनस्यैव वरीयस्त्वादिति) ॥ ८ ॥
एवं दशविधानां भगवत्समीपगतिमुक्त्वा, यासां कालः प्रतिबन्धकः ।

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ता वार्यमाणा इत्यत्र । प्रवर्तकश्चेति । अन्तःकरणस्येति शेषः । अन्तःकरणा-रूढा इति । तद्वशा इत्यर्थः । नौकादृष्टान्तसामञ्जस्यायारूढपदम् । पुरुषा इति । ‘काममयः पुरुष’ इत्यत्रैव ‘पुरि शेते’ इति व्युत्पत्त्या स्त्रीपुंससाधारण्येन जीवा इत्यर्थः । तथा चैता अन्तःकरणचक्षाः । अन्तःकरणं तु भगवान् स्वस्मिन् प्रवर्तयति । अतस्तत्रैव गता इत्यर्थः । प्रवर्तकत्वसाम्येन प्रवाहस्थानीयो भगवानिति ज्ञेयम् । एतेन शब्दपराणामन्तःकरणं भगवान्न प्रवर्तितवान्, अतस्तासां तद्विचारपरत्वमिति सूचितम् । तथा च मूले वार्यमाणाः सर्वा जाताः, तासु मध्ये या गोविन्दापहृतात्मानः, ता न न्यवर्तन्तेत्यन्वयः । भयमिति । पत्यादीनामिति शेषः । स्वधर्म इति । मर्यादामार्गीय इति शेषः । प्राणास्त्यजेयुरिति । अन्तःकरणस्य तत्र गतत्वेन तद्राहित्यादित्यर्थः । तथा च प्राणत्यागोपस्थितौ भयस्वधर्मविचाराभावः शास्त्रोक्त एवेति भावः । बुद्धिरूपान्तःकरणसम्बन्धानन्तरमेव प्राणेन्द्रियसम्बन्धस्य पुरज्जनप्रसङ्गे निरूपितत्वात् । अत्रापि ‘लोकवत्तु लीलाकैवल्य’मिति-न्यायेन तथेति भावः । अत एव मोहिता इति । मुह वैचित्ये । चित्तरहिता इत्यर्थः । मूर्छायामपि तादृशो मोहोस्तीति तदृष्टान्तः । परं तत्र बुद्धेः सूक्ष्मतया स्थितत्वाच्च प्राणत्यागः । अत्र तु सर्वथा गमनाद्येति भावः ॥ ८ ॥

अन्तर्गृहेत्यसामासे । कालः प्रतिबन्धक इति । तृतीयस्कन्धे दशमाध्याये

८. पतिशोभो, माता पितायी, पुत्रोयी, संवन्धीओयी तेओ रोकायला छतां जेमना आत्मा गोविन्दपी अपहरण घयला छे, भने जेओ मोहित घयला छे, तेओ निरुत घया नहि, पाछा पर्या-ज नहि. १ () विद्वान्तर्गतं प्रभूतमिति ।

पूर्वमेव भक्तियुक्ताः, ता भजनानन्दमनुभूयैव, प्रतिबद्धा एव, भगवत्सायुज्यं प्राप्तवत्य
इत्याह अन्तर्गृहगता इति त्रिभिः ।

अन्तर्गृहगताः काश्चिद् गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः ।

कृष्णं तद्भावनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचनाः ॥ ९ ॥

दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः ।

ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्त्या क्षीणमङ्गलाः ॥ १० ॥

तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि सङ्गताः ।

जह्नुगुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणयन्धनाः ॥ ११ ॥

दैवगत्या काश्चिद्गृहमध्ये स्थिताः, गोपभार्याः चातुर्यान्भिज्ञाः, अप्रौढाः पतिसहिताः,
पतिभिरेव संरक्षिताः, अलब्धविनिर्गमा जाताः । ततः प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं कृष्णमेव ध्यात-
वत्यः, परं तद्भावनायुक्ताः, भगवान् जारः स्वयमभिसारिका इति । अन्यथा प्रतिबन्धो
न स्यात् । तादृस्योऽपि मीलितलोचनाः सत्यो भगवन्तं दध्युः ध्यातवत्यः, ततो मुक्ता
जाताः । नतु तत्र ज्ञानाभावात् विहितमक्त्यभावात् भगवतोऽपि सान्निध्याभावात् कथं
मुक्ता इत्याशङ्क्य, कर्मक्षयात् मुक्ता इति वक्तुं कर्मक्षयप्रकारमाह दुःसहेति । दुःसहो
यः प्रेष्ठविरहः स एव महानग्निः, तस्य यस्तीव्रस्तापः, तेन धुतानि निर्धूतानि ज्वालितानि
भस्मसात्कृतानि अशुभानि यासाम् । फलभोगे कर्म क्षीयत इत्यविवादम् । कोटि-
ब्रह्मकल्पेषु कुम्भीपाकादिनरकेषु यावत् दुःखं भवेत्, तावत् दुःखं भगवद्विरहे क्षणमात्रेण
जातम् । ततः सर्वपापफलभोगः समाप्तः । पुण्यक्षयप्रकारमाह ध्यानप्राप्तेति । सर्वपापक्षये
भगवान् ध्याने प्राप्तः । अच्युतः परमात्मा । न तु समागतोऽपि जारत्वेन, अन्यथा ततोऽपि
कर्मशेषः स्यात् । तस्य योऽयमाश्लेषः, तेन या निर्वृतिः, तथा क्षीणं मङ्गलं पुण्यं यासाम् ।
कोटिब्रह्मकल्पेषु स्वर्गादिलोकेषु यावत्सुखमनुभूयते, तावत् भगवदाश्लेषे क्षणमात्रेणैवानु-

श्रीविठ्ठलाष्टात्मजप्रविष्टमकृतलोकाः ।

अभगवदीयानां कालमात्रात्वं निरूपितम् । तथा च पतयो भजनप्रतिबन्धकत्वात् काल-
मात्रारूपा इति भावः । पूर्वमेवेति । साधनदशायामेव भक्तिः । फलदशायां तु जारत्व-
बुद्धिरित्यर्थः । सान्निध्याभावादिति । वहिःप्राकट्याभावादित्यर्थः । कामादीनां हेतु-
त्वंस्य वक्ष्यमाणत्वेप्यवान्तरव्यापारत्वं कर्मक्षयस्तेति ज्ञेयम् ॥ ९, १० ॥

९-१०-११. अन्तर्गृहगत वेष्टलाक गोपीजनोऽयं गृह चहार नीकलवानो मार्गं नहि प्राप्त करवाधो
नेत्रनिमीलन करीने चे भावयी युक्त यद्देने कृष्णतुं ध्यान धर्युं. दु.सह एवा प्रियतमना विरहना तीव्र
तापयो जेमना अशुभ पाप मस्य यद्देगया छे, ध्यानमा प्राप्त थयला अच्युतना आश्लेष-संग नी निर्देति-
सुखयो जेमना मंगल-पुण्य क्षीण यद्दे गया छे. तेज परमादमाने जारबुद्धिषी पण तेओ संगत थया तेथी
ते एमना बन्धन प्रक्षीण थया, धाने तेमणे तरतज गुणमय देहनो त्याग कर्यो.

१. क्षालितानीति पाठः । २. कर्मक्षय इति पाठः ।

भूतम् । अतः पुण्यक्षयोऽपि जातः । ततो मुक्ता जाता इत्याह तमेव परमात्मान-
मिति । सुखभोगार्थमेव भगवान् पूर्वमाश्लिष्टः, भोगे जातेऽपि वियोजकपापाभावात् न
वियुक्ताः, अतः संगता एव स्थिताः । शरीरं तु प्रारब्धकर्मनिर्वाणमपतत् । यद्याश्लिष्टो
भगवान् न भवेत्, तदा तत्र प्रविष्टाः तद्वत् धर्माधर्मफलं बुभुजुः, भगवति प्रविष्टत्वात्
मुक्ता एव जाताः । तदाह तमेव परमात्मानमिति । पूर्वं सम्बन्धसमये यद्यपि जारबुद्ध्यापि
संगता एव, ततः कर्मबन्धस्य प्रक्षीणत्वात् गुणमयं देहं जहुः । तदा अज्ञानमन्यथा ज्ञानं
वा त्रिक्षणावस्थायीति न तयोः प्रतिबन्धकत्वम्, वियोजकाभावात् शरीरान्तरोत्पादका-
भावाच्च । अविद्या परं तिष्ठति, सा भगवच्छक्तिः, भगवत्संगतं न व्यामोहयतीति सापि
निवृत्ता । ततः मुक्ता जाता इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्र राजा श्रुतिविरोधमाशङ्कते कृष्णमिति ।

राजोवाच—कृष्णं विदुः परं कान्तं न तु ब्रह्मतया मुने ।

गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथम् ॥ १२ ॥

‘तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये’ति श्रुतौ ज्ञानमेव साधन-
त्वेनोक्तम् । तत्रैव पुनः ‘भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित् । स एव मुक्तिदाता
च भक्तिस्तत्रैव कारणम्’ । उभयोश्च निर्णयः, ‘ज्ञानयोगश्च मन्त्रिष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः ।
द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छन्दलक्षण’ इति । ‘भक्त्या मामभिजानातीत्यपि भगवतोक्तम् ।
ततो मर्यादायां ज्ञानेनैव मुक्तिः, पुष्टौ भक्त्या ज्ञानेन वा । एतासां तु न द्वयम् । भक्तिरपि
सगुणा, ज्ञानमपि सगुणम्, उभयं च तावत्सम् । अतः कथं मुक्तिरिति । तदाह ताः कृष्णं

श्रीविठ्ठलरायारमजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तमेवेत्यत्र । प्रविष्टा इति । शरीरान्तरे प्रविष्टा इत्यर्थः । तदाहेति । प्रवेशाश्रयस्य
परमात्मत्वमाहेत्यर्थः । प्रक्षीणबन्धनत्वं विवेचयन्ति तदेत्यारभ्य निवृत्तेत्यन्तेन । अज्ञानप-
देनाद्यं पूर्वोक्तम्, अन्यथाज्ञानपदेन पूर्वान्तराण्युक्तानि, अविद्यापदेन शक्तिरुक्तेति विभेदः ।
तदेति । भगवत्सङ्गे सतीत्यर्थः । आयक्षणे सङ्गो, द्वितीयक्षणे सङ्गस्थितिः, तृतीयक्षणे
तयोर्नाशः । एवं त्रिक्षणावस्थायित्वं ज्ञेयम् । उभयोस्तथात्वे क्रमेण हेतू आहुः वियोज-
केति । शरीरेति । भगवद्वियोगे स्वरूपाज्ञानं स्थिरं भवेत्, शरीरान्तरे सति पूर्वान्तराण्य-
न्यथा ज्ञानरूपाणि स्थिराणि स्युः, तदुभयाभावात्तयोस्त्रिक्षणावस्थायित्वमित्यर्थः । गुणाती-
ततत्वाप्यभिप्रायेण ‘मुक्ता जाता’ इत्युक्तम् । एतासां देहादिसङ्घाते अमङ्गलतानि वृत्तये-
ऽकूरस्येव व्यवहारसिद्ध्यर्थं जीवमन्यं भगवान् स्थापितवानिति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

कृष्णमित्यत्र । तत्रैवेति । मुक्तिसाधनविचारे एवेत्यर्थः । भक्तिरपि सगुणा, ज्ञानमपि
सगुणमिति । गुणशब्देनोपाधिस्तत्सहितमित्यर्थः । उभयं चेति । जारत्वमुपाधिः, नतु

१२- हे मुनि तैओए कृष्णने परकान्त जाग्या, नदि के प्रव्रतार्थी, तो आया गुणबुद्धिवालाओनो
गुणप्रवाहो उपरम-नास-भेम थयो ?

કાન્તં પરં વિદુઃ । કાન્તઃ પતિર્જારો વા, ન તુ વ્રહ્મતયા વિદુઃ । મુન ઇતિ સમ્બોધનમત્ર
 નિર્ણયપરિજ્ઞાનાર્થમ્ । વિરોધસ્તુ સ્પષ્ટઃ । તાસાં ભગવતિ સ્વર્સિશ્ચ ગુણબુદ્ધિરેવ । ગુણબુદ્ધિશ્ચ
 ગુણપ્રવાહસ્ય મૂલમ્, અન્યથા ગુણબુદ્ધિનિવારકાણિ સર્વાણ્યેવ શાસ્ત્રાણિ વ્યર્થાનિ ભવેયુઃ ।
 વૈદિકપક્ષસ્ત્વસંભાવિત એવ ! અતો ગુણધિયાં ગુણબુદ્ધિયુક્તાનાં ગુણપ્રવાહોપરમઃ કથમ્ ૧૨
 તત્રોત્તરમાહ ઉક્તમિતિ ચતુર્થિઃ ।

શ્રીશુક ઉવાચ—ઉક્તં પુરસ્તાદેતત્તે ચૈવ્યઃ સિદ્ધિં યથા ગતઃ ।

દ્વિપત્રપિ હૃપીકેશં કિમુતાધોક્ષજપ્રિયાઃ ॥ ૧૩ ॥

નૃપાં નિઃશ્રેયસાર્થાય વ્યક્તિર્ભગવતો નૃપ ।

અવ્યયસ્યાપ્રમેયસ્ય નિર્ગુણસ્ય ગુણાત્મનઃ ॥ ૧૪ ॥

કામં ક્રોધં ભયં સ્નેહમૈક્યં સૌહૃદમેવ વા ।

નિત્યં હરૌ ચિદધતો યાન્તિ તન્મયતાં હિ તે ॥ ૧૫ ॥

ન ચૈવં વિશ્વસ્યઃ કાર્યો ભવતા ભગવત્યજે ।

યોગેશ્વરેશ્વરે કૃષ્ણે યત એતદ્વિમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

એતત્સત્તમસ્કન્ધ એવોક્તં શિશુપાલમુક્તો । યથા શાસ્ત્રદ્વયં ભક્તિજ્ઞાનપ્રતિપાદકં સાધ-
 નમ્, તથા ભગવત્સ્વરૂપમપિ । ભગવાન્ હિ મુક્તિદાનાર્થમેવાવતીર્ણઃ । સંબિદાનન્દરૂપેણ
 પ્રકટઃ । અતો યઃ કશ્ચન યેનકેનાપ્યુપાયેન ભગવતિ સમ્બન્ધં પ્રાપ્નોતિ, સ એવ મુચ્યતે ।
 જ્ઞાનમત્તયોસ્તુ આર્વિર્ભાવાર્થમુપયોગઃ । આર્વિર્ભાવશ્ચેદન્યથા સિદ્ધઃ, તદા ન જ્ઞાનમત્તયો-
 રુપયોગઃ । અત્ર તુ ભગવાન્ સ્વત એવાર્વિર્ભૂતઃ, મુક્તિદાનાર્થં સર્વસાધારણ્યેન, ર્શ્વરેચ્છાયા

શ્રીવિઠ્ઠલરામાત્મજશ્રીવલ્લભકૃતલેખઃ ।

મર્તૃત્વાદિકં ધર્મરક્ષકત્વાદિકં વા । અતો ભક્તિર્જ્ઞાનમુખ્યમપિ તામસમિત્યર્થઃ । નનુ વ્રહ્મણઃ
 સર્વરૂપત્વાત્તથા બુદ્ધાવપ્યજ્ઞાનાન્યથાજ્ઞાનામાવપૂર્વકં વ્રહ્મજ્ઞાનં સિદ્ધમેવ । અત એવ ‘સર્વેષા-
 માત્મજો હ્યાત્મે’ત્યાદિવાક્યાનીત્યાશંક્ય, સાહચોક્તસ્યાત્માનાત્મવિવેકસ્યૈવામાત્મે ‘એતસ્મા-
 દાત્મન આકાશઃ સમ્ભૂત’ ઇત્યાદિ ‘સ ય એવં ત્રિ’દિત્યન્તેન વિવૃતમ્ । સર્વાત્મત્વેન
 વ્રહ્મવિત્ત્વં તુ સમ્ભાવયિતુમેવ ન શક્યમિત્યાશયેન રાજ્ઞા સાહચપક્ષઃ પૃષ્ઠ ઇત્યાશયેનાહુઃ
 વૈદિકેતિ । વ્રહ્મવિત્ત્વે પરપ્રાપ્તિપક્ષ ઇત્યર્થઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૩-૧૪-૧૫-૧૬ પૂર્વ તને કહ્યું છે કે હૃપીકેશનો હિન્દિયના રાજા ભગવાનનો દ્વેષ કરતો પણ ચૈવ્ય,
 શિશુપાલ, જેમ સિદ્ધિ પામ્યો, તો પછી અધોક્ષજપ્રિયાઓ, હરિપ્રિયાઓ સિદ્ધિ પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય ?
 દે નૃપ, અવ્યય અપ્રમેય નિર્ગુણ ગુણાત્મા ભગવાનનું પ્રાકટ્ય નરોના આત્મનિત્યક ધેયને માટે છે. વામ ક્રોધ
 ભય શ્નેહ એક્ય અથવા સૌહૃદ નિત્ય હારીમાં વિધારણ કરનારા તેઓ તન્મયતા પ્રાપ્ત કરે છે. જેનાથી આ
 મુક્ત પાય છે તે અજ યોગેશ્વરના ર્શ્વર કૃષ્ણમાં આપે વિશ્વસ્ય આમ ન કરવો.

अनियम्यत्वात् । अत आविर्भावः स्वेच्छया, भक्त्या ज्ञानेन वा । भगवदवतारातिरिक्तकाले द्वयमेव हेतुः । अवतारदशायां तु न तयोः प्रयोजकत्वम् । वर्षाकाले जलं सर्वत्र सुलभमिति न कृपनदीनामनुपयोगः शङ्कनीयः । तदाह पुरस्तात् सप्तमस्कन्धे यथा चैद्यः शिशुपालः सिद्धिं भगवत्सायुज्यं गतः । द्विपत्रपि द्वेषं कुर्वन्नपि । यद्यपि द्वेषकृतो दोषः प्रतिबन्धको भवति, तथापि स्मरणेन तददं हत्वा तत्र सायुज्यं प्राप्तः । किञ्च, नापि तस्य दोषोऽस्ति कश्चन । द्वेषादयोऽपि भगवतैवोत्पादिताः । तदाह हृषीकेशमिति । इन्द्रियप्रेरकोऽयं यथासुखं भावानुत्पादयति । यत्र द्वेषस्यापि मोक्षसाधकत्वम्, तत्र अधोक्षजप्रियाः किमु वक्तव्या मुक्तिं गच्छन्तीति ॥ १३ ॥

अत्र मुख्यामुपपत्तिमाह नृणां निःश्रेयसार्थयेति । प्राणिमात्रस्य मोक्षदानार्थमेव भगवान् अभिव्यक्तः, अतः इयमभिव्यक्तिः निःश्रेयसार्थैव । अन्यथा न भवेत् । असाधारणप्रयोजनाभावात् । भूमारहरणादिकं च अन्यथापि भवति । अतो निःश्रेयसार्थमेव भगवतोऽभिव्यक्तिः प्राकट्यम् । नृपेति सम्बोधनं कदाचिद्राजा कथञ्चिद्वच्छति तद्वदिति ज्ञापयितुम् । प्रकारान्तरेण तादृशस्य नाभिव्यक्तिः सम्भवतीति वक्तुं भगवन्तं विशिनष्टि । आदौ भगवान् सर्वैश्वर्यसम्पन्नः अपराधीनः कालकर्मस्वभावानां नियामकः सर्वनिरपेक्षः किमर्थमागच्छेत् । किञ्च, स्वार्थं गमनाभावेऽपि परार्थं वा स्यात्, तदपि नास्तीत्याह अव्ययस्येत्यादिचतुर्भिः पदैः । अन्येषां कृतिसाध्यं ज्ञानसाध्यं वा यद्वदति तदुपयुज्यते । भगवांस्तु अव्ययत्वात् अविकृतत्वात् न कृतिसाध्यः । अप्रमेयत्वात् ज्ञानसाध्योऽपि न । देहादिभजनद्वारा भजनीयो भविष्यतीत्यपि न, यतो निर्गुणः, निर्गता गुणा यस्मात् । गुणेषु विद्यमानेष्वेवान्यस्य प्रतिपत्तिस्तत्र भवति, यथा क्षुधि सत्यामन्नदानम्, कामे सति ह्युपयोगः, इन्द्रियेषु सत्सु तद्विषयगणाम् । अतो भगवतः सेवकपूजणीयांशः कोऽपि नास्तीति भजनीयोऽपि न भवति । किञ्च, लीलार्थं यद्यपेक्षेतापि, तथापि सर्वं तस्यैव, यतः सर्वगुणानां स एवात्मा । अतः साधनप्रकारेण नान्यस्याप्युपयोगः । अतः स्वपरप्रयोजनाभावात् यदि साधननिरपेक्षां मुक्तिं न प्रयच्छेत्, तदा व्यक्तिः प्रयोजनरहितैव स्यात् ॥ १४ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवृद्धभक्तलेखः ।

नृणामित्यस्याभासे । अत्रेति । सारूपस्य मुक्तिदातृत्वे इत्यर्थः । व्याख्याने मोक्षदानं वासुदेवकार्यमित्याशङ्क्याहुः प्राणिमात्रस्येति । साधनरहितस्यापीत्यर्थः । परार्थमिति । परस्य साधनसम्पादनार्थम् । स्वदेया मुक्तिस्तु साधननिरपेक्षेति वक्ष्यते । अन्येषामिति । कृतिविषयो ज्ञानविषयो वा पदार्थः अन्येषामुपयुज्यत इत्यर्थः । अविकृतत्वादिति । विकाराणामेव कृतिविषयत्वादिति भावः । कृतीति । कृतिविषय इत्यर्थः । ज्ञानेति । ज्ञानविषय इत्यर्थः ।

एवं सति येन केनायुपायेन य एव सम्वध्यते, तस्यैव मुक्तिर्भवतीत्याह काममिति । कामादयः षट् साधनानि भगवत्सम्बन्धे । तत्र कामः स्त्रीणामेव, क्रोधः शत्रूणामेव, भयं वध्यानामेव, स्नेहः सम्बन्धिनामेव, ऐश्वर्यं ज्ञानिनामेव, सौहृदं भक्तानामेव । सख्यं तेष्वेव सिध्यतीति । पूर्वसिद्धज्ञानभक्तयोः नात्रोपयोगः । तेषां मर्यादया स्वतन्त्राविर्भावस्य नियतत्वात् । एकस्य तूभयत्ये संयोगपृथक्त्वन्यायेन निर्णयः । वेत्यनादरे । अन्यो वा कश्चनोपायो भवेत्, परं सर्वदा कर्तव्यः, अन्यथा 'अन्ते या मतिः सा गति'रिति अन्य-शेषतामापद्येत । कर्मवशाच्च नान्ते भगवतः स्मरणम्, अन्यक्षेव, प्रपञ्चविरोधित्वाद्भगवतः । अतो नित्यं ये विदधते, ते तन्मयतामेव प्राप्नुवन्ति । ननु कामादिषु क्रियमाणेषु दुःखान्तराभिमे कथं नित्यं कारणं सम्भवति, तत्राह हराविति । स हि सर्वदुःखहर्ता, नित्यं तद्भावनायां जगदेव तदात्मकं स्फुरति । दृष्टिः कामेनानुरक्तेति किम्पुनः स्वात्मा । अतस्तदात्मका एव भवन्ति । सर्वत्र भगवदावेशात् ।

जीवेऽन्तःकरणे चैव प्राणेष्विन्द्रियदेहयोः ।

विषयेषु गृहेऽर्थे च पुत्रादिषु हरिर्यतः ॥ १ ॥

तादृशीं भावनां कुर्यात् कामक्रोधादिभिर्भया ।

पूर्वप्रपञ्चविलयो यथा ज्ञाने तथा यतः ॥ २ ॥

किञ्च, आदावेव गोप्यो मुक्ताः, किमाश्चर्यम्, बहव एवाग्रे मुक्ता भविष्यन्तीति । तदाह न चैवमिति। एवं असंभावनारूपो विस्मयो न कार्यः । असंभावितशुद्धीनां अन्यथा स्फुरणनियमात् । यतो भगवान् । यत्किञ्चिन्मोक्षे ज्ञानादिकमुपयुज्यते, एतत्सर्वं भगवत्ये-

श्रीविठ्ठलरायारसजध्रीवल्लभहृतलेख ।

कामं क्रोधमित्यत्र । स्त्रीणामेवेत्यादिकं 'गोप्यः कामा'दिति श्लोकसम्मत्योक्तमिति ज्ञेयम् । अन्यथेति । उपायस्य सार्वदिकत्वाभावे तद्भावनापि तदुपाधित्वाच्च सर्वदा भवेत् । तदान्ते देवान्तरस्मरणेऽन्यशेषतां तत्सायुज्यमापद्येत पुरुषो, न तु भगवद्भावनाया तदात्मकत्वस्फुरणेन कर्मक्षयाद्भगवदात्मकनारूपां तन्मयतामित्यर्थः । पुत्रादिस्मरणे 'प्रजा-गनुप्रजायन्त' इति रीत्या तदादिगमत्वं तत्सम्बन्धिजन्म भवेदिति ज्ञेयम् । ननु यथा तद्विषयकक्रामाद्यभावेऽप्यदृष्टशब्देन तत्स्मरणम्, तथा भगवतोपि भवेदित्याशङ्क्याहुः कर्मेति । कामादेहेतुत्वेपि सप्तमस्कन्धे कीटपेशच्छृङ्गान्तेनोक्तमत्र हिशब्देनोक्तं नित्यं तद्ज्ञानं तत्तन्मदात्मकत्वस्फुरणं चाप्यवान्तरगमतीत्याशयेनाहुः नित्यं तद्भावनायामिति । पूर्वं 'तद्भावनायुक्ता' इतिपदेन तद्भावनमुक्तम् । ध्यानकथनेन तदात्मकत्वस्फुरणमुक्तम् ततः कर्मक्षय उक्तः । तत्सम्बन्ध्यापि तथा स्फुरणानन्तरं कर्मक्षयोप्यवान्तरो ज्ञेयः ॥१४॥

न चैवमित्यत्र । निषेधान्निष्ठाभावनतामोषकत्वनियमात्तदनिष्टं निवृण्वन्ति असम्भावितेति । कर्तरि क्तः ।

वास्ति । यदि ज्ञानव्यतिरेकेण मोक्षो न भवेदिति ज्ञास्यति, तदा सिद्धत्वात् ज्ञानस्य, तदपि दास्यति । किञ्च, अन्यः सन्देहं कुर्यादपि, भगवतो माहात्म्यं न दृष्टमिति, भवता तु न कार्यः, गर्भ एव माहात्म्यदर्शनात् । किञ्च, निर्दुष्टे सर्वं संभवति । तत्र दोषाणां मूलं जन्म, तदभावे दोषाभाव इति । तेन अजत्वात् निर्दुष्टः । अन्ये सर्वे हि जायन्ते, न तैस्तेषां मुक्तिः सम्भवति, तुल्यत्वात् । किञ्च, यो हि साधनपरः, स मुच्यते । तत्र साधनं मनः सर्वतो निवृत्तम्, तथा योगेन भवति, तस्य योगस्य च नियामको भगवानेव । यदन्यस्यापि मोक्षो भवेत्, भगवदिच्छयैव भवेत् । योगादिसाधनानां तन्नियम्यत्वात् । किञ्च, सदानन्दो भगवान् फलात्मा । यः कश्चिन्मुच्यते, स एतमेव प्राप्स्यति । अतः साधनैरप्ययमेव प्राप्यः । सोऽत्र स्वयमेव सम्बध्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । किञ्च, एतत्परिदृश्यमानं सर्वमेव जगत् यतो विमुक्तिं यास्यति । भावनया गोकुले स्थित आह, ज्ञानदृष्ट्या वा । साक्षात्परम्परया वा सर्वानेव मोचयिष्यतीति । तदग्रे वक्ष्यति 'स्वमूर्त्ये'ति श्लोकद्वयेन ।

(यद्वा, अत्र राजानुपपत्तिं शङ्कते कृष्णमिति । एताः कृष्णं कान्तं परं विदुः, न तु प्रकृतया, अतो गुणप्रवाहोपरमः कथं संगच्छत इति । अत्रायं भावः । ब्रह्मत्वेन विज्ञानं हि शास्त्रीयम्, तच्च सात्त्विकं भवितुमर्हति । 'सत्त्वात्सज्जायते ज्ञान'मिति वाक्यात् । एतास्तु गुणातीतस्यानन्दमात्रकरपादमुखोदरादेः प्रकटस्यानन्तगुणपूर्णस्य सौन्दर्यादिगुणेषु परिनिष्ठितधियः । अतो निर्गुणत्वाद्गुणप्रवाहोपरमः कथं संगच्छते । उपरमस्याभावरूपत्वेन प्रतियोगिसापेक्षत्वादत्र च प्रतियोगिन एवाभावादिति । मुन इति सम्बोधनं शुद्धसत्त्वाविभावे ज्ञानोदयस्यानुभवसिद्धत्वेन सम्वादार्थम् । अत्रोत्तरमाह उक्तमिति । पुरस्तात्सप्तमस्कन्धे 'गोप्यः कामा'दित्यादिना । अत्रायमर्थः । यथा भगवति गुणातीत एव परिनिष्ठितबुद्धित्वेऽपि द्वेषस्य तत्र प्रयोजकत्वात् चैद्यादीनां तामसत्त्वम्, तथैतासामपि निर्गुण एव परिनिष्ठितबुद्धित्वेऽपि जारत्वबुद्धेस्तत्र प्रयोजकत्वात् सगुणत्वमेवेति लक्ष्यते । अयं च रसः सर्वभावप्रपत्त्येकलभ्यः । न हि जारत्वबुद्धौ सर्वभावप्रपत्तिः । कामपूरकत्वेनैव तत्संभवनियमात् । अत्र च सगुणत्वस्य प्रतिघनकत्वाद्यथा चैद्यादीनां स्वाधिकारानुसारेण तादृशशरीरनाशे तत्त्वद्राप्तिः स्वाधिकारानुसारेण, तथैतासामपि स्वाधिकारानुसारेण तथात्वे सगुणत्वोपरमेण सर्वभावप्रपत्त्यैव ततो निजपतिमजनमिति सर्वमवदातम् । अन्यथा 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति मर्यादा भज्येत । एतदेव मनसि कृत्वाह उक्तं पुरस्तादेतत्त इति । ननु तथापि तादृशप्रपत्तेरेव मूलत्वात्कथं सर्वभावप्रपत्तिसाध्यं फलं भविष्यतीत्यत आह द्विपन्नपीति । अयमर्थः । मोक्षसुरानभीप्सुस्तद्विरुद्धद्वेषकर्ता च चैद्यः । तस्मै यथा ज्ञानिनामपि दुर्लभां मुक्तिं दत्तवान्, एवं तादृक्प्रपत्तिमूलानामप्येतासां तादृशं फलं दत्तवानिति । एतेन यथा द्वेषमुक्तयोस्त्वारतम्यम्, तथान्वशेषमजनैतद्रसयोरपीति सूचितम् । ननु गोकुलस्य भगव-

स्त्रीडोषयोगित्वेन सर्वथाङ्गीकृतस्य सर्वस्यैव निर्गुणत्वे कथमेतासां सगुणत्वमुच्यते । किञ्च, अग्रेऽपि यदि सर्वभावप्रपत्तिरभ्यमेव फलं दित्सितं भगवतः, तदा पूर्वमेव स एव भावः किमिति नोत्पादित इति चेत् । अत्र वदामः । यासां साक्षाद्भगवत्सम्बन्धस्तासां सर्वासामेव रासमण्डलमण्डनानां शरीरमपि गुणातीतमेवेति ज्ञापयितुं भगवानेव कतिपयगोपीः सगुणदेहाः स्थापयित्वा, पूर्वोक्तानां भावोऽपि निर्गुण इति ज्ञापयितुमासां सगुणं भावमुत्पाद्य, एतन्निवर्तकोऽपि स्वयमेव, नान्य इत्यपि ज्ञापयितुं तन्निवृत्तिं विधाय, अग्रे भाविस्वविरहजदुःखस्वसङ्गमजसुखयोः कर्माजन्यत्वमपि ज्ञापयितुं कर्मक्षयप्रकारेण स्वप्राप्तिं विधाय, मत्स्वाम्येव सर्वमिदं कृतवानिति निर्गर्वः । अत्र पुष्टिमार्गाङ्गीकारान्मर्यादामार्गायानुपपत्तयोऽनवसरपराहता इति सर्वमनवद्यम् । अत एव श्रीशुकोऽपि 'जहुर्गुणमयं देह'मिति सगुणदेहत्यागमेवोक्तवान्, अग्रे गुणातीततत्प्राध्यभिप्रायेण, गोप्यत्वात्स्पष्टं नोक्तवान् । अन्यथा गुणमयपदवैयर्थ्यं स्यात् । ननु पूर्वोक्तज्ञापनायैवेदं कृतवानिति कथं ज्ञेयम्, उपपत्त्यभावादित्याशङ्क्योपपत्तिमाह नृणामिति । अवमाशयः । लीलायां तत्स्थितमत्केषु च सुतरां रासस्थासु, या साधारणत्वबुद्धिः, सा सदोपत्वारोपापरपर्याया । तासामगुणत्वात्तस्य दोषरूपत्वाद्भगवत्स्वरूपे लीलायां च सगुणत्वप्रसङ्गकत्वाच्च । एवं सत्येतल्लीलाया मुक्तिप्रतिबन्धकत्वमेव स्यात्, न तु तद्धेतुत्वम् । तथा सत्यवतारप्रयोजनं विरुध्यतेत्यन्यथानुपपत्त्यैव तयोच्यत इति । ज्ञापनप्रयोजनमपीदमेवेति ज्ञेयम् । व्याख्यानं पूर्ववत् । नन्विदमपि सगुणास्वेतासु कृताया लीलायाः पूर्वोक्तदो-

श्रीविह्वलरायारमजश्रीपद्मभक्तलेखः ।

द्वितीयव्याख्याने । नृणामित्यस्याभासे । ननु पूर्वोक्तेति । गुणमयपदोक्तं सगुणत्वं रासस्थानां सर्वासां निर्गुणत्वज्ञापनायैव कृतवान्, सम्पादितवान्, ननु तासामपि सर्वदा सगुणत्वस्थापनायेति 'जहुर्गुणमयं देह'मित्यनेन शुकेन सूचितम्, तदेवमेवेति कथं ज्ञेयम्, लीलायां देहस्यावश्यकत्वात् सगुण एव देहस्तिष्ठतु, निर्गुणसम्पादनपर्यन्तं धावनं किमर्थमिति शङ्कया सगुणनिवृत्तिरूपोपपत्तेः तिङ्ग्यभावादित्याशङ्क्य तत्र तासुपपत्तिमाह, अर्थापत्त्या साधयतीत्यर्थः । लीलाश्रवणे तदनुभावेनैव तत्स्वरूपयाथार्थ्यं भासत एवेति सगुणत्वं स्थितं चेद्भासेत एवेत्याशयेनाहुः अयमाशय इत्यादि । अधुना तत्सम्पादनाभाये रासलीला सगुणास्वपि जायते इति ज्ञानेनैतल्लीलाश्रवणे सर्वासु रासस्थासु तत्सम्बन्धात् स्वरूपे लीलायां च सगुणत्वबुद्धिः स्यात्, तथा चैतल्लीलायास्तादृशदोषजनकत्वेन मुक्तिप्रतिबन्धकत्वं सादित्यर्थः । तादृशबुद्धेर्दोषत्वं व्युत्पादयन्ति लीलायामिति । साधारणत्वेति । प्रपञ्चसाधारणत्वबुद्धिः सगुणत्वबुद्धिरिति यावत् । तासामिति । रासस्थानामित्यर्थः । तस्येति । सगुणत्वस्येत्यर्थः । सगुणत्वेति । तादृशबुद्धिप्रमद्यकत्वादित्यर्थः । एवं सतीति । तादृशबुद्धिप्रसजकत्वे सतीत्यर्थः । इदमेवेति । लीलाया मुक्तिसाधकत्वमेवेत्यर्थः । यथा सगुणत्वज्ञानं मुक्तिप्रतिबन्धकम्,

पप्रसन्नकृतं दुर्वारमित्याशङ्क्य पूर्वलीलाकृतितात्पर्यमाह काममिति । इदं हि साधारण्येनो-
 यते । य एवं नित्यं विदधते, ते तन्मयतां यान्तीति, नत्वेतद्गोपभार्याविषयकमेव ।
 अत एव क्रोधाद्युक्तिरपि । अन्यथाऽप्रस्तावेनात्र तन्निरूपणमयुक्तं स्यात् । तथा च सगुणे-
 नापि भावेन भजते भगवान् स्वानुरूपमेव फलं ददातीति ज्ञापनाय पूर्वलीलेत्यर्थः ।
 अन्यथा मुख्याधिकारिणामेव भगवत्प्राप्तिरिति ज्ञानेऽन्येषामप्रवृत्त्या मुक्त्युच्छेदः स्यात् ।
 एवं शास्त्रमप्रयोजनकं च स्यात् । मुख्याधिकारिणां स्वत एव प्रवृत्तेः । स्वरूपलीलयोस्तु
 न कदाचित्सगुणत्वम्, लीलाविषयाणां सगुणानामपि निर्गुणत्वापादकत्वात् । न हि
 दोषनिवर्तकमौषधं रोगिसम्बद्धं सत् तदद्भवति । तथा सति तदनिवर्तकत्वापत्तेः । लीलाया
 विषयसाजात्यनियमे सगुणनिर्गुणभक्त्योरेकया वेणुवादनादिलीलया निरोधो नोपपद्येत ।
 क्रोधादिवत्कामोपाधिकभावस्यापि जघन्यत्वज्ञापनायापि क्रोधादिनिरूपणं ज्ञेयम् । तन्म-
 यतां निर्गुणतामित्यर्थः । ननु साक्षादङ्गसङ्गित्वेपि सगुणत्वस्थितिं वस्तुशक्तिः कथं
 सहते । वह्निसम्बन्ध इव तूलस्थितिमित्येको विस्मयः । लौकिकरीत्या कामभाववतीष्वलौ-
 किकस्य रमणं द्वितीयः । क्रोधादिभाववतां तत्फलमननुभूयैव भगवत्प्राप्तिश्चापरः । स्नेह-
 वत् समानफलत्वं च । यशोदानन्दने हि ता भाववत्यः, तस्य च वनस्थितस्यैतद्भ्रान्तप्रा-
 प्तिश्चान्यः । एतासां तदैव निर्गुणदेहप्राप्तिर्धनैव तत्साधनमिति चेतरः । सर्वात्मभावव-
 त्स्येव करिष्यमाणलीलाया अनुभवः । अन्यस्यास्तु तद्विज्ञानात्तन्मयीत्यनेकविस्मयादिपि
 राजानं ज्ञात्वा तन्निवारकं क्रमेण वदन् पूर्वोक्तोक्तभाववतां भगवत्प्राप्तौ हेतून्प्याद
 न चैवमिति । आद्यविस्मयाभावार्यमाह भवतेति । अत्रायं भावः । पूर्वमनिवर्त्यमहा-
 मतोऽपि गर्भेऽपि रक्षितवान् भवन्तम्, प्रयोजनमस्तीति । अधुना तु तदभावाद्दालया-
 क्यादपि न रक्षतीति भवतैवानुभूयते । न हि एतावता वस्तुशक्तौ काचिन्न्यूनता ।

श्रीविठ्ठलरायात्मजधीवह्मभक्तलेखः ।

तथा निर्गुणत्वज्ञानं तद्वेतुरिति भावः । पूर्वोक्तेति । तादृशबुद्धिप्रमज्जकत्वं पूर्वलीलानां तु
 दुर्वारमित्यर्थः । तात्पर्यमिति । वक्ष्यमाणज्ञापनार्थकृतमित्यर्थः । दोषसमाधानं तु
 रासलीलायां हि स्वरूपभूतानन्दस्थापनम्, तेन लीलायाः स्वरूपस्य च विषयात्मकत्व-
 सम्पादनम्, न तु तत्र विषयनिषेधिभावः । अत एव गुणरूपत्वं तासां वक्ष्यते । अतस्त-
 त्मानां सगुणत्वे स्वरूपलीलयोरपि तथा बुद्धिः स्यात् । लीलान्तरे तु धर्मभूतानन्दस्थापनेन
 विषयनिषेधिभावात् स्वरूपतो न तथात्वम्, किन्तु निषेधसाजात्यनियमे तथात्वं स्यात्,
 तत्त्वमे सगाधेयमेव । तथा च पूर्वलीलानां तादृशबुद्धिजनकत्वं निषेधमाने, ननु तथा
 स्वरूपलीलयोस्तथा बुद्धिः, अतो न मुक्तिप्रतिन्यक्तत्वमिति ज्ञेयम् । स्वानुरूपमेवेति ।
 पूर्वलीलाभिः सगुणत्वं शिथिलीकृत्य ध्यानप्राप्तस्वसङ्गमनेन सर्वथा निवर्त्य वक्ष्यमाणरसा-
 नुभवयोग्यदेहमम्पत्तिरूपां तन्मयतामित्यर्थः । न चैवमित्यत्र । कृष्णपदार्थविवृतौ ।

इच्छाशक्त्यधीनत्वात्सर्वासां शक्तीनाम् । तस्याः सर्वतोऽधिकत्वात् । न हि मन्त्रप्रतिबन्ध-
दशायामधेरदाहकत्वमिति तच्छक्त्यपगम एवेति वक्तुं युक्तम् । प्रकृतेऽपि यासां साक्षादि-
त्यादिनोक्तप्रयोजनार्थं भगवता तथा कृतमिति ज्ञात्वा भवता तु विस्मयो न कार्यः ।
अनुभावाननुभवेनान्यः कुर्यादपीति । द्वितीयतृतीयादिकं परिहरति भगवतीति । तत्रे-
श्वरो हि सर्वरसभोक्ता भवति । 'सर्वरस' इति श्रुतेः । कामरसो हि तादृशभाववतीषु
विशिष्टोऽनुभूतो भवति । कामशास्त्रे तथैव निरूपणात् । तथा चैश्वर्यवत्ययं विस्मयो न
कार्यः । तथा भगवद्दीर्घस्येतरसाधनासाध्यसाधकत्वेनात्युग्रत्वात् क्रोधादिदोषमन्यानिवर्त्य-
मपि स्ववीर्येण हरिर्निवारयितुं समर्थ इति तादृशे स विस्मयो न कार्यः । यशो ह्यसाधार-
णम्, असाधारणे कर्मणि सति भवति । यदि स्नेहवत्स्वेव मुक्तिं दद्यात्, न द्विदं, तदा-
न्यसाधारण्येनासाधारणं यशो न स्यात् । भयद्वेषादिमत्स्वपि स्नेहादिमत्समानफलदाने
ह्यसाधारण्यत्वेनासाधारणं यशः स्यात् । तथा च तादृशयशसः सहजत्वेन तदज्ञापकधर्मा
अपि हरौ सहजा एवेति नायं विस्मयः कार्यः । श्रीलक्ष्मीः । सा चैतादृशस्नेहवती य-
द्वर्क्षसि स्थितिं प्राप्यापि चरणरजः कामयते, प्रत्यवतारं चावतरति । सदा तद्वत्त्वेन हरिः
स्नेहरसाभिन्न इति तद्वत्सु स्वरूपदानं युक्तम् । ऐक्यं हि ज्ञानमार्गं । हरेश्च ज्ञानवत्त्वेन
तेषु तथा युक्तम् । सौहार्दं हि सख्ये सति भवति । तच्च समानशीलव्यसनेष्वेव । 'नाहमा-
त्मानमाशसि मद्भक्तैः साधुभिर्विना । श्रियं चात्यन्तिकीं व्रणन् येषां गतिरहं परा ।
साधवो हृदयं मम साधूनां हृदयं त्वहम् । मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि'
इत्यादिवाक्यैर्यया भगवतो भक्तातिरिक्ते रागाभावो, भक्तेष्वेव च राग इति वैराग्यवत्त्वम्,
तथा भक्तानामपि भगवतीति सौहार्दयोग्येषु सौहार्दं ददातीति पूर्वोक्तवैराग्यवत्त्वात् तेषु
तथा करणं युक्तमिति भावः । यशोदानन्दन इत्यादिनोक्तविस्मयाभावार्थमाह अज इति ।
यदि भगवतो जीववत् कुत्रापि जन्म स्यात्, तदान्यत्र वहिःस्थितोऽग्रान्तर्हृदि कथमागतः,
तत्र सन्नेवेति शङ्का स्यात् । तदभावात् । स्नेच्छया यथा मायाजवनिकां दूरीकृत्य यशो-
दायुहे प्रकटः, तथा वने, तथैवान्तर्हृदयपीठजे नायं विस्मयः कार्यः । अग्रिमोक्ततदभा-
वार्थमाह योगेश्वरेति । योगिनो हि योगवलेन भोगार्थमनेकानि शरीराणि युगपत्क्षण-
मात्रेण सृजन्ति । तेषां च योग आगन्तुको धर्मः । भगवोऽथ तादृग्यर्मसम्पादकः फलदाता
चेति तेषामपीश्वर इति सहजानन्तशक्तिमानिति तात्त्वलौकिकदेहसम्पादनमात्रं न विस्मय-
हेतुर्भवितुमर्हति । अग्रिमतदभावायाह कृष्ण इति । 'कृपिर्भूवाचक' इति वाक्यात् सदान-
न्दस्वरूपो भगवान्, निर्दोषपूर्णगुण इति यावत् । तेन कृष्णातिरिक्तस्य वस्तुमात्रस्यैव
सदोपत्तात्तत्रापि स्वास्थ्यहेतुत्वं जानतः सदोपत्यमेवेति निश्चयः । इयं च लीला स्वरूपा-

श्रीनिहलरयामग्रधीचतुस्रकृतलेखः ।

तत्रापीति । कृष्णातिरिक्ते वस्तुन्यपीत्यर्थः । तादृशे वस्तुनि यस्य स्वास्थ्यहेतुत्वज्ञानम्,
कृष्णातिरिक्तवस्तुना यस्य स्वास्थ्यं भवतीति यावत् । तस्य सदोपत्यमित्यर्थः । तथा च

नन्दरूपा तादृश्येवेति सर्वात्ममावरहितेष्वेतदनुभवायोग्यत्वान्नायं विस्मयः कार्य इत्यर्थः । किञ्च, एतासां तु स्नेहः पूर्वोक्तः साधनत्वेनासीत्, 'गोकुलं त्वह्वयापृतं निशि शयान'-मिति वाक्यात् सर्वसाधनविमुखं सदपि प्रतिक्षणं स्वरूपे लीयते, अग्रिमाग्रिमलीलारसानुभवार्थम्, भगवान् परं पुनः पुनः पृथक्कृत्य तामनुभावयतीत्यचिन्त्यानन्तशक्तिमति न किञ्चिदाश्चर्यमित्याशयेनाह यत एतदिति । शुक्लत्वधुना लीलेतराननुसंधानाद्भावनया तत्रैव स्थित इत्येतदित्युक्तवान्, वर्तमानप्रयोगं च कृतवान्, तामेव लीलामनुभवतीति सर्वमनवद्यम् । नन्वेतद्विपरीत्यमपि सुवचम् । तथाहि । एता अपि पूर्वोक्तमध्यपातिन्य एव ! अत एव पूर्वश्लोके तासामनिवृत्तिमुक्त्वा तादृशी सा लोकेऽत्यसम्भावितेति सा कथमुपपद्यत इत्याशङ्कानिरासायाह अन्तर्गृहेत्यादि । अत्रायं भावः । पूर्वं हि वचनेन निवर्तनम् । तथा सति निवृत्तिर्हि विपरीतस्वक्रियया भवति । सा चातिदूरे, यतस्तत्सजातीयाः काश्चिद्भर्त्रादिकृते क्रियया प्रतिबन्धे तत्प्रतिबन्धं देहमपि त्यक्त्वा भगवत्सङ्गता जाताः । तथा चैतादृश्यः पूर्वोक्ताः सर्वा इति युक्तैवानिवृत्तिः । किञ्च, तद्भावनायुक्ता इति पदे तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वेन पूर्वं च पूर्वोक्तानामेव भावस्योक्तत्वादेतद्भावसजातीयभाववत्त्वं पूर्वोक्तानामपीति गम्यते । तेनैतन्निष्ठशेषधर्मवत्त्वं तत्रापि सिध्यति । एतासां शुक्तिर्दत्तेति तन्निवृत्तिं विना न सेति तथोक्तम् । तासां न तथेति न तथोक्तमिति चेत् । अहो शङ्काख्यमानिनो मौढ्यदारुणं तव । यस्मादालोचनलोचनराहित्येन चाहिमौख्यासत्सङ्गाख्यगिरिगर्ताघातपातविषयशयः परोक्तमपि नानुसंधत्से । तथा हि । यच्छङ्कानिरासायैतत्कथावतारिता, तद्भावश्च त्वया वर्णितः, तत्र त्वां पृच्छामः, तदर्थमियं कथा कल्पिता, उत सिद्धैवानूदिता । अन्य एव संमतश्चेत्, तत्रापि त्वां पृच्छामः, एतासां प्रतिबन्धे को हेतुरिति । स्वप्रियास्वपि सगुणत्व ख्यापयितुमेतासां प्रतिबन्धो हरिणैव कृत इति चेद्ब्रवीषि, हन्त एवं विचारकस्य तत्र शतधा हृदयं नास्फुट्य कुतस्तन्न जानीमः । यतो मर्यादाभक्तिमार्गीयसेवाविषयकश्रद्धाया अपि निर्गुणत्वम्, तत्र साक्षादङ्गसङ्गिनीषु सगुणत्वं त्रयीषि । किञ्च, 'ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थं त्यक्तदेहिका' इत्यादिना प्रमुणैव, 'एताः परं तनुभूत' इत्यादिनोद्धवेन, 'नोद्धवोऽण्वपि मयूत' इत्यादिना भगवता स्तुतेनापि चरणरेणुप्रार्थनापूर्वकं स्तुता इति क तद्गन्धशङ्कापि । ननु कामोपाधिसेहवत्त्वेन तथोच्यत इति चेत् । न । तथा स्नेहे भगवतोऽपि विषयान्तरतुल्यत्वेन 'संसृज्य सर्वविषया' निति कथनानुपपत्तेः । विषयार्थमेवागमनात् । न च भगवतो विषयत्वेऽपि तदतिरिक्तविषयाणां त्यागोऽनूद्यत इति वाच्यम् । 'तव पादमूलं प्राप्ता' इत्युक्तिविरोधात् । न हि कामिन्य एवं वदन्ति, किन्तु भक्ता एव । किञ्च, अतितोके पृथानासुपयः पानानन्तरं रक्षाकरणे श्रीशुकेन

श्रीचिट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सर्वात्ममावरहितानां कृष्णातिरिक्तवस्तुना स्वास्थ्यसम्भवेन सदोपत्वात् कृष्णात्मकलीलानुभवायोग्यत्वमिति भावः ।

हेतुरुक्त 'इति प्रणयवद्भाभिर्गोपीमि'रिति । न हि तादृशे कामोपाधिकः स संभवति । न वा तादृशीनामज्ञनादित्यागः संभवति, प्रत्युत तदादिसर्वं प्रसाध्यागमनम्, कुञ्जावत् । तदनन्तरं यद्रमणम्, तत् 'रसो वै स'इति श्रुतेः स्वरूपस्य रसात्मकत्वादसरीत्या स्वरूपा-नन्ददानमेव । 'सात्त्विकं सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं तु राजसं । तामसं मोहदेन्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रय'मिति भगवद्वाक्यात् भगवत्सम्बन्धिसुखस्यापि गुणातीतत्वमेव) ॥१६॥

एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रस्तुतमाह ता दृष्टेति ।

ता दृष्टान्तिकमायाता भगवान् व्रजयोषितः ।

अवदद्वदतां श्रेष्ठो वाचःपेशैर्विमोहयन् ॥ १७ ॥

यास्तु समाहृताः समागताः, ता न निवार्यन्ते, याः पुनः सगुणाः समागताः अन्य-सम्बन्धिन्यः, ताः शब्दश्रवणात् समागता इति शब्देन निवारणीयाः । अन्यशेषतया भजनमयुक्तमिति । करिष्यमाणलीला तु सर्वभावप्रपत्तिसाध्या, अतो निवारणार्थं यन्नमाह । ता 'दुहन्त्य' इत्याद्याः अन्तिकमायाता दृष्टा, स्वार्थमेवागता इति निश्चित्य, भगवान् सर्वज्ञः सर्वसमर्थोपि, ता अपि व्रजयोषितः अपावृताः स्वकीयाश्च । अतः सर्वानुपपत्तिरहिता अपि दृष्टा अवदत् । धर्मप्रबोधनार्थं वक्ष्यमाणमुक्तवान् । ननु ताः पूर्वं निवार्यमाणाः समागताः, कथमेतद्वाक्येन निवृत्ता भविष्यन्ति, अतो व्यर्थो वाक्प्रयास इति चेत्, तत्राह वदतां श्रेष्ठ इति । ये केचिद्वदन्ति, तेषां मध्ये श्रेष्ठः । अतो हृदयगाम्यस्य वचनं भवति । अतो यावद्वचनेन निवृत्ता भवन्ति, तावन्न कृतौ योजनीयाः । किञ्च, अलौकिकमप्यस्य निवर्तने सामर्थ्यमस्ति, तदाह वाचःपेशैर्विमोहयन्निति । वाचःपेशाः वाक्सौन्दर्य-

श्रीविठ्ठलरायामजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ता दृष्टेत्यत्र । यास्तु समाहृता इति । कुमारिका अन्तर्गृहगताश्चेत्यर्थः । अन्यपूर्वाव्यावर्तनाय तुशब्दः । कुमारिकाणामाहानं पूर्वं स्पष्टमेवोक्तम् । अन्तर्गृहगता-नामेवाहाने संशय इति तदेव तथाशङ्क्य टिप्पण्यां व्युत्पादितम् । आहूतत्वाभावे कालप्रति-वद्धानामागमनं न भवेत् । अन्यपूर्वाणां तु कालप्रतिशब्दाभावादागमनं नानुपपन्नमिति भावः । कुमारिकाः पत्याद्यभावादेतद्वाक्यविषया न, तथान्तर्गृहगता अपीत्याहुटिप्प-ण्याम् । नेहस्येति । सुबोधिन्याम् । अन्यशेषतयेति । शब्दश्रवणेन भजने गीतस्या-नङ्गवर्धनत्वकथनात्तज्जन्यकामपूरणाय भजनं भवेत्, तथाच कामार्थत्वात् कामशेषतये-त्यर्थः । आहानेन समागमनं तु भगवदर्थकमेव भवतीति न तत्र कामार्थत्वशङ्केति भावः । दृष्टेत्यस्य ज्ञानपरत्वमभिप्रेत्याहुः निश्चित्येति । समर्थोपीति । पत्यादिभयरहित इत्यर्थः । एवं सत्यपि तथा कथने हेतुमाहुः धर्मेति । अन्यशेषतया भजनमयुक्तमिति

१७. ते व्रजस्त्रीओने समीप आवेला जोईने वचाओमां श्रेष्ठ एता भगवान् सुन्दर शब्दोपी युक्त वचनोपी मोह पमाडता बोल्या. १ निवारणाः । २ वस्तुतः सर्वोत्तमभावलक्षणो धर्मः ।

युक्ताः शब्दाः, तैर्विशेषेण मोहयन् । अथवा । ता दृढीकर्तुमेव सम्यक् मोहनार्थं निषेध-
वाक्यान्युक्तवान्, अन्यथा गच्छेयुरेव । अतः अर्थतो निवारयन् अपि पर्यवसानतो न
निवारयति ॥ १७ ॥

भगवद्वाक्यान्याह स्वागतमित्यादिदशभिः । दशविधानां निवारकाणि ।

श्रीभगवानुवाच—स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः ।

ब्रजस्यानामयं कश्चित् ब्रूतागमनकारणम् ॥ १८ ॥

तमोरजःसत्त्वभेदाः स्वान्तर्पर्यवसानतः ।

निरूप्यन्ते स्त्रियस्तासु वाक्यान्यपि यथायथम् ॥ १ ॥

प्रथमतस्तामससात्त्विक्यो निर्वर्त्यन्ते, ततस्तामसराजस्यः, ततस्तामसतामस्यः, एवम-
ग्रेऽपि विभाज्याः । प्रथमं समागतानां लौकिकन्यायेनाह स्वागतमिति । कुशलप्रश्नोऽयम् ।
वो शुष्माकमागमनं स्वागतं किमिति । स्तुतिमाह महाभागा इति । भवतीनां महद्भाग्यम्,
अतः स्वागमनमेव, तथापि पृच्छयत इति लोकोक्तिः । वस्तुतस्तु निष्प्रत्यूहं भगवत्सा-
मीप्यमागता इति । समागतानामुपचारमाह प्रियं किं करवाणि व इति । किञ्चित्प्रा-
र्थयितुमागता इति लक्ष्यन्ते, तथा सति तद्वक्तव्यम् । अर्थात् एतासां नाहं स्वभावतः
प्रियः, किन्तु कामतः प्रिय इति ज्ञापितम् । तत्प्रयोजनं त्रिविधं भवति । इष्टरूपमनि-
ष्टनिवृत्तिरूपं देशकालव्यवहितं कामितं च । तत्रापि त्रैविध्यमस्तीति वाक्यत्रयं वा ।
यद्भवत्यो धावन्त्यः समागताः, तत्र किं ब्रजे कश्चन उपद्रवो जातः, यद्ज्ञापयितुं तेषां
समागमनम्, पूर्वपूर्वानङ्गीकारे उत्तरोत्तरवाक्यम् । यदि प्रियमपि न किञ्चित्कर्तव्यम्,
भजे च न काप्यनुपपत्तिः, तदा आगमनकारणं ब्रूत ॥ १८ ॥

तत्राप्यनुत्तरे स्वयमेव पक्षान्तरं कल्पयति । यथा भवन्तः समागताः, तथा
वयमपीत्याशङ्काह रजनीति ।

रजन्येपा घोररूपा घोरसत्त्वनिषेविता ।

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भक्तिमार्गावधर्मज्ञापनार्थमित्यर्थः । पेशशब्दस्य अर्थआयजन्तत्वमभिप्रेत्याहुः सौन्दर्य-
युक्ताः शब्दा इति ।

स्वागतमित्यत्र । भगवत्सामीप्यमिति । अर्थ आद्यच् । सामीप्ययुक्तं देशमागता
इत्यर्थः । तत्रापि त्रैविध्यमिति । एतास्तामससात्त्विक्यः । तत्र तमो न्यूनम्, सत्त्वम-
धिकम् । सत्त्वं न्यूनम्, तमोऽधिकम् । उभयोः प्राप्त्यं चेत्यर्थः ।

१८. हे महाभागे, आग मजे पयसः। स्तुतुं दुं नि कर्तुं ! त्वनां तो कुशल छे ने ? तो कहो
आगमननुं हुं करन छे ।

પ્રતિયાત વ્રજં નેહ સ્થેયં સ્ત્રીભિઃ સુમધ્યમાઃ ॥ ૧૯ ॥

એષા રજની, ન તુ દિનમ્ । દિવસ એવ હારણ્યે કાર્યાર્થં ગમ્યતે, અયં તુ ચન્દ્રઃ, ન તુ સૂર્યં ઇતિ ભાવઃ । નન્વસ્તુ રજની, તથાપિ પ્રકાશસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ આગન્તવ્યમેવેતિ ચેત્, તત્રાહ ધોરરૂપેતિ । પ્રકાશયુક્તાપ્યેષા વસ્તુતો ધોરરૂપા ભયજનિકા । પ્રકાશયુક્તાયામપિ રાત્રૌ ગચ્છન્ પુરુષો વિભેતીતિ । કિંચ, ધોરસત્ત્વનિષેવિતા । ધોરાણ્યેવ સત્ત્વાનિ રાત્રિં નિષેવન્તે, નત્વધોરાણિ । અતો રાત્રૌ અધોરો નિર્ગતો ધોરૈરૂપહન્યતે । અતઃ સ્વભાવધર્મસંસર્ગિણાં સ્વરૂપં જ્ઞાત્વા વ્રજં પ્રતિયાત । નન્વેવં સતિ તવૈવ સ્થાને સ્થાસ્યામઃ, પરિચિતો ભવાનિતિ ચેત્, તત્રાહ નેહ સ્થેયં સ્ત્રીભિરિતિ । વયં હિ પુરુષાઃ, રાત્રિશ્ચેયમ્ । અતોડવ્ર સ્ત્રીભિર્ન સ્થાતવ્યમ્ । તથા સત્યુભયોરપિ વિક્રિયા સ્યાત્ । કિંચ, ભવત્યો યદિ વૃદ્ધા બાલા વા ભવેયુઃ, તદા સ્થીયેતાપિ । ભવત્યસ્તુ સુમધ્યમાઃ રસાત્મિકાઃ । અતો દેહાધ્યાસે વિદ્યમાને સર્વથૈવ ગન્તવ્યમ્ । સ્થિતિપક્ષે નગ્નપ્રશ્લેષો ધોરપદ્યોર્જ્ઞેયઃ, ન પ્રતિયાતેતિ ચ ॥ ૧૯ ॥

અથ ધયમભિસારિકા એવ ત્વામુદિશ્ય સમાગતાઃ, કિમિતિ પ્રેપ્યન્ત ઇત્યાશક્ત્વાહ માતર ઇતિ ।

માતરઃ પિતરઃ પુત્રા આતરઃ પતયશ્ચ વઃ ।

વિચિન્વન્તિ હ્યપશ્યન્તો મા કૃદ્ધં વન્ધુસાધ્વસમ્ ॥ ૨૦ ॥ *

ભવતીનાં માતરો નિયામિકાઃ, તાસ્તુ નાગતાઃ, અતો ભવતીનામન્વેષણમપિ કરિષ્યન્તિ । અતસ્તાસાં સાધ્વસં મયં મા કૃદ્ધમ્, મા કુરુત । ન ચ વક્તવ્યં તા અપિ તથા સ્ત્રીત્વાદ્વા નાગમિષ્યન્તીતિ, તત્રાહ પિતર ઇતિ । તેપાં કુલે કલક્રશઙ્કયા તે સમાગમિષ્યન્ત્યેવ । તદ્દિં તૈઃ સહ ગન્તવ્યમિતિ ચેત્, તત્રાહ વિચિન્વન્તિ હ્યપશ્યન્ત ઇતિ । ગોકુલાન્નિર્ગતાનાં કૃષ્ણસ્થાનાગમને મધ્યે વહ્વો માર્ગાઃ સ્ફુટિતાઃ સન્તિ, તત્ર ભગવન્માયા તિષ્ઠતિ,

શ્રીવિઠ્ઠલરાયાત્મજધ્રીપલ્લભકૃતલેખઃ ।

રજન્યેપેત્યત્ર । રજનીત્વસાનુક્તસિદ્ધત્વેપિ તથોક્તૌ હેતુમાહુઃ અયં ત્વિતિ । ભવતીનાં તાપજનકત્વેન તથા પ્રતીતાવપિ નાયં સૂર્યં ઇત્યર્થઃ । તથા ચૈવં કથનેન તાસાં તાપો ભગવતા જ્ઞાયતે ઇતિ ચોધિતમ્ । અતઃ સ્વભાવેતિ । સ્વભાવતો રજની । ધોરત્વં ધર્મઃ । સંસર્ગિણોપિ ધોરા ઇતિ પદત્રયાર્થઃ ।

માતર ઇત્યત્ર । વિચિન્વન્તિ હ્યપશ્યન્ત ઇતિ । હિશ્વન્દસ્યાર્થમાહુઃ ગોકુલાન્નિર્ગતાનામિતિ । અતો યુક્તમેવાદર્શનં તેપામિતિ ભાવઃ ।

૧૯. દે સુમધ્યમાઓ, આ તો ભયજનક રાત્રિ છે. ધોર સત્ત્વો એને સેવે છે. આવી રાત્રિમા સ્ત્રીઓએ રહેવું ન જોઈએ. માટે વ્રજમાં પાછા પધારો.

૨૦. શાપના માતાઓ પિતાઓ પુત્રો માદેઓ અને પત્નીઓ, નહિ દેવતા આપને શોધશે; માટે પુત્રોને વ્રાસ મા આપો.

यथा न कोऽपि भगवत्समीपं गच्छति, अतो मार्गान्तरेणैव गताः अपश्यन्तः सन्तः विचिन्वन्त्येव । अनेन स्थितौ शङ्काभावोप्युक्तः । वन्धुम्यः साध्वसमिति च । तस्मात् सर्वा नागता इति नागन्तव्यम् । कुले च कलङ्को भविष्यतीति च । न च तेऽपि स्त्रीस्वभावं जानन्तीति नागमिष्यन्तीति चेत्, भगवदर्थं वा समागता इति, तत्राह पुत्रा इति । पुत्राणां सर्वथा रक्षकत्वं महती लज्जेति तेषु दयया भयाभावार्यं गन्तव्यम् । ननु ते बालका इति चेत्, तत्राह भ्रातर इति । ते हि समर्था अन्वेषणे लज्जावन्तश्च, अतो लज्जया अदृष्ट्वा कदाचित् शरीरमपि त्यजेयुः । अतो भ्रातृस्नेहादन्तव्यम् । ननु ते अपकीर्तिभयादन्वेषणे न गमिष्यन्ति, तरुणास्ते, तरुण्यो वयमिति चेत्, तत्राह वः पत्य इति । तेषां भोगापेक्षायुज्यति, तेषामेव चायं रसः, अतः परस्मै नान्यस्मै देयम् । भोगस्य ततोऽपि सिद्धिः । सर्व एवापश्यन्तः गृहे अदृष्ट्वा अवश्यं विचिन्वन्ति । ततो बहुकालमदृष्ट्वा नाशशङ्कया अपहारशङ्कया च भयं प्राप्स्यन्ति । न च वक्तव्यं किमस्माकं तैः, तत्राह वन्धुसाध्वसमिति । ते हि बान्धवाः, तैः सहैव स्थातव्यम् । अतो बलवद्बाधकस्य विद्यमानत्वात् व्याघुष्य गन्तव्यमिति ॥ २० ॥

एवमुक्ते परितो विलोकयन्तीराह दृष्टं वनमिति ।

दृष्टं वनं कुसुमितं राकेशकररञ्जितम् ।

यमुनानिललीलैजस्तरुपल्लवमण्डितम् ॥ २१ ॥

एषा हि राजसराजसी, अग्रिमा राजसतामसी । यदि वनदर्शनार्थमागतम्, तदा दृष्टमेव वनम्, अतः प्रतियातेति । अर्थात् सर्वदा दृष्टमेवैतद्वनम्, नात्र भयमिति ज्ञापितम् । गृहे च न गन्तव्यमिति । यदि गृहगमनापेक्षा, तदैव गन्तव्यमिति वचनात् । तत्र वनं कुसुमितमिति वर्णयति, यथा तासामन्यासक्तिर्भवति । इदानीं पुष्पाण्येव जातानि, न फलानीति वा । कुसुमिते वने रतिः कर्तव्येति भावः । सर्वत्र मोहः प्रेपणं चानुस्यूतम् । किञ्च, राकेशस्य चन्द्रमसः करैः रञ्जितम् । उद्दीपका एते । वनं तामसम्, पुष्पाणि राजसानि, चन्द्रकिरणाः सात्विका इति । अयं राकेश इति पूर्णचन्द्रः । अतः पूर्णत्वे स्थातव्यम् । पर्वादिवुद्धौ तु गन्तव्यमिति । वायुमपि तत्रलं वर्णयति यमुनेति । यमुनासम्बन्धिनानिलेन लीलया ये एजन्तः कम्पमानास्तरुपल्लवास्तैर्मण्डितमिति । जलसम्बन्धात् लीलया चलनात् तरुणां सुगन्धानां सम्बन्धात् त्रिगुणो वायुरक्तः । वर्णनायां रसोद्बोधके चोपयुज्यते ॥ २१ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दृष्टं वनमित्यत्र । एषा हीति । राजसराजसा युक्ता वनदिदृक्षेति हिशब्दः । अग्रे रसोद्बोधके इति । रसोद्बोधके गन्धे तदानेनृत्वेन वायुरुपयुज्यत इत्यर्थः ।

२१. श्रीयमुनाजीनां यमुनी नदीरेषीं हालदा यक्षपल्लवधी सोमदुः, चन्द्रना किरणोधी रञ्जित, कुसुमित वन सो भाषे जोयुं.

धीमुषो-४

एवं वनं वर्णयित्वा अन्यासक्तिमुत्पाद्य ततो गन्तव्यमित्याह तद्यातेति ।

तद्यात मा चिरं गोष्ठं शुश्रूषध्वं पत्नीन् सतीः ।

क्रन्दन्ति वत्सा बालाश्च तान्पाययत दुह्यत ॥ २२ ॥

तत्तस्माद्वनं दृष्टमिति कार्यस्य सिद्धत्वाद्यात । एतादृशं वनमिति मा यातेत्यपि ध्वनिः । चिरं मा विलम्बो न कर्तव्यः, चिरं मा यातेति च । न हि कश्चिद्भगवन्तं विहाय गोष्ठं गच्छति । किञ्च, गोष्ठं यात । तत्र गवां शुश्रूषणमपि भवति । किञ्च, तत्र गतानां धर्मः सिध्यतीत्याह शुश्रूषध्वमिति । पतिसेवा स्त्रीणां धर्मः, तत्रापि भवत्यः सतीः सत्यः । पतिविशेषणं वा । पूर्वजन्मनि ताः पतिव्रताः स्त्रियः स्थिताः, पुरुषभावनया पुरुषा जाताः, भवन्तश्च पुरुषाः विपरीता जाता इति, अग्रेऽपि वैपरीत्यं भविष्यतीति विचार्य गन्तव्यमिति भावः । धर्मस्तत्र, रसस्त्वत्रैवेति । पत्नीनिति बहुवचनात् धर्माभावश्च । या भवतीनां गध्ये पतिव्रताः ता वा गच्छन्त्विति । सर्वासामेवातथात्वे न गन्तव्यमेवेति । न हि पतिव्रताः समायान्ति, लौकिकधर्मपरायणाः । अतो भगवद्वाक्यं रसालत्वात् तदभावमेव सूचयति । किञ्च, वत्सास्तथैव वद्धाः, बालाश्च क्षुधिताः, ते क्रन्दन्ति । अतस्तेषां रोदननिवृत्त्यर्थं तान् पाययत स्ननम्, दुह्यत च गाः । परार्थं च भवतीनां जीवनम्, न स्वार्थम् । अतो दुःखितानां स्थाने सुखाकाङ्क्षिभिर्न गन्तव्यमिति ॥ २२ ॥

एवमुक्ते याः स्निग्धदृष्टयो जाताः, ताः प्रत्याह अधवेति ।

अथवा मदभिस्तेहाद्भवत्यो यस्त्रिताशयाः ।

आगता ह्यपपन्नं तत् प्रीयन्ते मम जन्तवः ॥ २३ ॥

मया वृथैवैते पक्षाः कल्पिताः, वस्तुतस्तु मां द्रष्टुमेवागताः । स्नेहात् सिद्धान्तोऽयं पूर्वपक्षार्थमनूद्यते । निरुक्तो भावो गुणात्मको दोषात्मको वा न फलं प्रयच्छति, लौकिको

श्रीविठ्ठलरायास्मजश्रीबलभट्टतलेरः ।

तद्यातेत्यत्र । किञ्चेति । वनस्य दृष्टत्वाद्यातेति पूर्वाः प्रतिवाक्येऽन्वयः । एतस्यैवाग्रेष्यन्वय इत्याशयेन शुश्रूषार्थं धर्मार्थं च यातेति प्रयोजनसमुच्चयः । वैपरीत्यमिति । भवतीनां गमने स्त्रीभावनया ते स्त्रियो भविष्यन्तीत्यर्थः । धर्मस्तत्रेति । शुश्रूषध्वमित्यसार्थोऽयम् ।

अधवेत्यत्र । स्नेहादिति । स्नेहाद्धेतोरयं सिद्धान्त एव भवति । तथापि पूर्वपक्षत्वार्थमनुवादः कियत इत्यर्थः । निरुक्त इति । सर्वोपि भावो मुखत उक्तः फलासाधको, यतो लौकिको लोके प्रकटो भवति । इदं साधारण्येनेत्याहुर्गुणेति । दोषेति ।

२२. आप तो सतीओ छो, माटे जलसी ब्रजमां पधारो, पतिओनी सेवा करो. घत्स अने धालको रुदन करछे तेमने स्नानपान करावो अने गावो दुहो.

२३. अथवा आपणुं अन्तःकरण मारामां यंधामण्डं होवाधो मारा स्नेहने लइने जो आप अहि पयायां हो, तो ते उपपन्न ज छे. कारणके मारा संपन्नी सबे प्राणिओ खयें मारामां प्रेमयुक्त पाय छे.

भवति, अतः अनूद्यते । मयि योऽयमभितः स्नेहः सर्वभावेन तेन कृत्वा यन्नितः आशयो यासाम्, तादृश्यश्चैकवत्यः इहागताः, तदुपपन्नमेव । तर्हि को विलम्ब इति चेत्, तत्राह प्रीयन्ते मम जन्तव इति । मम सम्बन्धिनः सर्व एव जन्तवः स्वयमेव प्रीता भवन्ति । न तु मया किञ्चित्कर्तव्यम् । स्नेह एव मयि, न तु कृतितरिति । ततः साधारणमिममर्थं ज्ञात्वा प्रतियात । स्थितिपक्षे तु स्पष्ट एवार्थः । तथात मेति फलिष्यति । न हि स्नेहादागतः प्रेर्यमाणोऽपि गच्छति । यन्नितो वशीकृतः । अन्तःकरणे अन्याधीने जाते न किञ्चिदवशिष्यते । निष्कपटा च प्रीतिः कर्तव्येत्युभयत्र भावः ॥ २३ ॥

भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया ।

तद्वन्धूनां च कल्याण्यः प्रजानां चानुपोषणम् ॥ २४ ॥

एवं राजसीः निरूप्य सात्त्विकीरनिरूपयति । सत्त्वयुक्ताः निरूप्यन्ते । ततो रजो-युक्ताः । स्त्रीणां मुख्यो धर्मः भर्तृशुश्रूषणमित्याह भर्तुरिति । स्वभावतो जीवानां भगवानेव भर्ता, तत्रापि स्त्रीणां स्त्रीशरीरं प्राप्तानां व्यभिचाराभावाय भगवानेव सेव्यः । लौकिके तु परिग्रहात् भर्तृत्वेनाभिमतः सेव्यः । स एव परो धर्मः । तत्राप्यमायया । कापट्ये तु न सेवायां फलम् । अन्ये सर्वे धर्मा अवराः । तद्वन्धूनां श्वशुरादीनाम् । कल्याण्य इति सम्बोधनात् भवतीनां सर्वेऽपि सन्तीति ज्ञापितम् । प्रजानां च पुत्रादीनामनुपोषणं अन्नादिदानेन स्तनादिदानेन च । पित्रादिभिः पोष्यमाणानां स्वतोऽपि पोषणं वा ॥ २४ ॥

तथापि स पतिः समीचीनो न भवतीति चेत्, तत्राह दुःशील इति ।

दुःशीलो दुर्मनो वृद्धो जडो रोग्यघनोऽपि वा ।

पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेऽनुभिरपातकी ॥ २५ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवत्सभक्तलेखः ।

रसस्य शब्दवाच्यत्वे रसत्वहानिः । 'धर्मः क्षरति कीर्तनात्' । दोषेपि 'स्वादोपसुधैः कथयन् परिभ्रमे'दित्यादिप्रायश्चित्तम् । अतः सर्वोपि निरुक्तः सन् लौकिकत्वात् फलासाधको भवति । अतो गृहगमनाज्ञापनेन तासामिवैतस्यापि स्थूणाखननन्यायेन दाढर्यार्थं लौकिकत्वमनुवादेन सम्पाद्यते पूर्वपक्षे इत्यर्थः । एतस्य स्वयमेव फलत्वात् फलाजनकत्वमभिमतमेवेति भावः ।

भर्तुरित्यत्र । सात्त्विकीरनिरूपयतीति । त्रिभिः श्लोकैरिति शेषः । तत्रावान्तरभेदमाहुः सत्त्वयुक्ता इति । अवशेषात्तृतीयेन तमोयुक्ता इति ज्ञेयम् । निरूप्य निरूप्यन्ते निरूपयतीत्यत्र वाक्यानीति शेषः । कथनार्थकधातूनां द्विकर्मकत्वादिति ज्ञेयम् । तथा च सात्त्विकीः प्रति वास्यानि निरूपयति ।

२४. हे कल्याणीओ, निष्कपटतायी पतिनी शुश्रूषा करवी तत्संबन्धीओ अने प्रजातुं अनुपोषण परतुं ए स्त्रीओनो परमधर्मं धे.

२५. पति दुःशील, दुर्मनो, वृद्ध, जड, रोगी, निर्धन, गमे सेवो होय तोपण, पातकी न होय तो आलोक अने परलोचनी द्रष्टा परनार स्त्रीओण सेवे लज्जे ओदण नहि.

દુષ્ટં શીલં યસ્ય । છૂતાદિદુર્વ્યસનવાન્ । દુર્ભંગો દરિદ્રઃ । વૃદ્ધઃ ઇન્દ્રિયવિકલઃ । જડો મૂર્ખઃ । રોગી મહારોગગ્રસ્તઃ । અધનો વા । અધનોઽપિ ભાગ્યવાંશ્ચેત્, તદા સંભાવનયા સ્ત્રીભિર્ન લજ્યતે । एवं पडोपयुक्तोऽपि स्त्रीभिरनन्यगतिकाभिः पतिर्न हातव्यः । स्पष्ट एव विरोधः । पङ्कणो भगवान्, पङ्कदोपः स इति । पातकी तु हातव्य एव । ‘भजेदपतितं पतिं’मिति वाक्यात् । किञ्च, तत्रापि लोकेप्सुभिः । येषामिह लोके परलोके च कीर्त्याद्य-
पेक्षा, तैर्न हातव्य एव, अन्यथा अपकीर्तिर्भवेत् ॥ २५ ॥

નનુ કામરસે નિવિષ્મનસાં ન ધર્મો વાધકઃ, પરસિન્નેવ રસોત્પત્તિરિતિ, તત્રાહ અસ્વર્ગ્યમિતિ ।

अस्वर्ग्यमयशस्यं च फलगु कृच्छ्रं भयावहम् ।

जुगुप्सितं च सर्वत्र ह्यौપपत्यं कुलस्त्रियः ॥ २६ ॥

હે કુલસ્ત્રિયઃ, ઔપપત્યં જારસમ્બન્ધઃ તદ્રસાલમપિ વહુદોષગ્રસ્તમ્ । તત્રત્યાન્ પદ્મ દોષાનાહ । અસ્વર્ગ્ય પરલોકનાશકમ્ । પૂર્વ ધર્મેણ સિદ્ધોઽપિ સ્વર્ગઃ તસ્મિન્ અપગચ્છતિ ।
किञ्च, इह लोकेऽपि यशो दूरीकरोति । चकारान् नरकोऽपि । नापि तत्र रसभोगो महानित्याह फलिवति । अल्पमेव तत्सुखं क्षणमात्रसाध्यम्, स्वरूपतो महदपि कालतः परिच्छिन्नमपि । कृच्छ्रमिति । कष्टसाध्यम्, नात्पेन प्रयासेन सिध्यति । अतो बलवदनिष्ठानुबन्धि । किञ्च, अनुभवकालेऽपि न रसमुत्पादयति । यतो भयजनकम् । शृङ्गारविरोधी भयानकरसः । अत एव व्यभिचारशब्दवाच्यः । मुख्यतया भयानकरसमु-
त्पादयेत् विशेषतः प्रथमतः । किञ्च, सर्वत्रैव जुगुप्सितम् । सर्वदेशेषु सर्वकालेषु तत्કૃત્વા
यदि सत्कर्मणि कुर्यात्, ततोऽपि जुगुप्सितो भवेत् । ધર્મવુદ્ધિસ્તત્ર વિચિકિત્સૈવ ભવતિ ।
अतो बहुदोषग्रस्तत्वात् उत्तमाया नैतद्युक्तम् ॥ २६ ॥

एवं सगुणाः प्रबोध्य गुणातीताः प्रबोध्यति श्रवणादिति ।

श्रवणादर्शनाद्भ्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् ।

न तथा सन्निकर्षेण प्रतियाત ततो गृहान् ॥ २७ ॥

નનુ લૌકિકદષ્ટાવેતે દોષાઃ, ન તુ મક્તિમાર્ગે, પરમાર્થદષ્ટૌ વા, ભવાંસ્તુ પુરુષોત્તમ
इति चेत्, तत्राह श्रवणादिति । न हि मक्तिमार्गे सम्यन्ध एव कर्तव्य इति शास्त्रमस्ति ।

શ્રીમિટ્ઠરાપારમજઞ્ઞોપસમદૃશતલેષઃ ।

अस्वर्ग्यमित्यत्र । धर्मवुद्धिरिति । धर्मवत्त्वेन ज्ञानं संशयात्मकं भवतीत्यर्थः ।

૨૬. કુલવતી સ્ત્રીઓને જારગું-ઉપપતિગું-ચેવન એ નરન્મા નાપનાર્, અપયશ આપનાર્, તુચ્છ, પટસાપ્, ભયમરેલું, અને મહાનિવારું છે.

૨૭. મારાં શ્રવન, દર્શન, ધ્યાન, અને ધીર્નિવધો મારાતિવે લેવો આવ થાય છે, તેવો નિકટ રહેવાયો થતો નથી. તેથી ગૃહ આવ પાછા પપાતો.

૧. મદ્યનારિણઃ સાધ્વી પ્રતિ કામમોગ્યુદ્ધિર્જાતા । તત્ર મોગે સાધ્વ્યાઃ મુગ્યં ચેજ્ઞાતમ્, તદા પાદિપ્રતં મતમ્, મો પેત્, ધર્મે ઇત્થિતઃ ।

भक्तिर्हि नवविधा श्रवणादिरूपा । प्रेमरूपा च । स्वतश्चक्षुः तु सुतरामेव नापेक्षा । स्नेहस्तु भगवद्विषयकः अलौकिकः । स एव सर्वाधिको भवति । लौकिकस्तु कामशेषतां प्राप्तः हीन एव भवति । तस्यालौकिकस्य कारणानि त्रीणि । श्रवणं दर्शनं ध्यानमिति । आदौ श्रवणं, भगवद्वाचकानां पदवाक्यानां भगवति शक्तितात्पर्यावधारणम् । तथा सति विषयो व्यावर्तितो भवति, अन्यथा अन्यत्रापि स्नेहः स्यात् । तदनु दर्शनं, तदर्थस्यानुभवः । कृपया भगवत्साक्षात्कारो वा भगवत्कामार्थः नारदादेरिव । ततो ध्यानं, योगेन चिन्तनम् । एतैरेव मयि भावो भवति । स चोत्पन्नो भावः अनुकीर्तनात् स्थिरो भवति । यथायमुपायः शास्त्रीयः साधीयान्, न तथा निरन्तरसान्निध्येन जातो लौकिकः । स हि कामशेष इत्यवोचाम । अतो गृहान् प्रतियात । अतः परमार्थविचारेऽपि न स्यात्तद्व्यमिति । तथेत्यत्र प्रकार एव निषिद्धः, न स्वरूपतो महत्त्वं निषिद्धम् । गृहस्थितानां च विहितं भवतीति गृहगमनमाज्ञापितम् ॥ २७ ॥

एवं तासां गृहगमने बोधिते तत्परित्यागानन्तरं पुनर्ग्रहणं वांताशनमिव मन्यमानाः, भगवद्वाक्यं चानुलंघ्यमिति विचार्य, अतिविरोधे उभयानुरोधि शरीरपरित्यागः कर्तव्य इति निश्चित्य, तत्रापि भगवत्सम्बन्धानन्दाभावादितिकर्तव्यतामूढा जाता इत्याह इति विप्रियमिति । श्रीशुक उवाच—इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।

विपण्णा भयसङ्कल्पाश्चिन्तामापुर्द्वरत्ययाम् ॥ २८ ॥

विगतं प्रियं यस्मादिति, उभयथापि प्रियाभावः । किं परीक्षार्थमाह, आहोस्विदभिप्रेत एवायमर्थ इति । आ सभन्तात् श्रुत्वा, वाक्यतात्पर्यं निर्धार्य, सत्यं गमनमेव वदतीति निश्चित्य, अनभिप्रेतत्वेऽपि तत्प्रसवहेतुमलभमानाः, गोप्यो नैपुण्यरहिताः, गोविन्दस्य स्वामिनः देवभाषितत्वेन अनृतशङ्कारहितमीश्वरवाक्याच्च निर्धाररहितमाकर्ण्य, विपण्णा जाताः, मनसि परमं विपादं प्राप्ताः । तत्र हेतुर्भयसङ्कल्पा इति । तदा परां चिन्तां प्रापुः । कथमस्मद्विचारितं भगवद्वाक्यं चैकमुखं भवतीति । सा चिन्ता त्रैलोक्यं व्याप्य चेदं जन्म-जन्मान्तराणि च निर्द्धारमलभमाना दुरत्यया पर्यवसानरहिता जाता ॥ २८ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवट्टभट्टलेखः ।

श्रवणादित्यत्र । गृहस्थितानां चेति । चः समुच्चये । विहितं पूर्वोक्तं श्रवणादिकं गृहस्थितानामपि भवति सम्भवतीत्यर्थः ।

इति विप्रियमित्यत्र । विगतं प्रियमिति । सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वमेकवचनं च । यस्मिन् भाषिते शब्दः अर्थाश्राप्रिया इत्यर्थः । उभयथापीति । शब्दतोर्यतश्चेत्यर्थः ।

२८. आम् प्रभुतु-गोविन्द-कटोर वाक्य रांमलीने गोपीजनो शिव ययां, एमनां संकल्प मोगी गया, अने परम चिन्तामां परी गया. शुं करणुं देनी समज परी नदि.

१. संसारः ।

ततः चिन्तया यज्जातं तदाह कृत्वेति ।

कृत्वा मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्यद्-

विम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ।

असैरुपात्तमपिभिः कुचकुङ्कुमानि

तस्थुर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः स तूष्णीम् ॥ २९ ॥

चिन्तया प्रथमं मूर्छिता जाताः । ततः मुखान्यव अवाञ्छुखानि कृत्वा, कमपि स्वमुखं न प्रदर्शयिष्याम इति अवाञ्छुखानि कृतवत्यः । अवगताः शुचः यामिस्ताः, शोकसम्बन्धिन्यो वा जाताः । शुचः श्वसनेन शोकसम्बन्धिना श्वासवायुना शुष्यन्ति विम्बवदधराणि येषाम् । तादृशानि मुखानि कृत्वा, चरणेन च भुवं लिखन्त्यः, तथैवावस्था भवतीति । भूमिविवरमिव प्रार्थयन्त्यः, उपात्तमपिभिः असैः कुचकुङ्कुमानि मृजन्त्यः, तूष्णीं तस्थुः । मुखस्य अवाक्त्वेन भक्तितिरोभावः । श्वसनेन प्राणपीडा, शोकेनान्तःकरणस्य, विम्बाधरशोपेण कामरसस्य, पदा भूमिलेखनेन शरीरस्य, असैरिन्द्रियाणाम्, कुङ्कुमाभावेन कान्तेः, दुःखभरेण आनन्दस्य, तूष्णीं स्थित्या चैतन्यस्य तिरोभावो निरूपितः । केवलं स्थाणुवत् स्थिताः ॥ २९ ॥

एवमपि स्थितौ तूष्णीं स्थितं भगवन्तमालक्ष्य किञ्चिद्विज्ञापयामासुरित्याह प्रेष्टमिति ।

प्रेष्टं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं

कृष्णं तदर्थचिनिवर्तितसर्वकामाः ।

नेत्रे विमृज्य रुदितोपहृते स किञ्चित्

संरम्भगद्गदगिरोऽब्रुवतानुरक्ताः ॥ ३० ॥

भाषणं पूर्वोक्तमेव । अथवा । तस्यामप्यवस्थायां किमिति रोदनं कियते, स्वस्या

श्रीविठ्ठलरायारमजश्रीबहुभक्तलेखः ।

कृत्वेत्यत्र । एवमवस्थायाश्चिन्तायां स्वत एव जायमानत्वेन पूर्ववाक्ये सम्बन्धेन एवंभूताश्चिन्तामापुरेवं वक्तुमुचितत्वेपि क्रियाभेदेन द्वितीयवाक्ये तत्रापि कृत्वेति कथन-पूर्वकं तत्कथनादाहुः चिन्तया प्रथममिति । तेन पूर्वं मूर्छायां स्वत एव तथा जातम्, ततः किञ्चित् स्वास्थ्ये वक्ष्यमाणाशयेन तथा कृतवत्य इति सूचितमित्यर्थः । अवेत्यस्वावृत्ति-मभिप्रेत्याहुः अवगता इति । शुच इत्यस्याप्यावृत्तिमभिप्रेत्याहुः शुचः श्वसनेनेति । तथा चावशुचस्ताः शुचः श्वसनेन तादृशानि मुखानि अवकृत्वेत्यन्वयः । अवशुच इति विशेषणम् । पष्ठयन्तं वा । तादृशानि मुखानि कृत्वेति । अवाञ्छुखानीति शेषः ।

२९. दुःखयी श्वास लेवाधी जेमनां विम्ब लेवा लाल अपर मुकाई गयां छे, एवां गोपीजनों पोताना शोरुमुक्त मुराधी नीचे जोता, चरणयी भूमि खोतरता, नेत्रवाला आंशुओधी कुचकुंकुमनुं माजेन वरता, बहु दुःगना भारयी, मौन धरीने उगा रया.

भवत, गृहे गच्छतेत्येव वदति, परं हसन्मुखः, तदा तासां हृदये वाक्यामृतानि प्रविष्टानि सजातीयानि वाक्यान्नुत्पादितवन्ति, तदा भगवदुद्धोषिता एव ताः भगवद्वाक्यानि पूर्व-
पक्षयितुमारोभिर इत्याह प्रेष्ठमिति । प्रेष्ठो भवत्येव । स्वसामग्र्या तथा सम्पादितत्वात्,
परं वदत्यन्यथा, तथाप्यप्रियमिव प्रतिभाषमाणमिति नोक्तम् । न हि कदाचिदपि भग-
वानप्रियवद्भवति, किन्तु प्रियो भवति, ईतरोऽपि भवति, सर्वभवनसामर्थ्यात् । इतरत्वे
न प्रियत्वं वाध्यते । यथा जगज्जगदतिरिक्तरूपश्च । तदाह प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाण-
मिति । यः प्रियोऽशः, तं न तिरोधारयति । किन्तु वाक्यं न तेन रूपेण वदति, किन्तु
रूपान्तरेण, तदा तेन सह वादः कर्तुं शक्य इति । न हि फलं कचित्साधनं भवति, मां
वृणुतेति वा वदति, परं बलादपि प्रतिबन्धनिराकरणं कृत्वा स ग्राह्य एव । तदाह कृष्णं
सदानन्दमिति । ननु कोऽयं निर्वन्धः, स एव काम्य इति, गृहंश्चैव मन्यते, तदा
अल्पतरा अपि काम्या इति, तत्राह तदर्थविनियतितसर्वकामा इति । तदर्थं भगवदर्थं
विशेषेण निवर्तिताः सर्वे काना यामिः । अयमेव काम्य इति निश्चित्य पूर्वमेव सर्वे कामा-
स्त्यक्ताः । 'काममयश्चायं पुरुषः' । यदि त्यक्तोऽपि गृह्येत, तदा भगवदुक्तमेव गृहं कथं
न गृह्येत । तस्मादयमेव कामः अवशिष्यते । स चेन्न भवेत्, स्वरूपहानिरेवेति निश्चित्य,
फले मानमकृत्वा दृढीभूय, सदितोपहृते नेत्रे विमृज्य, यथास्थानं सर्वं प्रापयित्वा, किमि-
त्संरम्भेण, वादार्थमुद्यमः संरम्भः । भगवान् हि वाक्येन निराकरोति, न तु स्वरूपतः ।
वाक्यं तु निराकार्यमिति तदर्थं संरम्भः । सर्वोऽप्यन्तं गत्वा परावर्तते, परं संरम्भेण गद्गदा
गौर्यासाम् । वर्णानां न स्फुटनिर्गमनम्, ईश्वरवाक्यनिराकरणे यतो वाणी विभेति ।
एतासां तु न भयम् । यतः अनुरक्ताः । रागो हि भयप्रतिपक्षः । यत्र रागः स्वत्वोऽपि,
न तत्र भयम् । अतः अश्रुवत् उक्तवत्यः ॥ ३० ॥

वाक्यानां बाधवाक्यानि तावन्ति प्रार्थनाधिका ।

एकादशविधास्तेन तासां बाधो जयन्ति हि ॥ १ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवृद्धभक्तलेखः ।

प्रेष्ठमित्यत्र । तदेति । भगवति हसन्मुखे सतीत्यर्थः । सजातीयानीनि । यद्भ-
गवतोक्तं तदेव पूर्वपक्षीकृत्य समाहितमित्येकविषयकानीत्यर्थः । स्वसामग्र्येति । स्वासां
श्रुतीनां भजनसामग्री स्तुतिरूपा । तथा प्रेष्ठत्वेन सम्पादितो भगवानित्यर्थः । 'चिरं स्तुत्या
ततस्तुष्टः परोक्षं प्राह तान् गिरि' नि कथानुसन्धेया । अन्तं गत्येति । उपायस्यान्तम् ।
यावच्छब्दस्यमुपायं कृत्वेत्यर्थः । जयन्ति हीनि । भगवतो रसात्मकत्वादिवादे एतद्वाक्यानां
जयो युक्त इति दिशन्दः ।

१. परम प्रिय जानि प्रियधी शरण होन ऐग विपरीत बाधा करण कृष्णने, एते शब्दें कर्ते कर्ता
रहता ऐ एतां गोपीजनो हसन्धी मुखेतां नेत्रो दृष्टीने, बरिद मुखो मुखद पाणीनी प्रभु उतर
अनुसन्धी बोधता सामना. १. सर्वोदामार्गोति । २. प्रियस्तेन ।

ततः चिन्तया यज्ञातं तदाह कृत्वेति ।

कृत्वा मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्यद्-

विम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ।

असैरुपात्तमपिभिः कुचकुङ्कुमानि

तस्थुर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः स तूष्णीम् ॥ २९ ॥

चिन्तया प्रथमं मूर्छिता जाताः । ततः मुखान्यव अवाद्बुखानि कृत्वा, कमपि स्वमुखं न प्रदर्शयिष्याम इति अवाद्बुखानि कृतवत्यः । अवगताः शुचः यामिस्ताः, शोकसम्बन्धिन्यो वा जाताः । शुचः श्वसनेन शोकसम्बन्धिना श्वासवायुना शुष्यन्ति विम्बवदधराणि येषाम् । तादृशानि मुखानि कृत्वा, चरणेन च भुवं लिखन्त्यः, तथैवावस्था भवतीति । भूमिविवरमिव प्रार्थयन्त्यः, उपात्तमपिभिः असैः कुचकुङ्कुमानि मृजन्त्यः, तूष्णीं तस्थुः । मुखस्य अवाक्त्वेन भक्तितिरोभावः । श्वसनेन प्राणपीडा, शोकेनान्तःकरणस्य, विम्बाधरशोषेण कामरसस्य, पदा भूमिलेखनेन शरीरस्य, असैरिन्द्रियाणाम्, कुङ्कुमाभावेन कान्तेः, दुःखभरेण आनन्दस्य, तूष्णीं स्थित्वा चैतन्यस्य तिरोभावो निरूपितः । केवलं स्थाणुवत् स्थिताः ॥ २९ ॥

एवमपि स्थितौ तूष्णीं स्थितं भगवन्तमालक्ष्य किञ्चिद्विज्ञापयागापुरित्वाद् प्रेष्ठमिति ।

प्रेष्टं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं

कृष्णं तदर्थचिनिवर्तितसर्वकामाः ।

नेत्रे विमृज्य रुदितोपहृते स किञ्चित्

संरम्भगद्गदगिरोऽद्भुतानुरक्ताः ॥ ३० ॥

भाषणं पूर्वोक्तमेव । अथवा । तस्यामप्यवस्थायां किमिति रोदनं कियते, स्वस्या

श्रीविह्वलरायात्मजश्रीवदुभक्तलेखः ।

कृत्वेत्यत्र । एवमवस्थायाश्चिन्तायां स्वत एव जायमानत्वेन पूर्ववाक्ये सम्बन्धेन एवमभूताश्चिन्तामापुरेवं वक्तुमुचितत्वेपि क्रियामेदेन द्वितीयवाक्ये तत्रापि कृत्वेति कथन-पूर्वकं तत्कथनादाहुः चिन्तया प्रथममिति । तेन पूर्वं मूर्छायां स्वत एव तथा जातम्, ततः किञ्चित् स्वास्थ्ये वक्ष्यमाणाशयेन तथा कृतवत्य इति सूचितमित्यर्थः । अवैत्यस्यावृत्ति-मभिप्रेत्याहुः अवगता इति । शुच इत्यस्यावृत्तिमभिप्रेत्याहुः शुचः श्वसनेनेति । तथा चावशुचस्ताः शुचः श्वसनेन तादृशानि मुखानि अवकृत्वेत्यन्वयः । अवशुच इति विशेषणम् । पष्ठयन्तं वा । तादृशानि मुखानि कृत्वेति । अवाद्बुखानीति शेषः ।

२९ दु राधी आर रेवाधी जेमना निम्ब जेवा राल अघर मुकाई गयां छे, एवा गोपीजनो पोताना दोरयुक्त मुराधी नीचे जोता, चरणधी भूमि खोतरता, मंसवाला शांशुबोधी कुचकुङ्कुमानुं मारनं परता, बहु दु राना भारधी, मोन घरीने उभा रया

भवत, गृहे गच्छतेत्येव वदति, परं हसन्मुखः, तदा तासां हृदये वाक्यामृतानि प्रविष्टानि सजातीयानि वाक्यान्मुत्पादितवन्ति, तदा भगवदुद्धोषिता एव ताः भगवद्वाक्यानि पूर्व-
पक्षयितुमारेभिर इत्याह प्रेष्ठमिति । प्रेष्ठो भवत्येव । स्वसामग्र्या तथा सम्पादितत्वात्,
परं वदत्यन्यथा, तथाप्यप्रियमिव प्रतिभाषमाणमिति नोक्तम् । न हि कदाचिदपि भग-
वानप्रियवद्भवति, किन्तु प्रियो भवति, ईतरोऽपि भवति, सर्वभवनसामर्थ्यात् । इतरत्ये
न प्रियत्वं वाध्यते । यथा जगज्जगदतिरिक्तरूपथ । तदाह प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाण-
मिति । यः प्रियोऽंशः, तं न तिरोधारयति । किन्तु वाक्यं न तेन रूपेण वदति, किन्तु
रूपान्तरेण, तदा तेन सह वादः कर्तुं शक्य इति । न हि फले कचित्साधनं भवति, मां
वृणुतेति वा वदति, परं यलादपि प्रतिबन्धनिराकरणं कृत्वा स ग्राह्य एव । तदाह कृष्णं
सदानन्दमिति । ननु कोऽयं निर्वन्धः, स एव काम्य इति, महांश्चेन्न मन्यते, तदा
अल्पतरा अपि काम्या इति, तत्राह तदर्थविनिवर्तितसर्वकामा इति । तदर्थं भगवदर्थ
विशेषेण निवर्तिताः सर्वे कामा याभिः । अयमेव काम्य इति निश्चित्य पूर्वमेव सर्वे कामा-
स्त्यक्ताः । 'काममयश्चायं पुरुषः' । यदि त्यक्तोऽपि गृह्येत, तदा भगवदुक्तमेव गृहं कथं
न गृह्येत । तस्मादयमेव कामः अवशिष्यते । स चेन्न भवेत्, स्वरूपहानिरेवेति निश्चित्य,
फले मानमकृत्वा द्द्वीभूय, रुदितोपहृते नेत्रे विमृज्य, यथास्थानं सर्वं प्रापयित्वा, किञ्चि-
त्संरम्भेण, वादार्थमुद्यमः संरम्भः । भगवान् हि वाक्येन निराकरोति, न तु स्वरूपतः ।
वाक्यं तु निराकार्यमिति तदर्थं संरम्भः । सर्वोऽप्यन्तं गत्वा परावर्तते, परं संरम्भेण गृह्णा
गीर्ण्यसाम् । वर्णानां न स्फुटनिर्गमनम्, ईश्वरवाक्यनिराकरणे यतो वाणी विभेति ।
एतासां तु न भयम् । यतः अनुरक्ताः । रागो हि भयप्रतिपक्षः । यत्र रागः स्वल्पोऽपि,
न तत्र भयम् । अतः अजुघत उक्तवत्यः ॥ ३० ॥

वाक्यानां बाधवाक्यानि तावन्ति प्रार्थनाधिका ।

एकादशविधास्तेन तासां वाचो जयन्ति हि ॥ १ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्रेष्ठमित्यत्र । तदेति । भगवति हसन्मुखे सतीत्यर्थः । सजातीयानीति । यद्भ-
गवतोक्तं तदेव पूर्वपक्षीकृत्य समाहितमित्येकविषयकानीत्यर्थः । स्वसामग्र्येति । स्वासां
श्रुतीनां मजनसामग्री स्तुतिरूपा । तथा प्रेष्ठत्येन सम्पादितो भगवानित्यर्थः । 'चिरं स्तुत्या
ततस्तुष्टः परोक्षं प्राह तान् गिरे'ति कयानुसन्धेया । अन्तं गत्वेति । उपायस्यान्तम् ।
यावच्छस्यमुपायं कृत्येत्यर्थः । जयन्ति हीति । भगवतो रसात्मकत्वाद्विवादे एतद्वाक्यानां
जयो युक्त इति दिशन्दः ।

१०. परम प्रिय जाने प्रियधी भव्य होय तेम प्रियरीत आशा करता कृष्णने, जेने माटे सर्व कानो
स्वप्ना छे एषां गोपीजनो रदनधी स्मृतेवां नेत्रो लछीने, वांरु संरंभयो गद्गद वाणीयो प्रभु उपर
अनुरागधी बोलवा छाग्या. १. मर्यादानार्णयोपि । २. प्रियस्वने ।

यद्भगवता प्रथममुक्तं 'स्वागतं वो महाभागा' इति, 'यद्यपि भगवता वयं स्तुताः, तथापि प्रेषणाभिप्रायेण, न तु स्वस्मिन्नागता इति । तथा सति नेयं स्तुतिः, किन्त्वतिक्रूरं वचनम्, अनिष्टपर्यवसानात् । नन्वशक्ये किं कर्तव्यम्, तत्राह मैवं विभो इति ।

श्रीगोप्य ऊचुः—मैवं विभोर्हति भवान् गदितुं नृशंसं

संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलम् ।

प्राप्ता भजस्य दुरवग्रह मा त्यजास्मान्

देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षुर् ॥ ३१ ॥

भवान् सर्वमेव कर्तुं समर्थः । समर्थश्चेदन्यथा वदेत्, नृशंसमेव भवति, दयायां विषयमात्रायां न वदेदिति । यच्च भगवतोक्तं 'व्रजस्थानामय'मिति, तदस्माकं नोद्देश्यम्, यतः सर्वविषयानेव संत्यज्य तव पादमूलं प्राप्ताः । अनेन त्यक्तार्थपरिग्रहः अनुचितः । नापि जारत्वेन समागतमिति निरूपितम् । एकादशेन्द्रियाणामपि विषयास्त्यक्ताः सवासनाः । तत्र विनिगमकं तव पादमूलं प्राप्ता इति । अन्यथा पादमूलप्राप्तिरेव न स्यात् । यदुक्तं 'वृतागमनकारण'मिति, तत्राहुः भजस्वेति । अन्यत् कर्तव्यमिति चेत्, तत्राहुः हे दुरवग्रहेति । दुष्टोऽयमवग्रहः आग्रहः, यद्भजनं न कर्तव्यम्, अन्यत्कर्तव्यमिति । यथा जीवानाम् । ते हि सर्वं कर्तुं वाञ्छन्ति, न भगवद्भजनम् । यथायमाग्रहो जीवानां दुष्टः, तथात्रापि भवितुमर्हति । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति तु नास्ति । यदि तदभिप्रायेणैव तथा, तदा मा त्यजास्मान् । अस्माभिर्न त्यज्यत इति । एतच्च भजनं न विषयवत्, किन्तु प्रकारान्तरेणेति विशेषतो वक्तुमशक्ताः दृष्टान्तेनाहुः देवो यथेति । देवो हि सर्वानेव

श्रीविठ्ठलरायामजध्रीवह्मभट्टतलेलः ।

मैवमित्यत्र । पुरुषे दयाराहित्यमिव वाक्ये दयाऽसमानाधिकरणत्वमेव क्रूरत्वमित्याशयेनाहुः दयायामिति । नापि जारत्वेनेति । प्रियं किमित्यत्र भगवता स्वातिरिक्त-प्रियकर्तृत्वेन स्वस्मिन् सोपाधिस्नेहसूचनेन जारत्वं शङ्कितम्, तदपि नेति विषयत्यागकथनेन निरूपितम् । विषयमात्रत्यागाच्च प्रियकर्तृत्वम्, किन्तु प्रियत्वमेवेति भावः । सवासना इति सर्वपदस्यार्थः । पादमूलमिति । यत्र पादौ तिष्ठतस्तत्स्थानं तयोर्मूलम् । तथा च पादमूलं वृन्दावनमित्यर्थः । ननु विषयमात्रत्यागे भजनप्रकाराभावात् कथं भजनमित्याशङ्क्याहुः एतच्चेति । विषयवदिति । भावप्रधानात् मनुवन्तम् । प्रार्थ्यमानं प्रति-भजनं चकारादस्मत्कृतं भजनं च, विषयत्वप्रकारकं न, विषयत्वेन भोगरूपं न, किन्तु सर्वात्मभावप्रकारकम्, तस्य तु विशेषतो निर्वचनमशक्यमिति भूमस्वरूपनिरूपणे व्यव-

३१. हे प्रभु आपने आहुं कठोर बोलुं योग्य नहीं. अमे सर्व विषयोनो अत्यन्त, त्याग करीने आपना चरणना मूलने-श्रीवृन्दावनमां-प्राप्त भया छीए. हे प्रभु दुराग्रही अमारो त्याग न करो. (परन्तु) जेम आदिदेव पुरुषोत्तम मुमुक्षुओने भजे छे, तेम आप अमने भजो.

भजते, अन्यथा शास्त्रं व्यर्थं स्यात् । तत्राप्यादिपुरुषो देवः । पूर्वकाण्डेऽपि भजनं सार्थ-
कम्, सुतरां उत्तरकाण्डे । आदिपुरुषस्तु सेव्य एव भवति, देवश्च । न हि देवभजनं
व्यभिचारजनकं भवति । पुरुषान्तरभजनेऽपि प्रथमभर्ता । विवाहितः अभजनीयो भवति ।
अनङ्गीकारस्तूचितः, नत्वभजनम् । एतेन स यथा स्वातिरिक्तभजनं न सहते, तन्निवृत्ति-
पूर्वकमेव स्वभजनं संपाद्य स्वयं भजते, तथा त्वयापि कार्यम् । अतस्तत्र प्रेषणं तवाप्यनु-
चितमिति ज्ञाप्यते । किञ्च, यथा मुमुक्षून् भजते भगवान् । आत्मीयत्वेन परिगृह्णाति,
आत्मतया स्फुरति, स्वानन्दं तेभ्यः प्रयच्छति । 'एष खेवानन्दयाती'ति श्रुतेः । 'स्वाप्यय-
सम्पत्स्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं ही'ति न्यायेन भगवान् तदर्थमात्मानं प्रकटीकरोतीति
मुमुक्षून् भजत इत्युक्तम् । अन्यथा मुमुक्षु एव भगवन्तं भजन्ते, न तु भगवान्, अतः
फलद्वारा भजनम् । यथा तेषां पुनः पूर्वावस्थां न सम्पादयसि, सततं स्वस्मिन्नेव स्थाप-
यसि, तथा अस्मदर्थमाविर्भूय स्वानन्देन वयं योजनीया इति एतत्कर्तव्यमित्यर्थः । (एतेन
प्रार्थनया सकृदङ्गीकृत्य तूर्णभाषपक्षो निरस्तः । अग्रे गृहगमनाज्ञापनगृहस्थितिसम्पाद-
नादिकं तु रसपोषायेव, न तु गृहार्थमिति ज्ञेयम्) ॥ ३१ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्थापितम्, अतस्तं विशेषतो यत्तुमशक्ता इत्यर्थः । सार्थकमिति । देवकृतप्रतिभजनसहित-
मित्यर्थः । उत्तरकाण्डे त्वात्मत्वप्रतिपादनात् प्रतिभजनमावश्यकमेवेत्याहुः सुतरामिति ।
स्वस्य सर्वस्यागर्पूर्वकभगवद्भजनेप्युपपत्तिमाहुः आदीति । तस्य तु सर्वैव कर्तव्या, न
ततो विषयाभिलाष इत्यर्थः । तुल्यत्वेन क्षुद्रकामदानां देवानां व्यावृत्तिः । देवश्च,
सेव्य एव भवतीति पूर्वेणान्वयः । देवत्वं विवृण्वन्ति नहीति । अतो न तत्र विषय-
सम्बन्ध इत्यर्थः । एतेन भगवानेव भर्तेति पक्षमाश्रित्योक्तम् । प्रौढ्या पक्षान्तरेपि
भगवद्भजनमेव कर्तव्यमायातीत्याहुः पुरुषान्तरेति । एतस्मिन्नपि पक्षे आदिपुरुषत्वात्
प्रथमभर्ता, भगवानेवेति शेषः । अतो विवाहित एवाधुनिकत्वादभजनीयो भवतीत्यर्थः ।
मूले आदिपुरुषपदाद्विवाहितस्य द्वितीयभर्तृत्वं सूचितमस्मिन्पक्षे इति ज्ञेयम् । स्वकर्तृक-
भजनोपपादनमुपसंहरन्ति अनङ्गीकार इति । दोषवशाद्वागाभावो भवेदपि, न त्वभजन-
मिति टिप्पण्युक्ते प्रथमपक्षे । द्वितीयपक्षे आधुनिकत्वात्तदनङ्गीकारस्तूचित एव, न
तु प्रथमभर्तृभवेतोऽभजनमित्यर्थः । आभासोक्तप्रकारान्तरसूचनमाहुः एतेनेति । देवह-
ृष्टान्तेनेत्यर्थः । मुमुक्षुभजनकर्तृत्वकथने आदिपुरुषदेवत्वं प्राप्तमेवेति पदद्वयमिदं व्यर्थं
स्यादतो यथेति पदमावर्त्य दृष्टान्तद्वयेन योजनीयमित्याशयेनाहुः किञ्चेति । देवो यथा
सर्वान् भजते तथेत्येको दृष्टान्तः । मुमुक्षूश्च यथा भगवान् भजते तथेति द्वितीयः ।
आत्मीयत्वेनेति त्रयेण प्रथमाध्यायद्वितीयतृतीयाध्यायचतुर्थपञ्चमाध्यायानामर्था उक्ताः ।
तथा अस्मदर्थमिति । गृहे अप्रेषयित्वा सततं स्वस्मिन्नेव स्थापयित्वा अग्रिमं कर्तव्यमित्यर्थः ।

यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरङ्ग
स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ।

अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशो

प्रेष्टो भवाँस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मा ॥ ३२ ॥

यदपि भगवतोक्तं 'स्त्रीणां स्वधर्मपरित्यागोऽनुचित' इति, अतः 'एषा रजनी घोररूपा, नेह स्त्रीभिः स्नेय'मिति । तत्राप्याहुः यत्पत्यपत्येति । पतिरपत्यानि सुहृदश्च । एषामनुवृत्तिः स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वया उक्तम् । वहिर्मुखा हि धर्मशास्त्रज्ञाः, शारीरमेव धर्म स्वधर्ममाहुः । नत्वात्मधर्मं भगवद्धर्मं वा । यतस्ते अनात्मविदः । तथा धर्मविदैव त्वया, नत्वस्मान् विचार्य, आत्मानं वा, त्वयोक्तम् । तस्याप्यस्माभिर्विषयनिर्धारः क्रियते, न तु दूष्यते । तदाहुः अस्त्वेवमेतदिति । स्त्रीभिः स्वधर्मः कर्तव्य इति यदुक्तम्, तदेवमेवास्तु । नहि पत्यादयः धर्मस्वरूपम्, नाप्याधारः, किन्तु निमित्तम् । स च धर्मः अनुष्ठीयमानः प्रमीयमाणश्च भवति । अनुष्ठीयमाने पुत्रादयो निमित्तम् । प्रमीयमाणे गुरुः । अतः सा अनुवृत्तिः प्रथमतो गुरावस्तु, अन्यथा स्वधर्मो ज्ञात एव न स्यात् । न च भगवद्वाक्यमनुवादकम् । पूर्वमस्माकं धर्मज्ञानाभावात् । अन्यथा तदेव क्रियेत । नापि सेवाव्यतिरेकेणायं धर्मः स्फुरति । अन्यथा वचनमात्रेणैव गत स्यात् । अत उपदिष्टस्य सिद्ध्यर्थं सेवां कारय । उपदेशस्य पदमाश्रयः कर्तव्य भवति । अङ्गेति कोमलसम्बोधनात् नास्माभिः प्रतिकूलतया निरूप्यते । किञ्च, स्वधर्मो अनेकविधाः, स्वापेक्षयोत्कृष्टविषयाः, समानविषयाः, हीनविषयाश्च । तत्र पूर्वपूर्वधर्मप्रावत्यम् । यथा स्त्रीणां पतिपुत्रादीनां स्वसमानानां सेवा धर्मः । एवं स्वनियामकस्येश्वरस्यापि अनुवृत्तिर्मुख्यो धर्मः । अन्यथा तत्प्रेरणामावे पतिसेवादौ न प्रवर्तत । अतः प्रकृतेऽपि भवानीश्वरः अन्तर्यामी । तादृशोऽपि भूत्वा पतिपुत्रार्थं न प्रवर्तयसे, किन्तु स्वसेवार्थमेव प्रेरयसि, अतो वाक्योक्तधर्मसिद्ध्यर्थमपि भवानादौ सेव्यः । किञ्च, धर्मो धर्मिमूलः, तदविरोधेन कर्तव्यः, फलार्थं च

श्रीविठ्ठलरायारमजश्रीबल्लभकृतलेख ।

यत्पत्यपत्येत्यत्र । नत्वस्मानिति । एताः स्वरूपसम्बन्धिन्यो, न धर्मसम्बन्धिन्य इत्यस्मात्स्वरूपं विचार्य, पुरुषोत्तमप्राकट्यं भजनसम्पादनार्थमेवेत्यात्मस्वरूपं वा विचार्य, नोक्तमित्यर्थः । स्वनियामकस्येति । अन्तर्यामिण इत्यर्थः । प्रकृतेपीति । वहिः प्राकट्येपि भवानीशोन्तर्याम्येवेत्यर्थः । अत इति । यतो न प्रेरयसि, अतो ज्ञायते सेवया प्रसन्नः प्रेरयिष्यसीति । तदा वाक्योक्तधर्मसिद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः । धर्ममूलत्वादपि त्वदनुवृत्तिः कर्तव्येत्याहुः किञ्चेति । धर्मिमूल इति । धर्मकर्ता धर्मी, तन्मूल इत्यर्थः । तदविरोधेनेति । कर्तुः स्वरूपाविरोधेनेत्यर्थः । फलार्थं चेति । कर्त्रा स्वस्मिन् फलसम्पादनार्थमित्यर्थः ।

३२ हे भगवन् धर्मवेत्ता आपे आशा करीके पति, पुत्रो, मित्रोनी अनुवृत्ति सेवा करवी ए स्त्रीओनो स्वधर्म छे, तो आपज देहवाङ्मना प्रेष्ठ, बन्धु, आत्मा, सर्वरूप छो, तेथी आपतो उपदेशना आश्रयहृष्ट ईश्वर छो, तेथी ए आपने विषेज माओ.

कर्तव्यः, अन्यथा चेत्, अनिष्टेऽपि पुरुषं प्रवर्तयन् अनाप्तः स्यात् । अत एव धर्मशास्त्रे प्रियत्वात् शरीरस्य तदनुरोध उक्तः । 'द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं वलीय' इति न्यायाच्च । तत्कस्यचित् प्रियो देहः, कस्यचिदात्मा, कस्यचित् परमात्मा, कस्यचिन्निर्वाहकः । भवांस्तु सर्वरूपो भवति, यतः अत्यन्तं प्रेष्ठः परमप्रेमास्पदमानन्दः । बन्धुदहनिर्वाहकश्च । किञ्च, न केवलमस्माकम्, किन्तु तनुभृतां सर्वेषामेव देहधारिणाम् । ('भवाय' नाशये'त्यत्र त्वया दत्तमेव शरीरं त्वद्विचारितप्रयोजनार्थं जीवो गृहीत्वा तिष्ठतीति निरूपितम् । अतः स देहः भगवदीयः भगवतैव स्थापितः, तस्मै निवेद्य, तदनुपयोगे जाते, पश्चादन्यस्मै देयः । चेतनो हि प्रेयः । अतः यावद्भगवदुपयोगं ज्ञास्यति, तावन्नान्यस्मै दास्यति, बोधितोऽपि ।) यतस्तनुभृतां त्वमेव प्रेष्ठः । प्रेष्ठाय च देयं प्रियं वस्तु । अत्रार्थं किलेति प्रसिद्धिरेव प्रमाणम् । किञ्च, न केवलं देहदाता, किन्तु बन्धुरपि, येन प्रयत्नेन शरीरं विभर्ति स बन्धुः, आत्मा धारकश्च । अतः अन्तरङ्गबहिरङ्गन्यायेन नित्यानित्यन्यायेन वा भ(ग)वत्सैवैव मुख्या । यदा पुनस्त्वदनुपयोगः, तत्रापि चेतया प्रेरणम्, तदान्यस्मै दास्यामो, नान्यथेति । धर्मविचारो धर्मादप्यधिकः । एतच्च त्वदनङ्गीकृतं सर्वमेव विरुद्धं

श्रीविठ्ठलरायामञ्जरीवल्लभकृतलेखः ।

अविरोधः फलसम्पादनं च कर्तुरेवेति चकारः । अनिष्टे इति । अफले इत्यर्थः । तथा धर्मबोधको वेदो नाप्तः स्यादित्यर्थः । अत एवेति । धर्मविरोधेन कर्तव्यत्वादित्यर्थः । शरीरस्यानात्मत्वात्तदनुरोधः कुत उक्त इत्यत आहुः प्रियत्वादिति । प्रीत्या तत्रात्मत्वमेव स्वीकृतमित्यर्थः । तथा च प्रियस्य धर्मित्वं सिद्धमिति भावः । धर्मस्य धर्मिमूलत्वे न्यायमप्याहुः द्रव्येति । संस्कारो धर्मो, द्रव्यं धर्मि, तद्वलिष्ठमित्यर्थः । तदिति । शरीरानुरोधकथनेन प्रियाविरोधपूर्वकं प्रिये फलसम्पादनार्थं च कर्तव्यतायां सिद्धायामित्यर्थः । देह आत्मा परमात्मा निर्वाहकश्चेति चतुष्टयमुक्तम् । एतच्चतुष्टयरूपत्वं भगवत आहुः परमेति । आद्येन देहरूपत्वमुक्तम् । आनन्दपदेनात्मत्वमुक्तम् । आनन्दस्यैव बीजत्वेन सर्वात्मत्वादिति भावः । बन्धुपदेन परमात्मोक्तः । अन्तर्यामिणो जीवसत्त्वादिति भावः । चतुर्थस्तु स्पष्ट एव । प्रेष्ठपदेनैतावद्भूत्वकथनेन धर्मित्वं सम्पादितम् । तथा च धर्ममूलत्वादपि त्वदनुवृत्तिः कर्तव्येत्यर्थः । तनुभृतमित्यनेन स्वमात्रसम्बन्धपेक्षया सर्वसम्बन्धिनो मुख्यत्वादपि त्वमेव सेव्य इति किञ्चेत्यनेनोक्तम् । किलपदसूचितां युक्तिमाहुः चेतनो हीति । प्रेरणं चेतनस्यैव सम्भवतीति हिशब्दः । चेतनस्तु प्रियं वस्तु प्रेष्ठायैव दास्यतीति भावः । अत्रार्थे इति । चेतनो हीत्यारम्भोक्तेर्ये इत्यर्थः । येन प्रयत्नेनेति । येन पुरुषेण हेतुना यदर्थमित्यर्थः । प्रयत्नेन करणेनेत्यर्थः । तादृशो बन्धुः, आत्मा धारकश्च, त्वमेवेति शेषः । अत्र न्यायमाहुः अन्तरङ्गेति । शरीरभरणहेतुभूतः शरीरधारकश्चान्तरङ्गो नित्यश्च । शरीरसम्बन्धिनो बहिरङ्गा अनित्याश्चेति बहिरङ्गादन्तरङ्गस्यानित्या-

भवतीति प्रार्थ्यते अस्त्विति । सर्वरूपत्वात् त्वमेव सेव्य इति वा । अन्यत्र एकदा सर्वसेवा प्राप्ता, अंशतो बाधिता स्यात्, विनिगमनाभावाच्च । अनेन स धर्मोऽपि न भवति, यः कालादिना बाध्यते, अशक्यश्च भवति । न हि प्रमाणं विरुद्धं विधत्ते । अतः पत्यादिसेवाविधायकं च शास्त्रं त्वत्सेवामेव विधत्ते । अतः अनुवादपक्षे स्वतन्त्रविधानपक्षे वा भवत्सेवैवोचितेति भावः ॥ ३२ ॥

एवं राजसीनां निरूप्य सात्त्विकीनां निरूपयति कुर्वन्ति हीति ।

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन्
नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किम् ।

तन्नः प्रसीद वरदेश्वर मा स्म छिन्द्या

आशां धृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र ॥ ३३ ॥

यद्यप्युक्तं 'मातरः पितरः' इति, 'मा कृद्धं बन्धुसाध्वस'मिति, तत्किमिदं प्रथमतया-स्माभिरेव क्रियते, आहोस्विदन्येऽपि कुर्वन्ति । तत्रापि किमधमाः मात्राद्यनुवृत्तिं कुर्वन्ति, आहोस्विदुत्तमाः । उत्तमा अपि त्वत्सेवायामशक्ताः, आहोस्विन् शक्ता इति विचारणीयम् । अस्मिन्नर्थे निर्णायकं महतां चरित्रमाहुः । ये त्वात्मनि कुशलाः आत्महितार्थिनः, न तु देहेन्द्रियाणाम्, ते त्वमेव रतिं कुर्वन्ति । स्नेहेन हि क्रिया भवति । भगवत्कृतमेव

श्रीविठ्ठलरायामजध्रीचलभक्तलेखः ।

त्रित्यस्य वा चलत्वाद्भगवत्सेवैव मुख्येत्यर्थः । सर्वरूपत्वादिति । त्वत्सेवाया इति शेषः । प्रथमपक्षे न्यायद्वयेन भगवत्सेवायाः प्रबलत्वमुक्तम् । अत्र तद्रूपत्वमुच्यते इति विशेषः । प्रेष्ठत्वबन्धुत्वात्मत्वकथने पतिसुहृदपत्यरूपत्वं क्रमेणोक्तम् । अतः पत्यादीति । चकाराद्भगवत्सेवाविधायकमपि । तथा च सर्वं त्वत्सेवामेव विधत्ते, अन्यसेवां तु रागतः प्राप्तमनुवदतीत्यर्थः । अत इति । उभयसेवाविधानेपि पत्यादिसेवाया अंशतोबाधितत्वाद्वागतः प्राप्ता सानूद्यते, भगवत्सेवैव विधीयते इति पक्षे विहितत्वात्त्वं सेव्यः । स्वतन्त्रतया पतिसेवापि विधीयत इति पूर्वव्याख्यानपक्षे धर्मप्रमादिप्रयोजनार्थं त्वं सेव्य इत्यर्थः ।

राजसीनामिति । वाक्यमुभयत्रापि शेषः । कुर्वन्ति हीत्यत्र । आत्मनि कुशला इति कथनात् स्वार्थं पूजां कुर्वाणाः पूजामार्गीया अत्रोच्यन्ते । तेषां रतिकरणे हेतुमाहुः स्नेहेन हीति । आत्महितार्थं भगवद्विपयिणी क्रिया आवश्यकी । सा तु रतिं विना न सम्भवतीति रतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । तर्हि स्नेहक्रिययोः

३३ माटे ज चनुर लोको आप निरुप्रिय पोताना आत्मरूपने विषे प्रीति करेछे. दु खदेवावाला पति पुत्रादिथी तेमने छुं ? माटे हे वरदन देनाराओना ईश्वर ! अमारा पर प्रसन्न थाओ, अने हे कमल-नयन ! आपने विषे घणा समयनी राखेली अमारी असा ने हेदो नहि १. विनिगमनाभावादिति पाठः ।

जीवगामि भवतीति । तदुपपादितम्, 'तच्चात्मने प्रतिमुखस्ये'त्यत्र । प्रीत्या च सेवा भवति । यदि पुत्रादिसेवापि धर्मः स्यात्, तदा पुरुषार्थत्वेनात्मपर्यवसायिनी स्यात् । 'कुशला' इत्यनेन तेषां कौशलमेतत्, प्रवृत्त्यपेक्षया निवृत्तिरुत्तमा । इन्द्रियदमनसामर्थ्याभाव एव अन्यगामि कर्तव्यम्, 'यतो यतो निर्वर्तते'त्यत्र निरूपितम् । निरुद्धानीन्द्रियाण्यात्मगामीनि भवन्ति । तत्राप्यात्मगामीनि तदैव भवन्ति, यदि त्वदर्थमुपयुक्तानि भवन्ति । अतः केवलनिग्रहकर्तृपेक्षया ये त्वयि रतिं कुर्वन्ति, ते कुशला इति हिंशब्दार्थः । त्वयीत्येकवचनेन च पूर्ववदेकत्र सर्वसंभवो निरूपितः । किञ्च, भवान् स्वात्मा स्वरूपभूतः, न त्वध्यासन्यायेन तथा जातः । किञ्च, प्रियस्य हि सेवा कर्तव्या, स चेत्प्रियः कालपरिच्छेद्यो न भवति, स भवनेव, अन्यथा जारसेवापि धर्मः स्यात्, जन्मवत् दिनस्यापि परिच्छेदकत्वात् । किञ्च, पतिसुतादयश्च न धर्महेतवो भवितुमर्हन्ति । यतः आर्तिदाः । न हि धर्मनिमित्तानि कदाचित् दुःखदानि भवन्ति । अन्यथा संसारो न स्यात् । अतस्तैः किम् । तेषां भयमस्तु, अन्यद्वा, न तैः किञ्चित्प्रयोजनमित्यर्थः । परमेकमेव प्रार्थनीयम्, यदभावे सर्वं शास्त्रं युक्तिश्च व्यर्था स्यात् । तदाहुः, तत्तस्मात् प्रसीद, त्वं प्रसन्नो भव । त्वदप्रसादादेव लोका भ्रान्ताः दुःखहेतुष्वपि प्रवर्तन्ते । ननु किं साधनं प्रसादे भवतीनामिति चेत्, तत्राहुः चरदेश्वरेति । ये हि वरान् प्रयच्छन्ति, ते लोकानां क्लेशं ज्ञात्वा, यतो दयालवः, अन्यथा तपसि क्रियमाणे वरं न प्रयच्छेयुः । तेषामपि त्वमीश्वरोऽतिदयालुः । तद्वारापि सर्वेषां दुःखशमनं करोषि । अतो वयं क्लृप्ताः । क्लेश एव साधनम्, तपोवत् । निषिद्धप्रकारस्तु यद्यत्र कश्चन भविष्यति, स न कर्तव्यः । ननु यथैतावन्तं कालं पतिसेवा कृता, एवमेवाग्रेऽपि कर्तव्या, प्राप्तत्वात् । गौणमपि कर्म समारब्धं समापयेदिति, तस्मादविचार्यैव पतिसेवां कुरुतेति चेत्, तत्राहुः सास्त्रं छिन्द्या आशां धृतरामिति । नास्माभिः पतिसेवा कृता, तदर्थं वा स्थितम्, त्वदाश्रया स्थितम्, मध्ये स्थितिनिर्वाहार्थमेव तदङ्गीकारः । इदानीं चेत् समागतानामभिलषितार्थो न सिध्येत्, तदा आशा भग्ना भविष्यति । तस्यां गतायां प्राणा एव गमिष्यन्तीति । अत एव

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

समानविषयकत्वनियमाद्भगवद्विषयक एव स्नेहः सिध्येत्, नात्मविषयक इत्याशङ्क्य, औत्सर्गिकत्वं टिप्पण्यां विवृतम् । भगवत्सौपाधिको, मुख्यस्त्वात्मन्येव स्नेह इति भावः । ननु भगवत्सेवाया इव पुत्रादिसेवाया अपि प्रमाणबोधितत्वादात्महितार्थं सापि भवेदित्यत आहुः प्रीत्या चेति । पुत्रादिषु सेवामात्रं विहितम् । न तु प्रीतिः । तथा विना च सा न भवतीत्यर्थः । तर्हि प्रीतिराद्येपलभ्या स्यादित्याशङ्क्य तस्य धर्मत्वमपि नास्तीत्याहुः यदीति । अतस्तत्र न चोदना, किन्तु रागतः प्राप्त्या अनुवाद इति भावः । अन्यगामीति । इन्द्रियं पत्यादिगामि कर्तव्यमित्यर्थः । अध्यासन्यायेनेति । देहेन्द्रि-

केनचित् स्त्रीहृदयज्ञेन निरूपितम्, 'आशावन्धो हृदयं रुग्ण्दी'ति । एतस्य मूलमपि स्त्रीशास्त्रे भविष्यति । चिरात् त्वय्येव धृताम्, तस्यां छिन्नायां अवलम्बनाभावात् अधः पतिष्याम इति । स्मेत्यमर्थः प्रसिद्धः । अरविन्दनैत्रेति सम्बोधनं दृष्ट्वैवाप्यायकत्वं निरूपयति । (आशाहेतुरप्यनेनोक्तः, तापहारकदृष्ट्वा दर्शनात् । भावोद्धारिण्या एव तथा-त्वात् । इयदवधि जीवनमप्यत एवेति भावः ।) ॥ ३३ ॥

यदुक्तं 'वनदर्शनार्थं किमागता' इति, ततश्च वनवर्णना कृता, तत्राहुः चित्तं सुखेनेति ।

चित्तं सुखेन भवतापहतं गृहेपि

यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये ।

पादौ पदं न चलतस्तत्र पादमूला-

द्यामः कथं ब्रजमथो करवाम किं वा ॥ ३४ ॥

वनदर्शनेच्छा तदा भवति, यदा चित्तं स्वस्मिन् तिष्ठेत् । ततु त्वयैवापहतम्, तत्रापहारे न तत्र प्रयासः, तथा सति सर्वं नापहतं स्यात्, तदाह सुखेनेति । भवता वा आनन्दरूपेणापहतम् । न हि साक्षात् परमानन्दे सति कश्चित् परम्परया पाक्षिकं साधनं गृह्णाति । वनदर्शनं दूरे, गृहेऽपि यच्चित्तं निर्विशति । अनेन ज्ञानसत्तेरपहार उक्तः । नापि गन्तव्यं वनं किञ्चित् कार्पासार्थमागता इति । तदर्थं क्रियाशक्तेरप्यपहारमाह उत करावपीति । यौ गृह्यकृत्ये निर्विशतः, दूरेणापास्तं वनकृत्यम्, कामेन चलस हतत्वात् । तत्स्पर्शेनैव करौ सजीवौ भवतः । नो चेन्मृतौ । अतः सेवाविधिरपि हस्ता-भावात् कुण्ठितः । न हि कररहितं कर्मणि कश्चिन्नियुक्ते । किञ्च, यत् व्याघुल्य गन्तव्य-मित्यभिप्रायेण वनदर्शनं जातमित्युक्तम्, तदप्यसम्भावितम् । यतोऽस्माकं पादौ द्वावपि तत्र पादमूलादस्मात् स्थानात् एकमपि पदं न चलतः, नान्यत्र गच्छतः । पादानां गति-युक्तानां मूलमूतौ त्वत्पादौ, तस्यापि चेन्मूलं गताः, तदा कथमन्यत्र गच्छेयुः, अन्यथा वृक्षाणामपि गतिः स्यात्, मूलं गतानाम् । 'अस्मात् स्थाना'दिति वक्तव्ये, यत् 'तत्र पादमू-

श्रीविठ्ठलरायात्मजधीवस्तुमकृतलेखः ।

यादीनामात्मत्वन्यायेनेत्यर्थः । स्व आत्मचित्तव्यापृतिः ।

चित्तमित्यत्र । पादानामिति । पादौ गोलकं गतिरिन्द्रियमिति । सेन्द्रियाणां गोलकानां आधिदैविकौ विष्णुरूपौ त्वत्पादावित्यर्थः । अस्मादाधिदैविकानां भगवद्गोलक-

१४ मनी आनन्दरूप एवा आनेन गृह्या जे चित्त सागठं होय ते चोरी लीधुं छे, अने अपारा हारा पण गृहस्थत्वां लागता नथी, अने आपना चरणना मूलधौ एक रंगठे पण अमारा पण चालता नथी, हो मज्जमा कम करी जइए ? अने चक्षे पण अने श्रुं करीए ?

१. () विद्वान्तर्गतं प्रभूतम् ।

ला'दित्युक्तम्, तत् त्वद्गमनेन सर्वत्र गन्तुं शक्यते, न तु त्वद्गतिरेकेणेति ज्ञापितम् ।
अतः कथं यामः । शकटादिना प्रेषणीया इति चेत्, तत्राहुः । अथो अथ तत्र गत्वा किं
वा करवाम । यथा शकटादिकं गृहे यातनार्थं साधनमस्ति, न चैवं हस्तयोः कार्यकरणे
किञ्चित् लोकसिद्धम् । न केवलं गमनेन प्रयोजनम्, किन्तु पित्रादिसेवार्थं गमनम्,
तदभावाद् व्यर्थमेव गमनमिति भावः । तदाहुः । अथो अथ किं वा करवामेति ।
हस्तनिरपेक्षा कृतिः भिन्नप्रक्रमेण भगवद्भावेन भवतीति तथोक्तम् । अनेन स्तनपानमप्य-
शक्यं निरूपितम् । आशाऽभावे सर्वत्रैव शोपात् ॥ ३४ ॥

यद्भगवता शीघ्रं गच्छतेत्युक्तम्, तत्राहुः सिञ्चाङ्गेति ।

सिञ्चाङ्गः नरत्वधराभृतपूरकेण

हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निम् ।

नो चेद्वयं विरहजाश्रुपशुक्तदेहः

ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ॥ ३५ ॥

वयं शीघ्रमेव गमिष्यामः, यदि त्वं प्रतिघन्यं न करिष्यसि । अनेन तूष्णींभावेऽपि
भरणम्, परावृत्तौ तु न किञ्चिद्वक्तव्यम् । हे अङ्ग ! त्वदधराभृतपूरकेण त्वदधराभृतप्रवाहजलेन
नो हृच्छयाग्निं सिञ्च । स चाग्निः त्वयैवोत्पादित इति । तत्कारणमाहुः हासावलोककलगी-
तजेति । तव योऽयं हासपूर्वकः अवलोकः कलगीतं च, ताभ्यां जातो यो हृच्छयः कामः,
स एवाग्निः । हासः कामजनकः, अवलोकः सन्धुक्षणकर्ता । गीतं वायुरिव, तत्रापि कलगीतं
सर्वतो वायुः । सोऽपि जातो हृदये । हृदयगामि च त्वदधराभृतमेव । पूरो हि वस्तु
प्रवाहयति, तस्यात्र सिञ्चनकरणत्वेनोक्त्याऽग्रेरतिमहत्त्वं ध्वन्यते । अतो युक्ता सिञ्चनोक्तिः ।
अलौकिकश्चाग्निः अलौकिकेनैव शाम्यति । कन्दर्पो हि मृतो ज्वलति, स हि जीवन्

श्रीबिठ्ठलरायात्मजश्रीवट्टभक्तलेखः ।

त्वात् । ननु कराभावेऽत्रापि स्थित्वा किं कर्तव्यमित्यत आहुः हस्तेति । अत्रत्यकृतिस्तु
हस्तनिरपेक्षा इन्द्रियजन्या न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुः भगवद्भावेनेति । भगवदभावेन
भवतीत्यर्थः । सा भिन्नप्रक्रमेण कृतिस्तत्र न सम्भवति । अतस्तत्र गत्वा किं करवामे-
त्यथो इत्यस्यार्थ उक्तः ।

सिञ्चाङ्गेत्यत्र । विधेर्वलवदनिष्ठाननुबन्धित्वात्तदनिष्टमुत्तरार्धोक्तं विवृण्वन्ति
अनेनेति । अधराभृतपूरस्य कं जलं तेनेति विग्रहमभिप्रेत्याहुः प्रवाहजलेनेति । त्वद-
धराभृतमेवेति । देवमोग्यमभृतं नास्मद्भृदयगामि भवतीत्येवकारः ।

३५ हे सखा ! आपना अधराभृतना पूरयो अमारा आपना हासपूर्वक अवलोककनधी अने अशक्त
मधुरगीतयो उत्पन्न भएला विरहाग्निउं सिञ्चन करो. जो आप एम नहि करो तो विरहयो उत्पन्न भएला
अग्निधी उपमुक्त भएला देहवाला अने ध्यान बडे आपशीना चरणनी पदवीने पानीउं.

अभ्यवस्थां त्यजति, नान्यथा, अमृतेनैव च जीवति, तत्रापि न देवभोग्येन, अन्यथा तैरेव जीवितः स्यात् । सृष्टिकारणत्वात् नास्य मोक्षः । अतोऽतिगुप्तेनैवाधरामृतेन तस्य जीवनम् । अतः सिञ्चनेमेवोक्तम् । अन्यथा निर्वापणमेव प्रार्थयेयुः । कामे जीवति जीविष्यामः, अन्यथा स स्वयं ज्वलन् अन्यत्रापि ज्वलयिष्यति । तदाहुः नो चेदिति । सिञ्चनेन यदि मध्वादीव न जीविष्यसि, तदा विरहेण जनितो योऽग्निः, तेनोपभुक्तदेहाः ध्यानेन ते पदयोः पदवीं यामः । स्वयं स्वतन्त्रमार्गाज्ञानात्, त्वं च सखा येन मार्गेण गमिष्यसि, तेनैव वयमपि यास्यामः । (यथा त्वमधुनास्मभ्यमार्तिप्रदः, तथा वयमपि तथाभूतास्तुभ्यं पश्चात्तापादिहेतवो भविष्याम इति गूढाभिसन्धिः ते पदयोः पदवीं यामेति वक्त्रीणामिति ज्ञेयम् ।) देहे गते त्वन्तर्यामिणा कचिद्वन्तव्यम्, देहान्तरस्य तु नोत्पत्तिः, वीजस्य दग्धत्वात् । हरेणैव दग्धो न कामः प्ररोहति, स विपरीतो रहो भवति । तत्रापि विशिष्टो विरहः एकान्ताभावरूपो वा । अनेन त्वया सह एकान्ताभावे विरहत्वम् । यद्यपि पूर्वोक्तान्नैव दाहः सम्भवति, तथापि भस्मसात् करणे न तस्य सामर्थ्यम्, यावत् सर्वाङ्गेषु सूक्ष्मावयवेष्वप्यग्निः प्रविश्य नोद्धृतो भवति । यथा वह्निसम्बन्धेन शुष्कं काष्ठं ज्वलति । तत उपाधेरत्यन्तं गतत्वात् ते पदयोर्गमनम् । अतो गमनं दूरापास्तम्, प्रत्युत मरणमुपस्थितमिति शीघ्रं प्रतीकारं कुरु ॥ ३५ ॥

किञ्च, यदप्युक्तं 'अथवा मदभिस्त्रेहात् आगता' इति, यदस्माकं स्नेहः स्तुतः, तत्र याथार्थ्यं शृण्वित्वाहुः यहीति ।

यर्थमुज्जाक्ष तव पादतलं रमाया

दत्ताक्षणं कचिदरप्यजनप्रियस्य ।

अस्प्राक्ष्म तत् प्रभृति नान्यसमक्षमश्लः

स्यातुं त्वयाभिरमिता वत पारयामः ॥ ३६ ॥

हे अम्बुजाक्ष, दृष्ट्यैव तापनाशक, यदि यस्मिन् क्षणे तव पादतलं अस्प्राक्ष्म,

श्रीविठ्ठलापारमजधीपठममृतलेखः ।

ज्वलन्निति । विरहज्वादाद्ध्यत्यं विहायामिरूप एव सन्नित्यर्थः । पदयोः पदवीं निगृणन्ति देहे इति । यथान्तर्गमिणा गन्तव्यम्, सा भगवत्पदवीत्यर्थः । वीजस्येति । यामनादेहस्य विरहज्वाग्न्युपभुक्तत्वादित्यर्थः । दग्धपदं विहायोपभुक्तेति कथनेन वासनात्मकस्यापि दाहः सूचित इति भावः ।

१६ हे भगवन्मम यत्नना भिन्नं करनरज्जु उपर प्रीति रगनार धापनुं पादतल के जेनी मेरा मर्ममूर्ति मे कचिदर मी छे, तेनो जगत्सो भवते रसो कर्षाँछ, अने धापमी धामन्द पाख्या छीए, एतरी धामे कल्पममछ उमा रती कचया नथी. १. () चिह्नान्तर्गतं प्रभूतान् ।

तत्प्रभृति नान्यसमक्षं अङ्गः सामत्येनापि स्थातुं पारयामः । साक्षात् चरणस्पर्शो दुर्लभः । यत्र पुनः पादः प्रतिफलितः, तत्पादतलमुच्यते । रमापि तेनैव जीवति । तदुक्तं नामपत्नीभिः । 'तवाग्निरेणुस्पर्शाधिकारः यद्वाञ्छये'ति । अतस्तत् फलस्थानीयम् । रमायाः क्षणं सुखं तेनैव दत्तम्, कचिद् हृदये समागतम्, सुखं तत्रैव भवतीति तत्र स्पर्श एवास्माकं स्मिष्ठस्य, न तु लक्ष्मीवत् हृदये तत्तलमायाति । अस्माभिर्विचारितम्, लक्ष्म्या चेदेतत्प्राप्तम्, तपसा चाश्र-
व्यपरिहारेण, तदास्माभिरपि चाश्रव्यपरिहारेण तन्निष्ठतया स्थातव्यम् । किञ्च, अरण्यजनाः प्रियाः यस्य । तेनापि सर्वसङ्गपरित्यागेन स्थातव्यम् । सङ्गाभाव एव भगवत्तोषहेतुरिति । अरण्यं हि सात्त्विकं वैष्णवं च । (एतेन पुलिन्दीस्मरणं वा । पादतलसम्बन्धिकुङ्कुमसम्ब-
न्धेनैव ता अपि प्रिया आसन्निति । तेन पादतलस्य फलपर्यवसायित्वं प्रभुप्रीतिसाधकत्वं च सह-
जमिति वयमप्यात्मनि तथैव जानीम इति भावः । स्फुटमिदं न वक्तुं शक्यमित्येवमुक्तम् ।) अतः त्वत्प्राप्त्यर्थं नान्यसमक्षं स्थातुं शक्नुमः । सर्वथा त्वां यो न प्रपन्नः, शक्त्यभावः तद्धर्मप्रवेशात्, यो हि यस्य घातकः तद्भावापत्तौ तस्यग्रे स्थातुं न शक्तो भवति । यथा व्याघ्राग्रे देहाभिमानो, तथा भगवदीयः, भगवद्व्यतिरिक्तो हि तद्भावं नाशयिष्यतीति । यत्रैवं सूक्ष्मेक्षिका, तत्रान्यस्य स्थाने गमनं, तस्य च देवतात्वेन भावनं दूरापास्तम् । अतः

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवट्टभक्तलेखः ।

यर्हीत्यत्र । तेनैवेति । स्वहृदये प्रतिफलितेन पादेनेत्यर्थः । यद्वाञ्छयेतीति । हृदि पादस्थापनेऽङ्गिरेणुस्पर्शो भवतीति भावः । तदिति पादतलमित्यर्थः । तत्तलमिति । अस्मद्भूदये पादप्रतिफलनं न जायते इत्यर्थः । गाढभावेन स्थापने तथा भवतीति भावः । तपसेति । 'कामत्यागस्तपः स्मृत' मिति वाक्यसिद्धेनेत्यर्थः । 'विहाय कामा'निति 'धृतव्रते'ति च कथनादिति भावः । तन्निष्ठतयेति । कामत्यागेनेत्यर्थः । एतेनेति । अरण्यजनप्रियप-
देन पुलिन्दीस्मरणम् । अरण्यजनाः पुलिन्दः प्रिया यस्येति पादतलस्य प्रीतिसाधकत्वे सम्मतिरुक्तेति भावः । तथैव जानीम इति । पुलिन्दीवदात्मनि भगवत्प्रियात्वं जानीम इत्यर्थः । स्फुटमिदमिति । पूर्वमणमित्यर्थः । अत्र श्लोकद्वये लक्ष्मीपदेन ललनेति ज्ञेयम् । ब्रह्मानन्दरूपायास्तादृशशरीरापेक्षाभावात् । अत एव 'ललनाचरत्तप' इत्यस्य सम्मतिरुक्ता । एतत्स्वरूपं द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये विवरणे विवृतम् । यस्येति । देहत्वस्येत्यर्थः । देहनाशे पूर्वमभिमतमात्मनो देवदत्तत्वं निवर्तते इति भावः । घातकः निवारक इत्यर्थः । तद्भावा-
पत्ताविति । आत्मनो देहत्वापत्तावित्यर्थः । भगवदीयपक्षे यस्य भगवत्त्वस्येत्यर्थः । तद्भावा-
पत्तौ 'जीवेन्तःकरणे चैवे'तिन्यायेन भगवानहमिति भावापत्तौ, एतादृशविगाढभावे इत्यर्थः । इदमेव टिप्पण्यां भगवद्भावप्राकट्यादित्यर्थ इत्यनेनोक्तम् । भगवद्भावो भगवत्त्वमित्यर्थः । भगवद्व्यतिरिक्त इति । भगवता व्यतिरिक्तः भेदं आपितः भगवन्तं न प्रपन्न इत्यर्थः ।

प्रीतिमात्रस्तुतिर्या सा अल्पीयसी । अनन्यभावा एव वयं लक्ष्मीवत् । किञ्च, यथा सर्वप-
रित्यागेन लक्ष्मीः चेत् त्वां शरणं गता, तदा त्वया अभिरमिता जाता, तथा वयमपि
जाताः । सर्वदैव स्वप्ने त्वत्सम्बन्धं प्राप्नुमः । अन्यथा जीवनमेव न स्यात् । एवं मुक्त-
पूर्वा वयं नान्यत्र प्रेषयितुमुचिता इति ॥ ३६ ॥

ननु तस्या दैवगत्या सम्बन्ध आसीत्, स च प्राथमिकः, भवतीनां तु प्रथमतो-
ऽन्यत्रैव सम्बन्धः, अतो वैपम्यमिति चेत्, तत्राहुः श्रीरिति ।

श्रीर्यत्पदाम्बुजरजश्चकमे तुलस्या

लब्ध्वापि वक्षसि पदं किल भृत्यजुष्टम् ।

यस्याः स्ववीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयास-

स्तद्वद्भयं च तव पादरजः प्रपन्नाः ॥ ३७ ॥

लक्ष्मीरपि न दैवगत्या भवन्तं प्राप्तवती, किन्तु त्वचरणारविन्दार्थं महत्तपः कृत-
वती । सा न स्त्रीत्वेन त्वदीया, किन्तु भक्तत्वेन, अन्यथा वक्षसि स्थलं प्राप्य स्वतन्त्रम्,
तुलस्या सह सापत्यमप्यङ्गीकृत्य, चरणरजो न कामयेत् । चरणरजस्तुलस्या भवति, भक्ता
हि भक्तेः । तदुपपादितं प्रथमस्कन्धे । तस्य रजसः माहात्म्यमाह भृत्यजुष्टमिति । तद्र-
जसैव भृत्यानां शरीरोत्पत्तेः । किलेति प्रसिद्धिः । सर्व एव भक्ताः त्वचरणरजसैव सम्पा-
दितदेहवन्तः । अतस्तुलसी तत्र भक्तिरूपा प्रतिष्ठिता । तद्रजःप्राप्तिर्येषाम्, ते त्वत्सेवका
एव भवन्ति । अतो लक्ष्मीः, अन्तःकरणे स्थानं प्राप्यापि, अन्यः स्पृश्यतीति चिन्तया,
रजश्चकमे । तस्मिन् प्राप्ते तु न शङ्कापि । ननु किमेतावद्भयं लक्ष्म्याः, तत्राहुः । यस्याः
स्ववीक्षणकृते अन्यसुरप्रयासः । अन्ये सर्व एव ब्रह्मादयो देवाः तपः कुर्वन्ति, 'लक्ष्मीरस्मान्
पश्य'त्विति । अन्यथा तेषां कोऽपि पुरुषार्थो न सिध्येदिति । अतो बहुभिः प्रार्थ्यमाना
भीता जाता । कश्चिदत्यन्तमपि तपः कुर्यात्, स, को वेद, किं कुर्यादिति । रजःकामनायां
तु नेयं शङ्का । प्राप्तौ तु सन्देह एव न भवति । एवं चरणरजसः प्राप्तौ अनन्यगामित्वं

श्रीविठ्ठलरायामजधीचलभक्तलेखः ।

श्रीरित्यत्र । मूले यदिति रजसो विशेषणम् । यद्रजः श्रीश्चकमे, तद्रजः वयं च प्रपन्ना
इत्यन्वयः । त्वत्सेवका एवेति । सेवां तव कुर्वन्ति । अन्यसम्बन्धस्तेषां न भवतीत्येवकारः ।
अतोऽस्माकमप्यन्यसम्बन्धो नास्तीति भावः । इदं 'किमाः स्त्रिय' इति श्लोके व्युत्पादयिष्यते ।
नेयं शङ्केति । लक्ष्म्या अन्यस्पर्शशङ्का न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुः प्राप्तौ त्विति । रजःकामनायाः
प्राप्तौ तु सर्वेषां सन्देह एव न भवति, विपरीतनिश्चयात् । अतस्तदर्थं यत्नं न कुर्वन्ति ।

१५ लक्ष्मीजीना कृपाकटाक्षमपि अन्यदेवोना प्रयास छे, ते पण आपना वक्ष स्थलमा पद प्राप्त करीने
पण सेवकोषो सेवित आपना चरणकमलनी रजनी तुलसीनी साथे स्पृष्टा करे छे. तेनी माफक भमे
पण आपना चरणरजने प्राप्त भया छीए.

निरूप्य स्वस्य तथात्वमाहुः तद्भद्रयं चेति । अस्मानपि बहवः प्रार्थयन्ति, तद्भयादेव पूर्वं चरणरजः स्पृष्टम्, ततो देहोऽपि तच्चरणरजसा समुद्भूत इति सर्वथा तव पादरजःप्रपन्नाः । चकारात् या अपि साम्प्रतं नागताः । या वा महिष्यः, ता एतादृशशरीरयुक्ता एव । अतोऽस्मदर्थ एव समागतो भवान् । नात्मानं गोपय । नापि शुभः स्थास्यसि । तस्मान्नाग्रहः कर्तव्य इति भावः ॥ ३७ ॥

एवं स्वस्य भगवदेकभोग्यशरीरत्वमुपपाद्य प्रार्थयन्ति तन्न इति ।

तन्नः प्रसीद वृजिनार्दन तंघ्निमूलं

प्राप्ता विसृज्य वसतीस्त्वदुपासनाशाः ।

त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकाम-

तसात्मनां पुरुषभूषण देहि दास्यम् ॥ ३८ ॥

पूर्वश्लोकेनैव भर्तृशुश्रूषणविधिनिराकृतः । तदपरित्यागः सुतरामेव तेनैव निराकृतो भवति । अनेनापि निराकरणं प्रार्थयन्ति । भगवत्कृपाभावे तादृशेनैव सम्बन्धो भवेदिति, कृपा हि सर्वतोऽधिका, तत्तस्मात्कारणात् प्रसीद, प्रसन्नो भव, त्वयि प्रसन्ने सर्वं सेत्स्यतीति । ननु भवतीनां प्रतिकूलमदृष्टं दुःखप्रापकमस्ति, अतः कथं प्रसाद इति चेत्, तत्राहुः वृजिनार्दनेति । वृजिनं दुःखजनकं पापम्, स्वभावत एव सर्वेषां येन केनापि सम्बन्धेन तद-

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तस्मान्न लक्ष्म्याः शङ्केत्यर्थः । सन्देह एव भवतीति पाठे सन्देह एव, तेन निश्चयाभावाच्च यत्न इत्यर्थः । रजसः प्राप्ताविति । कामनायामेव तथात्वे प्राप्तौ तथात्वं कैमुत्येनैव सिद्धमिति भावः । अथवा उत्कटैककोटिका शङ्का । समकोटिकः सन्देह इति विभागः । तथाच यथाश्रुत एवार्थः । बहवः प्रार्थयन्तीति । श्रुतिरूपत्वामिप्रायेणेदम् । तत्तन्मन्त्राभिमानिदेवाः स्वस्वाधिपत्यं मन्यन्ते । रजःप्राप्तौ तद्गामित्वं न भवतीत्यर्थः । श्रियाः कामनैवोक्ता । स्वस्य तु प्रपत्तिरुक्ता । अत आहुः सर्वथेति ।

तन्न इत्यत्र । कृपा हीति । सर्वेभ्यः प्रमाणेभ्योधिकेत्यर्थः । अन्तरङ्गधर्मत्वादाधिक्यं युक्तमिति हिशब्दः । प्रतिकूलमदृष्टमिति । लोकन्यायेनात्रापि सम्भाव्य तन्निवर्तकत्वं भगवतो बोधितम् । तथा च भगवत्स्वरूपबोधने तात्पर्यान्नातीवाग्रहः कर्तव्यः । दुःखजनकमिति । यतो भगवानेवं वदति तादृशं भजननिष्ठमन्यशेषत्वमित्यर्थः । पूर्वोक्तेनादृष्टपदेनापीदमेव ज्ञेयम् । येन केनापीति । कामादिभावेनापीत्यर्थः । एतद्भजने अन्यशेषत्वा-

३८ माटे हे दुःखजनक पापना नाशकरवावाला । आप अमारा उपर प्रपन्न बालो; गृहस्थाधमनो त्याग करीने आपनी सेवा करीशुं, एम आशामानथी आपना चरणना मूलने प्राप्त थया छीए. हे पुरुषभूषण ! आपना सुन्दर मन्दहास्ययुक्त नेत्रना कटाक्षपी उत्तम थएला तीव्र कामपी तप्त थएला छे अन्तःकरण जेमना एवा अमने दास्यतुं दान करे.

देयसि । प्रसादे हेतुमाहुः तैन्निमूलं प्राप्ता इति । यस्तु चरणतलं प्राप्नोति, स प्रसादमपि । स च प्रसादः पशुपुत्रादिरूपो मा भवत्विति स्वाधिकारमन्येभ्यो व्यावर्तयन्ति विसृज्य वसतीरिति । गृहस्थाश्रमस्त्यक्तः, न तु गृहमात्रमिति वसतीरिति बहुवचनम् । परित्यागेऽपि हेतुमाहुः त्वदुपासनाशा इति । त्वत्सेवां करिष्याम इति आशामात्रेणैव पूर्वसिद्धं त्यक्तम् । तत्र समागतानां पुनर्गृहसम्बन्धे किं वक्तव्यमिति । अतो देयं प्रार्थयन्ति त्वत्सुन्दरेति । तव सुन्दरं यत्स्मितं मोहकमप्यानन्दजनकं त्वत्सम्बन्धात् परमानन्दरूपं तादृशस्मितपूर्वकं यन्निरीक्षणं, तेन जातः तीव्रो यः कामः, तेन तप्तान्तःकरणानां अस्माकं, पुरुषाणां भूषणरूप, अनन्तकोटिकन्दर्पलावण्यरूप, स्वतः पुरुषार्थरूपमेव दास्यं देहि । (अधिकारिभेदेन दास्यस्यानेकविधत्वादेयं रूपं स्वतापोक्त्या व्यज्यते । उक्ततापविशिष्टानां यदेतत्तापनिवर्तकं तदिति । किञ्च, प्रभोरपेक्षितवस्तुसमर्पणे हि दास्यं भवति, न त्वन्यथा । एवं सति यथास्माकमुक्ततापेन प्रचुरा त्वदपेक्षा, तथा तवास्मदपेक्षायां स्वयमुद्यम्यास्मदुपभोगः कार्य इत्यर्थः पर्यवस्यति । अन्यथा दास्यस्य कृतिसाध्यत्वेन दानोक्तिरनुपपन्ना स्यात् । अत एव तथा सम्बोधनं पुरुषो भूत्वा भूषणरूपेति । तद्वि कण्ठादिषु सर्वेष्वङ्गेषु भवति । त्वमपि तथा भूत्वा दास्यं देहीति वाक्यैकवाक्यतया प्राप्यते । भूषणत्वोक्त्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थताप्युक्ता । मणिसूचितं तद्विभूषणत्वसम्पत्त्यर्थं मध्ये लाक्षावदपि भवति । तेन महानपि तद्धारणार्थं लाक्षामपि धारयति, तुच्छामपि, तथा मध्ये कामोपयोग इति न तदुपाधिकृतं दास्यवरणम्, अपि तु तद्विपरीतमिति भावः ।) अतो दास्यार्थिन्य एव वयम्, न तु विवाहार्थिन्यः । अत उपनयनाद्यपेक्षापि न लोकव्यवहारेण कर्तव्येति भावः ॥ ३८ ॥

ननु भवतीनां सर्वासामेव दास्यवरणे को हेतुः, सालोक्यादेरपि फलस्य विद्यमानत्वात्, तत्राहुः वीक्ष्यालकावृतमिति ।

वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुण्डलञ्च

गण्डस्थलाधरसुखं हसितावलोकम् ।

श्रीविठ्ठलायाम्नाश्रीवलभकृतलेखः ।

भावेपि दैन्येन तदपि भगवदुक्तमङ्गीकृत्य निवारणप्रार्थनमिति भावः । एतेन प्रतिबन्धकनिवारणं प्रार्थितम् । अग्रिमेण हेतुरुच्यत इति विभागः । स्वतः पुरुषार्थेति । दानोक्त्या फलत्वं सूचितमिति भावः । तापोक्त्या देयस्वरूपमुक्तम् । दास्यदानोक्त्यापि देयस्वरूपमुक्तं भवतीत्याहुः किञ्चेत्यारम्य प्राप्यत इत्यन्तेन । यथास्माकमिति दृष्टान्तेन ये यथा मामिति मर्यादा सूचिता । आत्मन एवापेक्षितवस्तुत्वात् समर्पकाभावात् स्वयमुद्यम्येत्युक्तम् । महानपीति । यथा महान् भूषणधारणार्थं लाक्षां धारयति, तथा वयं कण्ठादिषु भवद्धारणार्थं कामं धारयाम इत्यर्थः । कामाभावे भोगासम्भवेन तथा न स्यादिति भावः ।

दत्ताभयं च भुजदण्डयुगं विलोक्य

वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम दास्यः ॥ ३९ ॥

अनेन लोकेप्सायां पतिर्न त्यक्तव्य इत्यत्रोत्तरमुक्तम् । लोके हि पुरुषार्थत्रयम् । चतुर्विधो मोक्षः । इन्द्राद्यैश्वर्यभावेन स्वर्गप्राप्तिः । इहलोके परमा लक्ष्मीः । तदत्र त्रयमपि दास्ये सर्वोत्कृष्टमस्तीति तदुपपादयन्ति । प्रथमं सारूप्यं सालोक्यं सामीप्यं सायुज्यमिति मोक्षभेदाः ते दास्याग्रे अप्रयोजकाः । यतो मुखारविन्ददर्शनेन ते कामा निवर्तन्ते इति भक्तिरूपमुखारविन्दस्य तदपेक्षयोत्कृष्टधर्मवत्त्वं निरूप्यते । अलकाः सारूप्यमिव प्राप्ता भ्रमराः । ते बहव एवात्र आवृत्य मुखं तिष्ठन्ति । अतः सारूप्यं गतानामपि यदि भक्तिशेषत्वम्, तदा किं सारूप्येण । किञ्च, मुखं कुण्डलश्चि, कुण्डलाभ्यां श्रियैस्य, कुण्डलयोर्वा श्रियैस्मात् । सामीप्ये हि नैकत्वं भवति । अत्यन्तसामीप्यं जायमानमपि कुण्डलादप्यधिकं न भविष्यति । ते चेत्सांख्ययोगरूपे भगवत्प्रमाणावलम्बिनी भगवद्भीतगतिमती पुनर्भगवन्मुखनिरीक्षके, तदा किं सामीप्येन । किञ्च, गण्डस्थलाधरसुधमिति । गण्डौ स्थलरूपौ विशालौ । स्थले हि रसः पातुं शक्यत इति । अधरे च सुधा यस्मिन् । गण्डस्थले स्थित्वा

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवट्टभक्तलेखः ।

वीक्ष्यालकेत्यत्र । अनेनेति । लोकेप्साप्यत्रैव विशेषतः सिध्यतीत्यर्थः । श्लोकक्रमे अस्वार्थमित्यस्योत्तरमिदम् । तदग्रे वक्ष्यते । अत्र विशेषतो लोकेप्सासिद्धौ हेतुमाहुः लोके हीति । पुरुषार्थत्रयमिति । पुंश्रीतिरूपमोक्षादित्रयसाधनत्रयमित्यर्थः । सर्वोत्कृष्टमिति । मोक्षादिषु तत्साध्यानन्दरूपा ये मोक्षादयस्तत्रयापेक्षया दास्ये यन्मोक्षादित्रयं तत्सर्वोत्कृष्टम् । यतो दास्ये तच्छेषिभूतो मोक्षो, भगवद्वाहाश्लेषरूपं द्वितीयम्, वक्षःस्थितिरूपं तृतीयमित्यर्थः । अप्रयोजका इति । एतदभिलषितं मुखारविन्दफलं दास्यसाध्यम्, एते तु तत्राप्रयोजकास्तदसम्पादका इति । मोक्षो हि पुरुषार्थः, तल्लक्षणं च पुंश्रीतिसाधनत्वम्, तथा चैते सारूप्यादयः प्रीतिसाधनरूपाः, मुखशेषत्वेनोक्तास्तु तत्तत्साध्यानन्दरूपा इति विभागः । ननु तत्सम्बन्धिफलं तैरेव जायते इति कथमप्रयोजकत्वमत आहुः यत इति । एतद्दर्शनेन ते कामास्तत्साध्यानन्दाभिलाषा निवर्तन्त इति सूचनार्थैवं निरूप्यते यतोतस्तस्य फलस्थानभिलषितत्वादेतदभिलषितफलेऽप्रयोजका एवेत्यर्थः । तदपेक्षयेति । मोक्षानन्दापेक्षयोत्कृष्टधर्मवत्त्वमङ्गित्वं निरूप्यते इत्यर्थः । भक्तिशेषत्वमिति । भक्त्यङ्गत्वमित्यर्थः । स्वानुभूयमानानन्दस्य भक्तिशेषत्वादेतेषामपि तच्छेषत्वमिति भावः । साह्येति । तयोर्भक्त्यङ्गत्वादिति भावः । भगवत्प्रमाणेति । प्रमाणं श्रोत्रं तदवलम्बिनीत्यर्थः । गोलकेन्द्रिययोर्भगवत्त्वैक्यमभिप्रेत्योक्तम् । विशालाविति । यस्मिन्नित्यग्रेतनेनान्वयः ।

३९ आप्तुं अलक्ष्मीं आप्तुं तथा कुण्डलनीं योगावाहं तथा गण्डस्थले विषे अघरसुधा जेमां छे एषुं तथा हास्यसहित अवलोकनवाल् धीमुख जोईने तथा अभयतुं दान करावाला भुजदंडयुगल जोईने तथा लक्ष्मीनाज रमणयोग्य वक्षःस्थले जोईने धामे दास्यी मईए.

दैयसि । प्रसादे हेतुमाहुः तैन्निमूलं प्राप्ता इति । यस्तु चरणतलं प्राप्नोति, स प्रसादमपि । स च प्रसादः पशुपुत्रादिरूपो मा भवत्विति स्वाधिकारमन्येभ्यो व्यावर्तयन्ति विसृज्य वसतीरिति । गृहस्थाश्रमस्त्यक्तः, न तु गृहमात्रमिति वसतीरिति बहुवचनम् । परित्यागेऽपि हेतुमाहुः त्वदुपासनाशा इति । त्वत्सेवां करिष्याम इति आशामात्रेणैव पूर्वसिद्धं त्यक्तम् । तत्र समागतानां पुनर्गृहसम्बन्धे किं वक्तव्यमिति । अतो देयं प्रार्थयन्ति त्वत्सुन्दरेति । तव सुन्दरं यत्स्मितं मोहकमप्यानन्दजनकं त्वत्सम्बन्धात् परमानन्दरूपं तादृशस्मितपूर्वकं यन्निरीक्षणं, तेन जातः तीव्रो यः कामः, तेन तप्तान्तःकरणानां अस्माकं, पुरुषाणां भूषणरूप, अनन्तकोटिकन्दर्पलावण्यरूप, स्वतः पुरुषार्थरूपमेव दास्यं देहि । (अधिकारिभेदेन दास्यस्यानेकविधत्वादेयं रूपं स्वतापोक्त्या व्यज्यते । उक्ततापविशिष्टानां यदेतत्तापनिवर्तकं तदिति । किञ्च, प्रभोरपेक्षितवस्तुसमर्पणे हि दास्यं भवति, न त्वन्यथा । एवं सति यथास्माकमुक्ततापेन प्रचुरा त्वदपेक्षा, तथा तवास्मदपेक्षायां स्वयमुद्यम्यास्मदुपभोगः कार्य इत्यर्थः पर्यवस्यति । अन्यथा दास्यस्य कृतिसाध्यत्वेन दानोक्तिरुपपन्ना स्यात् । अत एव तथा सम्बोधनं पुरुषो भूत्वा भूषणरूपेति । तद्वि कण्ठादिषु सर्वेष्वङ्गेषु भवति । त्वमपि तथा भूत्वा दास्यं देहीति वाक्यैकवाक्यतया प्राप्यते । भूषणत्वोक्त्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थताप्युक्ता । मणिसूचितं तद्विभूषणत्वसम्पत्त्यर्थं मध्ये लाक्षावदपि भवति । तेन महानपि तद्धारणार्थं लाक्षामपि धारयति, तुच्छामपि, तथा मध्ये कामोपयोग इति न तदुपाधिकृतं दास्यवरणम्, अपि तु तद्विपरीतमिति भावः ।) अतो दास्यार्थिन्य एव वयम्, न तु विवाहार्थिन्यः । अत उपनयनाद्यपेक्षापि न लोकव्यवहारेण कर्तव्येति भावः ॥ ३८ ॥

ननु भवतीनां सर्वासामेव दास्यवरणे को हेतुः, सालोक्यादेरपि फलस्य विद्यमानत्वात्, तत्राहुः वीक्ष्यालकावृत्तमिति ।

वीक्ष्यालकावृत्तमुखं तव कुण्डलञ्चि

गण्डस्यलाधरसुधं हसितावलोकम् ।

श्रीविठ्ठलरायारमजध्रीवल्लभकृतलेख ।

भावेपि दैन्येन तदपि भगवदुक्तमङ्गीकृत्य निवारणप्रार्थनमिति भावः । एतेन प्रतिबन्धकनिवारणं प्रार्थितम् । अग्रिमेण हेतुरुच्यत इति विभागः । स्वतः पुरुषार्थेति । दानोक्त्या फलत्वं सूचितमिति भावः । तापोक्त्या देयस्वरूपमुक्तम् । दास्यदानोक्त्यापि देयस्वरूपमुक्तं भवतीत्याहुः किञ्चेत्यारम्य प्राप्यत इत्यन्तेन । यथास्माकमिति दृष्टान्तेन 'ये यथा मामिति मर्यादा सूचिता । आत्मन एवापेक्षितवस्तुत्वात् समर्पकाभावात् स्वयमुद्यम्येत्युक्तम् । महानपीति । यथा महान् भूषणधारणार्थं लाक्षां धारयति, तथा वयं कण्ठादिषु भवद्धारणार्थं कामं धारयाम इत्यर्थः । कामाभावे भोगासम्भवेन तथा न सादिति भावः ।

दत्ताभयं च भुजदण्डयुगं विलोक्य

वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम दास्यः ॥ ३९ ॥

अनेन लोकेप्सायां पतिर्न त्यक्तव्य इत्यत्रोत्तरमुक्तम् । लोके हि पुरुषार्थत्रयम् । चतुर्विधो मोक्षः । इन्द्राद्यैश्वर्यभावेन स्वर्गप्राप्तिः । इहलोके परमा लक्ष्मीः । तदत्र त्रयमपि दास्ये सर्वोत्कृष्टमस्तीति तदुपपादयन्ति । प्रथमं सारूप्यं सालोक्यं सामीप्यं सायुज्यमिति मोक्षभेदाः ते दास्यग्रे अप्रयोजकाः । यतो मुखारविन्ददर्शनेन ते कामा निवर्तन्ते इति भक्तिरूपमुखारविन्दस्य तदपेक्षयोत्कृष्टधर्मवत्त्वं निरूप्यते । अलकाः सारूप्यमिव प्राप्ता भ्रमराः । ते बहव एवात्र आवृत्त्य मुखं तिष्ठन्ति । अतः सारूप्यं गतानामपि यदि भक्तिशेषत्वम्, तदा किं सारूप्येण । किञ्च, मुखं कुण्डलश्च, कुण्डलाभ्यां श्रीर्यस्य, कुण्डलयोर्वा श्रीर्यस्मात् । सामीप्ये हि नैकक्यं भवति । अत्यन्तसामीप्यं जायमानमपि कुण्डलादप्यधिकं न भविष्यति । ते चेत्साध्ययोगरूपे भगवत्प्रमाणावलम्बिनी भगवदधीनगतिमती पुनर्भगवन्मुखनिरीक्षके, तदा किं सामीप्येन । किञ्च, गण्डस्थलाधरसुधमिति । गण्डौ स्थलरूपौ विशालौ । स्थले हि रसः पातुं शक्यत इति । अधरे च सुधा यस्मिन् । गण्डस्थले स्थित्वा

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेख ।

वीक्ष्यालकेलत्र । अनेनेति । लोकेप्साप्यत्रैव विशेषतः सिध्यतीत्यर्थः । श्लोकक्रमे अस्वर्गमित्यस्योत्तरमिदम् । तदग्रे वक्ष्यते । अत्र विशेषतो लोकेप्सासिद्धौ हेतुग्राह्यः लोके हीति । पुरुषार्थत्रयमिति । पुंश्रीतिरूपमोक्षादित्रयसाधनत्रयमित्यर्थः । सर्वोत्कृष्टमिति । मोक्षादिषु तत्साध्यानन्दरूपा ये मोक्षादयस्तत्रयापेक्षया दास्ये यन्मोक्षादित्रयं तत्सर्वोत्कृष्टम् । यतो दास्ये तच्छेषिभूतो मोक्षो, भगवद्वाहाश्लेषरूपं द्वितीयम्, वक्षःस्थितिरूपं तृतीयमित्यर्थः । अप्रयोजका इति । एतदभिलषितं मुखारविन्दफलं दास्यसाध्यम्, एते तु तत्राप्रयोजकास्तदसम्पादका इति । मोक्षो हि पुरुषार्थः, तल्लक्षणं च पुंश्रीतिसाधनत्वम्, तथा चैते सारूप्यादयः प्रीतिसाधनरूपाः, मुखशेषत्वेनोक्तास्तु तत्तत्साध्यानन्दरूपा इति विभागः । ननु तत्सम्बन्धिफलं तैरेव जायते इति कथमप्रयोजकत्वमत आहुः यत इति । एतद्दर्शनेन ते कामास्तत्साध्यानन्दाभिलाषा निवर्तन्त इति सूचनार्थैवं निरूप्यते यतोतस्तस्य फलस्यानभिलषितत्वादेतदभिलषितफलेऽप्रयोजका एवेत्यर्थः । तदपेक्षयेति । मोक्षानन्दापेक्षयोत्कृष्टधर्मवत्त्वमङ्गित्वं निरूप्यते इत्यर्थः । भक्तिशेषत्वमिति । भक्त्यङ्गत्वमित्यर्थः । स्वातुभूयमानानन्दस्य भक्तिशेषत्वादेतेषामपि तच्छेषत्वमिति भावः । साह्येति । तयोर्भक्त्यङ्गत्वादिति भावः । भगवत्प्रमाणेति । प्रमाणं श्रोत्रं तदवलम्बिनीत्यर्थः । गोलकेन्द्रिययोर्भगवत्सैक्यमभिप्रेत्योक्तम् । विशालाविति । यस्मिन्नित्यग्रेतनेनान्वयः ।

३९ आपतुं अलक्ष्मी आहत तया कुण्डलनी शोभावाञ्छं तया गण्डस्थले विषे अधरसुधा जेमा छे एषुं तया दास्यसहित अवलोकनवाञ्छं श्रीमुख जोईने तया अभयतुं दान करवावाला भुजदण्डयुगल जोईने तया लक्ष्मीनाज रमणयोग्य बसःस्थले जोईने अने दासी मईए.

अधरसुधा पातुमत्र शक्येति । सालोक्ये हि आनन्दमात्रमक्षरामृतपानं च । अक्षरापेक्षयापि गण्डस्थले स्थितिः चुम्बनाद्यर्थमुत्तमा । अधररसश्च अक्षररसादुत्तम इत्युक्तम् । कुण्डल-श्रीयुक्तं गण्डस्थलमित्यस्मिन् पक्षेऽपि सामीप्यात् भक्तौ शास्त्रीयो रसः अधिको निरूपितः, परस्परं त्वद्गुणवादरूपः । अक्षरादाधिक्यं तु अधररसे स्पष्टमेव । किञ्च, हसितावलोकमिति । हसितपूर्वकमवलोको यस्मिन् । ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानां न भक्तिविलासः । हासो हि सर्वरसोद्बोधरूपः । ज्ञानं चाविर्भूतम् । ब्रह्मानन्दे तु द्वयमप्यव्यक्तम्, जले निमग्नस्य जलपानवत् । अनुभवरसो हि भिन्नतया स्थितौ भवति । अतो भक्तिरूपमुखस्य दृष्टत्वात् दास्यमेव फलम्, न मोक्षः । भुजदण्डयुगं च विलोक्य इन्द्रादिभावेनापि स्वर्गो न प्रयोजक इति निरूपयन्ति दत्ताभयमिति । स्वर्गे इन्द्रः परमकाष्ठां प्राप्नोति । तेऽपि दैत्येभ्यो निरन्तरं भीताः इन्द्रादयः । तेषामप्यभयदातृ भगवतो भुजदण्डयुगलम् । तच्चेदग्नैवास्ति, तत्परित्यज्य किमिन्द्रत्वेन । चकारात् न केवलमभयमात्रं प्रयच्छति, किन्तु क्रियाशक्त्या राज्ञादिना हविरपि प्रयच्छति । यथाग्रे इन्द्रः स्वाधिकारसमाप्तौ मुक्तो भवति । दण्डपदेनानुल्लंघ्यशासनत्वमुक्तम् । उभयत्र च दण्डो युगपदेन निरूपितः । ततो हि सर्वथा दैत्यनाशो भवति । किञ्च, वक्षोऽपि विलोक्य । लोकानां श्रिया रमणं भवति । श्रीरपि तत्र रमते । चकाराद्धर्मस्यापि । अतो दास्य एव भवामः । (अत्र वीक्षणस्य दासीभवनहेतुत्वोक्त्या यत्रायं भावो नास्ति, तेषां नैतद्वीक्षणमस्ति, विधिप्रयुक्तत्वाभावेन तद्विपरीतविध्यनङ्गीकारश्च युक्त इति ज्ञाप्यते । यदप्युक्तं भगवता 'अस्वर्ग्य'मित्यादि स्वभजने दोषपट्टम्, तदपि षड्भिर्गुणैर्निवारितम् । न हि परमपुरुषार्थसाधकं पापं भवति । फलत एव पापस्य निन्द्यमानत्वात्) ॥ ३९ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीचलभक्तलेखः ।

आनन्दमात्रमिति । स्थलमिति शेषः । सालोक्ये स्थलमानन्दस्य मात्रा अंशो यस्मिन् तादृशम् अक्षरात्मकमित्यर्थः । दास्ये तु स्थलं गण्डरूपं पूर्णानन्दरूपमिति भावः । अतोत्र चुम्बनाद्यर्थं स्थितिरुत्तमेत्यर्थः । तत्राक्षरे स्थित्वाऽक्षरामृतं पातव्यम् । अत्र गण्डे स्थित्वाधररसः पातव्यः । कुण्डलश्रीयुक्तमिति । कुण्डलयोर्गण्डाङ्गत्वकथनेन सामीप्यस्य भक्त्यङ्गत्वनिरूपणाङ्गत्वावधिको रसो निरूपितः । तद्रसस्वरूपमाहुः शास्त्रीय इति । अस्मिन् पक्षे कुण्डलश्चि गण्डस्थलं यत्रेति समासः । तदनन्तरं कर्मधारयः । द्वयमप्यव्यक्तमिति । आनन्दो ज्ञानं चात्मत्वेनैवेतिभेदाभावादव्यक्तमित्यर्थः । एतदेव विशदयन्ति जले इति । स्वर्गो न प्रयोजक इति । अभिलषितफले इति शेषः । यतो भुजदर्शनेन ते कामा निवर्तन्ते इति पूर्वोक्तोर्थोऽनुसन्धेयः । धर्मस्यापीति । रमणमिति शेषः । मूलशासनया पृष्ठयन्तमुक्तम् । तथा च मोक्षकामार्थधर्माश्रित्वारोपि क्रमेणोक्ता इति भावः । अयं भाव इति । दास्यभाव इत्यर्थः । विधीति । अत इति शेषः ।

ननु तथापि लोकविद्विष्टं स्त्रीणामभिसरणम्, अतः सन्मार्गरक्षणार्थं प्रमाणसिद्धमप्येतन्न कर्तव्यम्, अतः श्रवणदर्शनादिकमेव कर्तव्यमिति चेत्, तत्राहुः का स्त्रीति ।

का ख्यंग ते कलपदामृतवेणुगीत-

सम्मोहितार्थचरितान्न चलेत्रिलोक्याम् ।

त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं

यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यविभ्रन् ॥ ४० ॥

अयं धर्मः पुरुषाणां वक्तव्यः, न तु स्त्रीणाम्, असंभावितत्वात् । नह्यसंभावितो धर्मो भवति । एवं धर्मनाशे धर्मस्थापकं स्वरूपमेव हेतुः, अद्भुतकर्मत्वात् । (वस्तुतस्तु स्वरूपसम्बन्धिनां भक्तानां धर्मं स्वरूपेणैव रक्षति । तच्चान्यभावेभ्यो रक्षणमेतद्भावपोषणं च । ये स्वरूपधर्मसम्बन्धिनस्तांस्त्रैरेवेति न किञ्चिदनुपपन्नमिति भावः । अत एवैवं स्वरक्षणेन स्वान्तरङ्गत्वज्ञापनाय) अङ्गेति सम्बोधनम्, अप्रतारणाय च । या स्त्री लोके स्त्रीशब्दाव्यासा कथमार्यचरितान्न चलेत् । त्रिलोक्यां सत्त्वरजस्तमःकार्यरूपायाम् । तामसीनां गौड्यात् आर्यचरिते स्थितिं मत्वा तन्निराकरणम् । राजसीनां स्वभाव एव । सात्त्विकीनां सत्त्वाद्धर्मद्युद्धिमाशंक्य तन्निराकरणम् । आर्यमार्गपरित्यागे हेतुः ते कलपदामृतवेणुगीतसम्मोहितेति । सम्मोहिता आर्यचरिताचलत्वेव । सम्मोहः पञ्चपर्वविद्यास्थानीयैः । भगवत्सम्बन्धात् अविद्या तु न बाधते, परमन्य एव बाधकाः । तेषां चलं ते इति, त्वदीया इति । कलान्यव्यक्तमधुराणि यानि पदानि तत्राविर्भूतं यदमृतं तदेव वेणुद्वारा गीतं तेन संमोहः । गीतं देहमोहजनकम्, 'गायन्तं स्त्रियः कामयन्त' इति । स्त्री तु देह एव । इन्द्रियाणां व्यामोहको वेणुः, रसात्मकत्वात् । अमृतं प्राणानाम् । पदान्यन्तःकरणस्य । अव्यक्तता आत्मन इति सम्यग्विमोहिताः । आर्याः प्रमाणचलविवेकिनः । प्रमाणे हि

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वीक्षणाभावाद्धेतोरित्यर्थः । वीक्षितृणां भवामेति लोडन्तेन विधिरुक्त इत्यवीक्षितृणां विधिप्रयुक्तत्वाभावेन हेतुना दास्यविव्यङ्गीकारः त्रिपरीतो यस्तद्विधेरनङ्गीकारः स च युक्त इत्यर्थः ।

का स्त्रीत्यत्र । विवरणे सत्त्वादयो लीलासृष्टिस्था इति ज्ञेयम् । तत्रैव वेणुश्रवणाधिकारात् । कलेषु पदेषु यदमृतमर्थरूपं तच्च तद्रेणुना गीतं चेति कर्मधारयः ।

४० आपना अव्यक्तमधुर पदोना अमृतयी युक्त वेणुगीतयी सुगंधयल्ली कई स्त्री त्रिलोकीना एवी छे, के जे आर्यचरितयी न चले ? आपनुं आ त्रैलोक्यना सौभाग्यरूप स्वरूपं निरीक्षण करीने गाय, पक्षी, वृक्षो, अने सुगोए पण पुलक धारण कर्या. १ विद्वान्तर्गतं भ्रमणम् ।

इन्द्रमहेन्द्रयोरपि भेदस्वीकारः । पृथगुपस्थिताः सर्वे एव मित्रा इति । अन्यथा इन्द्रया-
जिनोऽग्रे सम्बत्सरान्ते प्रायश्चित्तश्रवणं न स्यात्, 'सम्बत्सरस्य परस्तादग्नये व्रतप-
तये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे'दिति । अतो देहव्यतिरिक्तः स्वरूपेणोपस्थितोऽपि प्रमाण-
वले विरुध्यते । वस्तुविचारस्तु प्रमेयबलमाश्रित्य, अन्यथा विधिनिषेधविधयो व्यर्थाः
स्युः । तदुत्तरत्र वक्ष्यति एकादशे । अतो मार्गान्तरविरोधो मार्गान्तरे नोपयुज्यत इति
मर्यादाभङ्गोऽत्र न दूषणम् । एतस्योत्तरमग्रे शुकश्च वक्ष्यति, रासानन्तरम्, 'धर्मव्यति-
करो दृष्ट' इति । तस्मादत्र फलस्य सिद्धत्वात् साधनदृष्ट्या अपकीर्तिः नास्मत्प्रतिबन्धिका ।
किञ्च, न केवलं नाम्ना मर्यादाभङ्गः, किन्तु स्वरूपेणापि, तदाहुः त्रैलोक्यसौभगमिति ।
त्रैलोक्यस्यापि सुभगत्वं यस्मात् । यथा सूर्येण दिनम्, चन्द्रमसा रात्रिः, तथा त्रैलोक्य-
मेव भगवद्रूपेण सुन्दरतां याति । इदमिति प्रत्यक्षसिद्धम् ! चकारादनुभावान्श्च । तच्छ्रुत्वा
एतद् दृष्ट्वा का वा आर्यचरितान्न चलेत् । अस्त्विदं प्रमाणवार्ता दुर्बला, प्रकारान्तरेणापि
चलति, भगवतो रूपेण प्रमेयमर्यादाप्यपगच्छति । या कथमपि नान्यथा भवति । तदाह
यद्भोद्विजद्रुममृगा इति । गावो हि प्रमाणवार्तानभिज्ञाः, मातरमपि गच्छन्ति, द्विजाः
पक्षिणः सर्वभक्षाः, द्रुमाः स्थावराः, कदाचिदपि वहिः सम्वेदनरहिताः, निरिन्द्रिया एवेति
केचित् । मृगाः सर्वतोभयाः । तेऽपि चेद्भगवद्रूपेण गीतेन वा आश्लिष्टरसाः पुलकानि
धारयन्ति, रसिकमनुष्यधर्मानाविष्कुर्वन्ति । ये भगवता अन्यथैव सृष्टाः । स्त्रियस्तु
स्वभावतोऽप्यन्यथामवन्तीति नाश्चर्यं किञ्चिदत्र ॥ ४० ॥

एवं भगवदुक्तानां वाक्यानां निवारणार्थं पुष्टिसिद्धान्तं निरूप्य एतद्भगवत्कृपैकसा-
ध्यमिति भगवत्कृपां प्रार्थयन्ति व्यक्तमिति ।

व्यक्तं भवान् ब्रजभयार्तिहरोऽभिजातो

देवो यथादियुरुपः सुरलोकगोप्ता ।

तस्यो त्रिधेहि करपङ्कजमार्तबन्धो

तप्तस्तनेषु च शिरस्सु च किङ्करीणाम् ॥ ४१ ॥

नापि त्वदुक्तमस्मदुक्तं वा किञ्चित्साधकं वाधकं वा तथापि स्वावतारप्रयोजनं
विचार्य अस्मासु कृपा कर्तव्या । तत्प्रयोजनमाहुः । भवान् ब्रजभयार्तिहर एव व्यक्तमभि-
जातः । ब्रजस्य आर्तिः पीडा भयं च त्वया दूरीकर्तव्यम् । अन्यथा साक्षाद्भगवतोऽवतारे
प्रयोजनं न पश्यामः । भूभारहरणं तु सङ्घर्षणांशेन । वसुदेवादिप्रियं प्रयुग्मेन । धर्मरक्षा
त्वनिरुद्धेन । यदि ब्रजभयार्तिनिराकरणं न क्रियेत, तदा किमवतारान्तरकार्यं स्यात् ।
अतो व्यक्तं भवान् ब्रजभयार्तिहरः । इदानीं यथातिरस्माकम्, तथा न कदापि । अस्म-

४१ एतद्भगवत्कृपां रक्षणं करवावाला आदिपुष्टिपथेयनी माफकं ब्रजजं भयं अने आर्तिं हरवाने
थाप प्रष्टं यथा छे, माटे दे आर्तबन्धु । आपजं करकमल अमो दागीओना तप्त स्तन उपर अने मस्तक-
उपर धरो,

दपममे तु सर्वस्यापि ब्रजस्य महती आर्तिः । अत आर्तिनिवृत्तिः कर्तव्या । ननु मर्यादयैवं निवृत्तिकरणमुचितम्, न तु अमर्यादया, तथा सति भवतीनां कामशान्तिः, ज्ञानं वा, भवत्विति चेत्, तत्राहुः देवो यथादिपुरुष इति । भगवान् ब्रह्मरूपः सर्वसमः, तथापि इन्द्रादिषु कृपां कुर्वन् दैत्यान् मारयन् विषमतामङ्गीकरोति । न तु देवैभ्यो ज्ञानं प्रयच्छति । यत्र स्वरूपमेवान्यथाकरोति, तत्र वाचमन्यथाकरोतीति किं वक्तव्यम् । अतो यथादिपुरुषोऽपि देवो भूत्वा सुरलोकगोप्ता जातः, तथा भवानपि धर्ममर्यादारक्षकः, अस्मत्सम्बन्धं करोत्विति भावः । तदेव रसपोषणार्थं व्याजेनाहुः तन्नो निधेहीति । आदावस्माकं शिरसि हस्तं स्थापय । यथा अस्माकमभयं भवति । ततोऽस्माकं हृदयतापनिवृत्त्यर्थं स्तनेषु च करपङ्कजममृतस्त्रावि तापनाशकं निधेहि । अनौचिती तु नास्ति । यतो वयं किङ्कर्तव्यः । परीक्षार्थं वा एतत् द्रष्टव्यमिति रसोक्तिः ॥ ४१ ॥

एवं प्रार्थनायां भगवान् यत्कृतवान् तदाह इतीति ।

श्रीशुक उवाच—इति विरुचितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ।

प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोऽप्यरीरमत ॥ ४२ ॥

पद्भुजैश्चर्यभावेन पोढा रेमे हरिः स्वयम् ।

स्वरूपेणापि शृंगारो द्विविधोऽपि निरूपितः ॥ १ ॥

सामान्यरमणं पूर्वं विशेषे मेलनं पुरा ।

बाह्येन रमणं पश्चात् आन्तरं च ततः परम् ॥ २ ॥

ततो नानाविलासेन जातकेलिविभेदतः ।

विप्रलम्भस्य सिद्धयर्थं तासां मानमुदीर्यते ॥ ३ ॥

तिरोभावस्तत्रापि नायं लौकिककामुकः ॥

श्रीविठ्ठलरायामंजुश्रीवल्लभकृतलेखः ।

व्यक्तं भवानित्यस्योत्तरार्धे स्तनशिरसोः क्रमो न विवक्षित इत्याशयेनाहुः आदाविति । शिरःसु धारणानन्तरं वक्षसि तथासम्भवादिति भावः ।

एवं प्रार्थनायामिति । श्लोकसप्तकस्याभासोऽयं ज्ञेयः ।

इतीत्यत्र । कारिकासु । बाह्येन रमणमिति । स्वरूपाद्बाह्येन प्रकारेण गतिकटाक्षादिभिः कामोद्बोधेन रमणमित्यर्थः । अत एव रक्षणं दूरादेवेति तत्र वक्ष्यते । आन्तरमिति । स्वरूपनिष्ठं वन्धादिप्रकारकमित्यर्थः । टिप्पण्यम् । द्वितीयेन बाह्यमिति । विशेषरमणे द्वितीयेनेत्यर्थः । तृतीयेनान्तरमित्यत्रापि तथा । द्वाभ्यां तदुक्तिरिति । आन्तररमणनिरूपकश्लोकेन नानाविलासरमणनिरूपकश्लोकेन च क्रमेणोभयोक्तिरित्यर्थः । सुबोधिन्ध्याम् ।

४२. आम तेमसुं विहवयुक्त वचन श्रवण करीने योगेश्वरोना ईश्वर आत्मारामे पण हसीने सदय यईने गोपीओने रमण करान्यु.

श्रीसुबो० ७

प्रथमं तासां तापापनोदनार्थं सामान्यलीलामाह । इति तासां विह्वलितं परम-
वैकल्यमाश्रितं श्रुत्वा प्रहस्य अरीरमत् । ननु निरिन्द्रियः कथं रेमे, तत्राह, योगेश्वराणा-
मपीश्वर इति । योगादिषु सर्वे पदार्थाः स्फुरन्ति, अणिमादयोऽपि, तथा तदैव स्वरूपमे-
वेन्द्रियादिभावेन प्रकटीकृतवान् । न तु स्वस्य कामेन । तथा सति चीजनिवृत्तौ कामो
निवर्तेत । तासां यथा न कदाचिदपि स भावो गच्छति, तदर्थं प्रहस्य प्रकर्षेण हास्यं
कृत्वा, तासामुद्धरणार्थं, न तु भिन्नगणनया मर्यादायां पातयित्वा नाशनार्थमिति । तदाह
सदयमिति । गोपीरेवारमयत्, स्वयं त्वात्माराम एव । तासां रसाधारत्वाय वा सदयम् ।

क्रिया सर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यते ।

तासां कामस्य सम्पूर्तिर्निष्कामेनेति तास्तथा ॥ १ ॥

कामेन पूरितः कामः संसारं जनयेत् स्फुटः ।

कामाभावेन पूर्णस्तु निष्कामः स्यात् न संशयः ॥ २ ॥

अतो न कापि मर्यादा भग्ना मोक्षफलापि च ।

अत एतच्छ्रुतौ लोको निष्कामः सर्वथा भवेत् ॥ ३ ॥

श्रीविठ्ठलरायारामजगन्नाथभक्तदेवः ।

विह्वलितमिति । कुङ्कुताविति धातोः क्लान्तं वैकल्यमित्यर्थः । निरिन्द्रिय इति । इन्द्रियेषु सत्सु
हितैः स्त्रीप्रेक्षणादिना जातेन कामेन गोलके अणुत्वमहत्त्वे भवत इति भावः । योगादिष्विति ।
आदिशब्देन ज्ञानम् । अवान्तरभेदविवक्षया बहुवचनम् । तेषु सत्सु पदार्थाः स्वत एव स्फुर-
न्ति । इन्द्रियैर्विनैव ज्ञानक्रियोपयोगिनो भवन्तीत्यर्थः । योगेश्वरा ब्रह्मादयस्तेषां जिज्ञासायां
चिकीर्षायां च ज्ञानयोगावेव ज्ञानकर्मेन्द्रियरूपौ भवत इति निबन्धे पुरस्सनप्रसङ्गे निरू-
पितम् । अयं तु तेषामपीश्वरः, अतोत्र स्वरूपमेव तथा भवतीत्याहुस्तथेति । इन्द्रियादीति ।
इन्द्रियादित्वेनेत्यर्थः । आदिपदेन प्राणमनोदेहकामास्तत्त्वेनापि स्वरूपमेव प्रकटितवान् ।
स्वरूपेणैव तत्तत्कार्यं करोतीत्यर्थः । तथा सतीति । कामकृतत्वे लोकन्यायः स्यात्, तदा
तन्न्यायेन तदपि स्यादित्यर्थः । तदाहेति । तत् तदर्थं उद्धारार्थकहासकरणार्थं दया-
माहेत्यर्थः । आत्माराम एवेति । आत्मनि स्वरूपे आरामो रमणं यस्येत्यर्थः । गोपीनां
भगवता सह रमणम्, भगवतस्तु स्वरूपे एव रमणमिति 'रेमे तथा चात्परत' इति श्लोके
व्युत्पादयिष्यते ।

क्रिया सर्वापि सैवेति । कामशास्त्रसिद्धैवेत्यर्थः । परमिति । कामशास्त्रसिद्धः
स्त्रीप्रेक्षणादिजनितोऽज्ञादिविकारहेतुः कामो न विद्यते इत्यर्थः । तासां कामस्येति । अभि-
लाषस्येत्यर्थः । संसारमिति । तादृशकामलीला श्रुता संसारोत्पत्तिमेव कुर्यात्, न तु हृद्रोगनि-
वृत्तिमित्यर्थः । कामाभावेनेति । कामस्याभावो यत्र तादृशेन स्वरूपेण तु निष्कामं एवा-
भिलाषः पूर्णः स्यात् । अतो निष्कामाभिलाषवत्त्वादेता निष्कामा इति शेषः । अत्र कामप-

भगवच्चरितं सर्वं यतो निष्काममीर्यते ।

अतः कामस्य नोद्बोधः ततः शुक्वचः स्फुटम् ॥ ४ ॥

आत्मारामस्य आत्मनैव रमणं व्यावर्तयितुमपिशब्दः । अरीरमत् बहुधा रेमे । उत्तरोत्तरं रसाधिक्यं च प्रकटितवान् ॥ ४२ ॥

एवं सामान्यलीलामुक्त्वा विशेषलीलामाह ताभिरिति त्रिभिः ।

ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः ।

उदारहासद्विजकुन्ददीधितिर्व्यरोचतैणाङ्ग इवोडुभिर्वृतः ॥ ४३ ॥

अजातस्मरकेलिभिः प्रयमतः तामिः समेतो जातः मिलितः । पूर्वं भयात् पृथक् स्थिताः । तत उदाराणि चेष्टितानि यस्य । अत्र औदार्यं रसविषयकम् । यथा तासां महानेव रस आविर्भवति, तथा कामशास्त्रसिद्धलीलाः सर्वा एव कृतवान् । ततस्ता अन्तःपूर्णरसाः । प्रियस्य भगवत ईक्षणार्थमुत्फुल्लानि मुखानि यासां तादृश्यो जाताः । प्रियेक्षणेन वा सूर्यकिरणैरिव उत्फुल्लानि मुखानि । वस्तुतो लोभस्थितरसार्थमेव तथाकरणम् । एतावति कृते रसो निवर्तते, तदभावायाह अच्युत इति । तासामपि रससमाप्त्यभावाय उदारैति ।

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

देन देवतारूपः कामो विवक्षित इति ज्ञेयम् । उदारहासेत्यनेन कामसम्पादनेपि तस्यागन्तुकत्वाद्वाभिचारिभावेन स्थायिभावस्येव न तेन निष्कामत्वस्य हानिरिति भावः । पञ्चमाध्यायोक्तमलौकिककामगुक्तमपि चरित्रं वस्तुतो निष्काममेवेत्याशयेनाहुः सर्वमिति । निष्काममिति । लीलाश्रवणनिवर्त्यकामरहितमित्यर्थः । आत्मनैवेति । किन्तु मनोवाङ्मूलाण्येन्द्रियशरीरैरपि लीलेत्यर्थः । इदं सामान्यरमणमुत्तरोत्तरपुष्टमध्यायपर्यन्तं विवरिष्यते इत्याशयेनाहुर्वहुधा रेमे इति ।

ताभिरित्यत्र । समेतो जात इति । तामिः कर्त्रीभिर्भगवान् समेतः सङ्गतो जात इत्यर्थः । कर्मणि क्तः । मूलं कर्तरि क्त इति ज्ञेयम् । सर्वा लीला इति । वन्द्यातिरिक्ता इति वक्ष्यमाणत्वात् स्पर्शादिरूपा इत्यर्थः । प्रियस्येति । ईक्षणार्थं उत्फुल्लानि अञ्चलेभ्यो निर्गतानीत्यर्थः । अञ्जलावरणे सम्यग्दर्शनं न सम्पद्येतेति भावः । द्वितीयपक्षकथने बीजमाहुः वस्तुत इति । अस्मिन् पक्षे उत्फुल्लानि लोभग्रहणार्थं विकसितानीत्यर्थः । तथाकरणमिति । उत्फुल्लमुखकरणमित्यर्थः । एवं रसग्रहणार्थमुद्योगे भगवति प्रयत्नशैथिल्यमायाति, सामर्थ्यक्षये स्त्रियाः पुरुषापरपानमित्युक्तत्वादित्याहुः एतावतीति । रसो निवर्तते, प्रयत्नशैथिल्यं भवतीति शङ्का स्यादिति शेषः । ताभिरेतावति कृते भगवति निर्वेदाशङ्का स्यात्, तदभावायाहेत्यर्थः । अच्युत इतीति । तथा च हृच्छयाप्रसिञ्चनार्थमेव तथा क्रियते, न तु भगवति निर्वेद इत्यर्थः । तासामपीति । अजातस्मरकेलित्वेनाप्रौढत्वा-

४३. प्रियेक्षणयो उत्फुल्ल प्रसन्न छे मुख जेमना एवा ते गोपीजनयो समेत उदार चरित्रवाला अच्युत-उदार हासशी जेमना दात कुन्दपुष्पसमान वान्तिमुक्त छे ते नक्षत्रयो विटलायला दार्शाक-चन्द्र-मानी माफक विशेष शोभवा लाग्या.

उदारो यो हासः पूर्णकामप्रदः, कामार्थमेव यो मोहः तेनैव स्नेहः सम्बर्धितः । तदाह ।
 हाससहिता ये द्विजाः त एव कुन्दपुष्पाणि, आरक्तान्यपि हासेन शुभ्राणि, तेषु दीधिति-
 र्यस्य । कुन्दत्वं स्नेहस्यैतन्मात्रपर्यवसानार्थम् । (पूर्वं निरुपधिरेव स्नेहः स्थितः, भगवता परं
 रसशालोक्तरीत्या स्वरूपानन्दं दातुं तत्सजातीयः कामोपाधिकः स्नेहोऽधुना जनित इति
 ज्ञापनाय स्नेहरूपरदानां द्विजपदेन कथनम् ।) तथा सति फलभोगात् कान्त्यभावमाशङ्क्य
 तत्र दीधितिरुक्ता । यद्यपि भगवान् तद्विर्वन्धेन रेमे, जगद्वेषनिराकरणार्थं च, न तु स्वयम्,
 तथापि न पूर्णमनोरथ इव, किन्तु यथा लौकिकः, तदाह दृष्टान्तेन । एणाङ्कः उडुभिः
 नक्षत्रैः सह यथा व्यरोचतेति । वन्यातिरिक्ताः सर्वा बाह्या एव लीला उक्ताः ॥ ४३ ॥
 एषा विशेषतः प्रथमलीला बाधककामनिवारिका । द्वितीयलीलाया उद्बोधार्थं पूर्व-
 सामग्रीमाह उपगीयमान इति ।

उपगीयमान उद्गायन् वनिताशतयूथपः ।

मालां विभ्रद्वैजयन्तीं व्यचरन्मण्डयन् वनम् ॥ ४४ ॥

तामिरुपगीयमानः निकटे गीयमानः स्वयमप्युद्गायन् जातः । ततः वनिताशताना-
 मनेकविधस्त्रीणामनेकविधानेव यूथान् पातीति तथा जातः । यावतीभिर्मिलितो रसहेतु-
 र्भवति, तावतीनामेकं यूथम् । एवमनेकरूपाणि कृतानि । तेषामत्र रक्षणं दूरादेवाश्वा-
 सनेन च । तदा गायतो गच्छतः रूपमाह मालामिति । वैजयन्ती नवरत्नसूचितां स्वाभावि-
 कीमैश्वर्यप्रबोधिकां कीर्तिमयीं मालां विभ्रत्, वनमेव सर्वं मण्डयन् अलंकुर्वन्, व्यचरत्
 लीलागतिं कृतवान् । एषा हि गतिः तासां कामोद्बोधिका । स तासां कामपूरकः । एक-
 स्मात् वनात् वनान्तरं वा गत इति ॥ ४४ ॥

एवमुद्बुद्धे कामे तामि. सह वन्यादिभिः रेम इत्याह नद्या इति ।

नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमवालुकम् ।

रेमे तत्तरलानन्दिकुमुदामोदवायुना ॥ ४५ ॥

श्रीमिहलरायारमजग्रीवहृत्तलेखः ।

दिति भावः । बाधककामेति । देहस्थितौ बाधको विरहाग्निरूपो यः कामस्तन्निवारिका
 तत्प्रतिषन्धिका अधराश्रुतेन हृच्छयान्निसिञ्चनरूपेत्यर्थः । यद्यपि 'सिञ्चाद्वा न' इति श्लोके
 उक्तिरन्यपूर्वाणामेव, तथाप्युपलक्षणेन सर्वाप्तमेव तथेति ज्ञेयम् । उपगीयमान इत्यत्र ।
 शतपदस्य देहलीदीपन्यायेनोभयत्र सम्बन्धमभिप्रेत्य स्त्रीषु यूथेषु चानेकविधत्वं व्याख्यातम् ।

४४. सेंकडो वनिताशोना सेंकडो यूथोना अधिपति, जेमनु गोपीओ समीपमा गान करेले ते उचेयी
 गान करता वैजयन्ती माला धारण करता, वनने घोभावता, लीलायी गति करवा लाग्या. १. चिहान्त-
 गंत प्रभुणाम् ।

४५. धीयमुताजीना शीतल वालुका-रेती वाला तरंगयी आनन्दयुक्त कुमुदपुष्पना सुगन्धी वायुवाला
 सट उपर पधारिने गोपीओ छाये प्रभुए रमण पथुं

नद्याः पुलिनमच्छं कोमलमाविश्य, आसमन्तात् प्रविश्य, रमणे वन्धादिभिरतिको-
मलं कृत्वा, गोपीभिरनेकविधाभिः रेमे । हिमाः शीतलाः वालुका यत्रेति अन्तरूष्मा निवा-
रितः । वहिः शैलं चाह तत्तरलानन्दीति । तस्या नद्यास्तरलास्तरङ्गाः ताभिः कृत्वा
आनन्दयुक्तं पुलिनमेव । आनन्दयुक्तो वायुर्वा । कुमुदानां चानन्दयुक्तसुगन्धः । तस्यानन्दज-
नकलेनैव मान्यं निरूपितम् । शैलं च कुमुदानां जलसम्बन्धात् । तादृशवायुना सहितं
पुलिनम् । महाबन्धेषु बायोःप्यपेक्षा ॥ ४५ ॥

एवं सर्वभावेन तासां जातस्मरकेलित्वं सम्पादितम् । अतः परं अष्टविधालिङ्गना-
दिपूर्वकं चेष्टितकामादियुक्तं रसविलासचरित्रमाह बाहुप्रसारेति ।

बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः ।

क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणामुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयांचकार ॥ ४६ ॥

दूरे स्थितामवयवं वा स्प्रष्टुं बाहुप्रसारणम् । ततो वलादपि परिरम्भः । ततः
करालकोरुनीवीस्तनानामालभनानि । करालभनं हस्ते ग्रहणम् । पुरुषायितलीलासमबन्धे वा ।
एवं कचोन्नमनार्थं अलकानां स्पर्शः । ऊरुस्पर्शो बाहुबन्धार्थः । नीवीस्पर्शः पुष्टे रसे मोच-
नार्थः । स्तनयोस्तु रसोद्गमनार्थः । एवं पञ्चस्पर्शा विहिताः । नर्म परिहासवचनानि काम-
स्वम्भनार्थम् । ततो नखाग्रपाताः नखक्षतदन्तक्षतताडनादयः कामयुद्धनिरूपकाः । तत्त-
स्याने स्थितः कामः तैरुद्बोध्यते, यथा सेनावधे राजा समायाति । क्ष्वेलिः क्ष्वेलिका
प्रस्तोभनादिः, तत्पूर्वकान्येवावलोकनानि । हसितानि रसस्थापकानि । एवं द्वादशविधोऽपि
कामः द्वादशाङ्गेषु स्थितः प्रबुद्धो भवति, तदाह व्रजसुन्दरीणामुत्तम्भयन्निति । संयुक्तः

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नद्या इत्यत्र । अच्छं कोमलमिति पुलिनपदस्यार्थः । ननु तथा पाठकल्पनम् ।
वन्धादिभिरिति । वालुकावन्धादिभिरित्यर्थः । एवं सर्वभावेनेति । वन्धादिप्रकारक-
रमणेन सर्वथा तथात्वं सम्पादितं पूर्वोक्तवाद्यलीलापेक्षयापीत्यर्थः ।

बाहुप्रसारेत्यत्र । पुरुषायितेति । उच्यते इति शेषः । इयं लीला समबन्धो
यात्रोच्यते इत्यर्थः । लीलाद्वये एते स्पर्शा विधीयन्ते इत्याहुः एवमिति । स्तनयो-
स्त्विति । पूर्वमालभतिः स्पर्शमात्रार्थः । अत्र मर्दनार्थोपीति तन्मात्रार्थव्यावर्तनाय
तुगादः । क्ष्वेल्यासहितैरवलोकहसितैरित्यन्यपमभिप्रेत्याहुः तत्पूर्वकान्येवेति । द्वादशा-

४६. बाहुप्रसार, परिरम्भ, हार, अलङ्कार, ऊरु, नीवी, स्तनना रसो, हारम्, नखाक्षत दन्तक्षतवगे-
रेपी, प्रस्तोभनादि पूर्वक अवलोकनानि हस्तापी, व्रजसुन्दरीभिना कामयुं उत्तमग फरता प्रभु तेमने रमण
करावया प्ररना.

कामो रतिपतिः, वियुक्तस्त्वग्निरूपः । एवमाधिदैविकं काममुद्रोधयन् रमयांचकार । गोपीनां सुखमेव प्रकटितवान्, न तु कामान्तेन विरतिमुत्पादितवान् ॥ ४६ ॥

एवं संयोगगृह्णारमुपपाद्य विप्रयोगमुपपादयितुं तासां मानमाह एवमिति ।

एवं भगवतः कृष्णाल्लब्धकामा महात्मनः ।

आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योभ्यधिकं भुवि ॥ ४७ ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण भगवतः सर्वरसदानसमर्थात्, कृष्णात् सदानन्दात् फलरूपात्, लब्धकामाः प्राप्तमनोरथाः सत्यः आत्मानमेव पूर्णं मेनिरे, न तु भगवन्तं पूर्णम्, तेन वा स्वपूर्णताम् । ननु भगवानेवं कथं कृतवान्, न्यूना एव कथं न संरक्षिताः, तत्राह महात्मन इति । भगवान् महानेवात्मा । न ह्यगाधे जले प्रविष्टः अमग्नो भवति, घटो वा अपूर्णो भवति । किञ्च, आत्मानं स्त्रीणां मध्ये अभ्यधिकं मेनिरे, भुवि चाभ्यधिकम्, भुवि स्त्रीणां मध्ये वा । अत एव मानिन्योऽपि जाताः । न ह्यस्मत्सदृशोऽन्याः सन्ति । अतोऽस्मान् यदि प्रार्थयिष्यति, तदारसं दास्याम इति मानयुक्ता जाताः । भगवद्धर्मास्तासु समागताः । तथा सति यथा प्रार्थनया पूर्वं भगवान् वशे जातः, एवं वयमपि भविष्याम इति । रसार्थमेवैवं भावः, न तु दोषरूपः, भगवद्भावात् ॥ ४७ ॥

भगवांस्तु ऐक्येनैव रसं प्रयच्छन् बहिस्तिरोहितो जात इत्याह तासामिति ।

तासां तत्सौभगमदं चीक्ष्य मानं च केशवः ।

प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पङ्क्तिशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीविठ्ठलायाम्भोजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ज्ञेय्विति । सह्यचातात्पर्यमुक्तम् । आधिदैविकमिति । उपाधिभूतस्योदारहासेत्यनेन सम्पादितस्य विकारवत्त्वेपि विकाराणामपि स्वरूपात्मकत्वाद्भस्तुत आधिदैविक एवेत्यर्थः । गोपीः रमयाञ्चकारेति परस्वैपदेन गोपिकागामिफलमुक्तमित्याशयेनाहुः गोपीनामिति । पूर्वश्लोके रेमे इतिपदेन खनिष्टं फलमुक्तमिति भावः । प्रथमश्लोके सामान्यलीलोक्तस्य रमणस्यातिदेशेनात्रापि प्राप्तिः सम्भवेन हसितानि कृतवानित्येतावतैव चारितार्थ्येपि पुनः सर्वान्ते रमयाञ्चकारेति कथनमन्यव्यावृत्तितात्पर्यकमित्याशयेनाहुः सुखमेवेति । व्यावर्त्यमाहुः नत्विति । लोकन्यायेन कामान्तेन हेतुना विरतिः प्राप्ता, सा निषिध्यते इत्यर्थः ।

एवमित्यत्र । भगवतः सकाशाल्लब्धकामाः आत्मानं मेनिरे इति समभिव्याहारात् स्वत एव लब्धकामं मेनिरे इत्यर्थः सम्पन्नस्तमाहुः आत्मानमेव पूर्णमिति । अत्र मानस्य वाक्यार्थत्वादेवं व्याख्यातम् । नहि नायकनैरेपेक्ष्यं विना स्त्रीभ्य आधिक्यज्ञानमात्रेण मानो भवतीति भावः । अत एवाग्रिमश्लोके द्वयोरनुवादः ।

४७. धाम महारमा भगवान् कृष्णो मनोरथ प्रस भयलो छे जेमनो एवो ते मानवाला यद्ने पृथ्वी उपर तथा श्रीओमो पोताने अधिक मानवा राग्या.

मानः पूर्णता च न दोषाय । स्त्रीषु भूमौ च यदाधिक्यज्ञानं स दोषो भवति । तदनूद्यं तत्परिहारार्थं तिरोहित इत्याह । तासां तत्प्रसिद्धं पूर्वोक्तं सर्वोत्तमत्वलक्षणं सौभाग्यमदं वीक्ष्य, तस्य मदस्य प्रशमाय अन्तरधीयत । ननु भगवद्रमणेन हि तासामेवं भावः, अतः स्वकृत एवेति कथं तिरोधानं कृतवानित्याशङ्क्याह । वीक्ष्य मानं च प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयतेति । मानापनोदनं कर्तव्यम् । मानस्त्वान्तरः । अशक्तो हि बहिरपनोदनार्थं यत्नं करोति । चकारात् स्वधर्मं च । अतः प्रसादाय, प्रथमतस्तत्तासाम्, पश्चात् स्वस्य च । तत्रैव गोपिकासु यूथमध्ये वा अन्तर्धानं प्राप्तवान् । नन्वेतत् द्वयमपि न कर्तव्यम्, उपेक्षिताः कुतो नेति चेत्, तत्राह केशव इति । यथा रजोगुणं ब्रह्मणो निवार्य, तस्मै मुक्तिं दत्तवान्, यथा वा शिवस्य तभोगुणं निवार्य, एवमेतासामपि मदं मानं च निवार्य, मुक्तिं दातुं तथा कृतवानित्यर्थः । कायिकतिरोभावोऽयम्, प्रथमाधिकारित्वादोषीनाम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे पञ्चविंशाध्यायविवरणम् ॥ २६ ॥

श्रीविठ्ठलरायामजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तासामित्यत्र । सौभाग्यमदं वीक्ष्य प्रशमायान्तरधीयत, मानं च वीक्ष्य प्रसादायान्तरधीयत । तथा च मदस्यैव दोषत्वात् प्रशमनम्, न तु मानस्य । भगवद्भक्तत्वेनादोषत्वात् । एवं विभज्यान्वयमभिप्रेत्याहुः मानः पूर्णता चेति । पूर्णताया मानहेतुत्वान्मूलेन्तर्धानहेतुत्वेन स्पष्टं द्वयमेवोक्तमिति भावः । एवं भाव इति । मद इत्यर्थः । तावदेव न स्थितम्, किन्तु मानोपि जातः, सच रमणप्रतिग्रन्धकः । अतस्तदपनोदनार्थं तिरोधानमावश्यकमित्याशयेनाहुः मानापनोदनमिति । स्वधर्मं चेति । पूर्णतामित्यर्थः । प्रसादायेति । प्रार्थनाया वशे भविष्याम इति तद्भावस्य विवृतत्वादन्तःप्रविश्य प्रार्थनया बहिःप्रकारविलक्षणयाऽनिर्वाच्यया तासां वशीकरणार्थमित्यर्थः । पश्चात्स्वस्येति । तृतीयाध्यायोक्तप्रार्थनया ताभिः कृतया स्वस्य वशीभावार्थमित्यर्थः । तत्रैवेत्येवकारेण यत्र मदमानयोरनुत्पत्तिः, तत्र बहिः स्थितिरपीत्याशयेनाहुः यूथमध्ये चेति । तादृशयूथे एवान्तर्हितः । तद्विजातीयभावत्वेन यूथवहिर्भूतायास्तु निकटे बहिरपि स्थितः । अत एव 'यां गोपीमनय' दित्यग्रे वक्ष्यत इति भावः । द्वयमपीति । मदप्रशमनं मानापनोदनं चेत्यर्थः । प्रथमाधिकारित्वादिति । तामसत्वादित्यर्थः । तामसानां बहिःप्रकटं स्वरूपमेव मुख्यमिति प्रकरणादौ 'लौकिकं तामसे मुख्य'मित्यनेन निरूपितम् । अत आद्यमहिष्या इव वाचिकतिरोधानेन द्वितीयदलानुभवो न भवति । अत एव स्वागतमित्यादिवाक्यैस्तथा न सम्पन्नमतः कायिकतिरोभाव इत्यर्थः । पञ्चविंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

स्नानन्दस्थापनार्थाय लीला भगवता कृता ।

स बाह्यो जनितः पुष्टो यथान्तर्निविशेत्पुनः ॥ १ ॥

तदर्थं भगवांस्तासु लीलया सहितोऽविशत् ।

चत्वारोऽत्र निरूप्यार्थाः रसासक्तिर्हरेः क्रियाः ॥ २ ॥

गर्वाभावश्च तत्रादौ निरूप्यन्ते क्रमात्रयः ।

उद्देशतो लक्षणतः फलतश्च यथायथम् ॥ ३ ॥

सप्तविंशे तिरोधानालीलान्वेषणतत्पराः ।

रसमन्तर्गतं चक्रुर्गोपिका इति रूप्यते ॥ ४ ॥

पूर्वाध्यायान्ते भगवत्तिरोभाव उक्तः, ततस्तदनन्तरं प्रथमतः तासां रसासक्तचित्तानामापाततो महांस्तापो जात इत्याह अन्तर्हिते भगवतीति ।

श्रीशुक उवाच—अन्तर्हिते भगवति सहस्रैव व्रजाङ्गनाः ।

अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपम् ॥ १ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सप्तविंशाध्याये कारिकासु । सार्धेन पूर्वाध्यायार्थकथनम् । बाह्याभ्यन्तरप्रकारेणात्मना लीलोक्त्यर्थः । अन्तःपुष्टः सन् देहेन्द्रियादिषु पुनर्निविशेदिति टिप्पण्यर्थः । बाह्यप्रकारेणात्मना लीलायां प्रविष्टोऽपि आन्तरलीलायां पुनरविशदित्यर्थः । लीलया सहित इति । अन्तःप्रविष्टस्य भगवत्त्वकथनेन लीलासाहित्यं ज्ञापितम् । अत्रेति । आन्तरलीलायामित्यर्थः । गर्वाभाव इति । गर्वोऽहङ्कारस्तदभावः । स्वरूपपरिग्रहे 'असावह'मित्यादिरूपा कृष्णता स्फुरति, नत्वहन्तेति भावः । आदाविति । अस्मिन्नध्याये इत्यर्थः । लीलेति । लीलायां अन्वेषणे च तत्परा इत्यर्थः । भगवदावेशस्तु स्वत एव जायते इत्येतत्सम्पाद्यत्वेन द्वयमेवोक्तम् । अन्तर्गतमिति । भगवत्कर्तृका आन्तरलीला पूर्वमुक्ता, स्वामिनीकर्तृकास्मिन्नध्याये उच्यते इति विभेदः ।

तत इति । तिरोभावाद्देतोऽतित्यर्थः । एतेन तापे हेतुर्भगवन्निष्ठो निरूपितः । एतन्निष्ठं हेतुमाहुः रसासक्तचित्तानामिति । रसासक्तिर्हेतुः इत्यर्थः । मूलेऽयं हेतुरर्थापत्त्या ज्ञेयः । तर्हि लक्षणतो निरूपणमेव रसासक्तेः सिद्धमिति उद्देशतो निरूपणमुक्तं विरुध्येत-त्यत आहुः आपातत इति । अचिरस्थायित्वादुद्देशत इत्युक्तमित्यर्थः । अग्रिमश्लोकेऽप्येवमेव ज्ञेयम् । जात इति । महान् जात उद्बुद्धो जात इत्यर्थः । नन्वन्तरलीलाविशिष्ट-

१. भगवान् अन्तर्धानं भया के तरतज, जेम हसिनीभो हस्तीभे न जोता ताप पामेले, तेम व्रजाङ्गनाभो श्लेश पामवा खाग्या.

भगवति अन्तःप्रविष्टे यद्गुणैश्वर्यसहिते यावदन्तरनुसंधानं न कृतवत्यः, तावत् सहसैव अकस्मादतप्यन् । अन्तर्विचाराभावे हेतुः प्रजाङ्गना इति । तापे हेतुः तमचक्षाणा इति । तापः सहज एव स्थितः कामात्मा तद्दर्शनस्पर्शादिभिः शान्तो भवति । यदा पुनः पूर्वसिद्धं बहिर्दर्शनं न जातम्, तदा तत्ताप उचित एव । तासां स्पर्श एव मुख्य इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह करिष्य इवेति । यूथपो महामत्तगजः । 'रतिं गज एव जानातीति वात्स्यायनः । 'रत्यां विमर्दे गज' इति विवृतश्च । सन्ति च सिंहाः, तथात्र कालः । अतः करिणीनां यूथपादर्शने महानेव क्लेशः ॥ १ ॥

यदा पुनः स तापः अन्तःप्रवेष्टुमैच्छत्, तावता भगवल्लीला अन्तःप्रविष्टा तापं दूरीकृत्य स्वयमेवाविर्भूतेत्याह गत्येति ।

गल्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितैर्मनोरमालापविहारविभ्रमैः ।

आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापतेस्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः ॥ २ ॥

ता भगवदीयैः कायवाङ्मनोभिः वशीकृताः तद्भावमापन्नाः तास्ता एव भगवच्चेष्टा

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भगवत्प्रवेशे कथमुद्बोधः सम्भवतीत्यत आहुः यावदिति । प्रजाङ्गना इतीति । एतासां बहिःप्रकटमेव रूपं मुख्यमित्यन्तर्विचारो नास्ति येनान्तःस्थित्या तापोद्बोधः प्रतिबध्ये-
तेत्यर्थः । तापे हेतुरिति । उपाधते इति शेषः । 'अन्तर्हिते भगवती'त्यनेनोक्तस्तिरोभाव-
रूपो हेतुः, 'तमचक्षाणा' इति पदेनोपाधते इत्यर्थः । तापः सहज इति । तथाच तिरोभा-
वस्य प्रतिबन्धाभावत्वेनैव कारणत्वम्, अभावस्य साक्षात्कारणताऽसम्भवादित्यर्थः । दर्शन-
स्पर्शनादिभिरिति । लीलया शान्तिर्भवति । अत एवाग्निमल्लोके तथा वक्ष्यते इत्यर्थः ।

शान्तिरपि यावत्कारणमेव तिष्ठतीति भावेनाहुः यदा पुनरिति । अन्तः प्रवेष्टु-
मैच्छदिति । स्वप्नौढ्या अन्तः विचारमपि सम्पाद्य तत्र स्थिते स्वरूपलीले चोपमर्थान्तर-
प्लुङ्गुद्बोधो भवितुमैच्छदित्यर्थः । तच्च विपरीतं जातमित्याहुः तावतेति । भगवत्सहभावे-
नान्तःप्रविष्टोक्ता या लीला सा तावता बहिःस्थितमपि तापं दूरीकृत्य बहिरपि स्वयमेवा-
विर्भूता, बहिस्तापोपि शान्त इत्यर्थः । सूर्योदयात्पूर्वं तदनुभावेनैव तमोनिवृत्तिरिव तापनि-
वृत्तिरिति सूचयितुं दूरीकृत्याविर्भूतेत्युक्तम् । व्याख्यानम् । भगवदीयैरिति । एतैः पूर्वमे-
वाक्षिप्तचित्ता वशीकृता इति चेष्टाग्रहणे हेतुः । तद्भावमिति । भगवद्भावमित्यर्थः ।
तदात्मिका इत्यस्यार्थोऽयम् । तास्ता एवेति । भगवदीयकायवाङ्मनश्चेष्टा इत्यर्थः ।
कटाक्षानामैन्द्रियकलेपि भावोद्बोधकत्वाद्भावप्राधान्यान्मनश्चेष्टात्वमित्यभिप्रेत्य मनसः

२. प्रभुना काविक चेष्टाधी, हेहृदयं स्तितधी, मिलासयुक्त कटाक्षधी, मनोरम आलाप, विहारवि-
लासधी आक्षिप्त धगलं छे चित्त जेमलं एवां ते तदात्मिक प्रमदावो गोपीजनो रमापतिनी ते ते लीलासं
ग्रहण कयुं-अनुकरण करवा लाग्या.

श्रीगुणो ८

जगृहुः । प्रथमतः कायिकीमाह । गत्या कायचेष्टया वशीकृताः । तत इन्द्रियसहितमन-
 श्चेष्टया वशीकृता जाता इत्याह अनुरागेति । अनुरागः स्नेहो मानसः, तत्पूर्वकं स्मितम्,
 तस्य विलासः स्वनिष्ठतात्याजनार्थः । अन्यथैवं सति ज्ञानमेवोदयं प्राप्नुयात् । अतः
 स्मितेन मन्दहासेन ईषद्विमोहिताः, न वहिर्गताः, नान्तःस्थिताः, किन्तु भगवति मध्ये
 स्फुरति तद्धर्मेषु च समागताः । अनुरागस्मितेन सहितो यो विभ्रमो विलासः अलसवलितादिः
 तत्सहितानीक्षितानि, सर्व एव कटाक्षाः । वाचिकैरपि विमोहमाह मनोरमालापेति । मनो
 रमयतीति, मनसि रमते इति वा, मनोरमः, योऽयमालापः, भगवतो गुह्यभाषणानि, केवल-
 वाक्यस्य चित्ताक्षेपकत्वं न भविष्यतीति प्रामाण्यावधारणं स्त्रीणां प्रकारान्तरेण न भवतीति
 फलमेवादौ निरूपितम् । सुखार्थं हि भगवद्वाक्यानि तदानीमेव च सुखमुत्पादयन्ति । ते
 चालापाः कचिद्वन्धादिवोधका लीलोपयोगिन इत्याह विहार इति । तत्रापि विलासाः
 अवान्तरभेदाः, यथोत्तानके ग्राम्यादयः । तैः पूर्वकृतैः तमःसत्त्वरजोरूपैः त्रिविधमपि
 चित्तमाक्षिप्तमिति आक्षिप्तचित्ता जाताः । अतस्तापं न प्राप्तवत्य इति भावः । प्रमदा इति ।
 (धाद्याम्यन्तराननुसन्धानेहतुभूतोऽत्युत्कटरसभावोऽत्र मदपदेनोच्यते । तेन प्रमुलीलाविष्करणं
 युक्तमिति भावः । किञ्च,) प्रमदाः प्रकृष्टो मदो यासां स्वभावत एव, अन्यथा दास्यमावात्र
 प्रच्युताः स्युः । तदा केवलभगवतः लीला स्वानुपयोगिनी साम्प्रतं च नानुभूतेति रमापतै-
 र्लक्ष्मीपतेः, लक्ष्म्या सह विलासरूपां चेष्टां जगृहुः । एकस्या अपि धृद्व्यश्चेष्टा इति तास्ता

श्रीविठ्ठलरायामजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्राधान्यमाहुः इन्द्रियसहितमनश्चेष्टयेति । तस्य विलास इति । साहित्यस्य व्याख्यास्य-
 मानत्वाद्वापि सम्यन्धमात्रविवक्षायां साहित्यमेवं पृथग्र्यो ज्ञेयः । स्मितसहितो विलासः
 ईक्षितानामिति शेषः । अन्यथेति । स्मितेन स्वरूपनिष्ठतात्याजनाभावे रसानुभव एव
 स्यादित्यर्थः । अयं ज्ञानपदार्थोग्रिमाध्याये टिप्पण्यां वक्ष्यते । अत इति । स्वनिष्ठतायां
 ज्ञानोदयस्य प्राप्त्यादित्यर्थः । ईषन्मोहनकार्यमाहुः न वहिरिति । न धर्ममात्रनिष्ठाः,
 नापि स्वरूपमात्रनिष्ठाः, किन्तु भगवति धर्मेषु चोभयत्र समागताः उभयनिष्ठा जाताः ।
 स्वरूपान्तर्गतैरेव धर्मश्चित्ताक्षेपो जातो, नतु मर्यादामार्गीयैः स्वरूपमात्रेण वा । तथा च
 पूर्वोक्ता स्वनिष्ठता निवृत्तैवेति भावः । विभ्रमः कटाक्षभेदस्तद्युक्तानि दर्शनानि कटाक्षा
 इत्यर्थः । विभ्रमपदस्य तात्पर्यमाहुः सर्व इति । प्रामाण्यावधारणमिति । त्वं मत्प्राणप्रि-
 येत्यादिवाक्यानां प्रामाण्यावधारणं तदैव मुखानुभवामात्रेण न भवतीत्यर्थः । ते चालापा इति ।
 तथा चालापसहितैर्विहारविभ्रमैरित्यर्थः । आभासे स्वयमेवेत्येवकारेणोक्तां तापाप्राप्तिमुपसंहर-
 ण्ति । अतस्तापमिति । गत्यादिना चित्ताक्षेपादित्यर्थः । किञ्चेति । चित्ताक्षेपात् प्रमदाः
 स्वभावतश्च प्रमदा इति समुच्चयः । केनलेनि । गोचारणादिलीलेत्यर्थः । साम्प्रतं चेति ।

उक्ताः । नन्वीश्वरधर्माविष्करणं दासीनां निषिद्धमिति चेत्, तत्राह तदात्मिका इति । भगवानेवात्मनि यासाम्, तथात्वेन स्फुरितः । अतो भगवल्लीलाग्रहणं तापनिवारकत्वेनोद्देशत उक्तम् । विस्तरमग्रे वक्ष्यति । क्रमहेतुत्वं च वक्ष्यामः ॥ २ ॥

ततो भगवतः स्वरूपपरिग्रहो जात इत्याह गतिस्मितेति ।

गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः ।

असावहं त्वित्यबलास्तदात्मिकाः न्यवेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः ॥ ३ ॥

धर्माश्चेत् स्वस्मिन् समागताः, तदैकत्रोभयधर्मा विरुद्धा इति भगवति स्वधर्मानारोपितवत्यः । कायवाङ्मनसां द्येष्ट्य चत्वारः प्रधानधर्माः । तेषु सर्वेष्वेव प्रतिरूढा मूर्तिर्यासाम् । भगवद्धर्मेषु स्वमूर्तिरारोपिता । अन्यथा अन्योऽन्यधर्माभिनिवेशाभावे सम्यक् विलासो न स्यात्, तदाह । गतिः कायिकी, स्मितं मानसम्, प्रेक्षणमैन्द्रियकम्, भाषणं वाचिकम्, तदादयो यावन्तो विभ्रमाः बन्धादयः रतिरूपा एव । तेषु सर्वेष्वेव प्रियस्य सम्बन्धिषु स्वयं प्रियाः भोगावस्थामेव प्राप्ताः विपरीता जाताः । 'रसाधिक्ये द्वियः पुरुषत्वमापद्यन्त' इति वात्स्यायनः । अत एव स्वयं प्रियायोग्याः प्रतिरूढा विपरीततया

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अव्यवहितपूर्वकालमेता एवानुभूताः । रमायां या लीलाः करोति, ताः शृङ्गारप्रकारिका इत्यर्थः । व्याख्याने । चेष्टामिति जाल्यपेक्षयैकवचनम् । तथात्वेनेति । लीलाकर्तृत्वेनेत्यर्थः । उद्देशत इति । शृङ्गारमात्रलीलाग्रहणमित्यर्थः ।

गतिस्मितेत्यस्याभासे । तत्त इति । धर्मग्रहणानन्तरं स्वरूपपरिग्रहो जात इति हेतोरसौ कृष्ण इति ज्ञानमाहेत्यर्थः । स्वरूपपरिग्रहं विवृण्वन्तो भगवत्येतद्धर्मारोपणमुपपादयन्ति धर्माश्चेदिति । स्वस्मिन् समागताः सङ्गताः स्वमूर्तेस्तन्नारोपात् स्वसम्बद्धा इत्यर्थः । एकत्रेति । एकमूर्तौ उभयधर्मा विरुद्धा इत्यर्थः । तथा च मूले धर्मेषु स्वमूर्त्यारोपकथनेन भगवन्मूर्तौ स्वधर्मारोपेऽप्युक्त इति भावः । भगवतीति । एतेन भगवन्मूर्तौ स्वधर्मारोप उक्तः । तथाच स्वयं तथा कुर्वन्तीनामपि प्रिय एव नायिकावत् करोतीति भावनमिति भावः । भगवद्धर्मेषु स्वमूर्त्यारोपमाहुः कायेति । तथा च भगवन्मूर्तौ भगवद्धर्मेषु च स्वधर्माणां स्वमूर्तेश्वारोपः स्वरूपपरिग्रह इत्यर्थः । अत्र स्वयं नायकवत् कुर्वन्तीनामपि प्रियः स्वयमेवैवं करोतीति भावनम् । तथा च स्वत्वं नास्त्येवेति भावः । पूर्वश्लोके स्वस्मिन् लीलावेशः । तथा च स्वमानं स्थितमिति विभेदः । अन्योन्येति । स्वगतौ प्रियगतित्वं प्रियगतौ स्वगतित्वमित्यर्थः । विपरीततयेति । भगवद्धर्मेषु स्वमूर्त्या-

१. प्रियाओ प्रियप्रभुनां गति, स्मित, प्रेक्षण, भाषण आदिमां पोतानुं स्वरूप आरोपण करीने अवलाओ तदात्मक धर्या, कृष्णवत् विहार अने विलास करता 'हुं कृष्ण हुं' एव निवेदन करत जाया.

आरूढा मूर्तयः स्वरूपाणि यासामिति । तत्र यासां भगवानल्पव्यवहितः पूर्वमासीत्, ताभिर्भगवत्प्रश्ने कृते, अन्तर्हिताज्ञानात् तत्रोत्तरवन्नयो भवन्ति । 'असौ कृष्णः' 'अहं कृष्ण' इति । अथवा । योऽन्विष्यते, सोसावहमिति । अन्यासां प्रतीत्यर्थं नटः कपटवेपं कृत्वापि वदति क्रीडायाम्, तथा न, किन्तु स्वत एवेत्याह अवला इति । अवलाः स्त्रियः भगवद्रूपाविष्कारे च बलरहिताः । स्पष्टवैलक्षण्यं च स्त्रीपुरुषयोः । तथा कथने प्रतारकत्वमालक्ष्याह तदालम्बिका इति । न केवलं धर्म्यापत्तिः, किन्तु तद्धर्माणामपीत्याह । कृष्णवत् विहारः कायवाङ्मनोव्यापारः, विभ्रमाः तत्रत्या विलासाः यासाम् ॥ ३ ॥

एवं तापलीलामगवतामुद्देशतस्तासु सम्बन्धमुत्तवा प्रथमं तापनिवृत्त्यर्थं अन्वेपणं कृतवत्य इत्याह । गुणानामिव त्रयाणामेवामन्योन्योपमर्दनेन भगवदिच्छयाविर्भाव इति न परस्परकार्यप्रतिबन्धकता आपाततः । अतो यदा प्रपञ्चसम्भेदनम्, तदा पृष्टवत्य इत्याह गायन्त्य इति । प्रथमतो मिश्रभावात् गायन्त्यो जाताः ।

गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता विचिक्क्युः उन्मत्तकवदनाद्वनम् ।

पप्रच्छुराकाशवदन्तरं बहिर्भूतेषु सन्तं पुरुषं वनस्पतीन् ॥ ४ ॥

शब्दो हि धूमवद्योके बाह्याभ्यन्तरयोगतः ।

विराजते विनिर्गच्छन् तारतम्यं च गच्छति ।

अतोऽत्र धर्मिधर्माणामाधिक्याज्ज्ञानमुत्तमम् ॥ १ ॥

यथा भगवतो गानात् स्वयमागत्य संगताः ।

एवं स्वयं भगवत् आगत्यर्थं जगुः स्फुटम् ॥ २ ॥

कृत्रिमत्वात् भावस्य मिलिताश्च स्वतोऽन्यतः ।

ततो विशेषविज्ञानात् तिरोभावोऽस्फुरत् स्फुटः ॥ ३ ॥

तदा विचिक्क्युः क भगवानस्तीत्यन्वेपणं कृतवत्यः । तत्रापि न सर्वात्मना तिरोभावः स्फुरित इति अन्वेपणेऽपि अनियतवृत्तयो जाता इत्याह उन्मत्तकवदिति । अज्ञात उन्मत्त

श्रीविठ्ठलायाम्भोजध्रीवदुभयतलेख ।

रोपे भगवानिव कुर्वन्त्यो जाता इत्यर्थः । तथापि प्रिय एवैवं करोति, स्वत्वभावनं तु नेति ज्ञेयम् । धर्म्यापत्तिरिति । भगवद्धर्मेषु स्वमूर्त्यारोपणे स्वस्य भगवत्त्वमेव सम्पन्नमिति भावः । तद्धर्माणामिति । स्वधर्माणां भगवत्यारोपणे तेषां भगवद्धर्मत्वं सम्पन्नम् । स्वगतिः प्रियगतिरेवेति । अतस्तद्भेदे विहारादिरिति भावः ।

गायन्त्य इत्यत्र । अज्ञात इति । यस्योन्मादो जातो न भवति । कदाचिदन्यथा

४. एकठा मळीने उचेयी प्रभुना ज गीत गाता उन्मत्तनी माफक एक घनमांथी बीजा घनना प्रभुने रोषवा लाग्यां. अने आकाशनी पेटे अंदर अने बहार सर्वत्र भूतप्राणीओमां रहेला पुरुषने उन्मत्तनी माफक वनस्पतीओने पृथ्वा लाग्यां.

उन्मत्तकः, कुत्सितो वा । स यथा स्वपरविवेकं न जानाति, वस्त्रादिरहितश्च भवति । एव-
मवस्थां प्राप्ताः । एकस्माद्गतात् वनान्तरं गताः । किञ्च, न केवलमन्वेपणमात्रम्, किन्तु
उन्मत्तकवत् पृच्छन्ति स्मेत्याह पप्रच्छुरिति । शुको हि भगवत्स्वरूपाभिज्ञः आनन्दमात्र-
करपादमुखोदरादिं कृष्णं सर्वत्रैव विद्यमानं पश्यति । यदि भक्तिसहितं ज्ञानमाविर्भवति,
तदा अन्योऽपि पश्यति । सर्वत्रैव तिरोधाननाशात् । तादृशमेताः परिच्छिन्नं मत्वा पृच्छ-
न्तीति तासामज्ञानकथनार्थमाह आकाशवदन्तरं बहिर्भूतेषु सन्तमिति । चाद्याम्यन्त-
रविवेकहेतुराकाश इति पूर्वं निरूपितम् । तद्वदेवायमपि । अत एवाकाशस्य ब्रह्मलिङ्ग-
त्वम् । एतादृशं सर्वत्रैव विद्यमानमदृष्टा, आत्मनि विचारं त्यक्त्वा, चेतनांश्चापृष्टा, स्थाव-
रान् पृच्छन्ति । वनस्पतीन् पप्रच्छुरिति । ते हि वैष्णवा इति । मूढा अपि वैष्णवा एव हि
विष्णुगतिं जानन्ति, न त्वत्यन्तं निपुणा अप्यवैष्णवाः ॥ ४ ॥

तत्रापि प्रथमं विष्णुब्रह्मशिवतां लोके प्राप्ताः अश्वत्थप्लक्षवदस्तान् पृच्छन्ति दृष्ट इति ।

दृष्टो वः कच्चिदश्वत्थं प्लक्षं न्यग्रोधो नो मनः ।

नन्दसूनुर्गतो हृत्वा प्रेमहासावलोकनैः ॥ ५ ॥

अश्वत्थो हि वैष्णवो वृक्षः, विष्णुवत् लोके सन्मानमर्हतीति प्रायेणायं ज्ञास्यति,
तथाप्ययं स्वतः स्वोत्तमभावनाया न ज्ञास्यतीति तदर्थं हेतुभूतं नामाह । अश्वत्थिष्ठलस्मि-
न्निति अश्वत्थः । लोकास्त्वथे तिष्ठन्ति, अस्मिन्स्वश्वस्तिष्ठतीति । 'अश्वो रूपं कृत्वा
यदश्वत्थेऽतिष्ठत्' इति श्रुतेः । तर्हि प्राजापत्योऽश्वत्थ इति तदपेक्षया प्राजापत्यो वृक्षः
प्रष्टव्य इति प्लक्षं पृच्छन्ति प्लक्षेति । तत्रापि तस्याज्ञानं नामा वदन्ति । अयं हि मनुष्या-
णामज्ञानार्थं पावित्र्यक्षारणादुत्पन्नः अपवित्रः लोकानामज्ञानहेतुरेव । अतः कथं वक्ष्य-
तीति । 'पशुना वै देवाः स्वर्गं लोकमायन्, तेऽमन्यन्त मनुष्या नो त्वा भविष्यन्तीति,
तस्य शिरश्छित्त्वा मेधं प्राक्षारयन्, स प्लक्षोऽभव' इति श्रुतेः । तर्हि कर्मसम्बन्धरहितः
वैष्णवधर्मोपदेशा शिवः प्रष्टव्य इति तद्रूपं न्यग्रोधं पृच्छन्ति न्यग्रोधेति । तस्यापि दूषणम् ।
नितरामप्राण्यधो यसेति । अतोऽन्ते हीनमायं गच्छतीति अग्रे गमने हेतुर्भविष्यति । वः
शुष्माकं सम्बन्धी भवेद्भिः किं दृष्टः । प्रथमसम्भावनायां कच्चिदिति । दृष्टोऽस्माभिः पूर्वम्,

श्रीविठ्ठलरायात्मजधीपद्मभट्टतलेखः ।

वदति, कदाचिन्नेति । तथात्रापि कदाचिदन्वेपणम्, कदाचिन्नेत्यर्थः । मूले विचिक्युरि-
त्युत्पत्त्याऽन्वेपणमेव वाक्यार्थ इति तदभावोऽशनयवचन इत्याशयेनाहुः कुत्सितो वेति ।

दृष्ट इत्यत्र । तृतीयान्ते वसादेशासम्भवात् व इति पष्ठयन्तं व्याचक्षते वः
शुष्माकं सम्बन्धीति । सम्बन्धमेव विवृण्वन्ति भवद्भिः किं दृष्ट इति । स्वकर्तृकदर्शन-
विषयतासम्बन्ध इत्यर्थः । तथा च मूले च इति कर्तरि न लोकाव्ययेति निषेधेपि सम्ब-

५. हे अश्वत्थ (वीपद्या), हे प्रस (वीपर), हे न्यग्रोध (वृक्ष) अनारा संबंधीने काई जोया छे ! ए
नंदसूत, प्रेमपूर्वक हास्य सहित दृष्टिपातो करीने क्षमारा मन चौष्टे छईने गया छे । १ शुष्माभिरिति पाठः ।

सर्वदैव वा, ततः किं भवतीनामिति चेत्, नो मनः हत्वा गत इति । नतु स विष्णुः कथं चौर्यं करिष्यतीति, तत्राहुः नन्दसूनुरिति । नन्दस्य चेत् पुत्रो जातः, तदा तत्कार्यं कर्तव्यम् । ते हि दधिदुग्धादिचौर्यं कुर्वन्ति । अतो मनश्चौर्यमपि नात्यन्तं विरोधि । भर्तृनामाग्रहणं वा । अत एव हरणपर्यन्तं प्रभुपुत्र इति न ज्ञातः । अन्यथा भोगं परित्यज्य कथं गच्छेत् । नन्वन्तःस्थितं मनः कथं गृहीतमित्याशङ्क्य, त्रिविधं मनः त्रिभिरपि धर्मैर्गृहीतवानित्याह प्रेमहासावलोकनैरिति । प्रेमपूर्वकहास्यसहितान्यवलोकनानि मनोहराणि । त-
मोरजःसत्त्वभावा उक्ताः । प्रेम्णा अन्तःप्रवेशः, हास्येन ग्रहणम्, अवलोकनेन हरणमिति ॥५॥

तेषामनुत्तरं भत्वा, एते अमुख्यफला महान्तोऽपि काकसेव्या एवेति, ये महान्तः पुष्पवन्तः सुगन्धाः, तान् पृच्छाम इति कुरवकादीन् पृच्छन्ति कच्चिदिति ।

कच्चित् कुरवकाशोकनागपुन्नागचम्पकाः ।

रामानुजो मानिनीनां गतो दर्पहरस्मितः ॥ ६ ॥

कुरवकाशोकौ कामोदीपकौ । एते कामवाणपुष्पाः । नागो नागकेसरः, पुन्नाग-
श्चम्पकश्च अतिसुगन्धपुष्पाः । ते हि कामिनं व्यावर्तयन्ति । अतः पश्चाप्येते ज्ञास्य-
न्तीति । रामानुजः कच्चिद्भवद्भिर्दृष्ट इति पृच्छन्ति । पूर्ववदेव प्रयोजनकथनम् । मानि-
नीनां दर्पहरं स्मितं यस्य । व्यर्थमेव गतो भगवान्, स्मितमात्रेणैव दर्पो गच्छति,
किं गमनेन । भयं तु नास्त्येव, यतो रामानुजः बलभद्रप्राता, भर्तृनाम न ग्राह्यमिति ।
वयं सर्वा एव मानिन्यः स्थिताः । अतोऽस्मद्दर्पदमनार्थं गतः । प्रायेणैतैर्न दृष्टः ।
कुत्सितरवात् कं सुखं यस्य । रोदनप्रियोऽयम् । अशोकश्च शोकनाशक एव, न तु
कस्यचित् सुखं प्रयच्छति । नागोऽयं नागैव भयानकः । गजपक्षेऽपि पुंसामपि नागः ।
चम्पकोऽपि परिणामविरसः । अफलाश्चैते ॥ ६ ॥

श्रीविठ्ठलरायणमजश्रीबलभक्तलेख ।

न्धमात्रविवक्षया शेषपक्षीति भावः । नन्दसूनुर्गत इत्यत्र । द्वितीयपक्षे नन्दसूनूपदतात्पर्य-
माहुः अतएवेति । ज्ञातो नः, परन्तु भवति चोर एवेत्यर्थः । अन्यथेति । चोरत्वाभावे
इत्यर्थः । तमोरज इत्यस्य टिप्पण्याम् । यादृशमिति । यत्प्रकारप्रधानमित्यर्थः । तादृ-
श्येति । तत्प्रकारप्रधानयेत्यर्थः । त्रयसत्त्वेपि तमःप्रधानं यस्या मनस्तस्या मनः प्रेमप्राधा-
न्येन हरति । एवमन्ययोरपि । सुयोधिन्यां सामान्यतो विभागमाहुः प्रेम्णेति ।

महान्त इति । वक्ष्यमाणाश्चूतादयो मुख्यफला इत्यर्थः । पुष्पेति । तादृशाः
सन्तः सुगन्धाः कुरवकादयो यूथिकान्ता इत्यर्थः । कामवाणपुष्पा इति । कामवाणाः
पुष्पाणि येषां तादृशा एते कुरवकादिवृक्षा इत्यर्थः । भयं त्विति । रमणाधिकरणस्य क्रिया-
शक्तिप्रधानस्य भ्रातृत्वादसंच्युतिर्भयं नास्तीत्यर्थः । अफलाश्चैते इति । अनुपदोक्ता दोषा
अफलत्वं च दोष इति चकारः ।

१. हे कुरवक, हे शशोक, हे नाग, हे पुन्नाग, हे चम्पक, स्मितमानयो मानिनीओना गर्व हरनार
बलदेवजीना नानाभाई (अर्हंयो) काई गया ?

पूर्वोक्तास्त्वपुष्पाः, एते अफलाः । फलपुष्पाभ्यां नानाविधविनियोगसंभवादज्ञानं मत्वा, तुलस्यास्तदुभयं नास्तीति भगवदीयत्वेन प्रसिद्धां पृच्छन्ति कच्चिदिति ।

कच्चित्तुलसि कल्याणि गोविन्दचरणप्रिये ।

सह त्वाऽलिकुलैर्विभ्रत् दृष्टस्तेऽतिप्रियोऽच्युतः ॥ ७ ॥

तुलसीति सम्बोधनं सखीमिव मत्वा । सा चेत् पूर्वसम्बन्धस्मरणेन भक्तेव भगवन्तं भजेत्, तदा रसो न पुष्ट इति तां भगवत्पत्नीं मन्यमाना आहुः कल्याणीति । एवमपि सति भक्तिप्रधानेत्यस्मदाद्यपेक्षया उत्कृष्टेत्याहुः गोविन्दचरणप्रिय इति । किञ्च, तव दर्शने उपायोप्यस्ति । त्वत्सजातीयस्य तत्र विद्यमानत्वात् । सजातीयो हि सजातीयं मार्गस्थं दृष्ट्वा गच्छति । तदाहुः । अलिकुलैः सह त्वा त्वां विभ्रत् दृष्ट इति । किञ्च, ते भगवानत्यन्तं प्रियः, यद्यनेन मार्गेण गतः स्यात्, अवश्यं त्वया दृष्टः स्यादिति ॥ ७ ॥

तत्राप्यरुचिं मत्वा, इयं सपत्नीवत् स्त्रोत्कर्षं ख्यापयन्ती कथमन्याभ्यो वक्ष्यतीति, साधारण्यः स्त्रिय एवास्माकमुपकारिण्य इति, ताः पृच्छन्ति मालतीति ।

मालत्यदर्शि वः कच्चित् मल्लिके जाति यूथिके ।

प्रीतिं वो जनयन् यातः करस्पर्शेन माधवः ॥ ८ ॥

हे मालति, वः युष्माभिः प्रत्येकं नानारूपाभिः दृष्टः कच्चित् । तथैव मल्लिके, हे जाति, हे यूथिके । एताश्चतस्रो लताः अतिसुगन्धपुष्पाः भगवत्प्रियाः । अतः वः युष्माकं करस्पर्शेन प्रीतिं जनयन् पुष्पावचयं कुर्वन् माधवो लक्ष्मीसहितः । लक्ष्म्या सह तिष्ठति, अतस्तस्याः चूडाघन्धनार्थं पुष्पावचय आवश्यक इति ॥ ८ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवृद्धभक्तलेखः ।

दोषान्तरमाहुः फलपुष्पाभ्यामिति । कच्चित्तुलसीत्यत्र टिप्पण्याम् । तूष्णीं तिष्ठेतेति । प्रकाशनस्यैवाख्ययोश्चेत्यात्मनेपदच् । स्वाशयं चरणसेवां प्रकाशयन्ती तिष्ठेतेत्यर्थः ।

मालतीत्यत्र । वः युष्माभिरिति । अत्रापि पूर्ववद् इति पष्ठवन्तम्, तस्य विवरणं युष्माभिरिति । कर्तृत्वं सम्बन्ध इत्यर्थः ।

७. हे तुलसि, हे कल्याणि, हे गोविन्दचरणप्रिये, अलिकुल (भ्रमरो) नी साथे तने धारण करना न है बरि जोया ! तने तो अच्युतप्रभु महु प्रिय छे.

८. हे मालति, हे मल्लिके, हे जाई, हे छुई, ह्यस्पर्शेनी तमने प्रीति उत्पन्न करता माधव गयां ने तने जोया ?

નનુ યથાપ્યેતાઃ સ્ત્રિયઃ, તથાપ્યફલા इति, અત્પા इति, સ્વાર્થપરા इति, લક્ષ્મીપ-
ક્ષપાતિન્ય इति ન વદિપ્યન્તીતિ જ્ઞાત્વા આમ્રાદીનત્યુત્તમાન્ વૃક્ષાન્ પૃચ્છન્તિ ચૂતેતિ ।

ચતપ્રિયાલપનસાશનકોવિદારજમ્બર્કવિલ્વચકુલામ્રકદમ્બનીપાઃ ।
યેડન્યે પરાર્થભવકા યમુનોપકૂલાઃ શંસન્તુ કૃષ્ણપદવીં રહિતાત્મનાં ન ॥૧

ચૂતામ્રો મધુરામ્લપ્રકૃતિકૌ । કાલમિદ્ધફલૌ વા । પ્રિયાલસ્તુ વીજેપ્યધિકારસ-
યુક્તઃ । પનસો મહાફલઃ । અન્યે ચાશનાદયો વૃક્ષાઃ પુષ્પફલપ્રધાનાઃ । કિં બહુના ।
અન્યેડપિ યે મધૂકાદયઃ । પરાર્થમેવ જન્મ યેષાં તે પરાર્થભવકાઃ । કિન્ન, યથાપિ સર્વે એવ
વૃક્ષાઃ પરાર્થજન્માનઃ, તત્રાપિ યે યમુનોપકૂલાઃ, યમુનાયા ઉપકૂલે તપસ્વિન इव તિष्ठન્તિ,
તે હ્યવશ્યં ભગવન્તં પ્રશ્યન્તિ ધોધયન્તિ ચ । અતઃ સદાનન્દસ્ય પદવીં શંસન્તુ । યથાસ્મ-
દ્દયે સમાયાતિ । દયાર્થમાહુઃ રહિતાત્મનામિતિ । કેચિત્ ગૃહરહિતાઃ ધનરહિતાઃ
દેહરહિતા વા । વયં સ્વાત્મરહિતા એવ । અતઃ સર્વાપેક્ષ્યા વયં દીનાઃ । અતઃ કૃષ્ણપદ-
વીમસ્યદર્થે શંસન્તુ ॥ ૧ ॥

એવમતિવિલાપે દીનતાયામાવિષ્કૃતાયાં ભૂમૌ ભગવચરણારવિન્દાનિ દૃષ્ટાનિ, તદ
ભૂમિં સ્તુવન્તિ કિં તે કૃતમિતિ ।

કિં તે કૃતં ક્ષિતિ તપો ચત કેશનાંઘ્રિસ્પર્શોત્સવોત્પુલકિતાઙ્ગરૂઢૈર્વિભાસિ ।
અપ્યંઘ્રિસંભવ ઉરુક્રમવિક્રમાદ્વા આહો વરાહચપુષઃ પરિરમ્ભણેન ॥૧૦॥

હે ક્ષિતિ । તે ત્વયા કિં વા તપઃ કૃતમ્ । અસ્માભિરપિ તપઃ કૃતમેવ, પરં નૈવં
ફલમનુભૂતમ્ । સર્વથા પુણ્યવ્યતિરેકેણ નેષ્ટસિદ્ધિઃ । સુતરાં ભગવલ્લક્ષણા । સ્વસ્ય

શ્રીવિઠ્ઠલરાયારમજશ્રીવલ્લભકૃતલેલઃ ।

સ્વાર્થપરા इति । ચૂતાદિપુ પરાર્થભવકત્વકથનેનૈતાસ્વયં દોષઃ સૂચિત इति
ભાવઃ । છાયાદિના પરાર્થતા સમ્પાદકા इत्यર્થઃ । લક્ષ્મીપક્ષપાતિન્ય इति । ધનવતામે-
વૈતદુપયોગ इति ભાવઃ । ચૂતેત્યત્ર ભવકા इति । પરાર્થો ભાવો યેપામિતિ વિગ્રહઃ ।
શેષાદ્વિમાપેતિ કઃ । યથેતિ । યેન શંસનપ્રકારેણ અસ્મદ્દયે પદવી સમાયાતિ,
અનેન માર્ગેણ ગત इति જ્ઞાતં ભવેદિત્યર્થઃ ।

કિં તે इત્યત્ર । ભગવલ્લક્ષણેતિ । ભગવતો લક્ષણં જ્ઞાનં યયા તાદૃશી इષ્ટસિદ્ધિ-

૧. હે ધાયા, હે પ્રિયાલ (રાયણ), હે પનસ, હે આશન, હે કોવિદાર, હે જામુડા, હે અર્ક
(ધાંકડા), હે વિલ્વ, (બીલી), હે ચકુલ, હે આમ્ર, હે ચર્દંબ, હે નીપ, હે પરાર્થમાટે ઉત્પન્ન થયેલા
અન્ય યમુનાતટપરનાં વૃક્ષો, આત્મરહિત એવાં અમને કૃષ્ણપદવી થતાવો

૧૦. હે પ્રિય, તે શું તપ કર્યું છે ? તારા રોમેરોમ પુલકિત થવાથી પ્રજ્ઞા તથા મહાદેવજીને મોહ
આપનારના ચરણના સ્પર્શના ઇત્સવવાલી તું શોમે છે. એ ઇત્સવ શુ ચરણસ્પર્શથી થયો છે ? કે માત્રન-
જીના ચરણ ધરવાથી થયો છે ? કે વરાહપ્રમુના આલિંગનથી થયો છે ?

तदभावमाशङ्क्य वतेति खेदे । न केवलं तव पादसम्बन्धमात्रम्, किन्त्वन्येऽपि भावा दृश्यन्त इत्याहुः । केशवस्य ब्रह्मादेरपि मुक्तिदातुः ब्रह्मप्रार्थितचरणारविन्दस्य अंग्रिस्पर्शेन उत्सवो यस्याः । खेदो दृश्यत एव, अन्यथा पदानि स्पष्टानि न भवेयुः । अन्योऽप्युत्सवो दृश्यते, उत्पुलकिता च । सर्वत्र दूर्वाङ्कुरा उत्थिता इति अङ्गरुहैः रोमाञ्चैः कृत्वा विशेषेण भासि । उत्पुलकिताङ्गरुहैर्वा । अंग्रिस्पर्शोत्सवा विभासि । ननु सर्वत्रैव पुलको दृश्यते, यदि केशवांग्रिस्पर्शेन स्यात्, तत्रैकदेशे स्यात्, खेदवदित्याशङ्क्य हेत्वन्तरमुत्प्रे-
क्षन्ते अप्यंग्रिसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वेति । अपीति संभावनायाम् । अनेन चरणस्पर्शेन पूर्वस्थितचरणस्पर्शः स्मृतः । स तु सर्वत्र भूमौ व्याप्तः । अतस्तेन अंग्रिणा संभवो यस्य उत्सवस्य । उरुक्रमः त्रिविक्रमः । तस्य विक्रमात् पदन्यासाद्वेति तत्राप्यनिर्धारः । न हि चरणसंबन्धमात्रेण संभोगरहितेन सात्त्विकभावरूपः उत्सवो रोमाञ्चो भवितुमर्हति । तदर्थं पक्षान्तरमाशङ्कते आहो वराहवपुषः परिरम्भणेनेति । अनेन स्वसमानता च वर्णिता ॥ १०

एवं स्थावरान् पृष्ठा जङ्गमान् पृच्छन्ति अपीति ।

अप्येणपल्युपगतः प्रिययेह गात्रैस्तन्वन् दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः ।
कान्ताङ्गसङ्गकुचकुङ्कुमरञ्जितायाः कुन्दस्रजः कुलपतेरिह वाति गन्धः ॥ ११

हे एणपत्ति, कृष्णसारपत्ति, प्रियया कदाचित् लक्ष्म्या अन्यथा वा उपगतः मिलितः स्त्रीसहितः, अनेन मार्गेण गच्छन्, स्वगात्रैः स्वावयवैः, भवतीनां दृशां सुनिर्वृतिं तन्वन् दृष्टः कश्चित् । अनेनैव मार्गेण गत इति चरणारविन्ददर्शनात् निश्चीयते । यदि दृष्टो भवेत्, तदा अस्माभिरपि द्रष्टुं शक्यत इति । त्वं त्वन्यस्य पत्नी अस्माकं च सखी भवसि । अत आहुः हे सखीति । सखित्वं कृष्णानुरक्त्या, नेत्रतुल्यत्वेन भीरुत्वादिधर्मैः । अन्यथा भवतीनां विकसितनयनानि न भवन्तीति । ननु कृतलीलः किमिति प्रार्थ्यते, तत्राहुः अच्युत इति । ननु कथं ज्ञायते प्रियया उपगत इति, तत्राहुः कान्तेति । कान्ताया अङ्गसङ्गे यत्कुचयोः कुङ्कुमं तेन रञ्जितायाः कुन्दस्रजः कुन्दपुष्पमालायाः गोकुलपतेः सम्बन्धिण्या इह गन्धो वाति । आर्द्रश्च गन्धः आर्द्रं कुङ्कुमं ज्ञापयति । सात्त्विकभावोद्वा-
र्द्रता । अतो ज्ञायते प्रियया सङ्गत इति ॥ ११ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

शरणप्रतिकलनरूपेत्यर्थः । अप्यङ्गीति । उरुक्रमविक्रमाद्वेतोर्वा अङ्गिसम्भव इत्यर्थः ।
अप्येणपत्नीत्यत्र । दर्शनस्य प्रकरणित्वमभिप्रेत्याहुः दृष्टः कश्चिदिति । भीरुत्वा-
दिति । एतैर्धर्मैर्नेत्रतुल्यत्वेनेत्यर्थः । अन्यथेति । दर्शनाभावे इत्यर्थः ।

११. हे कृष्णसारपत्ति, (हरिणी), हे सखी, छलित गात्रोष्ठी तवारी आंखोने ठारता, प्रियानी
साथे गरीबी जटा, अच्युतने तमे तुं जोया ? (बेमके) कान्तानां आंगसंगना कुचकुङ्कुमयी रंगावली
गोकुलपतिनी हुंद (छोकर) पुष्पनी मालानी गुणं गरी आवे छे.

१ हस्तलील इति पाठः ।

धीशुभो-९

एवं हरिणपत्नीं पृष्ठा इयं भर्तृसमीपे वक्तुमशक्तेति पूर्वं भगवत्स्तुतान् वृक्षान् पृच्छन्ति बाहुमिति ।

बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदान्वयैः ।
अन्वीयमान इह वस्तरवः प्रणामं किं वाभिनन्दति चरन् प्रणयावलोकैः ॥१२॥

प्रियाया अंसे बाहुमुपधाय द्वितीयेन हस्तेन गृहीतपद्मः रामानुजो निर्भयः तुलसिकायाः सम्यन्धिनो येऽलयः तेषां कुलैः कृत्वा अन्वीयमानः पश्चाद् गम्यमानः । हे तरवः । पूर्वं भगवता भक्तत्वेन स्तुताः, अतो भवद्भिः कृतं प्रणाममिहैव किमभिनन्दति, न वेति प्रश्नः । प्रियांसे बाहुमुपधायेति समतया गमनेन लक्ष्यते । उभयोः पदानां पङ्क्त्याकारेण गमनात् । कदाचित्पदानां चाञ्चल्येन भ्रमरोपरुद्धगत्या तन्निवारणार्थं यत्नो लक्ष्यते । तरवश्च नद्याः, नमस्कारार्थमेव फलोपहारं कृत्वा भूमिसम्बद्धशिरसो जाताः । अतो ज्ञायते प्रणामः कृत इति । अनुत्थानात्संदेहः अभिनन्दति न वेति । अनभिनन्दने हेतुः चरन्निवृत्तिः । यो हि गच्छति, सः अनवहितोऽपि भवति । ननु निकट एव स गच्छति । यद्यभिनन्दनं कृतं स्यात्, तदैव श्रूयेत, कथं सदेह इति चेत्, तत्राहुः प्रणयावलोकैरिति । प्रणयपूर्वकमवलोकैः, न तु वाचा । अतो ये निकटस्थाः, त एव जानन्ति, नान्ये ॥१२॥

श्रीविठ्ठलरायामजश्रीबह्मभक्तलेख ।

बाहुमित्याभासे । पूर्वमिति । द्वादशाध्याये इत्यर्थः । तेषां तरुजन्मवृत्तान्तकथनेन तरुपदेन तेषामेवोपस्थितिरिति भावः । व्याख्याने समतयेत्यस्य टिप्पण्यां यद्यपीत्यादि । इति हेतोश्चरणचिह्नानां समत्वादीनां दर्शनं हेतुत्वेन न चक्तव्यम्, तथाप्यधुना तादृशज्ञापितः प्रियो भगवद्भावकृतलीलास्फूर्त्या तत्र गमनेन प्रियप्राप्त्यपेक्षया शीघ्रं प्राप्स्यत इति ज्ञात्वा तं प्रकारमवगणय्य प्रश्नपरा एव जाता इत्याशयेन अत्यनवहितत्वाच्चिह्नदर्शनेपि तन्मार्गेण न गताः, अतो यथार्थज्ञानाभावादुत्प्रेक्षारीत्येव तज्ज्ञानमित्याशयेन चाचार्यैरेवमुक्तमिति अग्रेतन्नावययः । तीक्ष्णभावशान्त्यर्थमत्र पददर्शनं भगवता कारितम्, न तु तद्भगवदावेशकार्यमतोत्र न सर्वलीलास्फूर्तिः, तादृशं तु 'व्यचक्षत वनोद्देशे' इत्यत्र भगवदावेशे वक्ष्यते इत्याशयेनैवमुक्तमित्याहुः किञ्चेति । आधुनिकपददर्शनस्य भगवदावेशजत्वामावं व्युत्पादयन्ति यथेति। तत्र तत्पददर्शनं कादाचित्कत्वान्न भगवदावेशजसार्वज्ञ्यकृतम्, तथात्र भगवत्पददर्शनमपीत्यर्थः । तादृशं त्वग्रे वक्ष्यते इत्याहुः अग्रेत्विति । मर्यादामार्गाथेति । पुष्टिमार्गीयमदः केषांचिदेव भवति । 'स्त्रीत्वं च तेषु दद्यात् यद्वा न ज्ञमुनीन्धी' ति वाक्यात् । अतस्तादृशमदे कुलत्वं न वदेत्, स्त्रीत्वं च वदेदिति भावः ।

१२. हे तरुओ, प्रियाना रामापर एक धीदृढा सुकीर्ति, बीजा हस्तमा कमल ग्रहण करीने जता जता पलदेवजीना नानामादे, तुलसी संबंधी मदान्व भ्रमरोना दोळां जेमनी पाछळ भग्या करे छे एवा, प्रेमभा

ते ज्ञानिनो वृक्षाः स्त्रीभिः सह सम्भाषणं न करिष्यन्तीति तत्पत्न्य एव प्रष्टव्या
इत्याहुः पृच्छतेमा लता इति ।

पृच्छतेमा लता बाहूनप्याश्लिष्टा वनस्पतेः ।

नूनं तत्करजस्पृष्टा विभ्रत्युत्पुलकान्यहो ॥ १३ ॥

वनस्पतेर्बाहुनाश्लिष्टा अध्येताः पृच्छत । यद्यपि तासामप्यनवसरः, ताश्च पुनर्भर्तु-
भुजालिङ्गिता अपि भगवत्करजैरेव नखैः स्पृष्टाः सत्यः उत्पुलकानि विभ्रति । न हि रसा-
न्तराविष्टानां रसान्तरार्थं स्पृष्टा भवति । अत एव ज्ञायते 'सर्वोपमर्दी भगवत्सम्बन्धी रस'
इति । एवं सर्वोपमेवावचने मूर्छिता इव जाता इति । एतदन्ता प्रश्नकथा । नवविधा एता
गोप्यो निरूपिताः । दशमी तु भगवता नीयते । एवमन्वेषणेन रसस्यैर्यं निरूपितम् ॥ १३ ॥

एवं तिरोधानेन जाततापनिवारणार्थं यत्नो निरूपितः । एतदुपमर्दिका भगवल्लीला
प्रादुर्भूता । तस्या विलासं वक्तुं पूर्वोपसंहारपूर्वकमुपक्रमते इतीति ।

श्रीशुक उवाच—इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणकातराः ।

लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः ॥ १४ ॥

इतिशब्दः प्रकारवाची । एवंप्रकारेण प्रथायोग्येऽपि प्रश्नकरणादुन्मत्तवाचो गोप्यो
जाताः । कृष्णसान्वेषणे कातरा अपि, दीना अपि, जाताः । तनुर्वीकृ श्रान्ता । मनसि तु
त्रयो वर्तन्त इति प्रथमस्यापगमे द्वितीय आविर्भूत इत्याह लीला इति । भगवतस्तास्ताः
पूर्वमुक्ताः कृताश्च तदात्मिकाः सत्यः अनुचक्रुः । उन्मत्तवच इति छान्दसो ह्रस्वः । अथवा ।
इति पूर्वोक्तमुन्मत्तवचः एतावदिति । ततो गोप्यः कृष्णान्वेषणार्थं कातरा जाता इति ।
भगवतो लीलाः पङ्क्तिधाः स्वाभाविक्यस्तासामपि भेदाः तास्ताः । युक्तव्यायमर्थः । भगवति
हृदि समाविष्टे लीलाभिः सहिते । यदा यदा भगवानवतरति, तदा तदा पूतनामुपयःपाना-
दिकं करोति, तथैव संवत्सरलीलायां पुरुषोत्तमादिषु प्रसिद्धिः । एतासामपि मनसि आविर्भू-
तेन कर्तव्यं तत्साक्षात्कर्तुमशक्यमिति भावनयैवाविर्भूत इति अनुकरणमात्रं कृतवत्यः ॥ १४ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पृच्छतेमा इत्यत्र । दशमी त्विति । अधुना सङ्गस्याया एव दशमो भावो, न
त्वेतासु कस्याश्चिदपि, अग्रे त्वत्रापि स भावो वक्ष्यते इति भावः । उपसंहरन्ति एव-
मिति । रसस्यैर्यं रसासक्तिरित्यर्थः । कार्यलक्षणनिरूपणेन कारणं लक्ष्यं निरूपितं जातमिति
प्रतिज्ञातलक्षणतो रसासक्तिनिरूपणं सिद्धमिति भावः ।

कार्यकारणभावमुपपादयन्ति एवमिति । तापस्तु रसासक्त्यैव भवतीति भावः । लीला
भगवत इत्यत्र । कृताश्चेति । पूर्वमुक्ता अपि भगवता कृताः 'कस्यांचित् ससुजं न्यसे'त्यनेनो-
क्ता इत्यर्थः । नवलीला इति । तथाच लीलाभेदेऽपि एकैकस्मिन् श्लोके लता एकैकविधा इत्यर्थः ।

१३. आ लताभो वनस्पतिना बाहुवने आश्लिङ्गती छे, ते छां एमने पुछो. सरखर, भगवान्ना
नशाना रसस्यो एमने रोमांच घाय छे.

१४. आ प्रकारना उन्मत्त वचनो बोद्धतां गोपीभ्यो कृष्णमी शोषमां दीन यदे गथां. अने भगवदा-
त्मक यदे अङ्गेने पूने यणेवेली भगवतीयायुं शस्यकरण करपा लाग्यां.

भक्त्यातिमत्तास्तद्भावमीषन्मत्तास्तु रोपतः ।

द्वेषभावं समाश्रित्य क्रीडन्त्यो जातमत्तराः ॥ १ ॥

सत्त्वादिगुणभावेन नवलीलाः प्रवेदिरे ।

अतो न न्यूनभावोऽत्र ह्यादिष्टाः शकटादिभिः ॥ २ ॥

सर्वत्र हरिबुद्ध्या वा पादस्पर्शेच्छया पुनः ।

उलूखलादिभावोऽपि तत्सम्यन्वयप्रसिद्धये ॥ ३ ॥

कस्याश्चित्पूतनायन्याः कृष्णायन्यपिवत्स्तनम् ।

तोकायित्वा रुदत्यन्या पदाहन् शकटायतीम् ॥ १५ ॥

प्रथमतो भगवच्चरित्रं पूतनासुषयःपानमिति, काचिष्पूतना भूता जाता, अन्या 'अहं कृष्ण' इत्युक्तवती, तदा तामङ्गे भगवद्बुद्ध्या अगृह्णात् । ततस्तस्याः पूतनायन्याः कृष्णायन्ती स्तनमपिवत् । तस्यास्तु यरणभावना न स्थितेति, सा न मृता । नाप्यनुकरणं कृतवती । कृष्णायन्ती च स्तनमात्रमेव पियति । अलौकिकसामर्थ्याभावात् इति स्तनपानमात्रमुक्तम् । अमङ्गलतानिवृत्तये च शकटभङ्गलीलामाह तोकायित्वेति । तोकवदाचरन् आत्मानं तोकं मन्यते वा, तोकवदात्मानं कृत्वा वा । शकटायतीं शकटवत् रिपुमहन् ताडितवती ॥ १५ ॥

पूणावर्तलीलामाह दैत्यायित्वेति ।

दैत्यायित्वा जहाराण्यामेका कृष्णार्भभावनाम् ।

रिद्धयामास काष्पंग्री कर्पन्ती घोपनिःस्वनैः ॥ १६ ॥

दैत्यवदात्मानं कृत्वा कृष्णसार्भं बाल्यं भावयन्ती, कृष्णार्भभावनां त आत्मानं दैत्यायित्वा जहार । काऽपि अंग्री कर्पन्ती घोपनिःस्वनैः रिद्धयामास चलितवती । यथा बाल्ये मुग्धप्रगीतवत् घोषप्रवोपचरिं भगवान् गच्छति । पूर्वश्लोके चतस्र उलीलाद्वयेन, तास्तामसतामसः । अत्र तिस्र एव राजसतामस इति । चरित्रलीलायामु

श्रीविद्वत्तामसजन्मभूतहृत्तले ।

कस्याश्चिदित्यत्र । तस्यास्तिवति । पूतनाया मया मर्तव्यमिति भावना न स्थित्यर्थः । तोकायित्वेत्यत्र । आद्यपक्षे कर्तुः क्यङ् सलोपधेति क्यङ् । तोकवदाचरित्यर्थः । अग्रे पक्षद्वये प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलमिष्टयेति णिच् । तोकवदित्यर्थकथनविग्रहस्तु तोकं मन्यते तोकं करोति वा तोकयति । आत्मानमित्यर्थात् । मूले कक्ता छान्दसो दीर्घः । तथा चात्मानं तोकायित्वा तोकं भत्वा तोकं कृत्वा वेत्यर्थः ।

१५. कृष्णवत् आचरण करता एक गोपीजने पूतनावत् आचरता अन्य गोपीजनं स्तनपानं बालवत् आचरता अन्य दहनं करता गोपीजने शकटवत् आचरता गोपीजनने चरणधी प्रहार कर्यो.

१६. दैत्यवत् पीताने करीने एक गोपीजन कृष्णनायन्या भावना करता अन्य गोपीजनवं श्री गङ्गे कोर एक गोपीजन पूरण तापीने पुषरीना खरुद्धिता बालना लामा.

विशेषा अत्राप्यनुसंधेयाः । अथवा । सुगलास्तिष्ठो निरूपिताः । गुणातीता त्वेका । पुनः प्रकारान्तरेण बहुयः एकभावमापन्नाः भगवदिच्छया प्रधानगुणभावं प्राप्य रजसा अने-
कधा विक्षिताः बहुरूपा जाताः ॥ १६ ॥

वृन्दावनश्रीडायां वत्सपालकरूपा जाताः । तत्र प्रकारमाह कृष्णेति ।

कृष्णरामायिते द्वे तु गोपायन्त्यश्च काश्चन ।

वत्सायतीं हन्ति चान्या तत्रैका तु वकायतीम् ॥ १७ ॥

द्वे कृष्णरामायिते, कृष्णरामवत् जाते । काश्चन गोपायन्त्यः । गोपा अत्र बालकाः । जातिशब्दोऽयम् । वत्सरूपाश्च काश्चन जाताः । चकारेण समुचिताः । अन्या पुनर्वत्सा-
यिता, वत्सासुरवदाचरति । तां मती च जाता । कृष्णायिता अर्थात् चकारात् फलानि
पातयन्ती च । अन्या पुनः वकायन्ती मती जाता वत्सवधो लोके बलभद्रकृत इत्यपि
प्रसिद्धः । 'प्रलम्बो निहतोऽनेन वत्सको धेनुकादयः ।' अत उभयोर्मध्ये एका वकायतीम्,
अन्या वत्सायतीम् ॥ १७ ॥

ततः परं गोपरूपेण वृन्दावनलीलामाह आह्वयेति ।

आह्वय दूरगा यद्वत् कृष्णस्तमनुकुर्वतीम् ।

येषु कणन्तीं क्रीडन्तीमन्याः शंसन्ति साध्विति ॥ १८ ॥

जात
त्रयो
पूर्व
इति
भगव
हृदि
दिने
नि
गोप
रूपाः काश्चन जाताः, गोपालरूपाः काश्चन । तत्र यद्वत् कृष्णः दूरगाः गाः
इति एव येषुकणनं करोति, एवं दूरगा गोपीराह्वय तं कृष्णमनुकुर्वती काचित् जाता ताम् ।
मगव कणन्तीम्, ततो नानाविधक्रीडां कुर्वती अन्याः गोपायिताः साधुसाध्विति शंसन्ति १८
एका पुनः क्रीडायां कृतापि लीला भागवते अनुक्ता तां भावयित्वा तादृशीं लीलां
भवती, तदाह कस्याश्चिदिति ।

कस्याश्चित् स्वभुजं न्यस्य चलन्त्याहापरा ननु ।

कृष्णोऽहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मनाः ॥ १९ ॥

अत्रापि पूर्ववत् सुगलास्तिष्ठः । चतुर्थ्येपा । कृष्णरामायिते द्वे सुगले । साध्वाशं-

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

आह्वयेति श्लोके मेघगम्भीरयेति श्लोकोक्ता लीला ज्ञेया ।

१७. वे गोपीजन कृष्ण अने बलराम थर्वा, अने अन्य गोपीजनो गोप धर्वा. एक गोपीजने वत्सवत्
आचरण करता गोपीने प्रहार कर्यो, अने एके तो वत्सव आचरण करता गोपीजनने प्रहार कर्यो.

१८. जेम कृष्ण दर गयली गायोने बोलवीने येषु यगाडता हता, तेम कोइक गोपी कृष्णनु अनुकरण
करवा लाग्या, तेने येषु यगाडता तषा क्रीडा करता गोपीजनने बीजा 'बहु सुंदर, बहु सुंदर' वही यसा-
गवा लाग्या.

१९. कोइ गोपीजनपर दोनानो हस्त राखीने चालता कृष्णमां मनकाला बीजा गोपीजन बोल्या 'हुं
खरेखर कृष्ण हुं' मारी ललित गति जुओ.

सनसहिता वेशुनादनपरा च तृतीया । एषा तु निर्गुणा । कस्यांचित् गोपरूपायां स्वभुजं
स्थापयित्वा चलन्ती, अपरा गोपरूपा, अतोऽन्या । ननु हे गोप्यः अहं कृष्णः, मे
ललितां गतिं पश्यतेति । दोषाभावार्थमाह 'तन्मना इति । पूर्वं कायिकीं चेष्टां केवलां
कृतवती । इदानीं वाचा सहिताम् ॥ १९ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण चातुर्विध्यमाह मा भैष्टेति ।

मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्राणं विहितं मया ।

इत्युक्तवैकेन हस्तेन यतन्त्युन्निदधेऽम्बरम् ॥ २० ॥

एषैव निर्गुणा । काश्चन गोगोपगोपीरूपा जाता वृष्टिभीता इव । तदा वातवर्षाभ्यां
हेतुभूताभ्यां मा भैष्ट, मया तत्राणं विहितं इत्युक्त्वा एकेन हस्तेन अम्बरं नयन्ती, पर्वतवत्
स्थापयन्ती, ऊर्ध्वं निदधे । गोवर्धनवत् धारितवती, यतन्ती प्रयत्नं कुर्वन्ती वा ॥ २० ॥

सात्त्विक्याश्चेष्टामाह आरुह्येति ।

आरुह्यैकां पदाक्रम्य शिरस्याहापरां नृप ।

दुष्टाहे गच्छ जातोऽहं खलानां ननु दण्डधृक् ॥ २१ ॥

एकामारुह्य, पदा च आक्रम्य, शिरसि पादाघातं कृत्वा । नृपेति सम्बोधनं विश्वा-
साय । एषा लीला कठिना । उपरि वृक्षशाखागवल्गव्य वा तथा कृतवती । (वस्तुतस्तु या
लीला यथा प्रभुणा कृता, सा तथैवात्राविर्भवति इति निरालम्बनत्वेऽपि नातुपपत्तिः ।)
हे दुष्टाहे कालिय । इतो गच्छ । यतोऽहं खलानां दण्डधृक् जातः । ननु इति सम्बोधनं
अमारणार्थम् ॥ २१ ॥

तत्रैकोवाचेति ।

तत्रैकोवाच हे गोपा दावाग्निं पश्यतोत्थणम् ।

चक्षूंष्याम्वपिदधं चो विधारये क्षेममञ्जसा ॥ २२ ॥

राजसी पुनस्तत्रैका जाता । उवाच च वक्ष्यमाणम् । गोरूपाः काश्चन । गोपरूपा-
स्तथापराः । एका तु कृष्णरूपा आह । हे गोपा उत्थणं दावाग्निं पश्यतेति । विरहेण

श्रीविठ्ठलरामामजधीचतुभकृतलेखः ।

मा भैष्टेत्यत्र । हेतुभूताभ्यामिति । भयहेतुभूताभ्यामित्यर्थः ।

२०. पवनं अने वरसादधी मीहीशो नहि, मे तेनापी रक्षण करेलं छे, एम वहि एक हस्तधी वध्न
उंचुं धरुं (गोवर्धन पर्वतनीमाफरुं).

२१. हे नृप, एक गोपीजन कीजा गोपीजनवर चढीने, तेना शिरपर पादप्रहार करीने बोल्या 'हे
दुष्ट सर्प, जतो रहे, दुष्टने दण्ड करनार हुं प्रकट ययो छुं'

२२. त्यां एक गोपीजन बोल्या 'हे गोपो, भयंकर दावाग्नि जुओ. जलदो चतु बांची दो. तमारुं क्षेम
तरत करीच.'

१ () विहागतगतं प्रभूणाम् ।

दावाग्निं दृष्टवती, भावनया वा तथा भानम् । सर्वापि क्रीडा भगवद्गुणा तत्र तत्राविश-
तीति दावाग्रेरपि दर्शनम् । अन्यासां विशेषाकारेण तस्यां भगवद्भावामावात् न तत्पा-
र्थना । एवमेव वातवर्षस्थलेऽपि । अतिमत्तानामेव भगवद्भावेन तल्लीलावेशात् तस्य एव
दर्शनमिति निष्कर्षः ॥ २२ ॥

तामसीमाह वद्धेति ।

यद्भान्यया सजा काचित् तन्वी तत्र ह्युल्लखले ।

भीता सुदृक् पिधायास्यं भेजे भीतिविडम्बनम् ॥ २३ ॥

उल्लखले कयाचिद्भद्रा सजा मालया, उल्लखलस्थानीयापि काचित् । अन्या तु
यशोदारूपा । तदा भीता सती सुदृक् उत्तमदृष्टियुक्ता आस्यं पिधाय, हस्तेन सम्पूर्णं
मुखमाच्छाद्य, भीत्यनुकरणं भेजे । अत्र क्रमे गुणा एव प्रयोजकाः । तत्तदधिकारा-
नुसारेण तत्तल्लीलाः प्रादुर्भवन्ति । भगवद्दशीकरणान्ता च लीला । अन्यथान्ते उल्लखल-
लीला न कृता स्यात् । नातः परं कर्तव्यमस्तीति लीलाया विरतिः । एवं लीलाभावमुपपाद्य
भगवद्भावे वक्तव्ये भगवतो भीतिविडम्बनलीलायां सर्वा लीलास्तिरोहिताः । ततः पूर्ववत्
पुनः प्रथ एव स्थितः । तस्य संवेदनपूर्वकत्वात् । एतत्त्वावेशेन जातमिति संवेदनरोहितम् ।
अतस्त्वस्य नोपसंहारः ॥ २३ ॥

पूर्वं तु 'इत्युन्मत्तवच' इति वचनमेवोपसंहृतम्, न तु प्रथ उपसंहृतः । अत
इदानीं मध्ये लीलामुक्त्वा तस्यास्तिरोधाने पुनरेव वृन्दावनलतास्तरून् कृष्णं पृच्छमाना
जाता इत्याह एवमिति ।

एवं कृष्णं पृच्छमाना वृन्दावनलतास्तरून् ।

व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः ॥ २४ ॥

तदा पुनरनुत्तरे प्राप्ते भगवानाविशन् मोहं दूरीकृत्य सर्वं ज्ञापितवानित्याह व्यच-
क्षतेति । तापापनोदार्थं एव त्रयम्, अन्येषां लीलावेशो भगवदावेशश्चेति । तत्र प्रश्नोऽ-
न्तरङ्ग इति स एव सर्वज्ञानूद्यते । वृन्दावनलताः तरून् कृष्णं पृच्छमाना जाता इति ।
ततो वनोद्देशे वनभूमौ भगवतः पदानि दृष्टव्यः । परमात्मन इति । पदानां परमपुरु-
षार्थता सूचिता । भगवदावेशे हि सर्वज्ञता भवति । तेषां च कार्यं भगवत्पददर्शनम् ।
'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सुरयः' इति श्रुतेः ॥ २४ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवट्टभक्तलेखः ।

व्यचक्षतेत्यत्र । तापापनोदार्थमिति । अन्येषमेव शान्तिरन्याभ्यां तदस्मूर्तिरिति
विभागोऽत्र ।

२३. योजा गोपीजननी मातामी राजन्निदे वंकायल कोद इजामो सुंदर नेत्रबाटा गोपीजन गोरीने
महो गंधीने पीरीकजुं शत्रुकल करवा लागली.

२४. ए प्रमाणे वृन्दावनदी तटा शनै तराभीने वृन्दागिरे पुठरा लागलां. पछी वनभूमिपर परमात्माना
पदना दशन पदा. १ संवेदनरोहितमिति पाठः ।

एता अपि पूर्ववत् दशविधाः । तथैव तासां वचनानि । पदानि प्रत्यक्षयोग्यानि सर्वैरेव दृश्यन्ते इति तेषां याथात्म्यज्ञानं साध्यम् । अतः प्रथमं आहुः पदानि व्यक्तमेतानीति ।

पदानि व्यक्तमेतानि नन्दसूनोर्महात्मनः ।

लक्ष्यन्ते हि ध्वजाभोजचक्राङ्कुशयवादिभिः ॥ २५ ॥

एतानि पदानि नन्दसूनोरेव । व्यक्तं सत्यम्, नात्र संदेहः । चिह्नैः पदानां विशेषज्ञानम् । चिह्नान्येव कथं भवन्तीत्याशङ्क्य, तत्रोपपत्तिमाहुः महात्मन इति । महतामप्यात्मा महान् वा ब्रह्मरूपः । तस्य तत्तत्कार्यार्थं पदे चिह्नानि भवन्ति, प्रकृतेऽपि तेषामुपयोग इति तदभिव्यक्तिः क्रियते । तानि चिह्नान्याह लक्ष्यन्ते इति । अनुमीयन्ते पदानि । असाधारणधर्मैः । लोकेऽप्येतादृशोऽर्थः प्रसिद्ध इति सम्मतिः । ध्वजस्य स्थापनं भक्तानां निर्भयवासार्थम् । अभोजस्थापनं सुखसेव्यत्वाय । चक्रस्थापनं रक्षायै । मनो-निग्रहार्थं अङ्कुशस्थापनम् । कीर्तिसिद्धयर्थं यवः । वज्रादयोप्यादिशब्देनोच्यन्ते, पापपर्व-तादिनिराकरणार्थाः ॥ २५ ॥

एवमसाधारणधर्मैः पदानि निश्चित्य, तन्मार्गेण गता इत्याह तैस्तैरिति ।

तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽवलाः ।

वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्ताः समन्ववन् ॥ २६ ॥

ज्ञानं क्रियार्थवसायीति क्रिया निरूप्यते । तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽवलाः जाताः, पदान्यन्विष्य तत्पदवीं गता इत्यर्थः । मध्ये तासां प्रतिबन्धमाह वध्वा इति । यदि तासां मत्सरदोषो न स्यात्, गच्छेयुरेवान्तिकम् । दोषवशाच्च परं कुण्ठिता भवन्ति । तदाह । वध्वाः कस्याश्चिद्दोषिकायाः पदैः सुपृक्तानि पञ्चयाकारेण गतानि भगवत्पदानि दृष्ट्वा तानि विलोक्य च आर्ता जाताः । तदा अन्योऽन्यमेवाव्रुवन् । ज्ञानक्रिययोरुपसर्जनं कृत्वा वाचि प्रतिष्ठिता जाताः । अन्यथा शीघ्रगमने भगवान् प्राप्तः स्यात् ॥ २६ ॥

श्रीविहङ्गरायारम्भश्रीवल्लभकृतलेख ।

तैस्तैरित्यस्याभासे । गता इत्याहेति । 'इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेरु' रित्यनेन गमनस्यो-पसंहारात्वात्पर्यन्तस्याभासोऽयम् । तथाच मध्ये यदुक्तं तदपि गमनाद्भवेनैवेति भावः । तैस्तैरित्यत्र । तत्पदवीं गता इति । इत्येवं दर्शयन्त्यस्ता इत्यन्तस्यार्थोऽयम् । वध्वाः पदै-रित्यत्र । तानि विलोक्य चेति । वधूपदानीत्यर्थः । जाता इति । अन्विच्छन्त्यः सत्यो-ऽवलाः सत्यः आर्ताः सत्योऽनुवन्नित्यन्वये श्रयं तत्तदानन्तर्गणेण प्राप्तमित्याशयेन तथोक्तम् ।

* २५. धा पद नन्दसुनुनाज छे, एतां कांइ संदेह नभी, महोटाओना पण ए आत्माछे. ध्वज, कमल, चम, अङ्कुश, यय पंगेरभी एतु धनुमान थायछे.

२६. ते ते पगटा परभी भगवानना मार्गने शोधतां अवलाओ आगळ्य आरयां. कोइक गोषिकामा पदगाथे भगवानना पद मळेल जोईने छेद पामता माहो माहे थोटायां.

तासामसूयावाक्यान्याह कस्याः पदानीति ।

कस्याः पदानि चैतानि याताया नन्दसूनुना ।

अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणोः करिणा यथा ॥ २७ ॥

पुरुषोऽत्र न संभाव्यते, नापि ग्रामान्तरस्त्रियः, अतोऽस्मन्मध्य एव कस्याश्चिद्भविष्यन्तीति । अयं प्रश्न इतरपरिच्छेदेन विशेषज्ञानार्थः । न तत्र पदे लक्षणानि सन्ति । चकाराद्भगवतः तस्याश्च चेष्टाज्ञापकानि चिह्नान्यप्युच्यन्ते । सा हि नन्दसूनुना सहैव याता । अन्यथा भगवान् न गच्छेत् । तथैव प्रायेण नीतः । स्वपेक्षया तस्या महद्भाग्यमाहुः । अंसे न्यस्तः प्रकोष्ठभागो यस्याम् । प्रकोष्ठभागो भगवदीयः करतलादर्वाचीनभागः । तावता करेण कचित्सम्बन्धः सूचितः । तावदेव नैकत्वं पदयोरिति । किञ्च, मध्ये तयोः रसाविर्भावोऽपि जायत इति दृष्टान्तेनाहुः करेणोः करिणा यथेति । करेणोरंसे करिणा यथा हस्तः प्रसार्यत इति । करेणुः स्त्री, तस्या अंसे यथा करी हस्तं प्रसारयति, तदा पदानि मिलन्ति, संमुखश्च भवति, उद्धृष्टकण्ठा वा भवति । स्पर्शसुखमेव प्रधानमिति गजो दृष्टान्तीकृतः । एवं त्रिविधा गोपिका उक्ताः ॥ २७ ॥

गुणातीताया वाक्यद्वयमाह । दोषभावप्रतिपादकं गुणप्रतिपादकं च । तामसतामसी भगवदाविष्टा न भवतीति । अनयाराधित इति द्वाभ्याम् ।

अनयाराधितो नूनं भगवान् हरिरीश्वरः ।

यन्नो चिहाय गोविन्दः प्रीतो यामनयद्रहः ॥ २८ ॥

तत्र प्रथमं तथा सह विशेषरूपेण तस्या भाग्यं तस्याः पुण्यं हेतुत्वेनाहुः । अनया हरिर्नूनमाराधितः । यद्यप्यस्माभिरप्याराधितः, तथापि नूनं नाराधितः । भगवदनाराधकैरपि फलत्वात् भगवतः सम्बन्धसम्भवात् । आराधिते तु फलं स्ववशे भवति । तत्रापि तारतम्यम् । ननु तुल्यकर्मणां मध्ये कथं अयान्तरभेदः, तत्राह भगवानिति । सामग्रीभेदात् कर्माणि सर्वत्र विलक्षणानि भवन्ति । तदवान्तरवैलक्षण्यं स एव जानाति । अतस्तथा फलनिरूपको जातः । ननु तथापि वयं तथा न ज्ञापनीयाः, दुःखसाधकत्वादिति

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अनयाराधित इत्यत्र । पुण्यमिति । आराधनं पुण्यम् । तज्जनितं भगवत्प्रसादविषयत्वं भाग्यशब्देनोच्यते ।

२७. जेम हाथी हाथणीना खभापर पोतानो हस्त प्रसारो छे तेम नंदसूनुए जेना खभापर पोतानो हस्त प्रसारो छे, एनी नंदसूनुनी साथे जगार आर ४२ स्त्रीनां पणलं छे ?

२८. भाणे तो खरेतर भगवान हरि, ईश्वरनी आराधना करी छे. केमके एनापर प्रसन्न यणका गोविंद आपणो त्याग करीने एनी साथे एकांतमां गया छे.

१ करेणोः हस्ते इति पाठः । २ उद्धृष्टकण्ठ इति पाठः ।

श्रीसुषो १०

ચેત્, તત્રાહુઃ હરિરિતિ । સ હિ સર્વદુઃખહર્તા, ચૈલક્ષણ્યજ્ઞાપનાર્થં તથા વોધિતવાન્ । નનુ ભક્તિઃ તુલ્યેતિ કથં મત્ત્યનુસારેણ તુલ્યં ફલં ન કૃતવાન્, તુલ્યફલત્વેન કર્મ કુતઃ સ્વીકૃતવાન્, તત્રાહુરીશ્વર ઇતિ । કદાચિદ્ભક્તિમુરરીકરોતિ, કદાચિત્કર્મ, કદાચિત્ સ્વેચ્છામ્ । ન હીશ્વરો નિયન્તું શક્યઃ । અસ્માન્ ભક્તિમાર્ગે યોજયતિ, ન કર્મમાર્ગ ઇતિ । અત એવ નઃ અસ્માન્ વિહાય ગોવિન્દઃ સાધારણેન્દ્રોઽપિ રહઃ એકાન્તે પ્રીતઃ સન્ તામેવાનયત્ । કામરસઃ સ્ત્રીસમૂહાપેક્ષ્યાપ્યેકસામેવ મુખ્યતયોત્પદ્યતે । તથા કરણે પ્રીતિર્હેતુઃ, પ્રીતૌ ભક્તિઃ, કર્મ વા ॥ ૨૮ ॥

એવં તસ્યા ભાગ્યમભિનન્ય માત્સર્યેઽપિ ગૂઢે તથા વચનં ભવતીતિ સ્વભાગ્યાભિનન્દનમપ્યાહુઃ ધન્યા ઇતિ ।

ધન્યા અહો અમી આલ્યો ગોવિન્દાદ્વચ્ચરેણવઃ ।

યાન્ બ્રહ્મેશો રમા દેવી દધુર્મૂર્ધ્ન્યઘનુત્તયે ॥ ૨૯ ॥

અહો આશ્ચર્યં, હે આલ્યઃ સત્ત્વઃ, અમી અગ્રિરેણવો ધન્યાઃ । માત્સર્યામાવાર્થં ચૈતદુચ્યતે । યથા રેણવઃ, તથા સેતિ । વિશ્વાસાર્થં અપતારણાર્થં ચ સમ્બોધનમ્ । અનેન રેણૂત્કર્ષેણ રેણવ એવ ધાર્યાઃ સ્વદોપનિવૃત્ત્યર્થમિત્યુક્તં ભવતિ । પૂર્વમગ્રૈવ તે રેણવઃ સ્થિતાઃ, ન તદા તેપામુત્કર્ષઃ, યદા પુનશ્ચરણસમ્બદ્ધાઃ, તદા ધનમર્હન્તીતિ । ધનં કૃષ્ણઃ, યથેન્દ્રો દેવાનામ્ । યથા ધનેન સર્વવિષયપ્રાપ્તિઃ, એવં પ્રમુણાપિ । તેપાં ધન્યત્વમુપપાદયન્તિ યાનિતિ । બ્રહ્મા ઈશો રમા ચ દેવતારૂપા પાલિકા શક્તિઃ । તેપાં સ્વસાધિકારે દોપસંભવાત્ તન્નિવૃત્ત્યર્થં મૂર્ધ્નિ દધુઃ । બ્રહ્માનન્દરૂપાયા નિવૃત્ત્યર્થં દેવતાપદમ્ । અતઃ કારણાદેતદ્ધારણેન વયમપિ નિર્દુષ્ટાઃ નીયમાનગોપિકાતુલ્યા ભવિષ્યામ ઇતિ ॥ ૨૯ ॥

. અન્યા રજઃપ્રકૃતય આહુઃ તસ્યા ઇતિ ।

તસ્યા અમૂનિ નઃ ક્ષોભં કુર્યન્ત્યુચૈઃ પદાનિ યત્ ।

યૈકાપદ્યત્ય ગોપીનાં રહો મુક્તેઽચ્યુતાધરમ્ ॥ ૩૦ ॥

ધોવિદ્વલારાયામજધોવલમકૃતલેષઃ ।

યાન્ બ્રહ્મેશ ઇત્યત્ । તન્નિવૃત્ત્યર્થમિતિ । ધનં પ્રમુમર્હન્તિ, અતો યેપાં મૂર્ધ્નિ સ્વયં તિષ્ઠન્તિ, તેપામપિ દોપનિવર્તનેન તત્ર યોગ્યતાં સમ્પાદયન્તીત્યર્થઃ ।

તસ્યા ઇત્યસ્યામાસે । રજઃપ્રકૃતય ઇતિ । સત્ત્વપ્રધાનાસ્તિસ ઉક્તાઃ, તતો ગુણાતીતાયા વાચ્યદ્વયમ્ । અત્ર રજઃપ્રધાનાસ્તિસ ઉચ્યન્ત ઇત્યર્થઃ ।

૨૯. અહો ! હે સહીઓ, આ ગોવિન્દના ચરણકમલની રજ ધન્ય છે, કે જે રજને પ્રદાતા, શિવ અને લક્ષ્મીદેવી પોતાના પાપ નિષ્કર્ત કરવાને શિરપર ધારણ કરે છે (આપને પણ જો એ રજ શિરપર ધારણ કરીએ તો જે ગોપિકાને પ્રમુ સંગે રહ પધાર્યા છે તેના જેવાં નિર્દોષ થઇએ)

૩૦. (યીનાં રજ પ્રકૃતિવાળાં ગોપીજન ધોલોં કે ભગવાન્ના ચરણારવિન્દની રજ તો સારેસર એવી છે પણ) જે એકઠી ભગવાન્ને લઈ જઈને યદે ગોપિકાઓના સરસા ભાગરૂપ ભગવાન્ના અપરાધતરું એકાંતમાં પાન કરે છે તેનાં આ પગલાં અમને અતિસાધ શોભ ઉપજાવે છે

भगवच्चरणारविन्दरजस्तथैव, परमस्याः गोपिकायाः अमूनि पदानि सङ्गे गच्छन्त्याः नोऽस्माकं क्षोभं कुर्वन्ति । तत्राप्युच्चैरत्यर्थम् । नन्वेकाकी भगवान् गच्छेत्, तदपेक्षया ससहायो भक्तिमार्गे युक्त इति चेत्, तत्राहुः । यद्यस्मात् गोपिकानां सर्वास्तामेव भागरूपमच्युताधरं ता विहाय एकैवोपभुङ्क्ते । तत्रापि रहः एकान्ते तासामनुज्ञाव्यतिरेकेण । ननु विरतो भगवान् बहुस्त्रीसम्बन्धाद्भविष्यति, कुतः सा भोक्ष्यते, तत्राहुः अच्युतेति । स हि पूर्णकाम एव, न तस्य च्युतिरस्ति ॥ ३० ॥

अन्याः पुनस्ततोऽपि खेदं कृतवत्य इत्याह न लक्ष्यन्त इति ।

न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणाङ्कुरैः ।

खिद्यत्सुजाताद्वितलासुन्नित्ये प्रेयसीं प्रियः ॥ ३१ ॥

अहो किमिति विचार्यते । अधराभूतं पिबतीति । एतावद्दूरे समागतानि तस्याः पदानि अग्रे न लक्ष्यन्ते । न च वक्तव्यं समीचीनं जातमिति, तत्राहुः । तस्याः तृणाङ्कुरैः खिद्यत् पादतलं जातम् । तदा तादृशीमुन्नित्ये, ऊर्ध्वं नीतवान् । कटिभागे स्कन्धभागे वा । वस्तुतस्तु हस्ताभ्यामेवोद्धृतवानिति सुतरां खेदे हेतुः । ननु कथमेवं करिष्यतीत्याशङ्गाहुः प्रेयसीमिति । साप्यत्यन्तं प्रिया, स्वयमपि तस्याः प्रियः । अतो ज्ञायते न सा स्कन्धमारुढा, किन्तु केवलमुन्नित्ये ॥ ३१ ॥

किञ्च । तेन प्रकारेण न बहुदूरे गमनं सम्भवति । अतः कचिद्विश्रम्य पुष्पावचयमपि तदर्थं करोतीत्याहुः अत्रेति ।

अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थं प्रेयसा कृतः ।

प्रपदाक्रमणे एते पश्यतासकले पदे ॥ ३२ ॥

प्रसूनानामवचयो वृक्षादुत्तारणम् । न च स्वार्थं भविष्यतीति शङ्कनीयम् । सा हि श्रान्ता । अतः प्रियार्थ एव । सा तु कर्तुमशक्तैव । तदाहुः प्रेयसा कृत इति । सा हि भगवदपेक्षया स्वर्वा प्रपदाभ्यामुत्थातुमप्यशक्ता । अतः प्रेयसैव कृतः । यतः प्रपदाक्रमणे पादाग्राभ्यामेवाक्रमणं ययोः । अत एवासकले, पार्णिभागो नाभिच्यक्त इति । पश्यतेति सन्देहाभावार्थं वचनम् ॥ ३२ ॥

ततोऽप्यन्या अधिकमेव सूचयन्त्य आहुः केशप्रसाधनमिति ।

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवह्मभक्तलेखः ।

केशप्रसाधनमित्यस्याभासे । ततोऽप्यन्या इति । तमःप्रधाना द्वय्य इत्यर्थः । तामसतामसीस्थाने गुणातीताया वाक्यद्वयमुक्तमित्युक्तमेव ।

३१. अहीं तो ते गोपीनां पगलां जणांता पण नशी. खरोखर तृणना अङ्गुरोपी तेना कोमल पगना तळोया पीडाता ते प्रियाने प्रिये रामापर तेरी लीधी हने.

३२. अहीं प्रियाने माटे प्रिये हाडपरपी कुल चुंडेला जणाय छे. जुओ पगना भागला भागपर उभा रहेयापी आ अङ्गुरा पगलां पळ्यां छे.

કેશપ્રસાધનં ત્વત્ર કામિન્યાઃ કામિના કૃતમ્ ।

તાનિ ચૂડયતા કાન્તામુપવિષ્ટમિહ ધ્રુવમ્ ॥ ૩૩ ॥

નૌરેવ કેશનાં પ્રસાધનમ્, વેષ્યાકારેણ આપીડાકારેણ વા । તુશ્ચન્દોઽન્યથા-
પક્ષં વ્યાવર્તયતિ । ન હ્યત્ર જ્ઞાનોપદેશઃ સમ્ભવતિ । તદાહુઃ કામિન્યાઃ કામિના કૃત-
મિતિ । એતત્ ઉત્થાયાપિ ભવતિ । ચૂડાયાં પુષ્પપ્રવેશનં તુ ઉત્થિતે ન ભવતિ । ક્રોડે
પુષ્પાણિ સ્થાપયિત્વા ક્રમેણ તાનિ નિવેશનીયાનિ । અતઃ તાનિ ચૂડયતા ઇહોપવિષ્ટમ્ ।
ધ્રુવમિતિ સત્યમ્ । કાન્તામુપ કાન્તાસમીપે । કાન્તામુદિશ્ય વા । તથૈવાકૃતિર્દેશ્યત્ત્વમિતિ ॥

एवं रसार्थं तस्यानयनं सामग्रीसम्पादनमलङ्करणं चोक्तम् । यदर्थमेतावत्तदाहुः रेम इति ।

रेमे तथा चात्मरत आत्मारामोऽप्यखण्डितः ।

કામિનાં દર્શયન્ દૈન્યં સ્ત્રીणां ચૈવ દુરાત્મતામ્ ॥ ૩૪ ॥

પુષ્ટત્વાત્ કામસ્ય આત્મરતઃ તથા ચ સહ રેમે । ચકારાત્ લક્ષ્મ્યા ચ । અન્તઃ-
પ્રવિષ્ટાભિર્વા । સાપિ રેમ્ એતિ વા । આત્મન્યેવ રતિર્યસ્ય । તેન નિષ્કામ એવ તસ્યા યથેચ્છં
કામં પૂરિતવાન્ । અસ્યામપિ દશાયામાત્મરત એવ, રસાધારત્વાય તસ્યામાત્માનં સ્થાપિ-
તવાન્ । આત્મન્યેવ મુખ્યા રતિઃ આત્મન્યેવ રમણં ક્રોડા ચ યસ્ય । યતઃ અખણ્ડિતઃ
ઇન્દ્રિયૈરન્તઃકરણૈર્વિપયૈર્વા । યદિ સ્વાનન્દોઽન્યત્ર ગચ્છેત્, તદાન્યત્ર રતો ભવેત્ । નનુ કથ-

શ્રીવિઠ્ઠલાચારમજીશ્રીયલ્લભકૃતલેખઃ ।

રેમે ઇત્યત્ર । તથા ચેતિ । કામપોષાદાત્મરતઃ સ્વાર્થપરો જાતસ્તથા સહ રેમે
ચેત્યર્થઃ । આત્મરતત્વે તથા સહ રમણે ચ કામપોષો હેતુરિતિ ચકારઃ । મૂલસ્યચકારાર્થ-
માહુઃ ચકારાદિતિ । અન્તઃપ્રવિષ્ટાભિરિતિ । અન્તર્દૃહગતાઃ સાયુજ્યં પ્રાપ્તા ભગવદન્તઃ-
પ્રવિષ્ટાસ્તાભિરિત્યર્થઃ । રસાધારત્વાયેતિ । તસ્યાઃ શૃંગારાધારત્વાયાત્માનં શૃંગારસ્થાયિભાવં
તસ્યાં સ્થાપિતવાનિતિ ટિપ્પણ્યર્થઃ । આત્મરતપદસ્યાર્થમાહુઃ આત્મન્યેવેતિ । શૃંગારસ્થા-
યિભાવાત્મકસ્વરૂપે એવ રતિરાસક્તિરિત્યર્થઃ । આત્મારામપદસ્યાર્થમાહુરાત્મન્યેવ રમણ-
મિતિ । ઉભયત્રાપ્યાત્મપદં સ્થાયિભાવપરમ્ । ઉત્તરપદાર્થ એકગ્રાસક્તિરેકત્ર ક્રોડેતિ
વિભેદઃ । ઇન્દ્રિયૈરિતિ । એતન્નિષ્ઠૈરિન્દ્રિયૈરન્તઃકરણૈ રૂપાદિવિપયૈશ્ચાખણ્ડિતોઽસમ્બદ્ધઃ
સ્વાનન્દઃ । સ્વાનન્દ ઇન્દ્રિયાદિસમ્બન્ધાર્થશ્ચેદ્ભવેત્, તદા સ્થાયિભાવસ્થાપનવ્યતિરેકેનાપિ
લોકવત્તસામિન્દ્રિયાદિદ્વારૈવ સુખં જનયેત્, અયમાનન્દઃ સ્વાત્મનૈવ સમ્પ્રદુમર્હઃ, અતો
લોકપ્રકારં પરિત્યજ્ય તદાત્મનિ સ્વાત્માનં સ્થાપયિત્વા તત્ર રતો જાતઃ, ક્રોડાં ચ કૃતવા-

૩૩. અહીં તો કામી મગવાને કામિનીના કેશ ગુંધેલા (જળાય) છે. અહીં તો અવશ્ય તેના કેશ ગુંધતાં કાંતાની સમીપ કાન્ત બેઠેલા હોવા જોઈએ.

૩૪. આત્મારામ મગવાને આત્મામાં રમણ પરતાં છતાં તે ગોપીની સાથે તથા લક્ષ્મી સાથે રમણ કર્યું, પણ પોતે અખંડિત હતા, કામી પુરુષોનું દૈન્ય અને ક્રિયોની દુષ્ટતા જળાયવાને રમણ મર્યું.

मेवमसमीचीनस्थाने एतावता प्रयासेन एवंरमणं कृतवानिति, तत्र प्रयोजनमाहुः कामिनां दर्शयन् दैन्यमिति । कामिनस्त्वेवमेव दीना भवन्ति । 'कामार्ता हि प्रकृतिकृपणा' इति तेषामनुकरणं करोति । अन्यथा तेषां निरोधो न स्यात् । प्रयोजनान्तरमप्यस्तीत्याहुः स्त्रीणामिति । स्त्रीणां च दुरात्मता प्रदर्शिता । न तासां काचिदशक्तिरस्ति, नापि सौकुमार्यम्, किन्तु वशीकृते पुरुषे दौष्ट्यमेव कुर्वन्ति । 'शालावृकाणां हृदयान्येता' इति । अत उभयबोधनार्थमेवं रेमे ॥ ३४ ॥

एवं सर्ववस्तुयाधात्म्यस्फुरणं भगवदावेशात्तासां निरूपितमुपसंहरति इत्येवमिति । श्रीशुक उवाच—इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचेतसः ।

एवंप्रकारेण भगवद्गीताः प्रदर्शयन्त्यः चेरुः गतिं कृतवत्यः । तासामनेकविधत्वे हेतुमाह गोप्य इति । न हि ताः शास्त्रेण भगवदीया जाताः, किन्तु स्वभावेन । स्वभावस्त्वनेकविध इति सर्वमुपपद्यते । किञ्च, नहि ताः किञ्चित् ज्ञात्वा वदन्ति, किन्तु विचेतस एव । अथवा । एवं दर्शयन्त्यो विचेतसो जाताः । प्रकारत्रयस्यापि समाप्तत्वात् । अतस्तासां नाग्रे गतिर्न वचनानि ।

एवमेतासां स्वरूपं निरूप्य, तस्याः स्वरूपं निरूपयति यां गोपीमिति सार्धः त्रिभिः ।

यां गोपीमनयत् कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ॥ ३५ ॥

सा च मेने तदात्मानं वरिष्ठं सर्वयोपिताम् ।

हित्वा गोपीः कामयान्ता मामसौ भजते प्रियः ॥ ३६ ॥

ततो गत्वा वनोद्देशं दृष्ट्वा केशवमब्रवीत् ।

न पारयेऽहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ॥ ३७ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नित्यर्थः । असमीचीनस्थाने इति । तत्पादिसामग्रीरहिते इत्यर्थः । अन्यथेति । कामिपु दैन्यमेव फलतीति ज्ञाने कामिनः कामं परित्यज्य भगवन्तं भजेयुरिति भावः ।

इत्येवमित्यस्याभासे । एवं सर्वयस्त्विति । इदं स्फुरणं भगवदावेशेन, नतु पूर्ववत्पददर्शनेन । अत्र पददर्शनं तु भगवदावेशकार्यत्वेनोक्तम्, न तु स्फुरणहेतुत्वेनेति भावः । अथवेति । इति चेरुः । प्रकारत्रयमुक्तमपि चरणं गमनं समाप्तमित्यर्थः । तत एवं दर्शयन्त्यो विचेतसो जाता एवमन्वयः । स्वरूपमिति । सकार्यं भदं मानं चेत्यर्थः ।

३५. जे गोपीने धोष्टण लई गवा हता ते विनानी अन्य स्त्रियो-गोपीओ आ प्रमाणे भगवान्गीतीला येताहतां विक्षित चित्तपी वनमां करवा लाग्यां.

३६. कामपी आवेनी सर्व गोपिभोनी छान करीने या प्रिय मने भजे छे एम समजी ते गोपी पोताने सर्वस्त्रियोमां धेष्ट मानवा लाग्यां.

एवमुक्तः प्रियामाह स्कन्धमारुह्यतामिति ।

ततश्चान्तर्दधे कृष्णः सा चधूरन्वतप्यत ॥ ३८ ॥

दोषोऽभिमानवचनं वचनोत्तरमेव च ।

पूर्ववच्च तिरोभावो विज्ञेयं दोषदर्शने ॥ १ ॥

यां गोपीं पूर्वमजातदोषां अनयत् । यतः कृष्णः सदानन्दः, तस्यामानन्दं स्थापयितुम् । अन्यास्तु स्त्रियो जाताः । सा तु मुग्धैव गोपी । अतस्ता वने विहाय तामनयत् । वनस्थानां विवेको भवतीति ॥ ३५ ॥

स्वयं त्वयुक्तकरणात् प्रकृत्याद्यधिकारिणः ।

बुद्धिं स नाशयामासुः साप्यन्येवाभवत्ततः ॥ १ ॥

तदाह । सा च तदा सर्वयोपितां मध्ये वरिष्ठं मेन इति । चकारः पूर्वसमुचयार्थोऽप्यर्थः । तदेति । पूर्वं तस्यास्तथात्वं न जातमिति । अनेन समुदायदोषेण न भगवांस्त्यजति, किन्तु प्रत्येकदोषेणेति ज्ञापितम् । तस्यास्तथा दोषे हेतुः हित्वेति । कामयाना अपि सर्वाः गोपीः हित्वा असौ मां भजत इति । तत्रापि प्रियः, यथैव मम प्रीतिर्भवति, तथैव करोति । न तु कचिदप्यप्रियविषयः । अतोऽहं वरिष्ठा । अन्यथानुपपत्त्या तथात्वं कल्प्यते ॥ ३६ ॥

दोषाभावेनैवोत्तमता, न तु धर्मान्तरेण, अतस्तस्या भ्रमः, भ्रान्ताया चाक्यमाह ततो गत्वैति । ततो भोगस्थानादग्रे गत्वा । वनोद्देशमतिरमणीयम् । स्वार्थमयं गच्छति, न तु मदर्थम् । ततश्चान्यार्थं मया कथं खेदः प्राप्तव्य इति दृष्टा । तादृशमगवत्कृपायामनधि-

श्रीविठ्ठलायतनजग्दीपस्तम्भकृतलेखः ।

दोषदर्शन इति । निमित्तसप्तमीयम् । एतासां स्वदोषपरिज्ञानार्थमित्यर्थः । 'अन्विच्छन्त्य' इति श्लोकव्याख्याने इदं स्फुटं भविष्यति । स्त्रियो जाता इति । अन्याः वने विहाय तामनयत् । यतोऽन्याः स्त्रियो जाताः ।

हित्वेत्यत्र । अप्रियविषय इति । अप्रिया विषया यस्मात् । अप्रियविषयसम्पादक इत्यर्थः । तथा च मूले प्रियपदस्य प्रियविषयसम्पादकत्वमर्थः । स एव यथैव ममेत्यनेन विवृतः ।

तस्या भ्रम इति । जात इति शेषः । भ्रमस्तु टिप्पण्यां विवृतः । भ्रान्ताया इति । केशवमगवदीदित्यन्तेन पूर्वार्थे भ्रमो विवृतः । उत्तरार्थे चाक्यमुक्तमिति विभागः ।

१७. तां (भोगस्थानार्थी) आगच्छ इति इगङ्गोय वनप्रदेशात् जाता गयेकादौ से गोपीए केशवने केशुं के मारादी केशानुं नदी, जसो भावजुं मन होम तां मने सेरीने जाओ.

१८. भगवते से गोपीए एम केशुं त्वारे धीहृत्ते विमाने केशुं के राजावर बदी जाओ, पछी (गमा-वर बेगसा जना) धीहृत्ते अन्ध्यांन वदे गता, जसो से केशुं (शनकरां) पधात्तावर करवा रा. गदा.

१ गल्लुपुर्वा पाठः गृध्रिणः ।

कारिणी प्राप्तप्रसादेन जाताजीर्णा ब्रह्मादिभ्योऽपि मोक्षदातारं देहेन्द्रियादिसर्वरहितं परमानन्दरूपं केशवमब्रवीत् । तस्या वाक्यमाह न पारय इति । अहं चलितुं न पारये । तथापीष्टदेशं गन्तव्यमिति चेत्, तत्राह । यत्र ते मनः, तत्र मां त्वमेव नय ॥ ३७ ॥

तदा भगवानतिचतुरः तद्वाक्यस्योत्तरमाह एवमुक्त इति । प्रियेति कृत्वा उत्तरमुक्तवान् । उत्तरमाह स्वस्कन्धमारुह्यतामिति । एषा हि नृत्यं कर्तुं वाञ्छति । स्वान्तर्गतं रसमभिनेतुम् । तद्भूमौ पदस्थापने ऊर्ध्वभावाभावात् रसः च्युतो भवेत् । अतः स्वस्कन्धमेवारुह्यतामिति । स एवात्यन्तं नटवटुः यः स्वस्कन्धमारुह्य नरीनतिं । अशक्यं ह्युपदिशति । प्रार्थितं तथेति । भगवतो हि मनः अलौकिकरसाभिनयने, तद्भूमौ पदस्थापने न भवति । अशक्ता चेत् कथं वदेत् । अतो गम तत्रैव मनः । यदि तथा करिष्यति, तदा नेष्यामीति । नखनधिकारी नेतुं योग्यः । भगवांस्तु नान्यथा वदतीति न स्वस्कन्धसम्भावना । तथा तु मोहवशात् तथैव वुद्धम् । ततो मोहवशात् तथा चिकीर्षमाणं तां दृष्ट्वा ततोप्यन्तर्दधे । यतोऽयं कृष्णः सदानन्दः । ततः पूर्ववदेव सापि जातेत्याह सा वधूरन्वतप्यतेति । वधूरिति सा अनन्यपूर्वा व्रतमध्यस्था । तत्रापि गुणातीता । अतः अन्वतप्यत, अनुतापं कृतवती ॥ ३८ ॥

न केवलमन्तरनुतापः, किन्तु तन्नितो घहिरपि विलापो जात इत्याह हा नाथेति ।

हा नाथ रमण प्रेष्ठ कासि कासि महाभुज ।

दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिम् ॥ ३९ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवृद्धभक्तलेखः ।

जाता जीर्णेति । जीर्णा जाता वृद्धिं प्राप्ता गरिष्ठा जातैत्यर्थः । देहेन्द्रियादीति । केशव-
पदार्थ एवोच्यते । मोक्षदत्वकथने स्वस्यापि देहेन्द्रियादिरहितं परमानन्दरूपत्वं च प्राप्तमिति भावः ।

वाक्यस्योत्तरमाहेति । इति शुक आहेति शेषः । स्वस्कन्धमेवेति । स्वान्तरे-
वानुभवः कर्तव्यो, न तु रसो घहिः प्रकटनीयः, तथा सति अन्यथा भवेत् । लीलारम्भे स्वानन्दस्य स्वान्त्यगोनान्यथाभवनाभावार्थं योगमायाश्रयणमुक्तम् । अत्र भगवदिच्छा-
भावोद्योगमाया न तथा करोति । अतोऽन्यथा भवेदेवेति भावः । रसाधिक्येन तथा भावा-
नन्तरं यथाक्रमकरणे उभयनिष्ठरसच्युतेः शास्त्रसिद्धत्वादत्रापि 'क्रिया सर्वापि सैवे'त्युक्त-
त्वाच्छरीरस्यैव रसानुभवं करोतीति तथा सम्भावना । भगवतोऽच्युतत्वेपि तत्र तथा
सम्भाव्य वियोगोपदेश इति निगूढं विभावनीयम् । नेष्यामीतीति । विरहेणार्था-
दिप्रकटनेऽदृश्यरूपेण नेष्यामीत्यर्थः । अत एव 'पुनः पुलिनमागले'ति श्लोके तथा
व्याख्यास्यते । सा वधूरित्यत्र । वधूपदेन भगवत्समानत्वमुक्तमित्याशयेनाहुः गुणातीतेति ।

३९. हा नाथ, हा रमण, हा प्रियतम, हा महाभुज चाप कयां छी, कयां छी ? हे सखा, मने आपनी कृपण दासीने संनिधिमां दर्शन आपो.

હાં ઇતિ પશ્ચાત્તાપે । અયુક્તં કૃતમિતિ । તથાપિ હે નાથ, ત્વમેવ સ્વામી । અતો દોષ એવ દૂરીકર્તવ્યઃ, ન તુ લ્યક્તવ્યા । નતુ દુરે સ્થિત્વા પાલનં કરિષ્યામીતિ ચેત્, તત્રાહ રમણેતિ । ત્વમેવ રતિવર્ધકો ભોક્તા, ભોગ્યરૂપાશ્ચ વયમ્ । અતો નિકટ એવ સ્થાતવ્યમિતિ ભાવઃ । નન્વતુરોધેન કેવલં પાલનં કરિષ્યામિ, ભોક્તુરિચ્છાભાવાત્ । ન હિ ભોગ્યેચ્છયા ભોક્તા ભુંકે, તત્રાહ પ્રેષ્ટેતિ । ન હ્યન્યઃ પ્રીતિવિપયોઽસ્તિ યેન જીવિષ્યામિ । અત્યન્તં વ્યાકુલાયા વચનમાહ ક્લાસિ ક્લાસીતિ । મોહવશાત્ અન્ધા પતિતા ચ જાતા, તત ઉત્થાપનાર્થં સંવોધયતિ મહાભુજેતિ । મહાન્ ભુજો યસ્ય । મહતી ક્રિયાશક્તિઃ । અતો દોષ એવ દૂરીકર્તવ્યો, નત્વહમ્ । યતોઽહં દાસી, તત્રાપિ તે તવૈવાહં દાસી, સ્વભાવતઃ એવાહં કૃપણા, અનાલોચિતયાચિકા, અતો મદ્વચનાન્નાન્યથાભાવઃ કર્તવ્યઃ । એવં પ્રાર્થનાયાં પરમકૃપાલુસ્તામુત્થાપ્ય સ્વસ્થાં કૃતવાન્, અદશ્યરૂપેણૈવ । તદા પુનરાહ । હે સત્ત્વે, સ્પર્શેન સ્વધર્મારોપાત્સંનિધિં દર્શય । વર્તસે નિકટે, તથાપિ યથા સાન્નિધ્યં દૃષ્ટં ભવતિ, તથા કુરુ । એવમેવ વદન્તી સ્થિતા । ભગવાનપિ તત્રૈવ સ્થિતઃ ॥ ૩૯ ॥

તતો યજ્ઞાતં તદાહ અન્વિચ્છન્ત્ય ઇતિ ।

અન્વિચ્છન્ત્યો ભગવતો માર્ગ ગોપ્યો વિચેતસઃ ।

દદશુઃ પ્રિયવિશ્લેષમોહિતાં દુઃખિતાં સત્ત્વીમ્ ॥ ૪૦ ॥

પૂર્વોક્તા ગોપ્યઃ ભગવન્માર્ગમન્વિચ્છન્ત્યઃ અવિદૂરત એવ તાં દદશુઃ । તાસાં ક્રોધા-ભાવાયાહ દુઃખિતામિતિ । ન હિ દુઃખિતાયાં ક્રોધો ભવતિ । દુઃખે હેત્વન્તરનિરાકરણાયાહ પ્રિયવિશ્લેષમોહિતામિતિ । ભગવત એવ વિશ્લેષેણ પરમમોહં મૂર્છાં પ્રાપ્તામ્ । સાપિ તાસાં સત્ત્વી । અતઃ સત્ત્વમાત્રેન બહુચઃ તાં પ્રવોધિતવત્ત્વઃ । ‘ન દુઃખં પન્થભિઃ સહેતિ’ ॥ ૪૦ ॥

પૂર્વમેતાઃ ભગવાનેવમેવ કૌતુકાર્થં ગતઃ, ન ત્વસ્મદોષેણેતિ જ્ઞાતવત્ત્વઃ । અન્યથા દોષનિરાકરણાર્થમેવ યત્નઃ કૃતઃ સ્યાત્ । સ્વદોષપરિજ્ઞાનં ચ મગવત્કૃપયૈવ ભવતિ, ન સ્વત ઇતિ જ્ઞાપયિતું સા નીતા, પશ્ચાત્ લ્યક્તા કથનાર્થમેવ, અતો ભગવદિચ્છયા સર્વ કથિતવતી । તત્ર વક્તવ્યે યત્પ્રયોજકં તદાહ તથા કથિતમિતિ ।

તથા કથિતમાકર્ણ્ય માનપ્રાપ્તિં ચ માધવાત્ ।

અવમાનં ચ દૌરાત્મ્યાદિસ્થયં પરમં યયુઃ ॥ ૪૧ ॥

શ્રીવિઠ્ઠલરાપાત્મજધીવલ્લભકૃતલેખઃ ।

તથા કથિતમિત્યત્ર । પ્રયોજકમિતિ । પ્રયોજનં વક્ષ્યમાણાર્થનિર્ધારસ્તજ્ઞનકં માનપ્રાપ્ત્યવમાનવોધકં વાક્યમિત્યર્થઃ ।

૪૦. મગવન્માર્ગનો શોભ કરતા વિઠ્ઠલ ચિત્તચાલા તે ગોપીજનોએ પ્રિયતા વિયોગથી મૂર્છા પામેલી દુઃખી શતોને જોઈ.

૪૧. તે સગીજનું કહેલું શ્રવણ કરીને નિશ્ચય કર્યો કે માધવથી માનની પ્રાપ્તિ લક્ષ્મીપતિ મગવાનૂતા ગુણથી ધાય છે, અને અવમાન પોતાના ધર્મ દૌરાત્મ્ય અવગુણથી ધાય છે, અને તેથી પરમ આશ્ચર્ય પામ્યા.

मानप्राप्तिं च माधवात्, अवमानं च दौरात्म्यादिति । तथा कथितं यद्यपि बह्वेव श्रुतम्, तत्रैतावानर्थो निर्धारितः । सन्माननं यत्प्राप्तम्, तत्र स्वगुणैः, किन्तु लक्ष्मी-पतेरेव गुणैः, लक्ष्म्यंशा एता इति । दौरात्म्यात्स्वधर्मादेव अवमानम् । चकारात् खेद-भ्रमादयः । एवं भगवतः अलौकिकं सामर्थ्यं दृष्ट्वा परमं विस्मयं प्राप्ताः । एवं तद्वाक्यैः पदार्थनिर्धारो जातः । अन्वेषणादिना भगवान् न प्राप्तव्य इति ॥ ४१ ॥

अतः परं भगवत्प्रसादे को हेतुरिति विचार्य, सर्वपरित्यागेन देहपरित्यागपर्यन्तं साधनमिति निश्चित्य, तथा कृतवत्य इत्याह तत इति ।

ततोऽविशन् वनं चन्द्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते ।

तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृत्तुर्हरेः ॥ ४२ ॥

ततो वनमविशन् । मोहनिवृत्त्यर्थं वनप्रवेशः । वनं गतानामपि चेन्मोहः, तदा किं वनप्रवेशेनेति । चन्द्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते, तावद्दूरमेव गताः । अतिनिचिडवनं तु न प्रविष्टाः । यदा पुनर्गतिं वने अन्तश्चन्द्रकिरणा न प्रविशन्ति, तदा तत्र तमः प्रविष्टमालक्ष्य, ततो निववृत्तुः निवृत्ता जाताः । ननु प्रथमं यदुद्योगेन वनं गताः, तदकृत्वा कुतो वा निवृत्ता इत्याशङ्क्याह हरेरिति । हरेः सकाशात् हरेः सम्प्रन्धिन्यो वा । ततः अन्धकारा-निवृत्ताः । न हि भगवदीया अन्धकारं प्रविशन्ति । भगवतैव निवर्तिताः ॥ ४२ ॥

निवृत्ताः चेत्, गृहं गताः भविष्यन्तीत्याशङ्कायामाह तन्मनस्का इति ।

तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः ।

तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ॥ ४३ ॥

ता नात्मागाराणि सस्मरुः । आत्मानं देहम् । अगारं गृहम् । तत्सम्बन्धीनि च वस्तूनि स्मृतवत्य एव न, कुतो गमिष्यन्ति । अस्मरणे हेतवः । तन्मनस्का इत्यादिभिः पञ्चभिः पदैः पञ्च निरूप्यन्ते । स्मृतिर्भनसि जायते, तन्मनस्तु केवलं भगवत्सेव, अतस्तन्मनस्काः भगवन्मनस्का न सस्मरुः । अन्यद्वाराप्यस्मरणार्थमाह तदालापा इति । अन्या अपि

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवृद्धभक्तलेखः ।

तत इत्यत्र । मोहेति । मोहो भगवद्भावान्भावो दोष इति यावत् । तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । चन्द्रेति । एतच्चन्द्रस्य स्वामिनीमनोरूपोद्भूतक्षकत्वं पूर्वमुक्तम्, अत एतत्प्रकाशरहिते देशे दोष एव भविष्यति, न तु तन्निवृत्तिरिति भावः ।

सप्तविंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

४२. पछी ज्यां सुधी चन्द्रनो प्रकाश देखायो त्यां सुधी वनमां प्रवेश कर्यो, अने ज्यां अंधकार जोयो के त्यांयो ए हरिप्रियाओ पाछा कर्यो.

४३. आ हरिप्रिया गोपीजनोर्दु मन भगवान्मां हटुं, बातां-बाणी पण भगवान्मां हती, चेष्टा-कायिक क्रिया भगवन्मय हती, एमना चित्तमां कृष्ण एज एमना आत्मा छे एम रक्षति हती, तेषो भगवद्गुणान मातां पोताना आत्मानुं के गृहउं स्मरण तेमने न घयुं.

चेदन्यवार्त्तां कुर्युः, तदा तत्प्रसङ्गात् गृहादिस्मरणं भवति । सर्वा एव तस्मिन् भगवत्ये-
वालापो यासाम् । अतोऽन्यतोऽपि न स्मरणम् । ननु दैहिकी क्रिया क्षुत्पिपासाकृता आव-
श्यकी, तथा देहादिस्मरणं भविष्यतीति चेत्, तत्राह तद्विचेष्टा इति । तस्यैव भगवतः
पूर्ववचेष्टाविष्टाः । ननु तथापि सर्वज्ञानेष्वाम्नांशः स्फुरति, घटमहं जानामि, पटमहं जाना-
मीति । अतः कथमात्मास्फूर्तिः, तत्राह तदात्मिका इति । स एवात्मा यासाम् । सर्वदा
कृष्णात्मभावनैव चित्ते सहजा तासाम् । अत आत्मत्वेन भगवानेव स्फुरति इति न देहादि-
स्फुरणम् । ननु 'सदृशाद्यष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधका' इति अदृष्टवशात् कथं न
स्मृतिः, तत्राह तद्गुणानेव गायन्त्य इति । यदि तूष्णीं तिष्ठेयुः, भवेदपि स्मृतिः, अन्या-
सक्तास्तु ताः कार्यान्तरपराः । यतस्तस्य भगवतो गुणानेव गायन्ति । गुणैः कृत्वा दुरदृष्टं
च नश्यति । अतो नादृष्टद्वारापि स्मृतिबोधः ॥ ४३ ॥

तर्हि किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह पुनः पुलिनमागत्येति ।

पुनः पुलिनमागत्य कालिन्ध्याः कृष्णभावनाः ।

समवेता जगुः कृष्णं तदागमनकाङ्क्षिताः ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवतमहापुराणे दशमस्कन्धपूर्वार्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

पूर्वं पुलिने स्थिता यत्र, तत्रैव पुनरागताः । ननु विवेकरहिताः कथं तत्रागताः,
तत्राह कृष्णभावना इति । कृष्ण एव भावना यासाम् । तेन भगवदिच्छया भगवत्प्रेर-
णया तत्रैव स्थाने भगवान् रतिं करिष्यतीति निश्चित्य, तत् स्थानमस्माकं हितकरमिति
तत्रैवागताः । ततः कस्या वा भाग्यात् स्नेहेन कृपया वा आगच्छेदिति संदेहात् सम-
वेता जाताः । तदा साधनान्तरमलम्भानाः कृष्णं सदानन्दं जगुः । दोषनिवारणे हरिगु-
णगानमेव साधनमिति । निवृत्ते पुनर्दोषे स्वयमेवायास्यतीति तदागमनकाङ्क्षया जगुः ॥ ४४ ॥

श्रीकृष्णगोपिकास्तत्र द्विविधा नवधा गुणैः ।

समुदायेन भिन्ना वा गतगर्वा असाधनाः ॥ १ ॥

हरेर्गानं प्रियं मत्वा जीवनार्थमपि प्रियाः ।

स्वसंदेहात्तु मिलिता जगुर्नानाविधैर्गुणैः ॥ २ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीमद्वल्कलभट्टात्मजश्रीमद्वल्कलभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे सप्तविंशाध्यायविवरणम् ॥ २७ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अष्टाविंशे हरेर्गानं स्वभावादपराधतः ।
 कृतावज्ञा गोपिका हि स्तोत्रं चकुरितीर्यते ॥ १ ॥
 एकोनविंशतिविधा गोप्यः स्वस्याधिकारतः ।
 एकोनविंशतिविधां स्तुतिं चकुर्हरेः प्रियाम् ॥ २ ॥
 राजसी तामसी चैव सात्त्विकी निर्गुणा तथा ।
 एवं चतुर्विधा गोप्यः पतिमन्यो निरूपिताः ॥ ३ ॥
 तथैवानन्यपूर्वाश्च प्रार्थनामाहुरुत्तमाम् ।
 गुणातीताः सात्त्विकीश्च तामसी राजसीस्तथा ॥ ४ ॥
 कृष्णभावनया सिद्धा विशेषेणाह ताः शुक्रः ।
 अनन्यपूर्विका एव पुनस्त्रिस्रो मुदा जगुः ॥ ५ ॥
 सात्त्विकी तामसी चैव राजसी चेति विश्रुताः ।
 सपूर्वाश्च ततस्त्रिस्तः तामसी राजसी परा ॥ ६ ॥
 पुनस्ता एव त्रिविधा अटतीत्यादिभिस्त्रिभिः ।
 राजसी तामसी चैव सात्त्विकीति विभेदतः ॥ ७ ॥
 अनन्यपूर्वा द्विविधा राजसी सात्त्विकी तथा ।
 तमसा तामसी तत्र नास्तीत्येकोनविंशतिः ॥ ८ ॥
 अथवा प्रार्थनाद्यायाः सप्तान्ते द्विविधा पुनः ।
 चतुर्थ्यस्तु समास्तत्र तत्र एकोनविंशतिः ॥ ९ ॥
 तच्चद्वाक्यानुसारेण तासां भावो निरूप्यते ।
 अन्यथाऽनेकता स्तोत्रे प्रकारैर्नोपपृज्यते ॥ १० ॥

श्रीविठ्ठलरायामजश्रीवह्मकृतलेख ।

अष्टाविंशोऽध्याये । कारिकासु । इतीर्यत इति । इतिहेतोस्तत्स्तोत्रमष्टाविंशे
 ईर्यते इत्यन्वयः । राजसीति । अत्र सत्त्वादिक्मो न पिवक्षित इति ज्ञेयम् । अथवेति ।
 टिप्पण्युक्ताः सप्त अन्ते द्विविधाश्च । एवं नवश्लोकाः कुमारिकाप्रार्थनाया इत्यर्थः ।
 पुनरप्येवम् । प्रौढाप्रार्थनाया अपि नव श्लोका इत्यर्थः । अन्तिमस्तु गुणातीताप्रार्थनायाः ।
 तास्तु कुमारिकासु प्रौढासु च समाः । अत एकधैवोक्ता इति शेषः ।

तत्र प्रथमं राजस्यः काश्चन गोप्य आहुः जयतीति ।

श्रीगोप्य ऊचुः ।

जयति तेऽधिकं जन्मना ब्रजः श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र हि ।

दयित दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ॥ १ ॥

मङ्गलार्थोऽत्र जयशब्दः । यथा फलं साधयेत्स्तोत्रम्, तथा निर्विघ्नार्थः । अन्यथा क्रियामादौ न प्रयुज्यात् । त्वदवतारेण ब्रजः सर्वोऽपि कृतार्थः । वयमेव परमकृतार्था एवेति । यथा वयमपि कृतार्था भवामः, तथा यत्नः कर्तव्य इति वक्तुं ब्रजस्य तवावतारेण सर्वोत्कर्षो जात इत्याहुः । ते जन्मना ब्रजः अधिकं जयतीति । सर्वोत्कर्षेण स्थितिः जयः, अधिकजयो वैकुण्ठादप्युत्कर्षः । न हि वैकुण्ठे भगवानेवंविधां लीलां करोति । यद्यपि मथुरायां जन्म जातम्, तथापि तेन जन्मना न मथुरा सर्वोत्कर्षेण स्थिता, किन्तु ब्रज एव । ननु भगवज्जन्मनः सर्वोत्कर्षहेतुत्वं न लोके प्रसिद्धम्, अनन्यत्वेनैकत्वात्, अतस्तादृश उत्कर्षहेतुर्वक्तव्यः, यो लोके प्रसिद्ध इति चेत्, तत्राह श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र हीति । अत्र ब्रज इन्दिरा सर्वदा श्रयते । हीनभावेनाश्रयं कुरुते । वैकुण्ठे तु सैव नियता भार्येति न तस्याः सर्वदा श्रयणं कर्तव्यं भवति । इह तु तादृश्यो वयम-
नेका इति तस्याः स्वास्थ्याभावात् कदा वा ममावसरो भविष्यतीति निरन्तरं सेवते । अतो लक्ष्मीस्थित्या लोका उत्कर्षं मन्यन्ते । सा पुनर्लक्ष्मीः गोकुलाश्रया जाता । हि युक्तश्चायमर्थः । पतिव्रता हि सा । यत्र पतिः स्वयमन्याधीनतया तिष्ठति, भक्तेषु कृपां ख्यापयितुम्, तदुक्तमुल्लखलप्रकरणे, तत्र तद्भार्या सुतरामेवाश्रयत इति किमाश्चर्यम् । तव जन्मना ब्रजस्य सर्वोत्कर्षः सर्वजनीनः । अतस्तव रमणे न कापि न्यूनता, न वा लक्ष्म्या मनसि विपादः, अङ्गीकृतत्वात् । अतः कारणादस्मदर्थमागतेन त्वया दृश्यतामिदं गोकुलमेकदा द्रष्टव्यम् । वाक्यार्थो वा कर्माग्निं वक्ष्यमाणः । तावकास्त्वयि धृतासवः दिक्षु त्वां विचिन्वत इति दृश्यताम् । एतादृशोऽर्थोऽनुचित इति अनुचितप्रदर्शनेन बोधयन्ति । लोका हि ब्रह्मादयः त्वमवतीर्णो ब्रजे वर्तस इति निश्चित्य समायान्ति । ब्रजस्थाः पुनरस्म-
दादयः दिक्षु विचिन्वन्ति । इयं महत्यनौचिती । ननु ब्रजस्थानां भक्तिर्नास्ति, अन्यथा

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

जयतीत्यत्र । मङ्गलार्थ इति । मङ्गलप्रयोजनक इत्यर्थः । मङ्गलसाधनं च प्रतिबन्धनिवर्तनेनेत्याहुः यथेति । निर्विघ्नार्थ इति । विघ्नानामभावो निर्विघ्नम्, तत्प्रयो-
जनक इत्यर्थः । 'अर्थोऽभिधेये'ति कोशात् ।

१. आपना जन्मयी ब्रजनो वैकुण्ठ वरता पण अधिक उत्कर्षं थयो छे. लक्ष्मी पण अहीज निरंतर आश्रय छे हे प्रिय, (आवे समये) आपना जन आपने माटेज प्राण धारण करनारां आपमे दिशां-
ओमां बोधे छे, ते कुओ, (अने एकवार दर्शन आरो) .

विरहे त्रियेयन्, अतः अमक्ता न पश्यन्तीति युक्तं इति चेत्, तत्राहुः त्वयि धृतासव इति । त्वदर्थमेव धृता असवः प्राणा यैः । यदैव त्वदनुपयोगं ज्ञास्यन्ति, तदैव त्यक्ष्यन्तीति भावः । अत एव त्वां विचिन्वते, प्राणानाश्वासयितुम् । अल्पविलम्बेऽपि प्राणा गमिष्यन्तीति । अन्यथा व्रजे गच्छेयुः, प्रातस्त्वमेवायास्यतीति अन्वेषणं व्यर्थमेव स्यात् । दिक्षु त्वदीयाः त्वयि सतीति महद्दैन्यम् । अत एकवारं त्वदीयाः पश्येति प्रार्थना । एवमेकया दर्शनं प्रार्थितम् । दयितेति सम्बोधनात् भर्त्रदर्शनेन स्त्रीणां जीवनं न युक्तमिति निरूपितम् । यद्यपि भगवाँश्चेत् पश्येत्, तदा न कोऽपि पुरुषार्थः सिध्येत् । तथापि दैन्यं दृष्ट्वा आत्मानमपि प्रदर्शयेदिति तथा प्रार्थना ॥ १ ॥

एवं स्वदैन्यानौचित्यादिनिरूपणेन तस्या राजसत्त्वं निरूपितम् । तामसी तु वधाभावं प्रार्थयितुमदर्शनस्य वधसाधकत्वमाह शरदुदाशय इति ।

शरदुदाशये साधुजातस्तत्सरसिजोदरश्रीमुपा दृशा ।

सुरतनाथ ते शुल्कदासिका वरद निव्रतो नेह किं वधः ॥ २ ॥

शरत्कालीनो योऽयमुदाशयः पुष्करिणी, तत्र साधु सम्यक् प्रकारेण जातं यत्तारसिजं कमलं, तदन्तर्वर्तिनी या श्रीः, तामपि मुष्णातीति तादृशया दृशा दृष्ट्या, हे वरद, यो निहन्ति तस्य किं वधो न, अपि तु वधदोषो भवत्येव । येनैव साधनेन परस्य प्राणा गच्छन्ति, तत्सम्पादनसाधको घातकः दोषभागभवति । अनेन भगवद्दृष्टिः सर्वघातुका निरूपिता । 'आयुर्मनासि च दृशा सह ओज आर्च्छ' इति वाक्यात् । तथास्मानपि प्रायेण क्रूरदृष्ट्या पश्यसि । अन्यथा कथं प्राणवाधा स्यात् । रूपं त्वानन्दमयमिति तद्दृष्टौ तदेव जीवयेत् । अतस्तदभावात् केवलं घातयसेव । किञ्च, न वयं वधार्हाः, यतो

श्रीविठ्ठलरायाभजेश्रीवह्मभक्तलेखः ।

शरदित्यस्याभासे । अदर्शनस्येति । अदृशेतिपक्षमाश्रित्यैवमुक्तम् । ध्यास्याने वधपदस्य हननार्थकत्वे निव्रतो वधो नेति कथनं न सम्भवतीति वधपदस्यार्थान्तरमाहुः वधदोष इति । वध्यतेऽस्मै प्रयोजनायेति कुन्मात्रस्य बाहुल्यपक्षेण पचाधच् । वधफलमित्यर्थः । सम्पादनसाधक इति । सम्पाद्यतेऽनेनेति सम्पादनं साधनम्, तत्साधक इत्यर्थः । प्रकृते दृष्टिर्माणसाधनं तत्साधको भगवानित्यर्थः । अनेनेति । अग्रिमवाक्यात् सर्वघातुकी भगवद्दृष्टिर्दृशा वधकधनेनात्र निरूपितेत्यर्थः । स्वयमस्मान् पश्यसि स्वात्मानं च न प्रदर्शयसीत्याहुः रूपं त्विति । घातयसीति । दृष्टिः प्रयोज्यकर्त्रीति ज्ञेयम् । हननं दोषहेतुरित्युक्तम् । अनुचितं च भवतीत्याहुः किञ्चेति । निषीतं च भवतीत्याहुः

२. हे सुरतनाथ ! शरदः ऋतु समयना परोवरना सुंदर रीति उत्तम वधका कमलना उदरमां रहेडी सङ्गोने दरण करनार दृष्टिओ आप धमने शुल्कदारी दाद्योगोने अमया भग्नेदाद्योगोने मारो छो, वे हे वरदान देनार, छं घात न कहेणाय !

दासिकाः, कुत्सिता दास्यः । न हि स्त्रियः अप्रयोजिकाश्च हन्यन्ते । किञ्च, वयं शुल्के-
दासिकाः, त्वं च सुरतनाथः । सर्वपुरुषार्थसाधकत्वेन तव सम्बोधनानि यथाधिकारं निय-
तानि । यथा धर्ममार्गे, हे धर्मपालक, हे ब्रह्मण्य, हे यज्ञेश्वरत्यादीनि । अर्थे, हे लक्ष्मीपते,
सर्वसिद्धिदेत्यादीनि । तथा मोक्षे, हे मुकुन्द, हे योगेश्वर, हे ज्ञाननिधे इत्यादीनि धर्मा-
र्थमोक्षार्थिभिरुच्यन्ते । एवमस्माभिरपि सुरतनाथेत्युच्यते । सुरतं सम्भोगः जगति यावा
नस्ति तस्य भवान् नाथः । त्वदाज्ञाव्यतिरेकेण सुरतं जगति न प्रवर्तते । अतो ब्रह्मणा
कामेन वा लोके सुरतप्रवृत्त्यर्थं वयं शुल्करूपा दासिका दत्ताः । शुल्कं मार्गनिर्वाहकं
द्रव्यं प्रतिबन्धनिवर्तकम् । सुरतं चेत् भगवत्सेव निरुद्धं तिष्ठेत्, तदा लोके रसो न
भविष्यतीत्यस्माद्वारा त्वत्तः तल्लोके प्रसृतं भवत्विति वयमागताः । तत् कार्यं दूरत एव
स्थितम्, प्रत्युतास्मान्मारयसि । एवं सति सर्वमेव कामशास्त्रं व्यर्थं स्यात् । तृतीयः
पुरुषार्थश्च न भवेत् । अतः सर्वथा यदर्थं वयं प्रेषितास्तत्कर्तव्यम् । अथवा । यदा
कदाचित्कर्तव्यम्, इदानीं जीवयितव्या रूपप्राकट्येन । दृशो मारकत्वमुपपादयन्ति
श्रीमुपेति । यस्तु चोरो भवति, स घातकोपि भवति । यथा यथा चौर्यं नैपुण्यम्, तथा
तथा घातकत्वम् । तदर्थमाहुः उदरश्रीमुपेति । तत्रापि ये दुर्गजाताः, ते अतिनिपुणाः ।
तत्रापि जलदुर्गजाः । तत्सरसिजम् । तत्रापि ते दुर्ग एव तिष्ठन्ति । तत्रापि ते साधुजाताः
प्रभवः । तत्रापि प्रकाशवति काले शीताद्युपद्रवरहिते । एवं देशकालस्वरूपादिभिः अश-
क्यचौर्यादपि पुरुषात् तदुदरवर्तिसर्वस्वनेता अन्तःस्थितप्राणान् साधारणगोपिकादीनां
नेष्यतीति किमाश्चर्यम् । चौर्यं हि क्रियते चलिष्ठेनापकीर्त्यभावाय । तदत्र तु न भविष्य-

श्रीविठ्ठलरायणमजश्रीबलभक्तलेखः ।

पुनः किञ्चेति । जगतीति । भक्तेष्वित्यर्थः । नाथत्वं विवृण्वन्तो लौकिके जगति
तादृशसुरताप्रवृत्तौ हेतुमाहुः त्वदाज्ञाव्यतिरेकेणेति । आज्ञाऽभावाल्लौकिके जगति न
प्रवर्तते, अतस्त्वमेव नाथ इत्यर्थः । अत इति । नाथत्वेन प्रवर्तकत्वादित्यर्थः । प्रवर्तको हि
प्रतिबन्धनिवृत्तौ सत्यां प्रवर्तयत्येवेत्यर्थः । कामेन वेति । भगवत्स्थितेन रिरंसारूपेण
भावेनेति ज्ञेयम् । लोके इति । भगवदीये इत्यर्थः । 'तद्वारा पुरुषे भवे'दिति पूर्वोक्तमनु-
सन्धेयम् । दत्ता इति । प्रकटीकृता इत्यर्थः । कामपक्षे आकार्यं भगवते समर्पिता
इत्यर्थः । सुरतं चेदिति । पूर्वोक्तसुरतसम्पाद्यं सुष्ठु रतमित्यर्थः । कामशास्त्रं व्यर्थ-
मिति । भगवल्लीलाप्रतिपादकत्वेन सफलत्वं वक्ष्यते । लीलाप्राकट्याभावे लौकिकप्रति-
पादकत्वेन शास्त्रवैयर्थ्यं स्यात् । किञ्च । लौकिकपरत्वे तत्प्रतिपाद्यस्य कामस्य पातहेतु-
त्वमेव स्यात्, न तु पुरुषार्थत्वमिति पुरुषार्थत्रयमेव सादित्याहुः तृतीय इति । तत्रापी-
त्यारभ्य रहिते इत्यन्तेन सरसिजस्वरूपमुक्तम् । न तु यौगिकोर्थः । तदत्र त्विति ।

तीत्युक्तं किं वधः न इति । अथवा । अदृशा अदर्शनेन दर्शनमदत्त्वा निघ्नतः किं वधो न । सुरतार्थभागताः, तद्वत् दूरे, अन्तरा मरणमुपस्थितम् । तथा सति सुरतस्याप्रकटितत्वात् नाथत्वमपि न स्यात् । न हि योगी अथनिर्माणसमर्थोऽप्यश्वपतिरुच्यते । प्रकटयति चेत्, तदा तथा । किञ्च, अस्मद्वेषे किमाश्रयम् । तदादर्शने लक्ष्मीरपि न तिष्ठेत् । तदाहुः श्रीमुपेति । उदरस्थिता श्रीश्वेद वहिरानीता, तदैव म्रियते, अपुष्टत्वात् आमगर्भवत् । यद्यपि तस्याः जीवने कालद्रव्यदेशवस्तुनि बहून्येव सन्ति, तथापि त्वददर्शने न जीवति, तथा वयमपि । किञ्च । त्वं सर्वेषां वरान् प्रयच्छसि, अस्मांस्तु मारयिष्यसीति महदाश्रयम् । वरदाता हि प्रत्यक्षो भवति । अथवा । ते वयममूल्यदासिकाः, धर्मदासिकाः । अतो न हन्तव्याः । एवमनेकविधकौर्यभावनया काश्चिद्भगवन्तं उपालभन्ते ।

अन्तःस्थितो रसः पुष्टो बहिश्चेन्न विनिर्गतः ।

तदा पूर्णो नैव भवेदिति वाग्निर्गमस्तथा ॥ १ ॥ २ ॥

अन्याः पुनः कोमलाः बहुधा त्वया रक्षिताः, इदानीमपि पालयेत्याहुः विपजलाप्ययादिति ।

विपजलाप्ययाद्यालराक्षसात् वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् ।

वृषमयात्मजाद्विश्वतो भयादृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः ॥ ३ ॥

विपजलं कालीयहृदजलम्, तत्पीत्वा सर्व एव धालकाः गावश्च मृताः, ते पुनर्जीविताः । व्यालाः सर्पाः कालियसुदर्शनादयः, राक्षसाः तृणावर्तादयः, तेषामेकवद्भावः । तस्मादपि रक्षिताः । वर्षमारुतादिन्द्रकृतात् । तत्रैव वैद्युतानि अनलो द्वाग्निश्च, तयोर्न्येकवद्भावः । वृषो योऽयं मयात्मजः व्योमासुरः, तस्मादपि रक्षिताः । न तासां भूतभविष्यद्विषयकपदार्थज्ञाननिर्वन्धोऽस्ति, सर्वज्ञत्वात् । किम्यदुना विश्वत एव भयात् । पालने हेतुः ऋपभेति । भर्ता हि पालयत्येव । अतः सर्वदा पालक इति इदानीमपि पालयेत्यर्थः । ते च मारका चाह्वाः, इदानीन्तनस्त्वान्तर इति सर्वथा पालनीयाः ॥ ३ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवह्मभक्तलेखः ।

अपयशस्तु न भविष्यति, परं वधदोषो भवत्येवेत्यर्थः । दर्शनस्यैतज्जीवनसम्पादकत्वाददर्शनस्य वधसाधकत्वमित्याहुः दर्शनमदत्त्वेति । तथा च कारणाभावे कार्याभाव इति न्यायेनादर्शनस्य स्ववधसाधकत्वमुक्तम् । कैमुत्येनापि साधयन्तीत्याहुः किञ्चेति । अस्मिन् पक्षे श्रीमुपेत्यत्र मोषः प्राणहरणम् । श्रियाः पोषो भगवद्दृष्ट्यैव भवतीत्याशयेनाहुः अपुष्टत्वादिति । शुल्कपदे नजप्रक्षेपेण पक्षान्तरमाहुः अथवेति । पूर्णो नैवेति वाह्याशेऽपूर्ण एव सादित्यर्थः ।

विपजलेत्यत्र । ऋषभपदतात्पर्यमाहुः ते चेति । ऋषभो हि अन्तर्बहिःपालकः,

२. हे ऋषभ, कालीयनागना विपरी इति जल पीवामी वयला मृत्युधी, कालीय, सुदर्शन कोरे संपोधी, तृणावर्त कोरे राक्षसी, इन्द्रे कोरेली वर्षा तथा चापुधी, विजली अने अग्निधी, व्योमासुरधी, सर्व प्रकारना भयधी, आपे हमारां सर्वदा रक्षण कर्युं छे. (माटे हमणा पण रक्षण करो).

अन्याः पुनः भगवतो महानुभावत्वं ज्ञात्वा तस्य स्वरूपं कीर्तयन्ति । ततश्च ज्ञानिन्यो यथा मोक्षं प्रयच्छति, तथास्मभ्यमपि अस्मदुचितं मोक्षं दास्यतीति, तं स्तुवन्ति न खल्विति ।

न खलु गोपिकानन्दनो भवानखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।

विखनसार्थितो विश्वगुप्तये सख उदेयिवान्सात्त्वतां कुले ॥ ४ ॥

भगवतो नन्दसूनुत्वे सर्वे उपालम्भा युक्ता भवन्ति । तदेव नास्ति इति सर्वम-
युक्तमुपालम्भनम् । खल्विति निश्चये । नात्र तिरोहितमिव । गोपिकायाः यशोदाया
नन्दनः पुत्र इति न । तथा सति यथा तया स्वाधीनः कृतः, ज्ञातो वा, तथा गोपिकानामपि
भवेत् । गोकुलस्वामिपुत्रत्वात् । तुल्यतायामेव हि विद्यायोनिसम्बन्धः । किञ्च, न केवलं
भवान् वैकुण्ठाधिपतिः पुरुषोत्तमः, किन्तु अखिलदेहिनां सर्वपापमेवास्मदादीनामन्तरात्मानं
अन्तःकरणं पश्यतीति । यद्यस्मद्भूदये तादृशं तापं पश्येत्, तदा प्रसन्न एव भवेत् । अतो
नास्मिन्वक्तव्यं किञ्चित् । किञ्च, आगतश्चास्मदादीनां परिपालनार्थमेव । यदि जानीयात् एता
नश्यन्तीति, तदा परिपालयेत् । रक्षणार्थं च प्रार्थित एव, न तु खेच्छया समागतः, तदाह
विखनसार्थित इति । विखना ब्रह्मा, विशेषेण खनतीति सर्वथा वेदार्थविचारकः ।
अत एव वैखानसं मतं ब्रह्मणा कृतं भगवद्भजनप्रतिपादकम्, तेनैव मार्गेण पूजां भगवान्

श्रीविठ्ठलरायारमणधीबलभक्तलेखः ।

‘स वै पति’रिति वाक्यात् । अतः सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वादान्तरस्य च वलिष्ठत्वात् सर्वथा
पालनीया इत्यर्थः ।

न खल्वित्यत्र । भगवतो नन्दगृहे प्रादुर्भावस्य व्युत्पादितत्वादत्र तदभावक-
यनस्य तात्पर्यमाहुः नन्दसूनुत्वे इति । यथा मथुरायां वसुदेवादेवक्यामागत्य प्रादुर्भावः,
तथात्र नन्दाद्यशोदायां जागमनम्, किन्तु गर्भे मायाया एव स्थितिः, भगवांस्तु तावत्पर्यन्तं
भक्तहृदये स्थितः, ततः प्राकट्यसमये मायावृत्तः सन् प्रादुर्भूतः, ततो लीलार्थमुभयत्र पुत्र-
त्वबुद्धेः स्थापनाद्व्यस्ततया तत्तत्सूनुत्वमस्त्येव । किन्त्वन्यवन्नन्दाद्यशोदायामागत्यमावा-
न्नन्दसूनुत्वविशिष्टशोदासूनुत्वं नास्ति । तथा च गोपिकानन्दनपदस्य नन्दसूनुत्ववि-
शिष्टगोपिकानन्दनत्वमर्थः । नन्दसूनुः सन् गोपिकानन्दनो नेत्यर्थः । व्यस्ततया च
तत्तत्सूनुत्वमस्तीत्याभासोक्तं महानुभावत्वं समर्थितम् । लोके पितृत्वविशिष्टमातृपुत्रत्वस्य
दृष्टत्वाद्वापि तथा प्राप्या तन्निषेधः । तथा च लोकन्यायेन ज्ञातं गोपिकानन्दनत्वं नेत्यर्थः ।
एवमेवाजननीत्यादिनञ्प्रश्नेष्यर्थो ज्ञेयः । टीकायां नन्दसूनुत्वे इत्यस्य नन्दसूनुत्वविशि-
ष्टशोदासूनुत्वे इत्यर्थः । तथा सतीति । लोकरीत्या सम्बन्धे सतीत्यर्थः । यशोदायास्तु
भक्तवश्यताशोधनार्थं वशो जात इति भावः ।

४. हे सखे ! आप काई वस्तुतः यशोदानन्दन नयी, पण सर्व देहीओना अंतःकरणना द्रष्टा छो.
ब्रह्मानी प्रापेनापी विश्वनी रक्षाने माटे यादवकुलमां उदय पाव्या छो.

गृह्णातीति वेङ्कटादौ तथैव पूजा । अतः सर्वेषां पूजामपि ग्रहीतुं व्रजणां प्रार्थितो विश्वगु-
प्तये इति मुख्यं प्रयोजनम् । एवमन्तरात्मत्वात् सर्वेषामेव जीवानां भवान् सखा । तादृशः
लोके सख्यं प्रकटयितुं सात्त्वतां यादवानां वैष्णवानां वा कुले उदेयिवान्, प्रादुर्भूतः ।
अत एतदर्थमेवागतः । पूर्वमपि सखा यथेच्छमेव प्रेरयसि, आगतस्य पुनर्विशेषो वक्तव्यः । स
चात्मनिवेदनरूपो भवति । अतो वयं किं विज्ञापयामः । यथोचितमेव कर्तव्यमिति भावः ।

अन्याः पुनः सात्त्विकसात्विक्यः राजसप्रधानान्यो विशिष्टाः, अप्रार्थितं च भगवान्
न दास्यतीति भगवत्करस्य स्वशिरःसंबन्धं प्रार्थयन्ति विरचिताभयमिति ।

विरचिताभयं घृष्टिणधुर्य ते शरणमीयुषां संसृतेर्भयात् ।

करसरोरुहं कान्त कामदं शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहम् ॥ ५ ॥

हे स्वामिन्, हृदयं स्फुटति । अतः यथा सर्वाङ्गे आप्यायनं भवति, तथा शिरसि
करसरोरुहं धेहि । शीतलं हि कमलं भवति । तत्रापि सरसि जातम् । तत्रापि कर एव
सरःस्थानं सरसिजस्थानं च । अत उद्धरणादिना न रसालतापगमः । कान्तेति संबोधनम् ।
प्रयमतः शिरसि हस्तस्थापनेन स्वाधीनीकरणं घोषितम् । किञ्च, न केवलं हस्तस्थापमेव
दूरीकरोति, किन्तु कामदं च । अगिलपितं कामं प्रयच्छति । ननु भगवान् पुरुषोत्तमः,
योगिष्येयः, कथं स्त्रीणां स्पर्शं करिष्यति इति चेत्, तत्राह श्रीकरग्रहमिति । श्रियाः
करस्य ग्रहो ग्रहणं येन । अतो भगवान् गृह्यस्य इति । यत्र लक्ष्म्या हस्तं गृह्णाति,
तत्रास्मच्छिरोग्रहणे किं भविष्यतीति भावः । ननु लक्ष्मीर्विवाहितेति विधियज्ञात् तस्या
हस्तग्रहणम्, भवतीनां ग्रहणे को हेतुरिति चेत्, तत्राहुः संसृतेर्भयात् शरणमीयुषां
विरचिताभयमिति । यथा विधिविवाहे, तथैव शरणागतपालनेऽपि । विवाहापेक्षया

शरणागतक्षा महती । स साधारणधर्मः, अयमीश्वरधर्म इति । नन्वयं, निषिद्धः प्रकार इति कथं पालनमिति चेत्, तत्राहुः हे वृष्णिधुर्यंति । वृष्णिहिं यदुवंशोद्भवः बहुश्रीकः बहुवंशकर्ता । तद्वंशेऽपि भवान् धुर्यः श्रेष्ठः । तत्रापि स्त्रियः संसारभयात् समागताः । न हि संसारः स्वभावत एव दुष्टः, किन्त्वसद्यदुःखहेतुरिति । तथा वयमपि महत् दुःखं प्राप्नुम इति दृष्टादृष्टद्वारा भवांस्तन्निवर्तक इति । अनेनैव निर्भयतापि सूचिता । अतः कान्तसम्यो-
धनात् भवानेव भर्ता । अतः स्त्रीणां व्रतमनुस्मरन् वान्छितं कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

ततः तामसी किञ्चिद्वैलक्षणेन धाष्ट्येन तमेवार्थं प्रार्थयति व्रजजनार्तिहन्ति ।

व्रजजनार्तिहन् वीर योपितां निजजनस्यध्वंसनस्मित ।

भज सखे भवत्किंकरीः स्म नो जलरुहाननं चारु दर्शय ॥ ६ ॥

हे भगवन्, एता वक्तुं न जानन्ति । मया तु निर्धारितमुच्यते । हे सखे इति अप्रतार-
णार्थं संबोधनम् । नः अस्मान् भजेति हितोपदेशः । ननु कथमेवं धाष्ट्यं निषिद्धं च
बोध्यते, तत्राहुः भवत्किंकरीरिति । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति हि तव प्रतिज्ञा । अतो
यथा किंकरी यय भवन्त भजामः, तथा भवानपि भजतु । किंकरीत्वं तव प्रतिज्ञा च
प्रसिद्धेत्याहुः स्मेति । न केवलमस्मद्भजने तव सैवैका प्रतिज्ञा हेतुः, किन्तु अन्येऽपि
हेतवः सन्ति । प्रथमं अवतारप्रयोजनम् । व्रजजनार्तिहन्ति । व्रजजनानां आर्तिं हन्तीति
तथा । नातः परमन्या आर्तिरस्ति । सामान्यप्रयोजनमेतत् । विशेषप्रयोजनमाहुः योपितां
वीरेति । कृष्णो भगवान् । वीरैर्हि शूरा निराकरणीयाः, अन्यगतकामादयः । तत्र
मुख्यः कामः । स च बहुविधः । अन्तर्बहिःपदार्थेन पूर्णेन पूरयित्वाश्रयाभावाच्चिवार-

श्रीविह्वलरायारमजध्रीचक्षुभक्तलेख ।

न्तरमाहुः किञ्चेति । तत्रापि स्त्रिय इति । वृष्णिधुर्यत्वात् स्त्रिय एव पालनीयाः, तत्रापि
संसारमिता इत्यर्थः । एतासां संसाराभावादेव तत्कथनमप्रयोजनकमित्याशङ्काहुः न हीति ।
दुःखहेतुनिवर्तनस्वभावत्वादस्माकमपि दुःखहेतुनिवर्तनीय इत्यर्थः । अनेनैवेति । अन्य-
स्याभयसम्पादनकथनेन स्वस्यापि निर्भयता सूचितेत्यर्थः । अतः कान्तेति । अन्यस्याभय-
सम्पादनात्तेन स्वस्य चाभयसूचनात् 'स वै पतिः सा'दित्यत्रोक्तं पतित्वं सिद्धमित्यर्थः ।
स्त्रीणां व्रतमिति । स्त्रीणां सम्बन्धि व्रतम् । ताः पालनीया एवेत्याकारकं नियमित्यर्थः ।

व्रजजनार्तिहन्ति । योपितां वीरः स्वानन्ददातेत्यर्थः । व्युत्पादयन्ति कृष्ण
इति । वीरैरिति । दानवीरैरित्यर्थः । अन्यगतेति । दातारो बहुदानिनान्यस्याभिलाषां
निवर्तयन्तीत्यर्थः । मुख्यः काम इति । अन्नादिकामापेक्षया कामशास्त्रसिद्धः कामो
मुख्य इत्यर्थः । अन्तर्बहिरिति । पूर्णेन पदार्थेन स्वरूपानन्देनान्तर्बहिः पूरयित्वेत्यर्थः ।

६. हे व्रजजननी आर्तिनो नाशकरनार, हे स्त्रीओना वीर, हे निजजनना-सेवकीना गवने मंदहास्ययी
द्वार करनार, हे सखे, भजे आपनी किंकरीओ छीए, तेमने आप भजे. आपना मनोहर मुखकमलना
दर्शन आपो. १. भजामिति पाठः सूचित ।

ળીયઃ । અત એવ લોકે દાતારઃ કીર્તિમન્તો ભવન્તિ વીરેભ્યઃ । અતો ભવાન્ મહાવીરઃ । અન્તઃસ્થિતેનાનન્દેન અતિદરિદ્રાણાં વ્રહ્માપિ પૂર્યિતુમશ્ન્યાનામિચ્છાપૂરકઃ । અયં ચાર્ય-સ્તવ સર્વજનીનઃ । અતઃ યોધિતાં વીરેતિ સમ્યોધનમ્ । ન હિ કૃષ્ણાદન્યો જગતિ કશ્ચિદેવં સમ્યોધનમર્હતિ, અપૂર્ણકામત્વાત્ । અતોઽવતારસામાન્યવિશેષપ્રયોજનાભ્યાં ચ નો મજ । નનુ સત્યમ્, તથાપિ ભવતીનામભિમાનદોષનિવૃત્ત્યર્થં મજનં ન ક્રિયતે इति चेत्, તત્રાહ નિજજનસ્મયધ્વંસનસ્મિતેતિ । નિજજનાઃ સેવકાઃ તેપાં સ્મયો ગર્વઃ, તસ્ય ધ્વંસનાર્થં સ્મિતં યસ્ય । નિજજનાનાં સ્મયદૂરીકરણાર્થં પરિત્યાગો નોપાયઃ, કિન્તુ તદર્થં સ્મિતમેવ કર્તવ્યમ્ । સ્મિતં હિ મન્દહાસઃ । ‘હાસો જનોન્માદકરી ચ માયા’ । તસ્યા મન્દત્વં મત્તેષ્વ-પ્રવર્તનમ્ । નહિ માયામોહવ્યતિરેકેણ કસ્યચિત્સ્મયો ભવતિ । અત એવ હાસ્યસંકોચ એવ સાધનમ્ । નિજજનાનામપિ ધર્મ એવ દુષ્ટઃ, ન તુ ધર્મી । અન્યથા નિજજનત્વમેવ ન સ્યાત્ । इत्यलौकिकोपायः । લૌકિકેઽપિ તવ હાસ્યેન તા અપિ આત્માનં તુલ્યં મન્યન્તે । યદા પુનર્હાસ્યે સંકોચઃ, તદૈવ તાસાં ગર્વાં નિવર્તેતે । કિન્ન, અભિમાનો હિ દોષઃ । સ તાવદેવ તિષ્ઠતિ, યાવત્તવ સ્મિતયુક્તમાનનં ન પશ્યતિ । નહિ કાચિતાદ્યશમપ્યાનનં દૃષ્ટ્વા સ્વાભિમાનં પાલયિતું શક્તા । નન્વેતલ્લોકે અપ્રસિદ્ધં સાધનત્વેનેતિ કથં જ્ઞાતું શક્યત ઇત્યાશંક્યાહુઃ જલરુહાનનં ચારુ દર્શયેતિ । જલરુહં કમલમ્, તત્સદ્યશમાનનમમૃત-સાવિ । નહ્યમૃતે પીતે કસ્યચિદોપસ્તિષ્ઠતીતિ સુક્તિઃ । સાધનત્વે ચેત્સંદેહઃ, એકવારં પ્રદર્શ્ય પશ્યેત્યર્થઃ । કિન્ન, અભિમાનો હિ મનોધર્મઃ, તવ આનનં તુ ચારુ મનોહરમ્ । નહિ ધર્મિણિ હતે ધર્મેત્તિષ્ઠતિ । સલ્યુઃ સલ્લિમજનં યુક્તમેવ ॥ ૬ ॥

રાજસી તુ તત ઉત્તમા તમેવાર્થં પ્રકારાન્તરેણ પ્રાર્થયતે પ્રણતદેહિનામિતિ ।

પ્રણતદેહિનાં પાપકર્પણં તૃણચરાનુગં શ્રીનિકેતનમ્ ।

પાપિપ્પણાર્પિતં તે પદામ્બુજં કૃણુ કુચેષુ નઃ કૃન્ધિ હૃચ્છયમ્ ॥ ૭ ॥

શ્રીવિઠ્ઠલરાયાત્મજશ્રીવલ્લભકૃતલેખઃ ।

વીરેભ્ય इति । વીરાન્તરેભ્યઃ સકાશાદાનવીરાઃ કીર્તિમન્ત इत्यर्थः । અત इति । દાન-વીરત્વાદિત્યર્થઃ । અયં ચાર્ય इति । અત્રાપિ સ્મેતિ પદં યોજનીયમિતિ માવઃ । અભિ-માનદોષેતિ । વયં સર્વતોધિકા इत्यभिमानरूपो दोषः स्मयः, તન્નિવૃત્ત્યર્થમિત્યર્થઃ । ધર્મ એવ દુષ્ટ इति । દોષો રસપ્રતિબન્ધકતા તદ્યુક્તઃ સ્મય इत्यर्थः । અભિમાનો હિ દોષ इति । રસપ્રાસૌ પ્રતિબન્ધક इत्यर्थः । નિજજનેત્યસ ક્રમેણ શાસ્ત્રીયપ્રકારેણ લૌકિકપ્રકારેણ રસમાર્ગીયપ્રકારેણ ચાર્યનયયુક્તમ્ ।

૭. આપણું ચરણારવિદ, જે પ્રણામ કરનારા દેહિઓના પાપનો નાશ કરનારા છે, જે તૃણચર ગાયોની પાછલ પાછલ લેમના હિતાર્થે જાય છે, જે સસ્ત્રીના વિવારાખ્ય છે, જે કાલ્પિયનાગરી કળોપર ધરેલું છે, જે અમારા કુચપર સ્થાપન કરો, અને હૃદયમાં ઘોરવદ સ્થિત કામને દ્યો.

ते पदाम्बुजं नः कुचेषु कृणु कृणुष्व । छान्दसो लोपः । स्थापय । तस्य प्रयोजनं
 कृन्धि हृच्छयमिति । हृदये चौरवत् स्थितं कामं कृन्धि । कुचेष्विति समुदायाभिप्रायेण
 बहुवचनम् । विरहेण भिन्नान् वा मन्यन्ते । शिरसि हस्तदानेन निकटे समानयनमुक्तम् ।
 ततो भजनेन संपन्ध उक्तः । अनेन विपरीतरस उच्यते, वधविशेषो वा तिर्यग्भेदः । एक-
 वचनात् । तावता हि हृदयस्थितः कामो गच्छति । स्त्रीणां समूहे लीलाशयने परितः
 स्थितानां तथा संपन्धो भवतीति वा । ननु कर्कशेषु स्त्रनेषु कथं कोमलचरणस्थापनमिति
 चेत्, तत्राहुः फणिकणार्पितमिति । नहि कालियफणात् मूरा अस्मत्तनाः । तत्र यथा
 चरणस्थापनं कृत्वा तदन्तर्गतो दोषो दूरीकृतः, एवमत्रापि कर्तव्यः । अम्बुजपदेन च
 प्रत्यक्षतट्टापहारकत्वम् । ननु तथापि स्त्रीणां वक्षसि चरणस्थापनममुक्तमिति चेत्, तत्राहुः
 श्रान्तिकेतनमिति । लक्ष्म्याः स्थानं तत् । लक्ष्मीः किञ्च तत्र स्पर्शमर्हति, अन्यासु कः
 संदेह इति । ननु भवत्यो मूढाः, कथं भवतीनां हितं कनर्व्यमिति चेत्, तत्राहुः तृणचरा-
 नुगमिति । तृणचरा गावः, तेषामप्यनुगं पश्चाद्गच्छन्ति तद्वितार्थम्, ते किं भगवता प्रेर्यमाणा
 इति तृणं परित्यज्यामृतं मद्ययन्ति । तेषां तृणमेवानृतम्, तथास्माकमपि काम एवामृतम् ।
 भगवान्ना परमरूपाढोः कथनार्थः धीयते । ननु भवतीनां जितेन्द्रियत्वापभावात् पाप-
 मज्ञि, तदपगमे पश्चात्तदं स्थापयिष्यामीति चेत्, तत्राहुः प्रणतदेहिनां पापकर्षण-
 मिति । ययं प्रकर्षेण ननाः, नास्माभिः प्रकारान्तरेण निवर्तयितुं शक्यते, किन्तु तत्र चर-
 णप्रगादादेव नमानां पापं गच्छति । तत्रापि देहिनः । प्रकर्षेण ननत्वेन धर्ममार्गादिप्रतिवाग
 उक्तः । देहाभिमानान्न रिषमानत्वान् न ज्ञानमिति । प्रननानां हि नाप्यपोगतिः । अन-
 त्तय पश्चेन तेषां पापनाशकम्, चिन्तितम्, रष्टम्, स्रष्टम्, आदितितं वा ॥ ७ ॥
 इममेवार्थं ततोऽप्युच्यता प्रकृतान्तरेण प्राग्ययने मधुरया गिरैति ।

मधुरया गिरा यन्नुषाफयया सुधमनोजया पुष्करेक्षण ।

विधिकरीरिमा यीर मुत्तमीरपरमीधुनाप्यापयन् नः ॥ ८ ॥

हस्तेन च स्वरूपेण पदा चोपकृतिर्मता ।

मुखेन चोपकारो हि कर्तव्य इति ता जगुः ॥ १ ॥

पूर्वोक्तमपि सर्वं हि यावत्स्पष्टं न भाषते ।

तावत्सरसतां याति न कदाचिदिति स्थितिः ॥ २ ॥

हे स्वामिन्, मधुरया गिरा मुखतीरिमा गोपीराप्याययस्व । मोहो हि मरणपूर्वा-
वस्थारूपः । तासामाप्यायने हेतुः विधिकरीरिति । आज्ञाकारिणीः सेवाकारिणीर्वा ।
असामर्थ्यं तु तव नास्तीत्याहुः हे वीरेति । शौर्यं हि आर्तानामार्तिनिराकरणार्थम् । इमा
इति प्रदर्शनेन क्षणमात्रविलम्बेन मरिष्यन्ति इति सूचितम् । ननु वाङ्मात्रेण कथं मोह-
निवृत्तिरिति चेत्, तत्राहुः मधुरयेति । मोहो हि मायारूपः । स भवस्वरूपेणैव निवर्तते
सच्चिदानन्दरूपेण । तत्र तव वाणी आनन्दरूपेत्याह मधुरयेति । मध्वसाधारणो रसः ।
तद्युक्ता मधुरा । वल्गु मनोहरं वाक्यं यत्र । वाक्यस्य मनोहरत्वं सत्यप्रियप्रतिपाद-
कत्वेन । अतः सद्रूपता निरूपिता । बुधानां मनोज्ञा आह्लादकारिणी । अनेन ज्ञानरूपा
निरूपिता । ते हि ज्ञानेनैव रता भवन्ति । मुखे नयने वर्तते इति तयोरपि ध्यापारं-
कृत्वैव वक्तव्यमित्याहुः पुष्करेक्षणेति । कमलवत् परतापापहारके ईक्षणे यस्य । किञ्च,
अधरसीधुना अधरामृतेन च आप्याययस्व । वक्तव्याः द्रष्टव्याः पाययितव्या इति । मूर्छि-
तानां हि मूर्छानिवारणार्थं महामग्नाः पठ्यन्ते, कमलादीनि च शीतलद्रव्याणि स्थाप्यन्ते ।
सर्वथा असाध्ये अमृतमपि पाय्यते । अतिगोप्यान् वा रसान् पाययन्ति । इयं तु मूर्छा
नाल्येन निवारयितुं शक्येति वीरेति सम्बोधनम् । अनेनान्तिमावस्था प्रदर्शिता । पूर्वप्रार्थि-
ताश्चार्थाः स्मारकत्वेनाधिकमूर्छाहेतवो जाताः ॥ ८ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवङ्गभक्तलेखः ।

मधुरयेत्यत्र । मतेत्यन्तेन श्लोकत्रयानुवाद उक्तः । एतच्छ्लोकार्थमाहुः मुनेनेति ।
लोमसितरसस्य तत्र विद्यमानत्वान्मुखोपकारो वक्तव्य एवेति हिशब्दः । इति हेतोः
जगुः, अस्मिन् श्लोके इति शेषः । तर्हि लोमप्रार्थनमेव वक्तव्यम्, न तु वाणीप्रार्थनमित्यत-
आहुः पूर्वोक्तमिति । यावन्न भाषते, मग्नानिति शेषः । तावत् पूर्वोक्तमपि सर्वं सरसतां
न याति । तूष्णीं रमणे रसो न भवतीति रसमर्यादासूचनाय स्थितिरित्युक्तम् । मोहनि-
वारणस्यावश्यकत्वमाहुः मोहो हीति । मय्यिति । तादृशो रसः प्रीतिः । तस्या आनन्द-
धर्मत्वात् तद्युक्त आनन्दो मधुर इत्यर्थः । पुष्करेक्षणपदतात्पर्यमाहुः द्रष्टव्या इति ।
अनेनेति । अमृतप्रार्थनेनेत्यर्थः ।

एवं पैदार्थचतुष्टयं संप्रार्थ्य तददाने स्वयमेव हेतुमाशङ्क्य परिहरन्ति तव कथेति ।
तव कथामृतं तसजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहम् ।

अवणमङ्गलं श्रीमदाततं भुवि गृणन्ति ते भूरिदा जनाः ॥ ९ ॥

નનુ સર્વમિદં પ્રાર્થિતં મક્તેભ્યો દેયમ્, નત્વમક્તેભ્યઃ । અમક્તત્વં ચ વિરહેડપિ
જીવનાદવસીયતે । મગવાંસ્તુ સર્વનિરપેક્ષઃ । ન તસ્ય ભવજીવનેન કાર્યમ્ । લક્ષ્મીસદશ્યો
યસ્ય કોટિશો દાસ્યઃ । ‘અતસ્ત્વયિ ધૃતાસવ’ इत्यप्यसंगतम् । તસ્માદ્ધ્યર્થમેવ પ્રાર્થનમિત્યા-
શંક્ય પરિહરતિ । નેદં જીવનમસત્કૃતિસાધ્યમ્, કિન્તુ તવ કથા વિરહેણ પ્રાણાનાં ગમને
પ્રતિબંધં કરોતિ । કથાયાઃ પુનઃ યથા તવ સામર્થ્યં તથા । સાપિ પહુણાત્મિકા મોક્ષદા-
યિની પરમાનન્દરૂપા ચ, તદાહુઃ । તવ કથા અમૃતમિવ । અમૃતં મગવદ્રસાત્મકમ્ ।
સર્વેષાં મરણાદિનિવર્તકં યદ્રૂપં તદમૃતશબ્દેનોચ્યતે । અતો મોક્ષદાતૃત્વં પરમાનન્દરૂપતા ચ
સિદ્ધા । ઇદાનીં પહુણાન્નિરૂપયન્તિ તસજીવનમિત્યાદિપદ્મિઃ પદૈઃ । તસ્યા યે સંસારે
તેષાં જીવનં યસ્માત્ । અમૃતં હિ તાપનિવર્તકં પ્રસિદ્ધમેવ । વૈરાગ્યં ચ મગવતો જ્ઞાનં વા
સર્વતાપનિવર્તકમ્ । યત્સંસ્કારયોગ્યં તત્ જ્ઞાનેન નશ્યતિ । યદયોગ્યં તત્પરિત્યાગેન ।
અત એવ સ્માર્તૈઃ સંસ્કારાશક્તૈઃ પરિત્યાગ એવ બોધ્યતે । અતો જ્ઞાનં વૈરાગ્યં ચ તાપનાશકે
મવતઃ । આપાતતસ્તાપનાશકત્વં જલાદાવપિ વર્તતે इति तदर्थमाह कविभिरीडितमिति ।
કવિમિઃ સર્વેરેવ શબ્દાર્થરસિકૈઃ જ્ઞાનિભિરીડિતં જ્ઞાનં વૈરાગ્યં વા । આપાતતઃ સ્ત્રીપુ તથા-
ત્વમસ્તીતિ તદ્વ્યાવૃત્ત્યર્થમાહુઃ કલ્મષાપાપહમિતિ । કલ્મષં પાપમપહન્તીતિ । ‘દૈશ્વર્યસ્ય સમગ્રસ્ય

श्रीविठ्ठलराधात्मजश्रीचतुर्महत्तदेतः ।

પ્રાર્થનચતુષ્ટયમિતિ । ‘હસ્તેન ચ સ્વરૂપેણ’તિ કારિકોક્તમિત્યર્થઃ । તવ
કથેત્યત્ર । પહુણાત્મિકેતિ । પહુણા આત્મનિ સ્વરૂપે યસ્યાઃ । તત્કાર્યકર્તૃ-
સ્વાત્ત્યુક્તેત્યર્થઃ । કથાયાઃ શબ્દરૂપાયાઃ તાપનિવર્તકત્વં કથમિત્યાશંક્ય વ્યુત્પાદયન્તિ
અમૃતં હીતિ । સંસારતાપયુક્તાનાં જીવનજનકં તત્તાપનિવર્તકમિત્યર્થઃ । મગવતો જ્ઞાન-
મિતિ । મગવદ્ધર્મરૂપં જ્ઞાનં તત્ક્રૂપયા જીવેપ્યાગતં સત્ તાપં નિવર્તયતિ । કથાપિ શ્રવણ-
દ્વારાન્તઃ પ્રવિષ્ઠા તથા કતોતીતિ માવઃ । તાપનિવૃત્તિશ્ચ સાંસારિકવિપયનાશેન મવતીતિ
વ્યવસ્યયા તન્નાશકત્વમાહુઃ યદિતિ । સંસ્કારયોગ્યં વાચારમ્ભણવિકારાહિત્યેન મશ્વત્વ-
પ્રકારકજ્ઞાનવિપયત્વયોગ્યમિત્યર્થઃ । તદ્વસ્તુ જ્ઞાનેન નશ્યતિ । જ્ઞાનિનં પ્રતિ નેશ્યતિ ।
તદનુમવવિપયત્વં વસ્તુત્વેન ન સમ્પદ્યતે । યચ ક્ર્યાદિકં વસ્તુ જ્ઞાનસ્યાપિ સ્વસંજ્ઞેન નાશકમ્ ।

૧. આગું કથાસ્ત અમૃત સંસારથી તપેજાઈ જીવન છે, (વૈરાગ્ય), શબ્દાર્થરસિક .જ્ઞાનીઓએ
કથાગું છે, (જાન), પાપનો નાશ કરનાર છે, (લીલે), ધવળને મંગલરૂપ છે, (યશ), મીઠુણ છે, (ધી),
પદૈઃ વ્યાસ છે, (દૈશ્વર્ય) જદાર મગવદ્ધર્મ વ્યાસારિ ધૃતીવર જેના ગુણગાન કરે છે.

૧. પ્રાર્થનચતુષ્ટયમિતિ લેખાગ્રાઃ પ્રમાણરૂપાગ મૂલે મિથેષિતઃ । ૨. પરિહરતીતિ માઠિ કથિ ।
૧. આત્મા શક્તિમિતિ પાઠ ।

धर्मस्ये'त्यपि कचित्पाठः । अलौकिकसाधकं च वीर्यं महत् तद्धर्मरूपमेव भवति । धर्म्यं च पुनः कल्मषनिवर्तकं भवति । पूर्वोक्तधर्मविशिष्टं च । कथायाश्च तथात्वं सर्वत्र प्रसिद्धम् । प्रायश्चित्तादीनामपि आपाततस्तथात्वमस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह श्रवणमङ्गलमिति । तद्गो-
मयादिलेपनात्मकमुपवासात्मकं च स्वरूपतोप्यमङ्गलम् । घोरात्मकत्वात् श्रवणेष्यमङ्गलम् । इदं तूदारचरितम्, श्रुतमेवानन्दं जनयतीत्यनुभवसिद्धत्वात् श्रवणमङ्गलम् । तेन कीर्तितुल्यता निरूपिता । पुत्रजन्मादिश्रवणस्यापि किञ्चिद्धर्मसाम्यात् श्रवणमङ्गलत्वमाशङ्क्य तद्व्यावृत्त्य-
र्थमाह श्रीमदिति । तद्धनव्ययसाधकम्, न तु धनसाधकम् । कथामृतं तु लक्ष्म्या अप्य-
पेक्षितत्वात् तद्युक्तं भवति । तेन श्रोतुर्वक्तुश्च तत्सिद्धिः । राज्यप्राप्तिश्रवणं तथा भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह आततमिति । आ सर्वतः ततं व्याप्तम् । राज्यादिकं तु परिच्छिन्नम् । भगवत ऐश्वर्यं तु न तथा । अन्तर्वह्निः सर्वेषां सर्वथा व्याप्तमिति । कथामृतं च पुनः सर्वलोकान् व्याप्य तिष्ठति, स्वसामर्थ्यं सर्वत्रैव सम्पादयति । तस्मात् स्वरूपतो धर्मतश्च भवत्सदृशी भवत्कथेति तथा कृत्वा जीवनम्, न तु स्वतः । अनेनोत्कर्षोप्युक्तः । त्वं कदाचिन्मारयस्यपि, कथामृतं तस्मिन्नपि काले जीवयतीति । भगवान् स्वतन्त्रः, कथामृतं परतन्त्रमित्येतावान् विशेषः । त्वं च अवतारे ब्रह्मादिभिः प्रार्थित आगच्छसि, आगतोऽपि तिरोभवसि । कथा तु समागता न तिरोभवति । अत एव तादृशं कथामृतं ये भुवि गृणन्ति, त एव भूरिदाः बह्वर्थदातारः । य इति प्रसिद्धाः व्यासादयः । भूरिदाश्च ते अजनाश्च । ते केवलं भगवद्रूपाः । जननादिदोषरहिता वा । परं विरलममृतं केवलं मरणोपस्थितौ तन्नि-
वर्तकमेवेति, न तु संभूयैकत्र रसजनकम् । रसपिण्डयोरिव तव कथायाश्च विशेषः । अन्यथा कथार्थमेव यत्नः कृतः स्यात् । परं विरहे मरणनिवर्तकत्वेन तदुपयोग इति भग-
वत्त्वेन स्तुयते । अतस्तैर्भगवत्कथाकथकैः बहु दत्तमिति तद्वशात् जीवनम् । एतत्सा-
त्त्विक्याः ॥ ९ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवह्मभक्तलेखः ।

तत्परित्यागेन तथा भवतीत्यर्थः । उदारचरितमिति । उदारानि चरितानि यत्र । किञ्चि-
द्धर्मसाम्यादिति । ऋणमोचकत्वेन कल्पयापदत्वं ज्ञेयम् । 'किं प्रजया करिष्याम' इत्यादि-
वाक्यानामपि सत्त्वात् किञ्चिदित्युक्तम् । स्वतन्त्र इति । रसानुभावेन इति शेषः । कथा-
मृतं तु परतत्र सहायसङ्गसपेक्षमित्यर्थः । बहु दत्तमिति । लोकेभ्य इति शेषः । तद्व्या-
दिति । कथावशादित्यर्थः । कथावक्तृणां भूरिदत्वोक्त्या कथाया जीवनसम्पादकत्वत्वं
माहात्म्यमुक्तं भवति । तेनात्रापि गोपिकान्तरोक्तकथाया जीवनसम्पादकत्वमिति व्यङ्ग्यं
जातमिति भावः ।

तामस्याः वचनमाह प्रहसितमिति ।

प्रहसितं प्रिय प्रेमवीक्षितं विहरणं च ते ध्यानमङ्गलम् ।

रहसि संविदो या हृदिस्पृशः कुहक नो मनः क्षोभयन्ति हि ॥१०॥

यद्यपि कथया स्थातुं शक्यते, यदि त्वदीयैर्धर्मैः क्षोभो नोत्पादितः स्यात् । यथा भगवति षड्गुणाः सन्ति, तथा षट् व्यामोहका अपि गुणाः सन्ति । अन्यथा कथयैव चरितार्थता स्यात् । तदर्थं भगवान् मायया कुहकलीलामपि करोतीति स्वस्वभावदोषात् भगवति तथा स्फूर्तिरिति । यथा ज्वरितस्य अन्त्रे विरसताप्रतीतिः । अत आह । तव प्रहसितादिकं नो मनः क्षोभयतीति । प्रकर्षेण हसितम् । स्वभावत एव खिन्ना तां त्यक्त्वा अन्यथा सह स्थित इति । ततश्चेत् समागत्य प्रकर्षेण हसति, सुतरां क्षोभ प्राप्नोति । प्रियेति सम्बोधनात् तव सम्बन्धोऽपि स्मृतः क्षोभजनको जायते । अत एव यासां न सम्बन्धः, तासां न क्षोभः । किञ्च, तव यत्प्रेमवीक्षितं प्रेम्णा वीक्षितं तदपि क्षोभयति । स्मृतं सत् । अन्यविषयकं वा विश्वासजनकत्वाद्वा अन्तःकपटरूपमिति क्षोभजनकम् । अन्यथा कार्ये विसंवादो न स्यात् । मनस उत्तोलकं वा । आशाजनकम् । आशया च श्रमः । तव विहरणमपि क्षोभजनकम् । विहरणं यच्चलनं वेषुवादनादिना । रसो भगवदीय आकाराद्बहिः स्थाप्यत इति विशेषेण हरणं यस्मादिति त्रिमङ्गललितादिकं भवति । तत्पूर्वमस्माभिर्घ्यातमिति ध्यानं एव मङ्गलं त्वल्लक्षणं शुभफलं प्रयच्छतीति । तदपीदानीं क्षोभजनकम्, तिरोहितत्वात् । त इति सर्वत्र सम्बन्धः । अन्यन्माययापि करोतीति मुख्यतया अत्रोक्तिः । एवं रूपसम्बन्धे चतुष्टयं क्षोभकमुक्तम् । नामसम्बन्धि द्वयमाह रहसि संविद इति । या हृदिस्पृश इति । रहसि एकान्ते संविदो ज्ञानरूपाः भगवद्वाचः । ज्ञानान्येव वा शास्त्रज-नितानि बन्धाद्यभिज्ञारूपाणि । तत्रापि या वाचो हृदिस्पृशः हृदयगामिन्यो भवन्ति ।

श्रीविष्णुलतावातजश्रीभक्तमङ्गललेखः ।

प्रहसितमित्यत्र । शक्यते इत्यस्मान्तरं तथापीति शेषः । विहरणशब्दस्य चलनार्थकत्वं व्युत्पादयन्ति वेषुवादनादिनेति । त्रिमङ्गादिरीत्या व्रजागमने तत्सामयिकवेषुनादेन स्वामिनीनामन्तःस्थितो भगवदीयो रसस्तदाकाराद्बहिः स्थाप्यते, प्रकटीक्रियते । नादश्रवणे पुलकादिकं भवतीत्यर्थः । तथा च विशेषेण हरणं रसस्य बहिः स्थापनं यस्मादित्यर्थः । तिरोहितत्वादिति । अन्तरपीति शेषः । अन्तःस्थितज्ञापनादेव मुक्तिः । अत्रोक्तिरिति । त इत्यस्यात्रैव सन्निधानमुक्तमित्यर्थः । चतुष्टयमिति । प्रियेतिसम्बोधनसूचितः सम्बन्धश्चतुर्थः । द्वयमिति । संविदस्तासां स्पर्शश्चेत्यर्थः ।

१०. हे प्रिय, आपनु अलंत हास्य, प्रेमयी जोतुं, ध्यानमंगल त्रिमंगललितादिकविहार, हृदयगामिनी एकान्तनी संकेत वाणी (आ सर्व सुखना हेतुरूप जगारे आप छेतरो छो खारे) हे कपटी, अमारा मनने क्षोभ पमादे छे १. ध्यान इति पाठ ।

अस्मदनुगुणा एव बन्धसंविदो वा । न तु केवलं नायकानुगुणाः । अत एवमेते सुखहेत-
वोपि, भवान् वञ्चयति चेत्, तदा क्षोभं जनयन्ति । अयमर्थः सर्वानुभवसिद्ध इत्याह हीति ॥

राजस्या वचनमाह चलसीति ।

चलसि यद्व्रजाचारयन्पशून् नलिनसुन्दरं नाथ ते पदम् ।

शिलतृणाङ्कुरैः सीदतीति नः कलिलतां मनः कान्त गच्छति ॥ ११ ॥

अस्माकं तु खेदवशात् त्वद्विपयिकासमीचीनेऽपि खेदबुद्धिर्जायते, तव तु नास्म-
द्विपयिणी सत्यखेदेपि जायत इति न्यायविरोधमिवाह । यत् व्रजात्पशून् चारयन् चलसि ।
तत्र चलने नलिनापेक्षयापि सुन्दरं कोमलं, हे नाथ, ते पदं मार्गस्थितैः शिलतृणाङ्कुरैः, शिलाः
पाषाणाः, तृणानि, अङ्कुराः दर्भादीनाम्, तामसानि सात्विकानि राजसानि । अथवा शिलारूपं
यत्तृणं शिलतृणं कठिनतृणम्, तस्याङ्कुरैः अतिपरुषतीक्ष्णैः सीदतीति क्लेशं प्राप्नोतीति,
वस्तुतो न प्राप्नोत्येव, तथापि हे कान्त भर्तः मनः कलिलतां गच्छति । व्रजादिति
प्रातरारभ्य खेदः सूचितः । चलनादेव च खेदः । अतः प्रथमतस्तदेवोक्तम् । वस्तुतस्तु
तव पदे अस्मत्स्थानं विहाय न गच्छतः, तथापि भवानेव तथा चालयति । किञ्च, व्रजस्थिता
गावः अरण्ये नीयन्ते, तासां चारणं न मार्गगमनेन भवति । अतः अमार्गेऽपि गन्तव्यम् ।
भूम्यादीनां अनुग्रहार्थं न पादुकाग्रहणम्, पाल्यानां चर्म च न परिधेयम् । अतो नलिन-
सुन्दरं पदमेव शिलतृणाङ्कुरैः सीदति । जले एव स्थातुं योग्यम्, जलपूर्णं वा । नलिनादपि

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवट्टभक्तलेखः ।

चलसीत्यत्र । चलने चारणस्य हेतुत्वोक्त्या भगवत एव तत्कार्यार्थं चलनम-
भीष्टम्, न तु पदोस्तदभीष्टमित्याशयेनाहुः वस्तुतस्तस्त्विति । पदोस्त्वस्मत्स्थानमे-
वाभीष्टमित्यर्थः । व्रजाचलनात् कलिलतां गच्छति, चरणावसादनादपि तथेत्याहुः
किञ्चेति । पादुकाग्रहणमिति । चर्मपरिधानस्यैवोपपादनाच्चर्ममय्यौ पादुके न गृह्णाति ।
दारुमय्यौ तु गृह्णात्यपि । परन्तु ताम्बां बहुदूरे गमनं न सम्भवतीत्यत्र तदग्रहणमिति
ज्ञेयम् । ननु आवश्यकव्यवधानेन भूमेरनुग्रहो नान्यथा भवति, शैलाद्यर्थमपेक्षित-
कुक्कुमव्यवधानेन वक्षोजयोरिव इत्यस्या तात्पर्यान्तरमप्याहुः पाल्यानामिति । व्रजीयाः
सर्वे एव जीवा भगवतः पाल्याः, तच्चर्मपरिधाने तु तन्मारणमनुज्ञातमिव भवतीति भावः ।
चर्मपरिधानाभावस्यैवोपपादितत्वाद्दारुमय्यौ पादुके कदाचित् परिदधात्यपि । अत
एव महस्तेवितस्वरूपेषु श्रीमन्मदनमोहनचरणयोस्तथा । भूमेरनुग्रहस्त्वावश्यक-
व्यवधानेन नान्यथा भवतीत्यनुपदमेवोक्तम् । जलपूर्णं वेति । सस्थानादुद्धृतं जलपूर्णं

११. हे नाथ, जयारे आप व्रजमांषी पशुओने चरावता चालो छो, ह्यारे आपसुं कमल करतां पण
कोमल चरण, पाषाण, तृण, दर्भवगैरेना अङ्कुरोपी, हे कान्त, क्लेश पावे छे, तेथी अमारा मनने खेद
पाव छे.

सुन्दरं चेत्, लक्ष्म्यामस्मासु वा स्थातुं योग्यम् । नाथेति सम्बोधनात् बहव एवात्रार्थे नियोज्याः सन्ति, तथापि स्वयमेव गच्छसीति । वने हि त्रिविधा भूमिः, पर्वतरूपा अरण्य-रूपा कच्छरूपा च । तत्र क्रमेणैकमेकत्र भवति, सर्वं वा सर्वत्र । अवसादः अशक्त्या एकत्र स्थितिः । तदा चिन्ता भवति । स्वयं गत्वा स्वहृदये स्थापनीयमिति । मनःकान्तेति च । तेन मनः स्थापितमपि न तिष्ठतीति ॥ ११ ॥

एवं सप्तविधा अनन्यपूर्वा निरूपिताः । चतस्रश्च ताः । अतः परं क्रमेण षट् ता एव निरूप्यन्ते । तत्र प्रथमं राजसतामस्या वचनम् । ता हि बहिर्गत्वा द्रष्टुमशक्ताः । अतो यदा संध्यायां भगवानायाति, तदा भगवन्तं दृष्ट्वा मनसि कामो भवति । ततो बन्धप्रार्थना अधराभृतप्रार्थना च रजसा सत्त्वेन च भविष्यतः । अनन्यपूर्वाणां तु नित्य एव कामः । दिनपरिक्षये इति ।

दिनपरिक्षये नीलकुन्तलैर्वनरुहाननं बिभ्रदावृतम् ।

धनरजस्वलं दर्शयन् मुहुर्मनसि नः स्मरं वीर यच्छसि ॥ १२ ॥

श्रीविह्वलरायात्मजश्रीवलभकृतलेखः ।

घटादौ तिष्ठतीत्यर्थः । लक्ष्म्यामिति । जलस्थानीया लक्ष्मीः । जलस्य नलिनस्थान-त्वाल्लक्ष्म्याश्च स्वकीयात्वादिति भावः । पात्रस्थानीयाः स्वयम् । उद्धृतस्यैव नलिनस्य पात्रे स्थापनादेतासां च परकीयात्वादिति भावः । सीदतीत्यसार्धमाहुः अवसाद इति । कण्टके लम्बे चलनाशक्त्या किञ्चित्कालमवस्थितिरेत्यर्थः । एतासां भावानुभावेन वनलीलाज्ञानमित्युक्तमेव । मनःकान्तेति । इति च व्याख्यानं सम्भवतीति शेषः । मनसः कान्तेत्यर्थः । तदा मनःपदस्यावृत्तिर्ज्ञेया ।

दिनपरिक्षये इत्यस्माभासे । ता होति । अन्यपूर्वाः पत्याद्यतुरोधेन दिवा वनरगमनेऽशक्ताः । अतो दिवा प्रयोजनाभावात् कामभावसम्पादनम्, किन्तु गुणगानेनैव रमणम्, निशि स्मरणस्य कर्तव्यत्वात् संध्यायां तदुपयोगिकामभावसम्पादनम् । अनन्यपूर्वाणां तु दिवापि रमणसम्भवेन तदुपयोगी नित्य एव कामः । अनन्यपूर्वा अशिकुमारवदन्या अपि तथाविधा इति ज्ञेयम् । तेन अशिकुमाराणां रात्रा-वेव विवाहितान्यायेन रमणमिति पूर्वोक्तेन न विरोधः । अत्र सत्त्वादिभेदः समयभेदे-नैकस्यामपि बहुधा । अतोऽग्रिमश्लोकद्वयोक्तप्रार्थना एकस्या अपि सम्भवतीत्याशयेन ततो बन्धप्रार्थनेत्युक्तम् । तत इति । कामदानलीलास्मरणेनोद्धृतात् कामाद्देतोरेत्यर्थः । अनन्यपूर्वाणां तु कामस्य नित्यत्वात् कामदानकथनं निवेन 'व्रजजनार्तिहन्' 'प्रणत-

१२. हे वीर, दिनको क्षय यदा संध्याकाले, नील कुंतलीयो वंकायलं गुरु कमलवत्, धारण करता, अने गोपननी रजसी शुद्ध बारबार दर्शन करवला अमारा मनमा स्मरने उत्पन्न करो छो.

दिनपरिक्षये संध्याकाले । क्षयोक्त्या दिने द्वेष्ट्यत्वं ज्ञाप्यते । रजोगुणस्यायं समयः, कामस्य च कालः । नीलकुन्तला अमरा इव रसबोधकाः । ये हि मुखकमललावण्या-
मृतं पिबन्ति, ते उद्धोधका भवन्ति । अतस्त्रैरावृतं वनरुहवत् कमलवत् आननं विभ्रत्,
हे वीर, नः मनसि स्मरं यच्छसि । (सन्ध्यायां नीलवर्णैरावृतत्वे तत्प्रभाभ्यासत्वं भवतीति
तदुक्त्या वनरुहोक्त्या च कुवल्याभत्वं ज्ञाप्यते । तथा च प्रियामुखेन्दुदर्शनेनोत्तरोत्तरम-
धिकविकासवत्त्वमिति पूर्वमतादृश्यत्वं च ज्ञाप्यते । तेन प्रियस्य सर्वास्वासक्तिः सूचिता भवति ।
अत एव जलपदं विहाय वनपदमुक्तम् । तेन वने यावस्या तां ज्ञापयितुं तान् धर्मान्
विभ्रदेवाननं दर्शयतीति ध्वन्यते ।) धनेन गोमिः रजस्त्रलम् । मुहुश्च प्रदर्शयन् । मध्ये-
मार्गं गच्छन् उभयतः स्थिता गोपीः पर्यायेण पश्यति । अतो मुहुः प्रदर्शनम् । अग्रे
गच्छन् पुनः पुनर्व्याघुट्य पश्यतीति वा तथा । तादृशदर्शनं स्वापेक्षाज्ञापकमिति स्मरज-
नकम् । निरन्तरदर्शनेन तत्रैव रसास्वादनमिति न स्मरोत्पत्त्यवसरः स्यात् । अतो वारंवारं
प्रदर्शनं स्मराग्रेः संधुक्षणमिव भवति । तादृशं कृत्वा तत्पूरणार्थं तन्निराकरणार्थं वा युद्ध-
मवश्यं कर्तव्यम् । तत्सूचयन्ति वीरेति । धनेन रजस्त्रलं च श्रमसूचकं भवति । श्रमनि-
वृत्तिश्चास्माभिरेव । वनरुहमिति । वन एवैतत्सर्वथा भोग्यम् । अतोऽत्रैव समागमनम् ।
अनेन गृहे रतिं दास्यामीति पक्षो व्यावर्तितः । विश्वदिति बलात्कारेण तामेवावस्थां
स्थापयति । यदि मुखसंमार्जनं कृत्वा समागच्छेत्, तदा प्रसन्नमुखदर्शनात् ज्ञानं वा
भवेत् । धनसम्बन्धि रज इति काम एव, न तु क्रोधः । यथा पात्रं धृत्वा तत्स्थितमन्नं
भोगार्थं दीयते, तथा मुखं धृत्वा तत्रत्यो रसः कामात्मा मनसि स्थाप्यत इति मुखधारणस्य
हेतुत्वम् । अतो भोगार्थं दत्त इति भोगः करणीयः । अयं काम आगन्तुक इति नास्या-
न्येन पूरणं भवति ॥ १२ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

देहिना'मिति श्लोकाभ्यां बन्धप्रार्थना, 'मधुरया गिरे'त्यनेनाधरामृतप्रार्थना चेति भावः ।
व्याख्याने । एतस्या राजसतामसीत्वं व्युत्पादयन्ति रजोगुणस्येति । अत एव तत्समये
दोहनादिवैयर्थ्यमिति भावः । तमोरूपस्य कामस्य चोद्धोधको भवति । अतः स कालो
राजसतामसः, तत्कालीनलीलाकथनादितस्या अपि तथात्वमित्यर्थः । संध्यायामिति । तथा
सत्यधरे लोचनयोश्चापि नारुणिमप्रतीतिरिति भावः । अत एवेति । आसक्तेरेव हेतो-
रित्यर्थः । वनात् समागतोप्यासक्त्या एतद्रमणार्थं पुनर्वनं प्रवेक्ष्यति । तथा च वन-
स्थत्वमेव सम्पन्नमिति भावः । भोगार्थं दत्त इति । सन्ध्यायां त्वया दत्त इत्यर्थः ।
अन्येनेति । भोगातिरिक्तेनाश्वासनादिप्रकारेणेत्यर्थः ।

तत उत्तमा अनन्यपूर्वावस्तनयोश्चरणधारणं प्रार्थयन्ति प्रणतेति ।

प्रणतकामदं पद्मजार्चितं धरणिमण्डनं ध्येयमापदि ।

चरणपङ्कजं शन्तमं च ते रमण नः स्तनेष्वर्पयाधिहन् ॥ १३ ॥

अत एव न पैनरुक्त्यम् । परं पूर्वापेक्षयात्र चरणमाहात्म्यमधिकम् । गुणाधायकमेतत् । पूर्वं तु दोषनिवर्तकम् । हे रमण रतिकर्तः । नः स्तनेषु चरणपङ्कजमर्पय । प्रयोजनमाहुः आधिहन् इति । आर्तिहन् इति वा । हृदयतापः चिन्ता च निवारणीया । दृष्टोपकारेणैव तापो गमिष्यति । अस्माभिर्हृदये स्थापितं न वहिः समायाति । अतस्त्वया वहिः स्थापनीयम् । चरणपङ्कजस्यापि भगवत इव पङ्कगानाह । तत्र प्रथममैश्वर्यम् । प्रणतकामदमिति । प्रकर्षेण ये नता अनन्यशरणाः तेषां कामदमभिलषितार्थदातृ । ईश्वर एव तथाविधो भवति । तत्रत्यः कामः स्तब्धैर्ग्रहीतुं न शक्यत इति प्रणतत्वमुक्तम् । पद्मजार्चितमिति । धर्मरूपता निरूपिता । ब्रह्मप्रार्थनयैवात्रागतमिति । कीर्तिरूपतामाह धरणिमण्डनमिति धरण्या मण्डनमलङ्करणरूपं श्रीरूपं वा । आपदि ध्येयं श्रीरूपं कीर्तिरूपं वा । पङ्कजसाम्यात् स्वरूपोत्कर्ष उक्तः । शन्तमं कल्याणतमम् । ज्ञानरूपम् । आर्तिहन्निहि सम्बोधनात् ते चरणपङ्कजमिति सम्बन्धनिरूपणाद् वैराग्ययुक्तं च । रमणेतीष्टप्रापकः । आर्तिहन्निह्यनिष्टनिवारकः । अथवा । यल्लोके पद्मविधुमुपकारं करोति, तदस्मास्वेकमेव करोत्विति प्रार्थयते । प्रणतासु कामं ददाति । तत्पूर्वमुक्तं 'मनसि नः स्मरं धीर यच्छसी'ति । प्रकर्षेण नम्रेषु वा कामं दति खण्डयति । पद्मजेन पद्मजया वा अर्चितम् । ऐश्वर्यार्थं कामार्थं वा पद्मजैः अर्चितम् । तत्तुल्यं वा । अन्यथा तानि चरणपङ्कज-

श्रीविठ्ठलरायात्मजधीचलुभक्तलेखः ।

प्रणतेत्यत्र । अत एवेति । प्रणतदेहिनामित्यत्रानन्यपूर्वा वक्ष्यः, अत्र सपूर्वा इति वक्ष्णीणां भेदादित्यर्थः । गुणाधायकमेतदिति । एतद्वर्ण्यमानं चरणपङ्कजं भक्तेषु कामादिदायकमित्यर्थः । पाठद्वयेऽप्यर्थमाहुः हृदयेति । चिन्तेति । पङ्कजपदतात्पर्यमाहुः दृष्टोपकारेणैवेति । तत्रत्य इति । ईश्वरमनसि दातव्यत्वेनोपस्थित इत्यर्थः । धर्मरूपतेति । ब्रह्मा धर्मबुद्ध्यैव पूजयति, न तु एता इव स्नेहेनेति भावः । पूजायां हेतुमाहुः ब्रह्मेति । अथवेति पक्षे अस्मिन् श्लोके तापनिवारणस्यैव प्रार्थनम्, न त्वभिलषितार्थदानस्य । तत्र हेतुमाहुः प्रणतास्त्विति । स्मरदानं स्वासु पूर्वमुक्तम् । तथा च तेनैव भोगप्रार्थना सिद्धैवेति भावः । इदं च तत्रैव श्लोके व्युत्पादितमन्ते । नम्रेषु वेति । प्रथमपक्षोक्तात् कामदानादयं विकल्पः । तथा चाथवेत्यस्यैव विवरणं चा-

११. हे रमण, हे आर्तिहरण करनार, (ज्ञान), अनन्यशरणागतता अभिलाष पूर्ण करनार, (ऐश्वर्य), ब्रह्माप अर्चित, (वीर्य), धरणिना अलङ्काररूप (कीर्ति), आपदिस्मां ध्यानयोग्य, (धी), कल्याणरूप, आपदि (वैराग्य) चरणारविंद भगवत् सान्पर धरो.

जन्म कथं प्राप्तुमुः । धरण्यापि स्त्री अनलङ्कृता न भुज्यत इति तस्यां पदस्थापनम् । भगवदपेक्षयापि चरणो महान् । आपदि ध्यानमात्रेणैवापदं दूरीकरोतीति । यथैतेषां सर्वोपकारकर्तृ, तथास्माकमपि करोत्विति प्रार्थना । अनेन सर्व एव सुरतवन्धा आक्षिप्ताः ॥१३॥

तदनन्तरं तत उत्तमाः प्रार्थयन्ते सुरतेति ।

सुरतवर्धनं शोकनाशनं स्वरितवेणुना सुष्ठु चुम्बितम् ।

इतररागविस्मारणं नृणां वितर वीर नस्तेऽधरामृतम् ॥ १४ ॥

अधरामृतं वितरेति । अत्राप्यधरामृतं गुणाधायकम् । एतस्य चतुर्गुणत्वमेव विवक्षितम् । ज्ञानवैराग्ययोरत्रानुयोगात् । तस्यैश्वर्यमाह सुरतवर्धनमिति । गोपिकासु परिच्छिन्नः कामः अपरिच्छिन्नेन सह संयोगे क्लिष्टो भवति । यथा रसाः क्षुद्रद्वेषका भवन्ति, तथायं रसः कामोद्वेषकः । किञ्च, न केवलमयं काममेव पोषयति, किन्तु सर्वानेवान्तःकरणदोषान्निवारयति । अतः शोकनाशकत्वं ज्ञानवैराग्यरूपता च निरूपिता । ऐश्वर्यधर्मरूपता च । यशोरूपतामाह । स्वरितो नादयुक्तो यो वेणुः, तेन सुष्ठु चुम्बितमिति । यशो हि नादज्ञैः कीर्त्यते । वेणुश्च परमभक्त इति तेनापि चुम्बितमेव । न तु भीतम् । इतररागविस्मारणमिति श्रियो रूपम् । सा हि सर्वं विस्मारयतीति । स्वतः पुरुषार्थत्वेन प्रणयवलयुक्तम् । पूर्वेण प्रमाणवलयम् । शोकनाशनमिति फलवलयम् । सुरतवर्धनमिति साधनवलयम् । एवं चतुर्विधपुरुषार्थप्रदं स्वतः पुरुषार्थरूपम् । नृणामस्माकमधिकारिणां दुर्लभपुरुषार्थानां वा । यद्यपीदं देयं न भवति, तथापि वितरणगुणेन दातुं शक्यत इति वितरेत्युक्तम् । वीरेति सम्बोधनात् शौर्यं नान्यथा संभवतीति निरूपितम् ॥ १४ ॥

एवं त्रिविधा निरूप्य, पुनस्तामसः त्रिविधा निरूप्यन्ते । देवनिन्दिकाः सात्त्विकतामसः । भगवन्निन्दिकाः तामसतामसः । स्वनिन्दिका राजसतामस इति । अटतीति ।

अटति यद्भवानह्नि काननं द्रुटिर्युगायते त्वामपश्यताम् ।

कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद् दृशाम् ॥ १५ ॥

भवान् अह्नि काननं यदटति, तत्र दिवसे द्रुटिः युगायते । तत्र निमित्तं त्वाम-

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

शब्देनेति ज्ञेयम् । अस्मिन् पक्षे पूर्वाधोक्तविशेषणचतुष्टयोक्तपञ्चविधोपकारकर्तृचरणयद्भवं नः स्वनेषु शनन्तममर्षय । शनन्तमत्वेन तापनिवारकत्वेनार्पयेत्यर्थः । करोत्विति । तापनिवारणात्मकमुपकारमिति शेषः । सर्व एवेति । पाप्मा विपरीततिर्यङ्ममा, आन्तरं चैकमित्यर्थः ।

१४. हे वीर, सुरतनी यदि बरनार, शोकनी नाम धरनार नादयुक्त वेणुसी चुम्बित इतर रागनी मिश्रति बराबनार आपतुं अधरामृत अमने अधिकारीओ वा धनधिकारीओने दान करो.

१५. दिवसे शान जे मनमा पभारी छे. एतरे शानसुं दृष्टेन नदि यतो अमने शान पन सुग जेवो शाने छे. गुंनरसाताकेतवशत् आपतुं सीमुच निरपत्ता अमने जेओनी पांस बरनारा महाबल लागे छे.

१ अनधिकारिणामिति पाठः ।

पश्यतामिति । यदा पुनः पश्यामः, तदा कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं ते उदीक्षतां नोस्माकं यः पक्ष्मकृद् ब्रह्मा स जडः । यथा देवानां पक्ष्म न करोति, अलौकिकद्रष्टृत्वात्, तदपेक्ष-
याप्यत्वलौकिकद्रष्टृत्वादस्माकमपि पक्ष्मकरणमनुचितम् । अतोनुचितकरणान् जडः । देवा हि बहुकालं जीवन्ति, तथा वयमपि । त्रुटिर्युगाद्यत इति । त्रुटिशब्दोऽस्त्रियाम् । यदि सार्थकं गमनं भवेत्, तथापि न काचिच्छिन्ता । परमहि काननमेवाटति, न तु कानने कश्चन पुरुषार्थः । अस्माकं च न वह्निर्गमनं संभवति । एवं देवत्वं भगवता संपादितम् । मूर्खो ब्रह्मा तादृशीनां पक्ष्मकृत् ॥ १५ ॥

तदपेक्षया हीना आहुः पतीति ।

पतिसुतान्वयभ्रातृवान्धवानतिविलङ्घ्य तेऽन्यच्युतागताः ।

गतिविदस्तयोद्गीतमोहिताः कितव योषितः कस्यजेन्निशि ॥ १६ ॥

हे अच्युत, स्वतः कामनिवृत्तिभयरहित । पतिः, सुताः, अन्वयो वंशः, भ्रातरः, ब्रान्धवाः संवन्धिनः, एते सर्वथा अविलङ्घ्याः, तानप्यतिविलङ्घ्य ते अन्ति समागताः । त्वं सर्वेषां गतिं जानासीति गतिविद् । सर्वैर्यावती गतिः संपाद्यते, तां भवानेव दास्यतीति । वयं वा गतिविदः । तेषां भजने भगवद्भजने च त्वास्तम्यविदः । किञ्च, तव उद्गीतेन च मोहिताः । अतो मोहयित्वा समानीय उभयग्रन्थार्थं अरण्ये निशि योषितः कस्यजेत् । सर्वदैव स्त्रियो न त्याज्याः । सुतरामरण्ये । सुतरां निशि । यदर्थं वा समाहृताः, तदप्यदत्ते-
त्यभिप्रायेण सम्बोधनम् । कितवानां वयं संवन्धिन्यः । अतोस्माकं तेषु न प्रवेशः ॥ १६ ॥

तत उत्तमाः आत्मानमेव निन्दन्ति रहसीति ।

रहसि संचिदं हृच्छयोदयं प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणम् ।

वृहदुरः श्रियो वीक्ष्य धाम ते मुहुरतिस्पृहं मुह्यते मनः ॥ १७ ॥

श्रीविठ्ठलायाम्बुश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अटलीत्यत्र । त्रुटिशब्दोऽस्त्रियामित्यनतिप्रयोजनमपि शब्दस्वरूपकथनार्थमुक्तम् । न तु कानने इति । द्वितीयया काननस्यैवेष्टिततमत्वेनोद्देश्यत्वकथनात्तत्रत्यः पुरुषार्थः पुरुष-
सम्बन्धिप्रयोजनमुद्देश्यं नेत्यर्थः ।

पतीत्यत्र । स्वत इति । परस्व कामनिवृत्तौ स्वयं तल्लीलातो निवर्तते, न तु स्वत इत्यर्थः । किञ्चेति । गतिज्ञानात्तेन्यागताः । मोहाच्चागता इति समुच्चयः । अरण्ये इति । कितवेति सम्बोधनस्याभिप्रायोऽयम् । कितवो क्षरण्ये वञ्चयित्वा त्यजतीति भावः । सम्बो-
धनस्याभिप्रायान्तरमाहुः यदर्थं वेति ।

१६. पति, सुत, वंश, भाईओ, बान्धवो जेहुं उलंघन पदनहिं शके तेमहुं करीने, हे अच्युत, आपनी समीप आव्या छोए. आप सर्वनी गति जानो छो. आपना गीतनी मोहित यमलो स्त्रीओने, हे कितव, (आपना भिरा) कोण रात्रिमां लजे ?

१७. एकान्तमां चविद्, कामोद्दीपक दास्यमुक्त श्रीमुख, प्रेमपूर्वक कटाक्ष श्रीधामरूप आपहुं मिराल उर स्पल ए सर्वहुं विशेष दर्शन करीने अतिराम स्पृहावाहुं मन बारवार मुहुं पामे छे.

नो मनः अतिस्पृहं सत् मुह्यते इति । तत्र कारणत्रयं गुणत्रयसहितम् ।

वाक्यं हास्यमुरश्चैव कामानन्दाधिकारिणः ।

रहसि एकान्ते या संविद् ज्ञानं वा । पूर्ववत् हृच्छयस्य कामस्य उदयो येन तादृशम् । प्रहसितयुक्तमाननं प्रेमपूर्वकं वीक्षणं च यस्मिन् । श्रियो धाम बृहदुरः । भगवद्भूषणस्य वा पङ्कणत्वमुच्यते । रहसि संविदो यस्मादिति । एतादृशं त्वाग् । हृच्छयस्य उदयो यस्मात् । प्रहसितमाननं यस्य । प्रेमपूर्वकं वीक्षणं यस्य । बृहदुरः श्रीधाम च वीक्ष्य । प्रमाणादिचलरूपता भगवद्रूपे निरूपिता । वक्षसि च स्वस्थित्यर्थं यशः श्रीश्च निरूपिता । मुखदर्शनेनैव प्रहसितयुक्तत्वात् पूर्वस्थित्यभावः । ततः कामः । प्रेमवीक्षणेन च तस्य स्थिरीकरणम् । ततः स्वयोग्यता । ततो भोगचतुर्थं प्रथमविशेषणेन । एवं सर्वं भविष्यतीति अतिस्पृहायुक्तं मनः मुह्यते, केवलं मोहं प्राप्नोति, पदार्थालाभात् मुहुर्मूर्च्छा समायातीति जीवनमरणान्यतराभावात् धिग्जीवनमित्यर्थः ॥ १७ ॥

पुनरनन्यपूर्वा एतावत्कालं मनोरथामिनिविश किञ्चित्प्रार्थयते व्रजवनौकसामिति ।

व्रजवनौकसां व्यक्तिरंग ते वृजिनहृत्पलं विश्वमङ्गलम् ।

त्यज मनाक् च नस्तत्स्पृहात्मनां स्वजनहृद्भुजां यन्निपूदनम् ॥ १८ ॥

इयं ते व्यक्तिः व्रजवनौकसां वृजिनहृद्भी पापनाशिका । विश्वसाध्यत्यर्थं मङ्गलरूपम् । दोषनिवर्तकं विशेषाकारेणास्माकमेव । गुणाधायकं सर्वेषाम् । अत एतादृशं मनाक्

श्रीविठ्ठलरायामजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

रहसीत्यत्र । या संविदिति । सा येनैत्यभिप्रेतान्वयः । टिप्पण्यां तथा व्याख्यानात् । आद्येन वाक्यमुक्तम् । द्वितीयेन तस्य कामबोधकत्वमुक्तम् । तृतीयेन हास्यमुक्तम् । चतुर्थेन तस्मानन्दबोधकत्वमुक्तम् । पञ्चमेन उर उक्तम् । षष्ठेन तस्याधिकारिवोधकत्वमुक्तमिति विभागः । ज्ञानं चेति । अस्मिन् पक्षे वाक्यं हास्यमिति प्रकारो नेति ज्ञेयम् । वाक्यस्थाने एव वा ज्ञानं गणनीयम् । वीक्षणं चेति । यस्मिन् आनने इत्यर्थः । प्रहसितधर्मभादाय चकारः । तेन स्वस्वाग्रिमविशेषणयुक्तमिदं त्रयं वीक्ष्येत्यन्वयः । वाक्यपक्षे वीक्ष्य ज्ञात्वा श्रुत्वेति यावत् । पङ्कणत्वमिति । प्रमाणादिचतुष्टयचलं यशः श्रीश्चेति पङ्कणा यस्य तत्त्वमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे ते इत्यस्य बृहदुरः श्रियो धामेत्यत्रैवान्वयः । श्रीधाम चेति । ते इति शेषः । प्रमाणादीति । एतेषां चलं रूपे यस्य तत्त्वार्थः । यश इति । उरसो बृहत्त्वेन यश उक्तम् । सामुद्रे तथोक्तेः । पूर्वमिति । हासस्य भावात्वात् तेन पूर्वस्थितिरनश्यतीत्यर्थः । ततः स्वयोग्यतेति । उरसः श्रीधामत्वकथनेनेति शेषः । उपक्रान्तामात्मनिन्दामुपसंहरन्ति मुहुर्मूर्च्छंति ।

मजेत्यत्र । विश्वमङ्गलमिति । निपूदनमित्यस्य विशेषणम् । हृद्भोगाणां सूदनं

१८. हे अंग, आपनी ह्या व्यक्ति व्रजवासीओना पापनो नाश करवाकालं छे, तिसरे मंगलत्व छे, स्वजनोना गोवीजनोना हृदयरोगनो जेनाशी नाश पाव छे, एने आपनां स्पृहाताला एक अमारेविषे सहज पण परो. १ मूर्छमिति पाठः । २ एतादृशीमिति पाठः ।

त्यज । त्यागावश्यकत्वे हेतुः त्वत्स्पृहात्मनामिति । त्वय्येव स्पृहायुक्त आत्मा भन्तः-
करणं यासाम् । किं त्यक्तव्यमित्याशङ्कयामाह स्वजनेति । स्वजनानां शोषिकानां हृद्भुजां
हृदयरोगाणां कामरूपाणां यदेव निपूदनं भवति, नितरां सूदनं नाशनं यस्मात् । केपा-
ञ्चित्पापनाशकः, केपाञ्चित्फलदाता, तादृशोऽस्माकं रोगनिवर्तको भवत्विति ॥ १८ ॥

काचिद्राजसतामसी सखेदमाह यत्त इति ।

यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु ।
तेनाटवीमटसि तद् व्यथते न किञ्चित् कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥

सुजातं यच्चरणाम्बुरुहं चरणकमलं भीताः सत्यः स्तनेषु शनैर्दधीमहि । शनैर्धारणे
हेतुः कर्कशेष्विति । प्रियेति सम्बोधनात् स्नेहाद्धारणम् । सुजातमिति तथा महत् सम्य-
क्प्रकारोत्पन्नं शीतलं सुगन्धि तापनाशकं भवति । अतः स्तनेषु स्थापनम् । प्रियत्वात्
धाष्टर्येन स्थापनम् । तेनैवातिकोमलेन अस्मान् त्यक्त्वा अस्मद्वेषेण इदानीमटवीमटसि ।
स्वयमदुःखेन स्थित्वा यद्यन्यस्मै दुःखं दातुं शक्नुयात्, तर्हि प्रयच्छेत्, न तु स्वयमपि
दुःखं प्राप्य । तत्रास्माकं संदेहः, किं व्यथते, न वेति । खिदित्युत्प्रेक्षायाम् । किं न
व्यथते, अपि तु व्यथत एव । कूर्पादिभिः शर्करादिभिः । कूर्पशब्देन विषमाः शर्करा
उच्यन्ते । तर्हि व्यथत एव, कथमुत्प्रेक्ष्यते, तत्राह भ्रमति धीरिति । बुद्धिः केवलं परि-
भ्रमति । यदि व्यथत इति निश्चयः स्यात्, तदा बुद्धिः शान्तैव भवेत् । पुनर्यदा-
याति तेन संदेहः । तत्र हेतुः भवदायुषामिति । भवलीलार्थमेवायुर्मेवाम् । पूर्वं तु स्नेदेन
मनःपीडा निरूपिता, इदानीं तु मूर्च्छा निरूप्यत इत्यन्तस्थितिः । एवं सर्वासां मूर्च्छा-
पर्यन्तं स्थितिर्ज्ञातव्या । पुनर्लीलाप्रवेशे प्रलापः, पुनः स्वरूपस्थितौ गानमिति । एवं साध-
नपरीक्षयोर्यावत्, तावत्तासां तापो निरूपितः ॥ १९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिनीयां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षित-

विरचितायां दशमस्कन्धविवरणेऽष्टाविंशाध्यायविवरणम् ॥

श्रीविक्रलायात्मजश्रीचल्लभकृतलेखः ।

यस्मात्तादृशं वस्तु त्यज, अस्मास्थिति शेषः । अस्मासु त्यज स्थापयेत्यर्थः । एतादृशं (वस्तु)
वस्तुस्वरूपमेव । गोपनीयत्वादेवमुक्तम् । अध्यायान्ते बुद्धिः शान्तैवेति । मूर्च्छैव
स्यादित्यर्थः । पूर्वं त्विति । पूर्वाध्यायान्ते इत्यर्थः । पुनर्लीलेति । लीलासहितो भगवा-
नन्तःप्रविष्ट इत्युक्तम् । तत्र लीलास्थितौ प्रलापः ग्रन्थ इत्यर्थः । प्रश्नोन्तरज्ञ इत्युक्तत्वादेत-
त्कथनेन तदध्यायोक्तं त्रयमप्युक्तं ज्ञेयम् । स्वरूपस्थितौ गानमेतदध्यायोक्तमित्यर्थः । तथा
चैतदध्यायोक्तं चतुर्थमर्थमादाय चत्वारोऽत्रेति कारिकोक्तानां चतुर्णां पर्यावृत्तिरिति भावः ।

अष्टाविंशाध्यायन्याख्या समाप्ता ॥

१९. हे प्रिय, आपतुं सुजात चरणकमल जे धनै रत्नेन एने परिध्रमपडे एम भयभी कर्कश सगउपर
भोमेयो धारण करता हता. आपज जेतुं आयुष्य जीवन छो एवा धमने अमारी बुद्धि भ्रममां पडे छे के आप
पनमां पधारो छे तेभी कांकराभोवनेरेधी आपना चरणकमलने के टलो परिध्रम पड़तो हसे. १ मयेति पाठः ।

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

एकोनत्रिंशोऽध्याये प्रसादं भगवत्कृतम् ।
 रोदनात् प्राप्य तुष्टास्ता निर्णयज्ञा इतीर्यते ॥ १ ॥
 नहि साधनसम्पत्त्या हरिस्तुष्यति कस्यचित् ।
 भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनम् ॥ २ ॥
 सन्तुष्टः सर्वदुःखानि नाशयत्येव सर्वतः ।
 अतो निर्णयवाक्यानि भजनार्थं न्यरूपयत् ॥ ३ ॥

एवं पूर्वाध्यायान्ते तासां स्तुतिमुक्त्वा, ततः पूर्वाध्याये तासां प्रलापमुक्त्वा, उभयमप्युपसंहरन् तयोरसाधनतायां जातायां रोदनं कृतवत्य इत्याह इतीति ।

इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ।
 रुरुदुः सुखरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः ॥ १ ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वा एव गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च जाताः । अस्माभिरेकः प्रकार उक्तः । तास्तु चित्रधा विलापयुक्ता जाताः । यदा तयोरसाधनत्वं जातम्, तदा सर्वाः सम्मूय महद्रोदनं कृतवत्यः । रोदने निमित्तमाह कृष्णदर्शनलालसा इति । न तु खदेहरक्षार्थम् ॥ १ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवृद्धभक्तलेखः ।

एकोनत्रिंशाध्याये । प्रसादं भगवत्कृतमिति । भगवता सम्पादितं प्रसादं मानापनोदं प्राप्येत्यर्थः । मानिन्य एता अन्तः प्रविश्य रोदनरूपेणालौकिकप्रकारेण प्रसादिताः, मानं च वीक्ष्य तासां प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयतेति पूर्वमुक्तमन्तर्धानप्रयोजनं सम्पन्नमिति भावः । प्रकारान्तरेणापि मानापनोदनं कर्तुं समर्थस्य रोदनप्रकारसिद्धिपर्यन्तं प्रतीक्षाऽयुक्ता इत्याशङ्क्य, यथान्तर्धाने 'आत्मा यावत् प्रपन्नोभू'दित्यनेन शास्त्रमर्यादोक्ता, तथाविर्भावपीत्याशयेनाहुः नहीति । साधनसम्पत्त्येति । अनेन साधनेन भगवन्तं प्राप्स्याम इति ज्ञात्वा कृतेन प्रलापरूपप्रश्नेन गानेन चेत्यर्थः । प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यस्तयोरसाधनतायां रुरुदुरित्यर्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् । साधनत्वं ज्ञात्वा कृतानि साधनानि साधनसम्पत्तिः । रोदनं तु तयोरसाधनतायां जातायां दैन्याज्जातं सत् स्वत एव साधनत्वेन पर्यवसन्नम्, नत्विदं साधनमिति ज्ञात्वा कृतमिति भावः । 'मियो भजन्ती'त्यादिना निर्णयकथने हेतुमाहुः सन्तुष्ट इति । नाशयत्येवेति । स्वमते दुःखस्यानन्दाभावरूपत्वात् प्रतियोगिनाऽभावनाशो भवत्येवेति निशयादेवकारः । अत इति । यतो दुःखनाशननियमोतः सर्वांशेन दुःखाभावाय परोक्षभजनप्रतिपादनार्थं वाक्यानि न्यरूपयदित्यर्थः ।

१. हे राजन्, पूर्वोक्त प्रकारे गोपीभो गायता तस्या विविधरीते विलाप करवा लायां अने श्रीकृष्णा दर्शनेनी इच्छामी सुखरे रदन करवा लायां ।

ततो भगवान् ब्रह्मा विष्णु रुद्रश्च भूत्वा पुनः कृष्ण एव जात इत्याह तासामा-
विरभूदिति ।

तासामाविरभूत् शौरिः स्मयमानमुखाम्बुजः ।

पीताम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥ २ ॥

तासां मध्य एव भगवानाविर्भूतः । मायाजवनिकां दूरीकृत्य भगवान् प्रकटो
जातः । यतः शौरिः । शूरस्य पौत्रः । शौर्यमत्र प्रकटनीयमिति । सर्वेषां दुःखनिवारणार्थ-
मेव यदुर्वशोऽवतीर्ण इति । तदा तासां दोषनिवृत्त्यर्थं स्मयमानं मुखाम्बुजं यस्य । ईषद्व-
सन्मुखः । तासां वैकुण्ठ्येन सन्तुष्टः । स्मितयुक्तं स्मयमानम् । स्मयमानाभ्यां वा सहितं
मुखाम्बुजं यस्य । भक्तानां दोषः भक्तेभ्यो निर्गतः भक्तौ समायातीति ज्ञापनार्थम् । तदा-
नीन्तनं रूपं वर्णयति पीताम्बरधर इति । पीताम्बरं हाससङ्कोचार्थं हस्ते धृत्वा तिष्ठति ।
अथवा । व्यापिवैकुण्ठरूपेण एतावत्कालं लक्ष्म्या सह रमणं कृत्वा तेनैव रूपेण प्रादु-
र्भूतः । स्रग्वी वनमालायुक्तश्च । मध्ये ब्रह्मादिपूजां च गृहीतवान् । लक्ष्म्या वा । अतो
विलम्ब इत्यपि सूचितम् । अत एव प्रथमश्लोके पूर्वाध्याये 'श्रयत इन्दिरे' त्युक्तम् । इदानीं
तु उपेक्षां कर्तुमयुक्तेति प्रादुर्भूतः । अत आगमनमुक्तमग्रे । (यद्वा । तत्र हेतुमाह विशे-
षणद्वयेन । इदानीमनाविर्भावो न रसो, न वा कीर्तिः । स्वयं त्वाच्छादनेन रसत्वसाध-
कपीताम्बरधरः कीर्तिमयस्रग्वीश्च । अतः प्रकट इत्यर्थः । अन्यथा तु भक्तानां स्वरूपतिरो-
धाने उक्तोभयाभावः स्फुट इति भावः ।) ननु कन्दर्पेण कथं न वशीकृतः, स्रष्टुना
खिन्नेति, तत्राह । साक्षान्मन्मथस्यापि मन्मथः । आधिभौतिको मन्मथः, देवतारूपः ।
तत आध्यात्मिकः सर्वहृदयेषु साक्षान्मन्मथः । तस्याप्ययं मन्मथः आधिदैविकः । सर्व-
स्यापि सर्वत्वात् । अतः कन्दर्पोपि मुग्धः । कन्दर्पस्याप्यशक्यमोहः । कन्दर्परूपश्च ।
अतस्तासां दैन्ये प्रादुर्भूते तन्निवारणार्थं कामरूपमेव प्रकटीकृतवान् । अतस्तेन पूर्ववत्
कामसम्पन्नाः ताः कृताः ॥ २ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीचतुर्भक्तलेखः ।

तासामाविरभूदित्यत्र । शौर्यमत्रेति । पूर्वाध्यायोक्तं दानवीरत्वमित्यर्थः । तदा
तासां दोषेति । 'निजजनस्मयध्वंसनस्मिते'त्यत्रोक्तप्रकारत्रयेण दोषनिवृत्तिरिति भावः ।
भक्तौ समायातीति । अयं दोषो भक्तेर्धर्म इति टिप्पण्यामुक्तम् । अतो भक्तावेवागत
इत्यर्थः । पीताम्बरो भगवानित्येतावत्येव वक्तव्येपि धरणोक्तेस्तात्पर्यमाहुः हस्ते धृत्वेति ।
वाससा किञ्चिन्मुखाच्छादनेन हाससङ्कोचो रसिकानुकरणसिद्धः । अतः कन्दर्पोपीति ।
आधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकरूपत्वं क्रमेणोक्तम् । पूर्ववदिति । उदारहासेतिवदित्यर्थः ।

२. तेमनी कथे काइह हस्ता मुखे पीताम्बरधारी श्रीकृष्ण मनमात्रा धारण करी साक्षात् मन्मथना
मन्मथ मायानो टेरो दूर करी प्रकट थया. १. चिदान्तर्गतं प्रभूणामित्यसम्मतः ।

ततो यज्ञातं तदाह तं विलोक्येति ।

तं विलोक्यागतं प्रेष्टं प्रीत्युत्फुल्लदृशोऽबलाः ।

उत्तस्थुर्युगपत् सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतम् ॥ ३ ॥

तमागतं विलोक्य युगपत् सर्वा उत्थिताः । पूर्वमाविर्भावमुक्त्वा अधुना यदाग-
मनमुक्तम्, तद्विलोकनसमये स्वामिनीभावानुवादरूपम् । पूर्वमन्तःस्थितोऽधुना बहिरागत
इति वा ज्ञापनाय तथोक्तिः । ननु किमाश्चर्यं भगवत्यागते उत्थिता इति । तत्र न ह्येताः
सजीवाः स्थिताः, किन्तु निर्जीवा इति वक्तुं दृष्टान्तमाह । तन्वः करचरणाद्यवयवाः ।
प्राणमागतमिवेति । प्रयत्ने हि एकमेवाङ्गं व्याप्तं भवति, प्राणे तु सर्वाणि सम्भूय । अतो
ब्रह्मवचनं युगपदुत्थानार्थम् । उत्थानं पञ्चानां भाव्यम्, देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवानाम् ।
तत्र जीवस्यान्याधीनमुत्थानम् । परं तस्मिन्नागते सर्वाण्युत्तिष्ठन्ति । स तु भगवति प्रविष्टः,
भगवत्सङ्गे समागतः, भगवत्युत्थित एवोत्थितः । अन्तःकरणं तु उत्थितमित्यत्र हेतुमाह
प्रेष्टमिति । अत्यन्तं प्रियो भगवान् । तं दृष्ट्वा उत्थितम् । भगवति या प्रीतिस्तया कृत्वा
उत्फुल्ला इक् यासाम् । अनेन प्रीत्या इन्द्रियाणामुत्थानम् । (एतेसां विलोकनार्थमेवाग-
मनमित्यागमनमात्रेण विलोकनमादौ सम्पन्नम् । उत्फुल्लता तु ततो भिन्ना । तस्याः पुष्प-
धर्मत्वेन तदुक्त्या दृशां कमलत्वं व्यज्यते । तत्र प्रीतेर्हेतुत्वोक्त्या इयदपि तत्कार्याभा-
वेनानुनैव तत्प्राकट्यं ज्ञाप्यते खेरिव । विरहे सर्वतिरोधानादेतत्तिरोधानमप्यासीत् ।
अत एवाबलात्वमुक्तम् । कार्यमात्रे स्वसामर्थ्याभावज्ञापनार्थम् । दृष्टान्तेनैव प्राणानामु-
त्थानम् । प्राणानां भगवान् प्राण इति । शरीरं तु पूर्वोक्ताभिरुपितपदार्थत्वेन निरूपणात्
उत्थितमित्यत्र तमिति हेतुः) ॥ ३ ॥

एवमुत्थितानां भगवता सह स्थितानां कार्यमाह काचिदिति पञ्चभिः ।

काचित् कराम्बुजं शौरेर्जगृहेऽञ्जलिना मुदा ।

काचिद् दधार तद्बाहुमंसे चन्दनरूपितम् ॥ ४ ॥

श्रीविठ्ठलरायणसंज्ञश्रीवृद्धमहत्तलेखः ।

तं विलोक्येत्यत्र । पूर्वश्लोके तासां मध्य एवाविर्भूतो जात इत्युक्तम् । अथवेति
पक्षेपि टिप्पण्यां धर्माणामेवागमनमुक्तं जातम् । धर्म्यागमनस्वरूपमाहुः पूर्वमाविर्भावेति ।
भगवत्सङ्गे समागत इति । अन्तःस्थिते भगवति तत्र स्थितः । भगवति बहिरागते
अयमपि स्वस्थाने समागत इत्यर्थः । तथाचागतमितिपदेनोक्तमागमनं जीवोत्थाने
हेतुर्इत्यर्थः ।

१. ते परम प्रिय प्रभुने पपारेळा जोहने प्रीतिदी प्रफुल्लित दृष्टिवाळां सर्वे भवलाओ जेम
करचरणादि अवयवो प्राणना स्वावपादी सचेतन धाय तेम सामटां उभा धर्वा.

४. कोइक गोपीजने प्रभुं हस्तकमल आनंदपी पोतानी अंजलिमां धारण कर्तुं. कोइक गोपीजने
चंदनपी विष्ट प्रभुनां हस्तने पोताना समपार धर्वा.

१. () प्रभुणां सादिति ।

काचिदञ्जलिनागृह्णात्तन्वी ताम्बूलचर्वितम् ।
 एका तदङ्घ्रिकमलं सन्तप्ता स्तनयोरधात् ॥ ५ ॥
 एका भ्रुकुटिमाबध्य प्रेमसंरम्भविह्वला ।
 ग्रन्थीवैक्षत् कटाक्षेपैः सन्दष्टदशनच्छदा ॥ ६ ॥
 अपराऽनिमिषं दग्ध्यां जुषाणा तन्मुखाभ्युजम् ।
 आपीतमपि नातृप्यत्सन्तस्तचरणं यथा ॥ ७ ॥
 तं काचित्रेन्नरन्ध्रेण हृदि कृत्य निमील्य च ।
 पुलकाङ्गुपगृह्णास्ते योगीवानन्दसम्भुता ॥ ८ ॥

पूर्वमनेकविधा अपि भगवत्याविर्भूते सप्तविधा एव जाताः । एको भगवान् सर्वार्थं प्रकटीभूतः । तत्र या अग्रे स्थिताः, ता अपि निकटस्थिता एव पूर्वमुच्यन्ते । शुद्धसात्त्विक्यः शुद्धरजोयुक्ता रजःसात्त्विक्यश्च, निर्गुणाश्च, शिष्टाः सप्तविधा गण्यन्ते । काचिदत्र शौरेः कराम्बुजं मुदा अञ्जलिना अगृह्णात् । एक एव हस्तो भगवता प्रसारितः । पीता म्रधर इति द्वितीयेन हासनिवारणार्थं पीताम्बरग्रहणात् । बहुमानेन ग्रहणमञ्जलिना भवति । शौरेरिति वीरत्वज्ञापनाय । मुदेति पूर्वोक्तहेतुशब्दावृत्यर्थम् । अन्या पुनस्ततोऽप्यन्तरङ्गा भविष्यामीति तद्वाहुमसे दधार । यथालिङ्गितैव भवति । अग्रे एतस्या विनि-

श्रीविठ्ठलरायारमजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

काचिदित्यत्र । एको भगवानिति । अयं सर्वासामर्थे प्रकटः । अतस्तत्र सङ्गे या अग्रे दूरे स्थितास्ता अपि निकटस्थिता एव ज्ञेयाः । सर्वासामर्थे प्राकट्यात् । सर्वत्रैव प्रकटीभूय सर्वासामेव नैकतयं सम्पादितवान्, अतः कराम्बुजधारणादिकार्यं युगपदेव सर्वासां सम्पन्नमिति भावः । काचिदित्येकवचनमेकजातीयभाववत्त्वेन । वस्तुतस्तु तादृशयोपि बह्व्य इति ज्ञेयम् । सप्तविधत्वस्य धर्मधर्मिभेदेन विवक्षितत्वेऽपि पूर्वोक्तोऽप्यंशोऽनुना तिष्ठतीत्याशयेन गुणप्रकारेण सप्तविधत्वमाहुः शुद्धसात्त्विक्य इति । रजःसात्त्विक्यश्चेति चकारेण सत्त्वप्रधानराजस्यः । निर्गुणाश्चेति । चकारेण तमःसजातीयभाववत्त्व इति टिप्प-

५. कोइक कोमलांगी गोपीजने प्रभुनुं तांबूलचर्वित अंजलिबडे ग्रहण करुं. कोइक अलंत विरहधी तस गोपीजने प्रभुनुं चरणकमल पोताना स्तनपर धरुं.

६. प्रेमना आवेशधी विह्वल थयला एक गोपीजन भ्रुकुटि चढावीने दांतबडे हाठे ढसीने कटाक्षोपी प्रहार करता होय तेम जोधा लाग्या.

७. कोइक बीजा गोपीजन प्रभुना मुखारविंदनुं अनिमिष दृष्टियो पान करता छता संत पुरुषो प्रभुना चरणना रसयो वृत्ति पामेज नहि तेम वृत्ति पाम्या नहि.

८. कोइक गोपीजने नेत्रद्वारपी प्रभुने हृदयमां धारण करी, आंयो मीची दह, पुलकांगी यद्दे, प्रभुनुं आलिगन करी, योगीनी माफक आनंदमां राउनु यद्दे वेज स्थितिमां बेदा.

योगो वक्तव्यः । 'भुजंगरुसुगन्धं मूर्ध्निधास्यत् कंदा नु' इति । अत एव तदीयो धर्मो-
न्तःस्थितस्तस्या निरोधं साधयिष्यतीति चन्दनरूपितमित्युक्तम् । चन्दनेन रूपितं लिप्तम् ।
चन्दने हेतुः पूजा लक्ष्मीर्वा पूर्वोक्ता । तथा ताम्बूलेषु । एवं सामग्रीप्रकटनेन तासां
देवोत्तमानां च कृत्यं प्रदर्शितम् । एतां आरोहकामाः, देवोत्तमास्तु पूजका इति । अतः
काचित्ताम्बूलचर्वितमञ्जलिता अगृह्णात् । तस्याः ताम्बूलयोग्यतामाह तन्वीति । कोम-
लाङ्गी । एका पुनर्वहिःस्थिता साक्षात्सम्बन्धमलभमाना, उत्थातुं वा अशक्ता, उपविश्यैव
तदङ्घ्रिकमलं स्तनयोरधात् । अनुत्थाने धारणे च हेतुः सन्तसेति । सा ह्यत्यन्तं विरहा-
तुरा एकेति । अन्या पुनर्दूरस्था तामसी तमसा भ्रुकुटिमावध्य कटाक्षेपैः मन्तीव ऐक्षत् ।
अत्र सवर्णे वर्णलोपः । कटाक्षेपैरित्यर्थः । प्रेम्णा सहितो यः संरम्भः क्रोधः तेन
विह्वला । सम्यक् दष्टः दशनच्छदो यया । तादृशी च जाता । भ्रुकुटिवन्धनेन चित्तकौ-
टिल्यम् । प्रेमसहितसंरम्भेण इन्द्रियवैकल्यम् । सन्दर्शनेन देहक्षोभः । मन्तीवेति प्राणैर्घल-
स्फूर्तिः । ज्ञानसाधनमपि तस्या विकृतम् । प्रान्तदृष्टिः कटाक्षः । तत्रापि आक्षेपभावः ।
यथा वाचावगुरणम्, तथा कटाक्षा एव आक्षेपरूपाः निरन्तरं प्रवृत्ताः । तादृशभावस्य पूर्ण-
त्वाय कालनियमनार्थं वा भ्रुकुटिभङ्गः । स्वभावनियमनार्थं च संरम्भः । लोमनाशार्थं
दंशः । मोक्षाभावाच्च ज्ञानवक्रता । प्रमाणनिराकरणार्थं हननमिति । यतो लौकिकी भक्तिः
पुष्टा भवति । एतदर्थमेवा निरूपिता ।

एवमतिपुष्टां निरूप्य अत्युत्तमां तिरूपयति अपरेति । एषा हि भगवद्दर्शनेन

श्रीविठ्ठलरायामजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्यामुक्तमेव । एवं पदं । शिष्टाश्चतस्रं एकविधा अत्रोक्ता, एवं सप्त । पञ्चमाध्याये तु 'काचि-
त्सम'मित्यादिना भगवद्गुणरूपत्वमेव वक्ष्यते । निर्गुणाश्चेत्यत्र क्रमाविवक्षया पूर्वं तामसी
ततो निर्गुणा निरूपयिष्यत इति ज्ञेयम् । एतस्या विनियोग इति । एतस्यां विनियोगो
षाहोरिति शेषः । तदीयो धर्म इति । बाहुनिष्ठो धर्म इत्यर्थः । पूजा लक्ष्मीर्वेति ।
सखिपदसूचितायां उभयकृतपूजायां पीताम्बरपरपदसूचितलक्ष्मीरमणे वा चन्दनालेप
इत्यर्थः । स्रगादिप्राकट्यपूर्वकणाविभागे तात्पर्यमाहुः एवं सामग्रीति । अत इति । उभ-
यकृत्यप्रदर्शनेनानुग्रहज्ञापनादित्यर्थः । ताम्बूलयोग्यतामिति । कोमलाङ्गा मृदुत्वचि ताम्बू-
लप्रतिफलनेऽधिका शोभा रसशालसिद्धा । अतस्तत्तादृशशोभावलोकनाय ताम्बूलं दत्तवानिति
भावः । वहिःस्थितेति । मण्डलादहर्हिदूरे स्थितेत्यर्थः । सर्वासां नैकत्वं पूर्वं व्युत्पादितमिति
पक्षान्तरमाहुः उत्थातुं वा अशक्तेति । दूरस्था तामसीति । यावता तादृगीक्षणेन
मानभावस्तिष्ठति, तावद्दूरस्थेत्यर्थः । तादृशभावस्येति । पूर्णतास्थापनाय कालनियमनं
कर्तव्यं तदर्थं भङ्ग इत्यर्थः । भ्रुकुटिभङ्गकार्यं चित्तकौटिल्यं पूर्वमुक्तम्, अतोत्र वाशब्दः ।

गतदोषा, अतो ध्यानेन भगवन्तं हृदये स्थापयितुकामा नेत्राभ्यां नेत्रद्वारा भगवन्तं हृदि स्थापितवती । अत्र लावण्यामृतं पेयम्, मुखस्याम्बुजत्वोक्तेः । अनिमिषदृग्भ्यामिति पानकरणम् । द्रवद्रव्यस्यान्तर्निवेशनं पानम् । मध्ये रसविच्छेदो भविष्यतीति अनिमिषदृग्भ्यां पानम् । नेत्रयोरञ्जलित्वं लावण्यामृतस्य विरलत्वात् । प्रीतिसेवनमत्रामिप्रेतम् । यद्यपि आसमन्ताद्धर्मसहितं सर्वमेवाभिनिविष्टं स्वाधीनं जातम् । यदैवेच्छति तदैव हृदये पश्यतीति तथापि नातृप्यत् अलंभावं न कृतवती । तत्र हेतुर्विषयसौन्दर्यम् । न तु प्रयोजनाभावः प्रतिबन्धकः । एतदर्थं दृष्टान्तमाह सन्तः तच्चरणं यथेति । सन्तो हि जातकार्याः । तथापि चरणारविन्दे सहजो रसः । न तु किञ्चित् प्राप्तव्यं निवर्तनीयं वा ।

एका पुनर्दूरस्था अनया तुल्यशीला योगानुसारेण भगवन्तं गृहीतवतीत्याह तं काचिदिति । पूर्वं लौकिकी पश्चाद् भक्तिमार्गानुसारिणी निरूपिता । इयं योगानुसारिणी । अतोऽस्याः सर्वावयवे दृष्टिः । उभयोरैकीकरणम्, अन्यथा दृष्टिभेदः स्यात् । पूर्वस्यास्तु दर्शनमेव प्रयोजनम् । एषा विरलेति काचिदित्युक्तम् । तं पूर्वोक्तम् । 'न खलु गोपिका-नन्दनो भवानिति यया निरूपितम् । नेत्ररन्ध्रेणेत्येकवचनं रूपप्रवेशार्थम् । हृदि

श्रीविठ्ठलरायारमजश्रीबलभक्तलेखः ।

अपरेत्यत्र । अत इति । गतदोषत्वादित्यर्थः । नेत्रद्वारा सेवनपदार्थमाहुः हृदि स्थापितवतीति । पूर्वोक्तं ध्यानेन स्थापनं स्वाधीनत्वेन स्थापनमिति विभेदः । स्वाधीनत्वेन स्थापनरूपमेव पानमापीतमित्यनेनानूदितम् । पेयमाहुः लावण्यामृतमिति । अम्बुजस्थापने मकरन्द इव मुखस्थापने लावण्यं स्थापितं भवतीति भावः । हृदिस्थापनस्य पानत्वं व्युत्पादयन्ति द्रवद्रव्यस्येति । दृग्भ्यां पाने हेतुमाहुः नेत्रयोरिति । अञ्जलित्वं पुटाकारत्वमित्यर्थः । विरलं द्रवमृतं पुटेनैव पातुं शक्यमिति भावः । लुघातोः पानार्थकत्वं कथमित्याशङ्क्याहुः प्रीतिसेवनमिति । धात्वभिप्रेतोर्थस्त्वयमेव । परं हृदि स्थापनं विना प्रीतिसेवनं न भवतीति तद्वेतुत्वेन सौम्यं उक्त इति भावः । आपीतमित्यत्राडोर्थमाहुः स्वाधीनं जातमिति । अतो ध्यानेनेत्यनेनोक्तं कार्यं सम्पन्नमित्यर्थः । तथाच स्वाधीनं जातमपि मुख्याम्बुजं नेत्राभ्यां हृदि स्थापयन्ती नातृप्यदित्यर्थः ।

तं काचिदित्यत्र । सर्वावयवे इति । सम्पूर्णस्वरूपस्यैव नेत्रद्वारा हृदिस्थापनादिति भावः । उभयोरिति । सर्वेषामिति वक्तव्येपि संयोग उभयोरिव । अन्येषां पुनस्तेनेत्याशयेनोभयोरित्युक्तम् । टिप्पण्यां योने हीति कथनादयं दोषो योगमार्ग एवेति पूर्वत्र नायं दोषः प्राप्नोतीत्याशयेनाहुः पूर्वस्या इति । सा तु भक्तिमार्गानुसारिणीति दर्शनमेव फलम्, न तु रूपकल्पनापेक्षेयत्वाकारः । परिदृश्यमानमेव स्वरूपं हृदिस्थितं भवतीति भावः । अत्र टिप्पण्यां प्रकृते र्विति । केवलयोगमार्गेऽपराधमात्रम् । योगानुसारिभक्तिमार्गे तु स्वरूपेपि भेदापत्तिः स्यादित्यर्थः । रूपप्रवेशार्थमिति । समुदितस्वरूपस्यैकत्वादिति-

कृत्येति । हृदि कृत्वा । असमासेऽपि त्यप् । हृदि कृत्येत्यलुक्समासो वा । ततोऽन्तःप्रविष्टो बहिर्भा गच्छत्विति निमीलनं कृतवती । न हि तस्या बुद्धौ भगवान् बहिरवशिष्टोऽस्ति । स्वकीयो वा भागस्तया गृहीत इति । चकारात् सर्वेन्द्रियनिवर्तनम् । ततोऽन्तरानन्दे पूर्णे पुलकाङ्गी जाता । केवलानन्देन पुलके गोपीत्वं न भविष्यतीति तदर्थं विशेषमाह उपगू-
ह्यास्त इति । अयं रोमाञ्चः सात्त्विकभावे प्रविष्टः । अत एवान्तरूपगूह्यालिङ्ग्य आस्ते ।
तामेव स्थितिं धारितवती अवस्थान्तराभावाय । ननु तस्या उत्तरत्र कार्यम्, भगवता सह
सम्भोगः कर्तव्यः, आलापाः, गृहे च गन्तव्यमिति कथं तामेवावस्थां स्थापितवती, तत्राह
योगीवेति । योगी हि तथैवाग्रे सर्वं कार्यं साधयति, तथेयमपि तथैवावस्थया सर्वं साध-
नीयमिति स्थिता । किञ्च । आनन्दसम्भुता । आनन्दे निमग्ना । अत एव बहिः-
संवेदेनरहिता । संवेदनायामेव सत्यां कार्यानुसन्धानम् । न हि पूर्णे आनन्दे कश्चन
कामोस्ति ॥ ८ ॥

एवं विशेषाकारेण कृत्यमुक्त्वा सर्वासां सामान्याकारेण प्रयोजनमाह सर्वास्ता इति ।

सर्वास्ताः केशवालोकपरमोत्सवनिर्घृताः ।

जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ॥ ९ ॥

यो हि बलिष्ठरजस्तमो-भ्यां व्यासयोरपि फलसम्पादकः, तस्य क्षुद्रगुणक्षोभयुक्ता-
नामासामुद्धारे कः प्रयास इति वक्तुं केशवेत्युक्तम् । तस्य योयमालोकः आलोकनं
प्रकाशो वा अन्तर्बहिः । अत एव स एव परमोत्सवः । यथा लौकिकानां महाराज्यप्राप्तिः
पुत्रोत्सवो वा । तेन निर्घृताः सर्वा एव जाताः । एवं तासामिष्टसिद्धिरुक्ता । अनिष्टनिवृ-
त्तिमाह जहुर्विरहजमिति । नन्वेवं सति मुक्ता एव ता भवेयुः । नहि संसारे निघृते
भगवत्साक्षात्कारेण परमनिर्घृतौ सत्यां कश्चन पुरुषार्थोऽवशिष्यते । तत्राह प्राज्ञं
प्राप्येति । प्राज्ञः सुषुप्तिसाक्षी । स्वाप्यये भगवदविर्भाजो निरूपितः । तत्र च जीवानां

श्रीबिठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तिभावः । केवलानन्देनेति । आत्मानन्देनेत्यर्थः । किञ्चेति । योगिवत्तथा साधयिष्या-
मीति ज्ञानात्तथास्ते । आनन्दसम्भवेन तादृशानुसन्धानाभावाच्च तथास्ते इति समुच्चयः ।
सर्वासामिति । भगवता सामान्याकारेण सर्वासां सम्पादितम्, विरहजतापनिवृत्तिरूपं
प्रयोजनं फलमाहेत्यर्थः ।

सर्वास्ता इत्यत्र । अत एवेति । अन्तर्बहिर्विद्यमानत्वादेवेत्यर्थः । सर्वा एवेति ।
एकत्रोक्तं नेत्ररन्ध्रेण हृदि स्थापनादि सर्वास्तेव प्रकारभेदैर्ज्ञेयमित्यर्थः । इष्टसिद्धिरुक्तेति
पूर्वानुवादः । नन्वेवं सतीति । अनूदिते प्रकारे सतीत्यर्थः । तत्राहुः संसारे इति ।

९ ते सर्वे गोपीजने प्रभुदर्शनना परमोत्सवयथी सुखनिमग्न भया, अने जेम संसारी जन सुषुप्तिसाक्षी
परमात्माने पानीजेम तापथी मुक्त भाय तेम विरह तापथी मुक्त भया.

प्रवेशो वासनासहितानाम् । तं प्राप्य यथा जनाः अधिकारिणो मनुष्याः पुनरायान्ति,
एवमत्राप्यागमिष्यन्तीति भावः । यतो जनाः जायमानाः । न तु उत्तमाधिकारिणः ।
स्वसम्बन्धव्यापनार्थमेव परं भगवान् प्रकटः ॥ ९ ॥

एवं तासां कृत्यमुक्त्वा ताभिर्भगवत्कृत्यमाह ताभिरिति ।

ताभिर्विधूतशोकाभिर्भगवानच्युतो वृतः ।

व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा ॥ १० ॥

तासां सम्बन्धे प्राकृतीनां भगवतोऽन्यथात्वं शङ्क्येत, तन्निवर्त्यते । अन्यथा स्वार्थ-
मेव भगवत्तिरोधानं स्यात् । 'स नैव व्यरमेत्, तस्मादेकाकी न रमत' इति श्रुतेः ।
लोकोपि केवलं भगवन्तं पश्यन् न निर्वृतो भवति, किन्तु सर्वशक्तियुक्तं परम् । 'पुंसः
स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न' इति वाक्यात् । पूर्ववत् ता दुःखिताश्चेत्, तदोत्तमता न
भवतीत्याह विधूतशोकाभिरिति । ताः पूर्वोक्ताः । गुणास्त्रासागुक्ता एव । सर्वथा
प्रपन्ना इति । मध्ये शोकः समजनि । तस्मिन्निवृत्ते यथापूर्वमेव ताः । भगवांश्च
पञ्चुणैश्वर्ययुक्तः । तथापि प्राकृत इव यदि परिच्छिन्नकामः स्यात्, तथापि वैलक्षण्यात्

श्रीविठ्ठलाचार्यमजप्रीयहृभक्तलेखः ।

स्वसम्बन्धेति । न तु स्वस्मिन् लयं सम्पादयितुमित्यर्थः । तासां कृत्यमिति । अयं
'काचित् कराम्बुजं शौरे' इत्यादिभ्य सर्वेषामनुवादो ज्ञेयः । दृष्टान्तेन पुनरागमनरूपं
कृत्यमस्मिन्नपि श्लोके निरूपितमिति भावः । ताभिरिति । ताभिः सह स्थितस्य भगवतः
कृत्यमधिकशोभासम्पादनमित्यर्थः ।

ताभिरित्यत्र । अन्यथात्वमिति । भगवतोपि प्राकृतत्वं शङ्क्येत, अतस्तासां प्राकृतीत्वं
शोभाकथनेन निवर्त्यत इत्यर्थः । उपपादयन्ति अन्यथेति । तासां प्राकृतीत्वे तत्सम्बन्धेन
स्वस्यापि प्राकृतत्वेऽलौकिकशोभातिरोभावशङ्कया भगवत्तिरोधानमिति स्यात्, कुतस्तरां
तत्सहितस्य शोभेत्यर्थः । स नैवेति । इति श्रुतेः रिरसायामपि सत्यां यत्तिरोहितवांस्त-
त्पूर्वोक्तशङ्कयैव स्यादिति पूर्वोक्तैरेवान्वयः । लोकोपीति । ताः स्वसहितस्य भगवतो
दर्शनेन निर्वृताः, न तु पूर्वाध्यायद्वयवद्भावनया केवलदर्शनेनेति पूर्वश्लोके निरूपितम् ।
लोकोपि तथैवेत्यपिशब्दः । परमिति । दुःखितत्वेपि लोकनिर्वृतिस्तु भवति, परन्तु भग-
वति रसोत्तमता न भवतीत्यर्थः । परिच्छिन्नेति । कालपरिच्छिन्नोऽनित्यः कामो यस्येत्यर्थः ।
एतासामपरिच्छिन्नकामत्वं ताभिरित्यनेन स्मारितया सर्वथा प्रपत्या निरूपितम् ।
अनित्यकामत्वे कामाभावनदशायां प्रपत्यभावात् सर्वथा प्रपत्तिर्न भवेदिति भावः । तथा च

१०. हे तात ते शोकरहित भयला गोवीजनघ्नी पिडलायला अच्युत जेग प्राकृत पुरुष शक्तिओपी
शोभे तेम अधिक शोभ्या. १. रेमे इति पाठ ।

न रोचेत् । भगवांस्तु पूर्णकाम इत्याह अच्युत इति । अतः ताभिर्वृतः अधिकं व्यरोचत सहजापेक्षया । उक्तार्थविश्वासेन हि श्रोता वक्तारं पुष्पातीव पितेव पुत्रं स्वार्थम् । अत एवाग्रेऽतिगुप्तार्थकथनेन वक्ता श्रोतारं सुखयति । अन्यथानधिकारिणं मत्वा न वदे-
दलौकिकमर्थम् । प्रकृते चास्मिन्नर्थे राज्ञो विश्वासं दृष्ट्यासित्तोपेण स्नेहेन च पितृत्वेन सम्बोधयति तातेति । नन्वेवं सति भगवत्कान्तेः तारतम्यात् सहजत्वं न स्यात् । अत आह पुरुषः शक्तिभिर्यथेति । यथायं प्राकृतोपि पुरुषः सर्वसामर्थ्येषु लीनेषु लोकप्र-
तीत्या न रोचत इव, स चेत् क्रियाज्ञानादिशक्तीराविष्करोति, तदाधिको रोचते, तथा अयमपि भगवान् रोचमान एव प्रकटासु शक्तिषु गोपिकासु सर्वप्रतीत्या भावुकानामप्यन्तः-
करणेन अधिकं व्यरोचत । अतिसौन्दर्यं प्राप्तवान् । ततो भगवान् परमानन्दयुक्तः स एव ।
'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुतेः ॥ १० ॥

तासामानन्दजननार्थं यत् कृतशैलदाह ताः समादायेति ।

ताः समादाय कालिन्द्या निर्विन्द्य पुलिनं विभुः ।

विकसत्कुन्दमन्दारसुरभ्यनिलपद्मपदम् ॥ ११ ॥

ताः सम्यक् आदाय समीचीने पुलिने निर्विन्द्योपविश्य विभुर्जातः । कालिन्दी कलिन्दकन्या । कलिं घृतीति कलिन्दः । अतस्तस्याः पुलिने तासामन्योन्यं भगवता वा कलहो न भविष्यतीति ज्ञापितम् । पुलिनं वर्णयति क्रीडायोग्यत्वार्थं सार्धेन । सर्वतः

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवह्मभक्तलेखः ।

भगवतः परिच्छिन्नकामत्वे चैलक्षण्यं स्यादित्यर्थः । भगवांस्त्विति । तुशब्देनैतासां व्युदासः । भक्तानामपि पूर्णकामत्वे भगवदपेक्षा न स्यादिति 'आनन्दादयः प्रधानस्ये'ति सूत्रे निरूपणा-
दिति भावः । एता अपरिच्छिन्नकामाः, भगवांस्तु पूर्णकाम एव, अतस्तत्कामस्य परिच्छेदः सम्भावयितुमपि न शक्य इत्यर्थः । अत इति । उभयोरपरिच्छिन्नकामत्वादित्यर्थः । व्यरो-
चतेति । शोभाया अन्यदर्शनसापेक्षत्वेऽप्यन्योन्यमेव स्वस्वसहितदर्शनम्, तद्भावयितुणां भक्तानां च भावनया तद्दर्शनमित्याहुः सर्वप्रतीत्या भावुकानामप्यन्तःकरणेनेति ।

ताः समादायेत्यसाभासे । यत्कृतवानिति । विभुत्वं प्रकटितवानित्यर्थः । अत्र श्लोके क्रियाया अनुक्तत्वात् क्रियान्तराध्याहारपेक्षया स्वरूपधर्मविभुत्वप्राकट्यकथनमेव वरमित्याशयेनाहुः विभुर्जात इति । व्यापको जातः । सर्वासामेव निकटे स्थितो जात इत्यर्थः । तासामन्योन्यमिति । भदो मानश्चेत्यर्थः । स्वस्मिन् सर्वत आधिक्यज्ञानरूपमदे-
नैवान्योन्यसापेक्षभावेन कलहो भवतीति भावः । अत्र पुलिने यमुनायाः कलिखण्डनरूपो धर्मः प्रकट इति पूर्वलीलापुलिनाद्विशेषः । तत्र तु मदमानौ सम्मविष्यत इति यमुनाया

११. तेमने साये लईने कालिदीना तीरपर पधारीने पोते विभु घया. ते तीर ते समये खीलतां हुंद
अने मंदार पुष्पोपी हुवावित पयला वायुवाळं अने धमरोवाळं हुंद.
श्रीगुणो० १५

ઉપરિ અધશ્ચેતિ । પ્રથમતઃ સર્વતઃ સૌમાગ્યમાહ । વિકસન્તિ કુન્દમન્દારપુષ્પાણિ તેષાં સુરમ્યનિલઃ પટ્પદા ભ્રમરાશ્ચ યત્ર । વાયોસ્ત્રયો ગુણાઃ સ્પષ્ટાઃ । મકરન્દોપિ પુષ્પેષ્વધિકઃ । તેન મત્તા ભ્રમરા અપિ નાદસાધકત્વેન ગાનાદાલુપયુજ્યન્તે । વિકાસો વાગ્ધર્થેવ । કુન્દગન્ધઃ શાન્તઃ । મન્દારગન્ધઃ પુષ્પઃ । તેન ગુણાગુણકામયોરુદ્ધોધકો નિરૂપિતઃ । (શત્રન્તોક્ત્યા પ્રમુનિવેશનસમયે એવ વિકાસારમ્ભો, ન તુ પૂર્વમપીતિ જ્ઞાપ્યતે । અન્યથા વિકસિતેતિ વદેત્ । એવં સતિ યસ્મિન્ ક્ષણે યસ્યાર્થસ્યોપયોગઃ, તસ્મિન્નેવ ક્ષણે તત્કાર્યં ભવતિ, નાન્યદેતિ લીલામાત્રોપયોગ્યેવાત્રયં સર્વમપિ ઇતિ જ્ઞાપિતં ભવતિ । અન્યથા સાર્થાધ્યાયત્રયોક્તલીલાયાં ક્રિયમાણાયાં મૂલ્યસ્યેવ રાત્રિરતીતેત્યધુનૈવ વિકાસે હેત્વન્તરામાવાત્સ ન મવેત્, અત એવ ન વદેદપિ । એવં સત્યેતાદકુન્દાદિસમ્બન્ધિત્વેનોક્તત્વાદનિલાદયોડપ્યધુનૈવ પ્રવૃત્તાઃ ન પૂર્વમપીતિ જ્ઞેયમ્ ।) સ્વતઃપ્રત્યાપિ સૌરમ્યપ્રતીત્યર્થં સુરભિરનિલ ઉક્તઃ । એવં પરિતો જલં, પરિતઃ સુગન્ધઃ, પરિતઃ પુષ્પાણિ, પરિતો વાયુઃ, પરિતો નાદ ઇતિ નિરૂપિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

ઉપર્યુક્તમતામાહ શરદિતિ ।

શરચન્દ્રાંશુસન્દોહધ્વસ્તદોષાતમઃશિવમ્ ।

કૃષ્ણાયા હસ્તતરલાચિત્કોમલલાલુકમ્ ॥ ૧૨ ॥

શરત્કાલીના યે ચન્દ્રાંશવઃ, તેષાં યે સન્દોહાઃ સમૂહાઃ, તૈર્ધ્વસ્તં દોષાયા રાગ્યા-

ધીવિત્તુલરાયાસજશ્રીવલ્લભકૃતલેખઃ ।

એતદ્દર્માપ્રાકટ્યં સૂચયિતું 'નદ્યાઃ પુલિનમાવિશ્યે'તિ શ્લોકે નદીપદમેવોક્તમ્ । પટ્પદા ભ્રમરાશ્ચેતિ । તેષામિત્યસાગ્રાપ્યન્વયઃ । તથા ચ સુરમ્યનિલશ્ચ પટ્પદાશ્ચેતિ દ્વન્દ્વં કૃત્વા વિકસત્કુન્દમન્દારાણાં તે યત્રેતિ વ્યધિકરણપદો વહુગ્રીહિઃ કર્તવ્ય ઇતિ ભાવઃ । વાયો-ગુણાન્તરાકથને હેતુમાહુઃ સ્પષ્ટા ઇતિ । એવં સમાસે તાત્પર્યમાહુઃ મકરન્દોપીતિ । ઉભયન પુષ્પસમ્બન્ધકથને પુષ્પેષ્વધિકો મકરન્દોપિ ઉક્તો ભવતિ । ભ્રમરા અપિ તત્સમ્બન્ધાન્મત્તા ઇત્યુક્તં ભવેત્ । ભ્રમરા અપિ ઇતિ । સ્યાદિતિ શેષઃ । મન્દારૈઃ સુરભિરિતિ તૃતીયાસમાસે તુ ભ્રમરેષુ પુષ્પસમ્બન્ધામાવાનામાદો નોક્તઃ સ્યાદિતિ ભાવઃ । ભ્રમરેષુ માદકથનપ્રયોજનમાહુઃ નાદેતિ । યત ઇતિ શેષઃ । અધુના વિકાસસ્ય પ્રયોજનમાહુઃ વાગ્ધર્થમિતિ । વાયૌ સ્વગન્ધસમ્પાદનાર્થમ્, ન તુ પૂર્વવત્ પ્રસૂનાવચયેન વેણ્યાદિયુ પ્રસૂતસ્થાપનાર્થમિત્યેવકારઃ । પરિતો જલમિતિ । પુલિનસ્ય વિશેષ્યત્વાદસ્મિન્નપ્યર્થે જલમુક્તમેવેતિ ભાવઃ ।

શરદિત્યન । શિવત્વે હેત્વન્તરસ્યાનુક્તત્વાત્ સમભિવ્યાહારેણ પૂર્વવિશેષણમેવ હેતુ-

૧૨. શરદ્ કાલુના ચન્દ્રના કિરણોના સમૂહથી રાત્રિનો અધકાર છાં નાશ પામ્યો હતો, તેથી તે સૌર અર્ચંત કલ્યાણરૂપ હતુ અને કૃષ્ણા-શ્રીમમુનાજીના હસ્તરૂપી તરંગોથી છાં કોમલ લાલુકા (રમણ રેતી) પથરાઈ ગઈ હતી.

स्तमो यत्र । तेन अत्यन्तं शिवं कल्याणरूपम् । अन्धकारे गतेपि यदि भूताद्यभिनिविष्टं भवेत्, तथापि तदाप्यसमञ्जसमिति कल्याणरूपता निरूपिता । निर्विघ्नमग्निमेष्टकार्यसम्पादकत्वज्ञापनाय च । परितश्च निकृष्टाः पदार्थाः नोपर्यधश्च । अधस्तस्य पुलिनस्य गुणानाह कृष्णेति । सापि भगवत्सनाम्नी भूस्त्स्कारं कृतवती भगवद्रमणार्थम् । कृष्णाया हस्तरूपाः तरलास्तरङ्गाः तैः आचिताः कोमलवालुका यत्र । अन्यथा हस्तरूपताभावे समता न स्यात् । तेन शैल्यं कोमलत्वं समता चोक्ता । तादृशं पुलिनं निर्विश्य तत्र गत्वा वा स्थितः । उपवेशनमग्रे वक्ष्यति । भावेनैवोपवेशनम् ॥ १२ ॥

ततो गोपिकानां कृत्यमाह तद्दर्शनाह्लादेति ।

तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्भुजो मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः ।

स्वैरुत्तरीयैः कुचकुङ्कुमाङ्कितैरचीकूपन्नासनमात्ममन्धवे ॥ १३ ॥

शोके गतेपि कामस्तापात्मको वर्तत एव, सम्बन्धस्याजातत्वात् । यदा पुनस्तादृशस्थाने तदर्थं गतः, तदा तद्दर्शनेन तस्य तदवस्थामापन्नस्य दर्शनेन योऽयमाह्लादः भाव्यर्थनिश्चयात् तेन विधूताः हृद्भुजो यासाम् । एवं निवृत्ते दोषे तासां यजातं तदाह मनोरथान्तं ययुरिति । ताभिर्यथाकथञ्चित् सम्बन्धोऽभिलषितः । जातस्तु ततोऽनन्तगुणसामग्रीसहितः । अतो मनोरथस्याप्यन्तो यत्र तादृशं ययुः । नन्वनभिलषितं कथं प्राप्नुयुः, तत्राह श्रुतयो यथेति । श्रुतयो हि निरन्तरं भगवद्गुणवर्णनपराः । तेन धर्मेण, वाचः पूर्वरूपं यन्मनः, तस्यापि यदगम्यं भगवत्स्वरूपं, तत् प्राप्तवत्यः । 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीब्रह्मभट्टतलेखः ।

रित्याशयेनाहुः तेनात्यन्तं शिवमिति । अर्धद्वयार्थमुपसंहरन्ति परितश्चेति । नेत्यस्य देहलीदीपन्यायेनोभयत्राप्यन्वयः । पुलिनं निर्विश्येति । विशुर्जात इति पूर्वानुसन्धानेनान्वयः । विमुत्त्वस्य सार्वदिकत्वादधुना प्राक्तव्यारुच्या पश्चान्तरमाहुः तत्रेति । निर्विश्य स्थित इत्यर्थः । अधुनोपवेशनाकथने हेतुमाहुः भावेनैवेति । ताभिर्भाविनासने कृते सत्युपवेशनम्, भवतीति शेषः । अतोऽग्रे वक्ष्यतीत्यन्वयः । गोपिकानां कृत्यमिति । मनोरथान्तप्राप्त्या आसनहृत्तिरित्यर्थः ।

तद्दर्शनेत्यत्र । 'विधूतशोकाभि'रित्युक्त्वा 'विधूतहृद्भुज' इति पुनरुक्तिर्भवेदित्याशङ्काहुः शोके गतेपीति । अत्र मनोरथस्यान्तो यत्र तादृशमानन्दं ययुः प्राप्तवत्यः

१३. आवा प्रभुना दर्शनना आनन्दधी श्रीगोपीजननां हृदयनां दुःख मदीगयां, अने जेम श्रुतिश्री भगवद्गुणगान करतां करतां वाणी अने मलने अगोचर भगवान्नातां दर्शन करी मनोरथना अंतने पाप्म्यां तेम श्रीगोपीजनना आनन्दनो पार रपो नदि- अने पूजा अने आत्मनिवेदनधी पोताने कृतार्थ करवाने पोताना आत्माना बंधु भगवान्ने माटे कुचकुंडनधी अंकित पोताना उत्तरीय वस्त्रोधी आसन रच्युं.

अप्राप्य मनसा सहे'ति भगवदानन्दो मनोरथान्तो भवति । तत्प्रतिपादिकाः श्रुतयो जाताः । सर्वे च मन्यन्ते । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि', 'अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति, 'सर्वे वेदा यत्तदमामनन्ति' इत्यादिवाक्यैः ब्रह्मणि श्रुतयः प्रमाणमित्यध्यवसीयते । 'सर्ववेदान्तप्रत्यय'मिति न्यायाच्च । अलौकिको वेदार्थः । अलौकिका वेदशब्दाः । लोके च न सङ्केतः । तथापि निरन्तरं भगवत्कार्यं कथयन्तीति लोकाः तच्छ्रवणेन शुद्धान्तःकरणाः स्वयमेवालौकिकविषये सामर्थ्यं मन्यन्ते । श्रुतिश्च तत्प्रतिपादिका भगवदिच्छया । नात्र लौकिकं साधनमपेक्षते, सुक्तिं वा । तथा एतासामपि मनोरथान्त-प्राप्तिः । एवं परमपुरुषार्थदातुर्भगवतोऽन्यत्राभिनिवेशे आधारधर्मसम्बन्धात् स्वस्य कृतार्थता न भविष्यतीति पूजार्थमात्मनिवेदनार्थं च आसनं चकुरित्याह स्वैरुत्तरीयैरिति । तद्देशस्थानां स्त्रीवस्त्राणि त्रीणि भवन्ति । परिधानीयं, कुचपट्टिका, उपरिवस्त्रं च । सर्वाभिरेव स्त्रोपरिवस्त्राणि आसनार्थं दत्तानि । उपरिवस्त्राण्यपि द्विविधानि भवन्ति । सर्वदा परिधेयानि, भोगसमये च । तानि सूक्ष्माणि भवन्ति । तान्येव भगवते दत्तानीति ज्ञापयितुमाह कुचकुङ्कुमाङ्कितैरिति । शुष्काण्यपि कुङ्कुमानि क्रीडायामार्द्राणि भवन्ति । अतस्तेनाङ्कितानि उत्तरीयाणि, अचीकृपन् कल्पयामासुः । ननु स्त्रोपरिपरिधेयं कथमधः कल्पयाश्चकुरित्याशङ्क्याह आत्मबन्धव इति । आत्मनः स एव बन्धुः, रक्षित आत्मा, तदर्थमेव देहः स्वात्मा च । अत उपर्याच्छादनमपि तदर्थमिति तस्यासनकृतिरुचिता १३

श्रीविठ्ठलायाम्बश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्यर्थः । श्रुतयो जाता इत्यन्तेन भगवत्स्वरूपातुभूतिरूपटिप्पण्युक्तः श्रुत्यंशो निरूपितः । द्वितीयांशमाहुः सर्वे चेति । श्रुतिभ्य इति शेषः । सर्वे श्रुतिभ्य एव भगवत्स्वरूपं मन्यन्ते जानन्तीत्यर्थः । एतस्य द्वितीयांशत्वसूचनाय चकारः । नन्वेवं सति वागगम्यत्वं स्यादित्यत आहुः अलौकिक इति । वेदप्रतिपादितो यज्ञस्तदङ्गभूताः पश्चादयश्च भगवत्तदवयवभूताः । अन्यया लोकसिद्धानुवादकत्वे अनधिगतार्थगन्तृत्वाभावात् प्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः । व्युत्पादितं च वैदिकसृष्टेर्भिन्नत्वं 'शब्द इति चेन्नातः प्रभवा'दिति सूत्रे । अलौकिका इति । तामसाहंकारकार्यशब्दरूपा नेत्यर्थः । अत एव नामसृष्टेर्व्यवस्था भिन्नैवोक्ता । तथाच सङ्केतग्रहणमात्रेण शब्देन ज्ञानम्, किन्तु चित्तशुद्ध्या स्वरूपयोग्यता सम्पाद्यते इत्यर्थः । स्वयमेवेति । भगवदनुग्रहादेवास्माकमलौकिकविषयज्ञाने सामर्थ्यं जातमिति मन्यन्त इत्यर्थः । ननु शक्तिग्रहाभावे तदुक्तधर्मज्ञानमपि कथं भवेदित्यत आहुः श्रुतिश्चेति । भगवदिच्छयैव तद्वोध इत्यर्थः । आत्मबन्धवे इत्यत्रात्मपदस्यार्थमाहुः देहः स्वात्मा चेति ।

ततो भगवान् तासु सर्वत्र निविष्ट इति ख्यापयितुं तदंतासन उपविष्ट इत्याह तत्रोपविष्ट इति ।

तत्रोपविष्टो भगवान् स ईश्वरो योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः ।

चकास गोपीपरिपद्गतोऽर्चितस्त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत् ॥ १४ ॥

भगवानिति तेषां कार्यसाधकत्वम् । ननूत्तरीयवस्त्रापगमे सभायां रसाभासो भवेत्, अतः कथमुपविष्ट इति चेत्, तत्राह स ईश्वर इति । सः पूर्वं प्रार्थितः । ईश्वरः सर्वकरणसमर्थः । अतस्तासां दिव्यानि वस्त्राणि सम्पन्नानीति बोधितम् । येषां जल-क्रीडायां न वाससामर्द्रता । अतः सर्वकरणसमर्थः तत्रोपविष्टः सः प्रार्थितः । (यद्वा । पूर्वं वरदानसमये वस्त्रेष्वपहृतेषु सर्वथा तदभावे यस्य रसाभासो न जातः, तस्य केवलमुत्तरीयाभावे कथमधुनापि स भवेदिति वक्तुं स इत्युक्तवान् । ननु तदानीमपि कथं न रसाभास इत्यत आह ईश्वर इति । कर्तुं सामर्थ्यवत्त्वात् । यदि स भवेत्, तदा तथा न कुर्यादेव । अकर्तुं सामर्थ्यवत्त्वेन रसाभासहेतुत्वेऽपि तद्वत्तासनं त्यक्तुमशक्य-मेव । अन्यथाकर्तुं सामर्थ्यवत्त्वेन रसाभासप्रकारेणापि रसमुत्पादयितुं शक्तः । अतस्ता-दृशो न किञ्चिदनुपपन्नमिति भावः ।) ननु भगवान् अपवित्रे भोगादिलेपयुक्ते कथमुपविष्ट इति चेत्, तत्राह योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासन इति । योगेश्वराणां हृदयं शुद्धम् । तत्राप्यन्तर्हृदयम् । तत्रापि कल्पितमेव भगवदासनम्, न तु कृतम् । मानसी मूर्तिस्ति-ष्ठति, न तु कदाचिदपि स्वयमुपविष्ट इति मुख्यमासनमेतदेव । अतश्चकास, परमशोभां

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तत्रोपविष्ट इत्यस्याभासे । आसनकृतिकथनेनैवोपवेशनस्य प्राप्तावपि तत्रोपविष्ट इत्यनेन पुनस्तत्कथनस्य तात्पर्यमाहुः तासु सर्वत्रेति । वसनद्वारा तत्परिधात्रीषु सर्वासु निविष्ट इत्यर्थः । मूले तत्रोपविष्टः सर्वासूपविष्ट इत्यर्थः । व्याख्याने, वसनानामेवं सामर्थ्यं हेतुमाहुः भगवानितितीति । तेषां वसनानां कार्यसाधकत्वं स्वद्वारा भगवत्सम्बन्ध-सम्पादकत्वम्, उपवेष्टुर्भगवत्त्वादित्यर्थः । तथा च स्वसमर्पितपदार्थाङ्गीकारे तद्वारा भगवत्सम्बन्धः स्वस्यापि भविष्यतीति भावेन भगवते पदार्थोः समर्पणीया इति स्वीयेभ्य उपदेशोपि सूचितः । दिव्यानीति । कामरूपाणि व्रतचर्यायां दत्तानीत्यर्थः । तत्रोक्तं स्मारयन्ति येषामिति ।

१४. भगवान् ते आसनपर विराज्या अने सर्वे गोपीजनना अंतर्मा पयायी. तेमनी प्रार्थना स्वीकारी. कर्तुं, अकर्तुं अन्यथा कर्तुं समर्थ होवापी उत्तरीय यत्रना धमावधी रसाभास ययो नहि, पोते तेमने जलक्रीडामां भीना न पाव एषां दिव्य वस्त्र धार्या. योगेश्वरोना शुद्ध हृदयमां पण माय कल्पित आसनपर मानसी मूर्ति उभी ररेछे, अने आ शुद्ध आसनपर पोते विराज्या. श्रीगोपीजननी परिवर्द्धना धमापडिस्थे पोते परम शोभा पाव्या. श्रीगोपीजनने ध्यापत्रं पूजन कर्तुं. भगवाने तेमने माटे व्रत लोछनी दङ्गीना स्थानरूप अस्वतं सुंदर वतु धारण कर्तुं.

१ चट्टेलारभ्य भाप इत्यन्ताः प्रभूताः स्वस्त्र इति ।

प्राप्तवान् । पूर्ववद् गोपीनां परिपदं गतश्च जातः । परितो गोपिका उपविष्टा इत्यर्थः । सभापतिर्भगवान् । अतस्ताभिरर्चितः । ततो भगवान् तासामर्थं त्रैलोक्ये यावन्ति लक्ष्मी-रूपाणि इन्द्रपदादीनि, तासां यदेकं पदं, यस्यांशविलासाः तत्तल्लक्ष्मीभोक्ताः, ताद्यं वपुर्धृतवान् । अस्मिन्नर्थे देशकालादिभेदेन यावन्त उत्कृष्टा अर्था अपेक्ष्यन्ते, तान् प्रक-टितवान्, तादृशवपुर्धारणेन ॥ १४ ॥

एवं प्रसन्नं भगवन्तं दृष्ट्वा स्वान्तःकरणदोषदूरीकरणार्थं स्वकृतमतां पूर्वं भगवति कल्पितवत्य इति तन्निराकरणार्थं लोकदृष्ट्या भगवति कृतमतालक्षणो दोषोऽस्ति न वेति निर्णयार्थं किञ्चित् प्रष्टुमुद्यता इत्याह सभाजयित्वेति ।

सभाजयित्वा तमनङ्गदीपनं सहासलीलेक्षणविभ्रमञ्चुवा ।

संस्पर्शनेनाङ्गकृताद्विहस्तयोः संस्तुत्य ईषत्कुपिता वभाषिरे ॥ १५ ॥

प्रश्नार्थं प्रथमतः सभाजनं स्तोत्रं कृत्वा । ननु किमेनेन विचारेण साम्प्रतम्, जातं फलं भुज्यतामिति चेत्, तत्राह अनङ्गदीपनमिति । अनङ्गं दीपयति निरन्तरमेव । अङ्गाभावं सम्पादयतीति च ध्वनिः । अतो नैकेन भोगेन कार्यनिष्पत्तिः । पुनस्तेनापि भोगे-नाग्रे अधिक एव खेदः स्यात् । स चेत् स्वदोषेण, तदा दोषो दूरीकर्तव्यः । भगव-द्धर्मेण चेत्, बाद्धिर्धन्वं कारयित्वा प्रार्थयित्वा वा फलानुभवः कर्तव्य इति भावः । अनङ्गदीपने साधनमाह सहासेति । साधनाभावार्थं वा प्रार्थनीय इति साधनकीर्तनम् । हासपूर्वकं यल्लेक्षणं, तेन विभ्रमन्ती या भूः, तया अनङ्गं दीपयति । पञ्चात्र साधनानि । हासो लीला ईक्षण विलासाः श्रूयेति । पञ्च चेद्वेतवः कार्यमप्रतिहतं भवति । माया व्यामोहिका स्वरूपविस्मरणार्थम् । लीला स्वासक्तिं साधयति । ईक्षणं तत्र ज्ञानजनकम् । अन्यथा ज्ञानान्तरेण तन्निराकरणं स्यात् । विलासाः पोषकाः । भूयमः नियन्ता काल इति । यावत्प्रसाददाता वा तत्रैव । ततः प्रश्नार्थं उपढौकनं कुर्वन्ति संस्पर्शनेनेति । अङ्गे कृतः स्थापितो यो भगवदङ्गिः, तत्सम्बन्धिनौ यौ हस्तौ, तयोः सम्यक्संस्पर्शनेन

श्रीविह्वलायात्मजश्रीवधुभक्तलेख ।

सभाजयित्वेत्यत्र । अङ्गाभावमिति । देहानुसन्धानाभावमित्यर्थः । अत इति । अनङ्गदीपनत्वादित्यर्थः । पञ्च चेदिति । पञ्चभिः साधितं कार्यं अप्रतिहतं भवतीति लोकप्रसिद्धिः । स्वस्वरूपेति । भक्तस्वरूपेत्यर्थः । स्वासक्तिमिति । लीलासक्तिमित्यर्थः । तत्रेति । लीलायामित्यर्थः । दृष्ट्वा सूचने चिकीर्षितलीलाज्ञानं भवतीति भावः । यमः कालः । भुवस्तद्रूपत्वे हेतुमाहुः नियन्तेति । निपन्तृत्वात् कालत्वमित्यर्थः । उपढौकन-मिति । उपगमनमित्यर्थः । उपगमनस्वरूपमाहुः संलालयन्त्य इति । तत्सम्बन्धिनौ यौ हस्ताविति । भगवान् स्वामिन्यङ्गकृतस्वचरणे हस्तौ स्थापयित्वा स्थित इति स्वच्छन्द-

१५. हाससहित लीलायुक्त दर्शनयौ विलास करती श्रुतिवदे अनेगने उद्दीपन करनार, भगवान्ती स्तुतिचरीने, धंष्ट्रमां स्थापित भगवचरणसंधी हस्तोयी सारी रीते लड लडावतां, स्तुति करतां कांश्च कोप सहित बोल्यां.

सँखालयन्त्य इत्यर्थः । संस्पर्शनेन सहिताः । तत आभिमुख्यार्थं संस्तुत्य । एवं सर्वमात्रेण प्रपन्नानपि त्यजतीति भगवति दोषदृष्ट्या ईपत्कुपिताः । साधनैर्निवर्तितोऽपि दोषो न सम्यक् निवर्तते, यावद् भगवान्न निवर्तयतीति । अतो विवादमिव कुर्वन्त्यो वभाषिरे ॥ १५ ॥

तासां प्रश्नमाह भजत इति ।

गोप्य ऊचुः—भजतोऽनुभजन्येक एक एतद्विपर्ययम् ।

नोभयांश्च भजन्येक एतन्नो ब्रूहि साधु भोः ॥ १६ ॥

त्रयः पक्षाः सन्दिग्धाः, फलतः, स्वरूपतश्च, भजनाभजनाभ्याम् । तत्रैके ये यथा भजन्ति, ते तथा तानपि भजन्ति । एके पुनरभजतोऽपि भजन्ति । अन्ये तु उभयानपि न भजन्ति । तेषां त्रयाणां उभयोरपि प्रतियोगिनोः फलं वक्तव्यम् । ये भजनानुसारेण भजन्ति, ते किं कृतघ्नाः, आहोस्वित् धूर्ताः, आहोस्वित् समीचीना इति । केनचित् पादप्रक्षालनं कृतम्, सोऽपि चेत् करोति, तदा किं स्यात् । फलार्थकरणे फलं देयम् । तेनापि तदेव कर्तव्यमिति करणे तदेव कर्तव्यम् । निरपेक्षकरणे तु सन्देह एव । अभजतो भजने क्वचिदोषः स्यात् । यथा निष्कामे कामिनी । क्वचिदुपकारः, अपेक्षितश्चेदर्थः । क्वचित् स्नेहः । क्वचिद्धर्म इति । एकं फलं निर्धारितं वक्तव्यम् । यो वा न भजति पूर्वः, तस्य वा किं फलमिति । ये वा नोभयविधान् भजन्ति, तेषामुभयविधानां वा किं फलमिति । कृतस्य साधनस्य कुत्र वा उपयोगः । एतत् सर्वं ब्रूहि । साधु यथा भवति तथा । भो इति सम्बोधनं सावधानार्थम् । भजतः पुरुषाननु तदनुसारेण भजन्ति । एके पुनः भजनव्यतिरेकेणैव भजन्ति । इत्युभये भजनकर्तारः । अन्ये तु भजनरहिता एव ॥ १६ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवह्मभक्तलेखः ।

स्थित्यनुकरणम् । तत इति । अत्रायं क्रमः । पूर्वं सभजनरूपं स्तोत्रम्, सम्यक्त्वागत-मिल्यादिरूपम्, ततोऽङ्गिहस्तसंस्पर्शनम्, तत आभिमुख्यार्थं स्तुतिः हे स्वामिन्नित्यादिरूपेति । साधनैरिति । कराम्बुजधारणादीनि साधनानि इति टिप्पण्यामुक्तम् । तथा च कृत्येत्यर्थः । भगवानिति । वाचेति शेषः ।

भजत इत्यत्र । कृतघ्ना इति । तत्कृतं भजनं गन्ति स्वभजनरूपप्रत्युपकारेण मुख्यफलासम्पादकं कुर्वन्तीत्यर्थः । अयमेव पक्षोऽग्रे निर्धारणीयः । यथेति । निष्कामे पुरुषे कामिनी, चेद्धजते इति शेषः । तदा दोषः कामिन्याः स्यादिति पूर्वणान्वयः । अपेक्षितश्चेदिति । भजनकर्तुर्यापेक्षायामर्थः फलं भवतीत्यर्थः । ये वा नोभयविधानिति । भजनकर्तुः प्रतियोगी यो भजनकर्ता तस्य फलं द्वितीयकृतं भजनं स्पष्टमेवेति तदत्र नोक्तम् ।

१६. हे चतुर, केटलाक पोतातुं भजत करनाराने भजेछे, केटलाक नहि भजनाराने पण भजेछे, केटलाक भजनार तेम नहि भजनार बनेने भजता नपी, सावधानतापो भा रावेतुं वर्गेन समने करो.

એતેષાં ભેદાન્ ફલં ચાહ મગવાન્ મિથો ભજન્તીતિ ત્રિભિઃ ।

શ્રીમગવાનુવાચ-મિથો ભજન્તિ ચે સત્યઃ સ્વાર્થેકાન્તોઘમા હિ તે ।

ન તત્ર સૌહૃદં ધર્મઃ સ્વાર્થાર્થ તદ્વિ નાન્યથા ॥ ૧૭ ॥

તત્રાઘપક્ષસ્ય નિર્ધારમાહ । યે મિથો ભજન્તિ, તે સ્વાર્થેકાન્તોઘમાઃ । સ્વાર્થ એવ એકાન્તઃ એકં ફલમુઘ્યમસ્ય । તે હિ જ્ઞાત્વૈવાન્યોન્યં ભજન્તે । તરતમભાવેન ચ ભજન-મનુવર્તયન્તિ । અતો ન તેષ્વન્યોન્યં વશ્વનાપિ સમ્ભવતિ । અતઃ સ્વાર્થમેવ લૌકિકાર્થમેવ તેષામુઘ્યમઃ । નનુ ઉભયે વ્રાહ્મણાઃ, અતોઽન્યોન્યમજનેન ધર્મઃ સ્નેહો વા ભવેત્, કથં સ્વાર્થ એવેત્યાશંક્યાહ ન તત્ર સૌહૃદમિતિ । ક્ષણેનૈવ દ્વિતીયસ્યાભજનં જ્ઞાત્વા ક્રોધકરણાત્ । અતો ન સૌહાર્દમ્ । નાપિ ધર્મઃ । ‘સમ્બોજની નામ પિશાચમિક્ષા નૈવા પિતૃન્ ગચ્છતિ-નોત દેવાન્ । ઇહૈવ સા ચરતિ ક્ષીણપુણ્યા શાલાન્તરે ગૌરિવ નષ્ટવત્સે’તિ । ગુરુસેવાયામપિ યદિ દષ્ટાર્થતોમયોઃ, તદાપિ ન ધર્મઃ । શાસ્ત્રાનુસારી ચેત્, મિથોભજનામાઘઃ । વિદ્યા તુ ફલરૂપા । સત્યસ્ય ઇતિ સમ્બોધનાદપ્રતારણા । ય ઇતિ પ્રસિદ્ધાસ્તે વળિજ ઇવ । સ્વાર્થ એવ તેષાં પ્રવૃત્તિઃ । યઘપિ ધર્માદયોપિ સ્વાર્થા એવ, તથાપ્યન્યોન્યમજને ન તે સિધ્ધ્યન્તિ । તથા સૌહાર્દમપિ, યઘન્યમપેક્ષેત । તસ્ય સાધનસ્ય વિનિયોગમાહ સ્વાર્થાર્થમિતિ । અન્યાર્થમપિ પ્રતીયમાનં સ્વાર્થમેવ । एवं સેવાદિદાનેષ્વપિ । દુઃસ્થિતિવૃત્તિસ્ત્રવ ફલમ્ । અત્રાર્થે સર્વોપિ લોકઃ પ્રમાણમિતિ હિશ્ચદ્ધઃ । અન્યથા પરોપકારાય ન । અન્યસ્ય હૃદયે તસ્મ-તીકાર્થ ચિન્તાજનનાત્ । અતઃ ફલં સ્વાર્થસિદ્ધિઃ લૌકિકી । નામમાત્રેણૈવ તેષાં ધર્મત્વમ્, ન તુ વસ્તુતઃ ॥ ૧૭ ॥

યે પુનઃ અભજતોઽપિ ભજન્તિ, તે દ્વિવિધા ઇત્યાહ ભજન્તીતિ ।

ભજન્ત્યભજતો ચે વૈ કરુણાઃ પિતરૌ યથા ।

ધર્મો નિરપવાદોઽત્ર સૌહૃદં ચ સુમધ્યમાઃ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીવિઠ્ઠલરાયાત્મજધીવલ્લભકૃતલેખઃ ।

મિથો ભજન્તીત્યત્ર । સ્વાર્થ એકાન્તો યસ્ય તાદૃશ ઉઘમો યેપામિતિ વિગ્રહઃ । દષ્ટાર્થતેતિ । ગુરુઃ પ્રશંસતે ચેત્, સેવાં કરોતિ, તુષ્ણીં તિષ્ઠતિ ચેત્, ન કરોતીત્યર્થઃ । શાસ્ત્રાનુસારીતિ । શાસ્ત્રવિહિતસેવાકર્તા શિષ્યથેદિત્યર્થઃ । ‘સ્વાર્થેકાન્તોઘમા’ ઇત્યનેન સર્વેષાં નિરાકરણસમ્ભવેપિ ધર્મસૌહાર્દયોઃ પૃથગ્નિરાકરણે હેતુમાહુઃ યઘપીતિ । એતયોરપિ સ્વાર્થ-ત્વાત્ તેનૈવ તયોર્નિરાકરણં ન ભવેદિત્યર્થઃ । પુનઃ સ્વાર્થાર્થમિતિ । અમ્યાસે મૃયાંસમર્થ મન્યન્ત ઇતિ ન્યાયેનોક્તમિત્યાશયેનાહુરન્યાર્થમપીતિ ।

૧૭. શ્રી મગવાન્ કહેછે-હે સચ્ચીઓ! જેઓ પરસ્પર ભજન કરેછે તેઓના ઉઘમનું ફલ માત્ર સ્વાર્થજ હોય છે. એમાં સૌહાર્દ પણ હોતું નથી, અને એથી ધર્મ પણ થતો નથી. એમાં સ્વાર્થ શિવાય કશું કાંઈ હોતું નથી.

૧૮. જેઓ નહિ ભજનારાને ભજેછે તેઓ માતાપિતાગી માફક વરુણ હોય છે; હે હંદર કટિવાળા! અહીં કાંઈ પણ અપવાદ વિનાનો ધર્મ હોય છે, અને પ્રેમ પણ હોય છે.

૧. ઇપ્સમો યસ્યેતિ વાઙઃ ।

ये अभजतोऽपि तृष्णीस्थितान् भजन्ति, तत्र निमित्तद्वयम्, लौकिकं वैदिकं वा, सेहो विधिश्च । तत्र सौहार्दं धर्मश्च फलं क्रमेणैव । यः पूर्वः तस्य सौहार्दे अवसरे कर्तव्य एवोपकारः । अन्यथा कृतघ्नः स्यात् । धर्मशेषश्चेत्, प्रायश्चित्तं विधेयम् । तदीय एव धर्मः तद्वारा तेषु गच्छतीति । तत्र धर्मे यत्र कर्म प्रधानम्, यत्र वा देवता, तदुभयं न विवक्षितम् । प्रतियोगिनि भजनशङ्काभावात् । यत्र वा असमानता, गोः पद्मोद्धारणवत्, तत्रापि तथा । यत्र पुनराधारे प्रत्युपकारः सम्भवति, तत्र प्रवृत्तौ, पूर्वस्वाभजने, उत्तरभजने, निरपवादो धर्मः, सौहार्दं च फलम् । अधिकारिविशेषणं तु एकत्र करुणा, अपरत्र दैहिकः सम्बन्धः । तदाह करुणाः पितराविति । अन्यत्रापि दृश्यत इति तद्धर्मातिदेशमाह यथेति । ये संसारिणः कूराः, तेऽपि कदाचिदीनेषु भजनं कुर्वन्ति, स्निग्धा इव च भवन्ति । तेषां सद्गहार्थं यथेति । सम्बन्धस्तु जन्मान्तरीयोऽपि भवतीति उपमानोपमेययोरभेदादेकविधा एव । निरपवाद इति । एतदुपकारेण हि तस्यापवादः । तदभावाच्चिरपवाद एव । अत्र तादृशेऽर्थे । अनेन यत्र प्रत्युपकारसम्भावनापि न, तत्र धर्म इति सूचितम् । अत एव केचित् क्रियमाणमपि नाङ्गीकुर्वन्ति । सौहार्देऽपि धर्मोऽस्तीति चकारः । सुमध्यमा इति सम्बोधनमुक्तविश्वासाय । धर्मेणैव उत्तममध्यमता ॥ १८ ॥

ये तु पुनः सर्वथैव न भजन्ति, भजनार्थं भजतः, सौहृदेन वा भजतः । धर्मार्थं तु न शङ्का । तानुभयविधानपि केचिन्न भजन्ति । अभजतो दीनान् धर्माधिकारिणश्च । तानपि न भजन्ति । तेषां स्वरूपमाह भजतोऽपीति ।

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवह्मभक्ततलेखः ।

भजन्तीत्यत्र । यः पूर्व इति । यः सौहार्देन भजनकर्ता तस्यावसरे प्राप्ते भजनीयेनोपकारः कर्तव्यो भवति, तदकरणात् सौहार्दं निरपवादमपवादरहितम् । धर्मार्थं भजने प्रायश्चित्तं विधेयम् । तदकरणाद्धर्मो निरपवाद इति शेषः । अन्यथा 'कृतघ्नः स्या'दिति मध्यस्यमुभयत्रान्वेति । सम्बन्धस्त्विति । आधुनिकसौहार्देन जन्मान्तरीयसम्बन्धस्यादृष्टसानुमेयत्वाद्वहुत्वेन तत्र यथेत्युक्तम् । यथा पितरौ, तथा भ्रात्रादयोपीत्यर्थः । करुणा दृष्टत्वेनैकैवेति तत्रोपमानोपमेययोरैकत्वमुक्तमित्यर्थः । धर्मेणैवेति । स्वापेक्षया उत्तमानभजतो ये भजन्ति, ते उत्तमाः । मध्यमान् ये भजन्ति, ते मध्यमा इति धर्मकृत् एव उत्तममध्यमभावस्तेष्वन्योन्यमित्यर्थः ।

मूले भजत इति पदस्वार्थमाहुः भजनार्थमिति । तानुभयानपीति । भजनार्थं भजतः सौहृदेन वा भजतः पुरुषानित्यर्थः । मूले अभजत इतिपदं विवृण्वन्ति दीनानिति । येषां भजनेन भजत्सु दया सिध्यति तानित्यर्थः । धर्माधिकारिण इति । धर्मस-

भजतोऽपि न वै केचिद् भजन्त्यभजतः कुतः ।

आत्मारामा आसक्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः ॥ १९ ॥

केचिन्महापुरुषा भजतोऽपि न भजन्ति, अभजतः कुतो भजिष्यन्ति । ते पूर्वोक्त-
न्यायेन चतुर्विधाः । तन्मध्ये उभये समीचीनाः, उभये न । ये धर्माधिकारिणस्ते
अधमाः । ये लौकिकनिमित्तास्ते उत्तमा इति । तान् गणयति साङ्कर्याभावाय । आत्मारामा
इति । आत्मन्येव रमन्त इति । अन्येन भजनीयो देहादिर्नापेक्षित इति भजनमेव न
मन्यन्ते । तेषां भजनार्थं च साधनत्वेन स्वदेहादिकमपि न मन्यन्ते । तथा अन्ये आस-
क्तकामाः । आसक्तः प्राप्तः कामो यैः । यो भुक्तवन्तं ब्रूयात्, त्वं भुङ्क्ष्व, मा भुङ्क्ष्वेति वा ।
एकत्राप्रवृत्तिः । अपरत्र सिद्धसाधनत्वेनानुवादः । उभयथापि वैयर्थ्यम् । प्रवर्तमानस्य धर्मः
सेत्स्यति । अज्ञानं वा । उभये तु अधमा इत्याह । ये कृतं न जानन्ति तदुपकारम्, ते
प्रत्युपकारसमर्था अपि उभयविधानपि न भजन्ति । तेषामज्ञानमेव हेतुरभजने । ज्ञात्वा
चेदभजनम्, गुरुद्रोहः । यः कश्चित् स्वस्य पुरुषार्थसाधकः स गुरुः, स पूज्यः । तस्यापदि
स्वशक्तौ सत्यां तदुपेक्षायां तद्रोहः अनेनैव कृत इति गुरुद्रोहकर्ता भवति । एवं सर्वेषां
गुणदोषा निरूपिताः ॥ १९ ॥

गोपिकानां हृदये भगवानेतन्मध्ये क इति जिज्ञासायां अभजनकर्तृत्वाद् भजन-
सामर्थ्यस्यापि विद्यमानत्वान्मिथोभजनपक्षः अभजनभजनपक्षश्च व्यावर्तितः । ननु द्वितीये
पक्षे गोपिकानां भजने सेहाद् भजनमस्तु, अतो भगवान् निरूपकत्वेन नैषामन्तर्भूतः ।
ईश्वरश्च नैषामन्तर्भवतीति कथमेवं विचार इति चेत्, मैवम् । गोपिका भोग्या
इत्यविवादम् । ताश्च भोग्यसमर्पकत्वे एवोपक्षीणाः । अतो भगवत एव विचारः कर्तव्यः ।
ईश्वरोऽपि फलार्थं सेव्यश्चेत्, न विचार्यः । व्यवहारे दृष्टार्थश्चेद्, दीयमानग्रहणाग्रहणान्यां

श्रीविठ्ठलरायासजधीबह्मभक्तलेखः ।

म्पादने समर्थान् येषां भजनेन धर्मः सिध्यति तानित्यर्थः । एते एव व्याख्याने दया-
धर्माधिकारिण इत्यनेनोक्ता इति ज्ञेयम् । दयायां धर्मे चाधिकारिणः समर्थास्तद्व्यसा-
धकास्तान् ये न भजन्ति तेऽधमा इत्यर्थः । साङ्कर्याभावायेति । तद्धर्माणामिति शेषः । प्रव-
र्तमानस्येति । भुङ्क्ष्वेति कथने प्रवर्तमानस्य तादृशवाक्यवक्तुर्धर्मः । मा भुङ्क्ष्वेति वक्तु-
रज्ञानमित्यर्थः । तदुपकारमिति । दयां धर्मं चेत्यर्थः । पुरुषार्थसाधक इति । दया-
धर्मसम्पादक इत्यर्थः । भजनसामर्थ्यस्येति । सामर्थ्याभावे तु गोः पङ्कोद्धारणवदवि-
वक्षितत्वमेव स्यादिति भावः । नन्विति । द्वितीयपक्षस्था गोपिका भवन्तु । भगवांस्तु

१९. केदृशक भजन्नारामे ज भजता नयी, तो न भजनारामे तो क्यांथी ज भजे ? तेओ क्यां तो
आत्माराम होयेछे, अथवा आसक्तकाम होयेछे, अथवा कृतज्ञ होयेछे, अथवा गुरुद्रोही होये छे.

१. दयाधर्माधिकारिण इति पाठः न संबद्धः, अतः अदया इति हेतुव्यमिति श्रीपुरुषोत्तमाः ।
दयाधर्मेति पाठो लेखकृतमपि संमतः । मूले तु दयेति नास्ति श्रीविठ्ठलरायाणां पुस्तके ।

विचार्य एव । पूर्वं गृहीतत्वात् नात्मारामता, नापि पूर्णकामता । प्रथमप्रवृत्त्या तृप्तावपि परित्यागो नोचितः । ततस्तृतीयपक्ष एवाभिनिवेश उचितः । तदपि सर्वज्ञस्यानुचितम् । ईश्वराणां फलदादृणां कदाचिदेवं भवतीति शङ्कायाः परिहारमाह नाहं तु सख्य इति ।

नाहं तु सख्यो भजतोऽपि जन्तून् भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये ।

यथाधनो लब्धधने विनष्टे तच्चिन्तयान्यन्निभृतो न वेद ॥ २० ॥

तुशब्दस्तं पक्षं व्यावर्तयति । नापीश्वरभजनपक्षः शङ्कनीय इत्याह सख्य इति । गोपिकास्तु सख्यः । रसे तुल्याः । एकार्थाभिनिवेशाश्च । अहमिति भगवान्, न तु जीवः । तेन आत्मारामादिपक्षा व्यावर्तिताः । अहं राम एव, न त्वात्मारामः । ममात्म-
व्यतिरिक्तपदार्थाभावात् व्यावर्त्यमस्ति । कामाभावादेव नाप्तकामत्वम् । अतो मम मित्रैव व्यवस्था, न तु जीवतुल्यता । नाहं तु सख्य इति तामेव व्यवस्थामाह । भजतोऽपि जन्तून् अहं न भजामि । तत्रान्य एव हेतुः । अमीषामनुवृत्तिवृत्तये इति । अमीषां जीवानाम् । जन्तुपदेन प्राणिमात्रम् । भगवतो न केनाप्युपयोगः । भगवान् फलरूप इति सर्वेषामेवोपयोगः । तथा सति तेषां भजनमेव इष्टमिष्टसाधनं वा । तत्राहं चेत् साधनत्वेन प्रविशामि, तदा भजनमेव नाशयामि । अग्रे भजनस्य प्रतिबन्धात् पूर्वभजनस्य च वैयर्थ्यापादनात् । चतुर्धा हि भगवदुपयोगः । भगवान् भोग्यो, भोक्ता वा । भोग्यपक्षे

श्रीबिठ्ठलरायात्मजश्रीबहुभक्तवलेखः ।

कस्मिन्नपि पक्षे नान्तर्भवतीत्यर्थः । प्रथमेति । पूर्णकामत्वेन तृष्णै सिद्धायामपि परित्यागो नोचितः, तत्र हेतुः प्रथमप्रवृत्त्येति । परित्यागो करिष्यमाणे प्रथमत एव प्रवृत्तिः किमर्थं कृतेत्यर्थः ।

नाहं त्वित्यत्र । अहं राम एवेति । अहं तु राम एव, स रमते सर्वत्रैव तादृश एवेति । बाहुलकात् कर्तरि घञ् । ममात्मेति । जीवानामात्मानात्मविषेकोक्तिः । मम तु देहादिकं विषयाश्चात्मरूपा एवेत्यर्थः । इष्टमित्यनेन फलरूपं भजनमुक्तम् । इष्टसानमिति साधनरूपम् । कामनापूरकत्वेन भोग्यत्वपक्षे विषयत्वेन भोक्तृत्वपक्षे चेष्टसाधनत्वम् । इतरयोः पक्षयोरिष्टत्वमिति विभेदः । तत्रेति । उभयोर्मध्ये साधनत्वेन भजने क्रियमाणे चेदहं प्रविशामि, कामपूरकत्वेनेति शेषः । तदा कामभोगेनाग्रे भजनप्रतिबन्धाद्भजनं नश्येदित्यर्थः । भगवत एवेष्टत्वात् तत्साधनत्वं भजनस्य न जातमेवेति भावः । धैर्यव्यापादनादिति । नित्यफलासाधकत्वे भजनफलं न सिद्धमेवेत्यर्थः । एतदेव विशदयन्ति चतुर्धा हीनि । भगवानिति । भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन वा भगवदुपयोग इत्यर्थः ।

२०. हे शरीरो, तू तो आ प्रणमायी एक पण नथी. आ भजन करतार जंतुओउं प्यान मारामां रहे थेनेमाटे हुं थेमने भजतो नथी. जेन निर्धन मनुष्य मळेउं घन सष्ट घटां लेनी जितामां हुवेलेो पीउं काई जानतो नथी. (तेन गोपीजन प्रथम नहि प्राप्त वयला भगवान्ने प्राप्त करी भगवत् तिरोमाव पानतां तेषां ममभित्त पर प्रपंचउं सारण करते नहि). १. मयांशामागे भजनं न करोति ।

कामनापूरकत्वेन, स्वातन्त्र्येण वा । भोक्तापि भक्त्या भक्तदत्तपदार्थस्वीकाराद्, विषयत्वेन मोगाद्वा । आद्ये भजनं नश्येत् । अल्पफलदानात् । स्वरूपतो महत्त्वेऽपि कालपरिच्छेदात् । द्वितीये तु तथात्वमतिभजनेन भवति । तद् गोपिकानां नास्तीति तत्सिद्ध्यर्थमभजनम् । अपेक्षामावात् नाहं विषयन्यायेन भोक्ता । भक्त्यर्थं तु अभजनमेवेति सिद्धान्तसङ्ग्रहः । यथा अभजने अनुवृत्तिः सिध्यति, तथा प्रकारमाह यथाधन इति । पूर्वमधनः, पश्चालब्धं धनं, तच्चेद्विनष्टं, तदा तच्चिन्तया व्याप्तः, निभृतः तदेकनिमग्नः सन्, अन्यत्र वेद । एतत्तु लोकप्रसिद्धम् । तथा गोपिकानामपि पूर्वमप्राप्तो भगवान् प्राप्तश्चेत्तिरोभवति, तदा निभृताः, तत्रैव मग्नचित्ताः न प्रपञ्चं स्मरिष्यन्ति । निभृतानां प्रयोजनं पूर्वमुक्तमेव ॥२०॥

एवं स्वस्याभजने हेतुमुक्त्वा प्रकृते तदभावमाह एवमिति ।

एवं मदर्थोऽञ्जितलोकवेदस्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेऽवलाः ।

मया परोक्षं भजता तिरोहितं मासूयितुं माहर्ह्य तत्तिप्रयं प्रियाः ॥२१॥

यदुक्तं ताभिररण्ये स्त्रियो रात्रौ कथं त्यक्तव्याः । तदर्थमेवमुच्यते । द्वयमत्र कर्तव्यम् । भजनानुव्यावृत्त्यर्थमभजनम्, रात्रौ रक्षार्थं भजनं च । तत् परोक्षभजनेन सिध्यतीति मया परोक्षं भजता तिरोहितम् । भजने हेतुमाह एवमिति । मदर्थमेव उञ्जिता लोकवेदस्वा यामिः । वृथापरित्यागवृत्त्यर्थं मोक्षार्थपरित्यागव्यावृत्त्यर्थं च मदर्थमुञ्जितेत्युक्तम् । आद्ये त्यागोनिष्ठहेतुः । द्वितीये न मम भारः । त्रयः पदार्थास्त्यक्तव्याः । लोको दुस्त्याज्यः । आर्यमार्गो वैदिकः । प्रकारस्तादृश इति । मयैव लोके तथैव प्रतीतिजननात् । पतिपुत्रादयो दुस्त्याज्याः । तथापि न मयि प्राप्ते, किन्तु मदर्थं मत्कामनायामेव । तदा मे विचिकीर्षितो भवतीति । 'सर्वधर्मान् परित्यज्ये'ति तादृश एव मम

श्रीविठ्ठलाचार्यभक्तश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कामनेति । परिरम्भादिभिरभिलाषां कामिन्याः पूरयतीत्येवं तद्भोग्यो भवतीत्यर्थः । स्वातन्त्र्येणेति । भक्तो यथैवेच्छति, तथैव स्वरूपानन्दमनुभवतीत्यर्थः । भक्त्येति । हेतौ वृत्तीया । भक्तदत्तपदार्थस्वीकारात् तस्य भक्तिसिद्ध्यर्थं तद्दत्तपदार्थभोक्तेत्यर्थः । विषयत्वेनेति । काममात्रपूरकत्वे भोग्यत्वम् । स्वेच्छया भोगे भोक्तृत्वमिति भावः । निभृतानामिति । स्वातन्त्र्येण भगवतो भोग्यत्वं प्रयोजनं फलमित्यर्थः ।

एवमित्यस्याभासे । तदभावमिति । अभजनाभावमाह । अहं तु भजनेव स्थित इत्यर्थः । व्याख्याने । तादृश इतीति । दुस्त्याज्य इत्यर्थः । तस्य दुस्त्याज्यत्वे हेतुमाहुः मयैवेति । विचिकीर्षितो भवतीति । कृतिर्लीला तदिच्छाविषयो भवतीत्यर्थः । तस्मिन्

२१. हे अथलाभो, आप्रमाणे मारी कामनाधीन लोक वेद छाने स्वजननो त्याग करतार क्षमारा स्थितनी वृत्ति मारामो होवाने माटे परोक्ष तमार्थं भजन करतां हुं तिरोभूत धनो हतो. माटे हे प्रियाभो । प्रियनी ईर्ष्या करवी तमने योग्य नथी.

भाव इति त्रितयपरित्यागे मया भजनं कृतम् । (वैस्तुतस्तु स्वपदं स्वात्मपरम् । अन्यथा पतिपुत्रादीनामपि लोकवेदमध्यपातात्तेनैव तत्प्राप्तेः स्वपदमनर्थकं स्यात् । तथा च स्वात्मत्वेन स्नेहविषयत्वाभाव एव तत्प्रापः । एतासां भगवदर्थत्वेन प्रीतिविषयत्वादात्मादीनामिति सारम् ।) युक्तश्चायमर्थः । अनन्याः पालनीया इति । वः युष्मान् । मय्यनुवृत्त्य इत्येकं फलम् । अवला इति सम्बोधनात् न सतामिव प्रत्यक्षेण भवतीनां भजनं सिध्यतीति ज्ञापितम् । परोक्षं भजता अतिरोहितं वा । भजनं भोगो वा । भोक्त्रैव मया भोगं कुर्वता तिरोहितम् । भवतीभिर्न दृष्ट इत्यर्थः । अनेनाभजनपक्षो व्यावर्तितः । तस्मिन् सत्यसूया सम्भवति । अकृतज्ञत्वादिदोषारोपणेन मा मां असूयितुं नार्हथ । यतः प्रियम् । प्रिये दुष्टे स्वस्यापि तथात्वस्यावश्यकत्वात् त्यक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च, प्रिया यूयम् । कृतज्ञत्वादयो हि धर्मा न प्रीतिविषये भवन्ति । औदासीन्यसामानाधिकरण्यात् ॥ २१ ॥

एवं तासां मनोमार्जनमुक्त्वा भक्तिमार्गविरोधं परिहर्तुं ताः स्तौति न पारयेऽहमिति ।

न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः ।

या माभजन् दुर्जरगेहशृङ्खल संवृश्य तद्वः प्रतिपातु साधुना ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धपूर्वार्धे रासक्रीडायां गोपी-

सान्त्वनं नाम एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

निरवद्यसंयुजां निर्दुष्टभजनयुक्तानाम् । स्वसाधुकृत्यं स्वप्रत्युपकारकरणम् । विबुधायुषा ब्रह्मायुषा । मन्वन्तरपरिमितायुषा वा । विशेषेण बुधानां ज्ञानिनामनन्तायुषा वा । न पारये । भजनप्रत्युपकारयोर्वैसादय्यात् । भवतीनां भजनं निष्कपटम् । अस्मद्भजनं सकपटमिति । न ह्यल्पजलस्यापि तुल्यं वहपि मरुमरीचिकाजलं भवति । सत्यभजनं तु ब्रह्मणोऽशक्यमेव, जीवधर्मत्वात् । तत्रापि विशेषमाह या माभजन्निति । दुर्जरा हि गेहशृङ्खला, या जीर्यतोऽपि न जीर्यत इति । तां संवृश्य छित्त्वा । याः भवत्यः प्रसिद्धाः । मा मामभजन् । यैः पूर्वं वद्धाः स्थिताः स्वार्थं तेषामर्थमात्मानं च

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवह्मभक्ततलेखः ।

लीलां कर्तुमिच्छामीत्यर्थः । वः युष्मानिति । च इति पदमावृत्तमेकत्र पष्ठचन्तमेकत्र द्वितीयान्तम् । तथा च त्यक्तलोकादीनां युष्माकमेवमभजनसिद्धानुवृत्तिप्रकारेणानुवृत्तये वः युष्मान् परोक्षं भजता तिरोहितमित्यन्वयः ।

न पारयेहमित्यत्र । निरवद्यं यथा स्यात्तथा संयुज्यन्तीति निरवद्यसंयुजः । कर्तेरि किप् । तादृशीनामित्यर्थः । एकोनत्रिंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

२१. तमे मारा निर्दोष भजनयी मारी साधे जोजायांछे. तमारा उपकारनो बदलो हुं ब्रह्मना आयुषयी पण बाळी शकुं एम नथी. दुर्जेर गृहघंछछने तोडी नांरीने तमे मार्ग भजन कर्यु छे. आ तमारा सत्कार्येनो प्रत्युपकार तमारा संतोपयी ज याओ.

१ चिह्नान्तर्गतं प्रणामम् ।

मय्येव समर्पितवत्यः । बहिःशृङ्खला त्यक्तुमपि शक्या । न तु सर्वत आवृते गृहे शृङ्खला ।
 एवमलौकिककर्त्रीणां यद् भजनं तद् भवतीनामेव । साधुना । भावप्रधानो निर्देशः । साधुत्वेन
 प्रतियातु, प्रत्युपकृतं भवतु । साधवो हि महत् कर्म कृत्वा स्वयमेव तुष्यन्ति, न तु प्रत्यु-
 पकारमपेक्षन्ते । अतो मयि भजनं नास्ति । भजनस्य जीवधर्मत्वात् । अतोऽग्रेऽपि यदि
 स्वत एव सन्तुष्टाः, तदा भजत, नो चेत्, यथासुखं विधेयमिति भावः । न ह्यशक्यं
 कश्चित् कर्तुं शक्नोतीति ॥ २२ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीमल्लक्ष्मणमहात्मज श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
 दशमस्कन्धविवरणे एकौनविंशाध्यायविवरणम् ॥

त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

त्रिंशत्तमे हरिः श्रीतो लीलां कामकृतामपि ।
 इन्द्रादिदुर्लभां चक्रे स्वानन्दार्थमितीर्यते ॥ १ ॥
 अस्याः सर्वोपकाराय फलश्रुतिरुदीर्यते ।
 लौकिक्यपि यदा दृष्टिस्तदा सिद्धान्त ईर्यते ॥ २ ॥
 रसात्मकस्तु यः कामः सोऽत्यन्तं गूढ एव हि ।
 अतः शास्त्रं प्रवृत्तं हि तृतीयं भारतं तथा ॥ ३ ॥

श्रीविठ्ठलरायामजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्रिंशोऽध्याये । त्रिंशत्तमे ईर्यत इत्यन्वयः । 'तासामाविरभू'दित्यस्याभासे 'कृष्ण एव
 जात' इत्यनेनोक्तं तासु स्वसत्तानन्दस्थापनमधुनेतादृशलीलाकरणे हेतुत्वेनानुवदन्ति प्रीत
 इति । प्रीतेरानन्दधर्मत्वात् तद्युक्तः सन्नित्यर्थः । तथा च तासु स्वसत्तानन्दस्थापनपूर्वकत्वं
 प्रथमाध्यायापेक्षाया विशेष इति भावः । लीलामिति । अलौकिकचन्द्रप्रकाश्यासु रात्रि-
 प्वलौकिकप्रकारिकामित्यर्थः । कामकृतामिति । कामशास्त्रोत्तरीत्या कृतां लौकिकचन्द्र-
 प्रकाश्यासु रात्रिषु लौकिकप्रकारिकामित्यर्थः । तथा च द्विविधामपि लीलां प्रकटां चक्रे
 इति हेतोरुभयपि लीला त्रिंशत्तमे ईर्यते इति टिप्पण्यनुसारेणार्थः । अलौकिकलीला
 'यथा मदच्यु'दित्यन्तेनोक्ता । लौकिकलीला 'एवं शशांकाश्वि'ति श्लोके काव्यकथापदे
 अतिदेशेनोक्तेति ज्ञेयम् । रसात्मक इत्यस्याभासे । टिप्पण्यां नृत्यवन्धादेरिति ।
 अलौकिकप्रकारिकरणे इति शेषः । जलानिलयोरिति । 'ततश्च कृष्णोपवने' इति
 श्लोकोक्तयोरित्यर्थः । तस्योद्बुद्धेति । अश्रोद्वीपकानामुक्तत्वात् प्रसुरपि लोकमनुसृत्य लीलां
 कृतवान्, न तु स्वरूपप्राधान्येनेति ज्ञायते । अतः स्वरूपमपि विशेषतो न वक्तुं शक्यं इति
 भावः । सुबोधिन्याम् । कामस्य गूढत्वमर्थापत्त्या साधयन्ति अतः शास्त्रमिति ।

अतोत्र भगवांश्चे नृत्यं कारितवांस्तथा ।

सर्वाङ्गेषु तु यो लीनः स यथा व्यक्ततां व्रजेत् ॥ ४ ॥

जलं वायुश्च सामग्री श्रमात् शीताच्च जायते ।

अत्रैव लोके प्रकटमाधिदैविकमुत्तमम् ॥ ५ ॥

कामाख्यं सुखमुत्कृष्टं कृष्णो भुङ्क्ते न चापरः ॥

एवं पूर्वाध्याये तासां सर्वभावेन प्रमाणेन प्रमेयेन दुःखं दूरीकृतवान् । तद् दुःख-
मज्ञानतश्चेत्, तदैव दूरीकृतं भवति । अन्यथा भगवतैव दुःखं दत्तं स्यात् । अतो भगवता
त्यक्त्वा न गतमिति न भगवान् दुःखे हेतुः, किन्त्वज्ञानमेव । अतो भगवद्वाक्यादज्ञाने
गते तन्मूलकं दुःखमपि गतमित्याह इत्थमिति ।

श्रीशुक उवाच—इत्थं भगवतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः ।

जहुर्विरहजं तापं तदङ्गोपचिताशिषः ॥ १ ॥

भगवतो वाचः श्रुत्वा विरहजं तापं जहुः । अमादेवास्माकं विरहो जात इति ।

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवह्नभक्तलेख ।

तस्य गूढत्वाच्छास्त्रोक्तनृत्यबन्धादिभिरेव स प्रकटो भवति । अन्यथा महता समारम्भेण
शास्त्रद्वयं न प्रवृत्तं स्यादित्यर्थः । अतोत्रेति । कामस्य गूढत्वात् तदुद्बोधार्थमित्यर्थः ।
नृत्यं कारितवानिति । स्वामिनीभिरिति शेषः । बन्धोपयोगमाहुः सर्वाङ्गेष्विति । नाय-
कस्य स्वरूपे कामस्थितिः । नायिकानां विभेदेन प्रत्यङ्गेषु कामस्थितिरिति विभेदः शास्त्र-
सिद्धः । अत्रैवेति । आधिदैविकं, जीवानां रूपमिति शेषः । तच्च कामरहितं लौकिक-
वासनात्मकलिङ्गरहितमिति यावत् । 'कामं हृद्भोगमाश्रयद्दिनोती'तिवाक्ये लिङ्गभङ्गफलमु-
क्तम् । लौकिकलिङ्गरहितमेवाधिदैविकं रूपमिति भावः । तथा च जीवानामाधिदैविकं
रूपं अत्रैव लोके प्रकटं यथा स्यात्तथा कामाख्यमुत्तममुत्कृष्टं सुखं कृष्णो भुङ्क्ते इति टिप्प-
ण्यनुसारेणान्वयः । उत्तमत्वं मोक्षेष्वस्तीति ततोप्युत्कृष्टमित्युक्तम् ।

इत्थमित्यस्याभासे । वाचां शब्दरूपत्वात् ज्ञानजनकत्वम्, न तु तापनिवर्तकत्व-
मित्याशङ्क्य तद्व्युत्पादनाय पूर्वाध्यायार्थमनुवदन्ति एवमित्यारम्भ, दुःखमपि गतमित्य-
न्तेन । तथा च शब्दादज्ञाननिवृत्तिः, ततो विरहरूपदुःखनिवृत्तिः, ततस्तापनिवृत्तिः । तथा
च मूले इत्थममुना प्रकारेण श्रुत्येत्यनेन दुःखनिवृत्तिपर्यन्तार्थमनूय तापत्यागो विधीयते
इति भावः । तथा चेत्यमित्यनेनोक्तायां प्रकारतायां अज्ञाननिवृत्तिदुःखनिवृत्त्योर्निवेश इति
ज्ञेयम् । इत्याहेति । इति हेतोराह । तापनिवृत्तिमिति शेषः । व्याख्याने । अज्ञाननि-
वृत्तिं विवृण्वन्ति भ्रमादिति । विरहो विरहजन्यं दुःखमित्यर्थः । इति ज्ञातव्य इति

१. श्री शुकदेवजी कहेछे—आप्रमाणे भगवान्जी वरि मनोहर वाणी सामझीने, भगवान्जा अंगोना
स्पर्शयी जेमता सर्व मनोरप पूर्ण धया छे एवा गोपीओए विरहजन्य तापनो त्याग कर्यो.

ननु वचनमात्रेण कथमज्ञाननिवृत्तिः, तत्राह भगवत इति । गोप्य इति विपरीतभाव-
नानिवृत्त्यर्थम् । ननु ता वाचः कथं न मनसि सन्देहमुत्पादितवत्यः, तत्राह सुपेशला
इति । अतिमनोहरा इति । मनसि विचिकित्सायामेव सन्देहः । शब्दस्वाभाव्यादेव मनसि
सन्देहो न जातः । अतो विरहजं तापं जहुः, नास्माकं विरहो जात इति ज्ञातवत्यः ।
यथा स्वमादुत्यतः स्थाप्रिकं दुःखं न मन्यते । तस्य भगवत अङ्गैरुपचिता आशिषो यासाम् ।
भगवत्कार्यव्यतिरेकेणैव भगवदवयवैरेव सर्वमनोरथाः पूरिताः ॥ १ ॥

एवं दुःखाभावसुखयोः प्रतिबन्धकं रूपेण वाचा च निवार्य स्वकर्तव्यमारभते
तत्रारभतेति ।

तत्रारभत गोविन्दो रासक्रीडामनुव्रतैः ।

क्षीरक्षैरन्वितः प्रीतैरन्योन्यायद्वाहुभिः ॥ २ ॥

धीविह्वलरासारमजश्रीबलमकृतलेखः ।

शेषः । परोक्षभजनाज्ञानं निवृत्तमित्यर्थः । वचनमात्रेणेति । वक्तव्यमित्यतिरेकेण-
त्यर्थः । भगवत्त्वेनासत्त्वनिश्चयादिति भावः । तर्हि पूर्वानुभवस्यापि दृढत्वेनोभयविधज्ञानात्
संशयः स्यादित्याहुः नन्विति । शब्दस्वाभाव्यादिति । एतद्वाचां स्वभावो मनोहरण-
मुक्तम् । तच्च स्तोक्तस्य परोक्षभजनस्य मनस्यनुभावनमिति भावः । भगवत्कार्येति ।
भगवत्कृतस्पर्शादिव्यतिरेकेणेत्यर्थः । भगवदवयवैरिति । सहासलीलेक्षणविभ्रमद्वयाऽन-
ङ्गदीपनमित्युक्त्या अङ्गकृताङ्गिहस्तयोः संस्पर्शनेनेत्युक्त्या च भुवादिभिरङ्गिहस्तान्यां
चेत्यर्थः । तथा च तत्रैतद्विशेषणोक्त्या भाविरमणमेतैः सूचयन्नेव वाक्यान्मुक्तवानिति निरू-
पणादवयवानामपि वचनाङ्गत्वादेतत्कृतोपचयोपि चाकृत एवेति भावेनाग्रिमश्लोकाभासे
सुखप्रतिबन्धस्य वाचा निवारणमनुवदिष्यन्तीति ज्ञेयम् ।

तत्रारभतेत्यस्याभासे । पूर्वाध्याये 'सर्वास्ता' इति श्लोके 'तापं जहु' रित्युक्तम् ।
अत्रापि 'तापं जहु' रित्युक्तम् । अनयोस्तापयोर्विभेदमनुवादेनाहुः एवं दुःखाभावेति ।
प्रतियोगिनः अभावे प्रतिबन्धकत्वाहुः स्वाभावप्रतिबन्धकं दुःखं पूर्वत्र तापशब्दवाच्यम् ।
तं तापं स्वरूपेण निवारितवानिति 'सर्वास्ता' इति श्लोके निरूपितम् । अत एवानिष्टनिवृत्ति-
माहेति तत्रोक्तम् । अनिष्टं दुःखं, तन्निवृत्तिमाहेत्यर्थः । वक्ष्यमाणसुखे प्रतिबन्धकमवयवेषु
कार्श्यादिकमत्र तापशब्दवाच्यम् । अत एव तदङ्गोपचिताशिष इत्युक्तम् । आशिषो व्रत-
चर्यायां वसनदानेन कालक्रमेण विनैव सम्पादितावयवाः उपचिता यासामित्यर्थः ।
कार्श्यादौ विद्यमाने क्षीणरसता स्यादतस्त्रिवर्तनमिति भावः । स्वकर्तव्यमिति । स्वस्य
भगवतः कर्तव्यमित्यर्थः । उभयविधतापनिवृत्तिस्तु प्रतिबन्धकमाभारूपा स्वरूपदर्शनेन
वचनश्रवणेन च स्वत एव सिद्धा, न तु तदर्थं भगवत उद्यम इति भावः । व्याख्यानम् ।

२. स्थां प्रसन्नययत्तां, परस्पर इत्युक्ताङ्गीमे उभा रहेत्ता, भगवान्ने अभिप्रेत रसता उत्पु-
क्षीरलोमी विटलायला गोविन्दे रासक्रीडानो धारम कर्मां.

गोविन्द इति । एतदर्थमेवेन्द्रो जातः । अतोऽसाधारणो भोगश्च तस्यावश्यक इति च । अनुव्रतैः स्त्रीरत्नैरन्वितः रासक्रीडामारभत । बहुनर्तकीयुक्तो नृत्यविशेषो रासः । रसस्याभिव्यक्तिर्यस्मादिति । रसप्रादुर्भावार्थमेव हि नृत्यम् । रासे क्रीडा लीला स्वस्य । क्रीडायां मनसो रसस्योद्गमः । नृत्ये देहस्य । कामस्तु भोक्तृनिष्ठ इति संप्राधान्यम् । समाजेनापि रस उत्पद्यत इति एकवचनम् । तदा हीक्षुरसवद् भक्तिरसवद्वा कामरसोऽप्युत्पद्यते । गोपिकानां रसयोग्यतामाह अनुव्रतैरिति । अनुव्रतं यासाम् तासामपि रसोत्पादनमावश्यकमिति । यादृशो भगवतोऽभिप्रेतः, तादृश एवेति च । नन्वयं रसः अलौकिकः, न लौकिकेऽप्युत्पद्यते, अतो व्यर्थ आरम्भः । न हि सिकतासमूहात् तैलमुत्पद्यत इति चेत्, तत्राह स्त्रीरत्नैरिति । स्वभावतः स्त्रियस्त्रिविधाः, लोकभेदेन । तत्रापि मानुषीषु जातिभेदाश्चत्वारः, पद्मिन्यादयः । वासनाभेदाश्चतुर्दश अश्वत्थकृत्वादयः । सर्वास्वेवेता रत्नभूताः । स्वासाधारण्यमस्तद्धर्मप्रकाशिकाः । अतः सर्वभावेन रसोत्पत्तियो-

श्रीविठ्ठलराधात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इति चेति । आधिदैविकरूपप्राकट्यार्थं लीलां कृतवानित्युक्तम् । गोविन्दत्वाच्च तथेत्यर्थः । अभिव्यक्तिर्यस्मादिति । इदमर्थकथनम् । निग्रहस्तु रसस्यायं रासः । रसाभिव्यक्तं नृत्यमित्यर्थः । रासक्रीडयोर्विभेदमाहुः क्रीडायामिति । नृत्ये इति । अत्र नायिकाप्राधान्ये वक्तव्येपि भगवतः प्राधान्यकथने हेतुमाहुः कामस्त्विति । क्रीडायाः कामरूपमनोरसोद्गमहेतुत्वमुक्तम्, तस्य च भोक्तृनिष्ठत्वाद्भोक्तृत्वे तत्र प्राधान्यमित्यर्थः । क्रीडाया अनेकविवल्लेप्येकवचने हेतुमाहुः समाजेनापीति । रसः एक इति शेषः । तदा हीति । समाजे कृते इत्यर्थः । इक्षिति । यथा बहुभ्य इक्षुभ्योपि निर्गतो रस इक्षुरसत्वेनैक एव, यथा वा भक्तिरूपोऽधरसुधारसोऽनेकस्वामिनीमुखारविन्देभ्योपि निर्गतः सुधारसत्वेनैक एव, अत एव 'अन्तः प्रविष्टो भगवा'निति कारिकायापेकवचनमेवोक्तम् । तथा कामरसोपि सर्वभ्योपि निर्गतः कामरसत्वेनैक एव । सोऽप्युत्पद्यते । एक इति शेषः । भगवता एकीकृत्य भुज्यते इत्यर्थः । अपिशब्दादृत्यरसः । तथा च रासे क्रीडा कामली लेत्यर्थः । अत एव स्वस्येत्युक्तम् । कामभोक्तृरित्यर्थः । अग्रे तु नृत्यकामरसयोः प्रत्येकपर्यवसानं वक्ष्यते । तादृश एवेति । तासामभिप्रेत इति शेषः । तथा चातुनतत्वेनावश्यकत्वादेकामिप्रायकत्वाच्च रसोत्पादनमित्यर्थः । लौकिकेऽपि हि । 'पादन्यासै'रित्यत्र वक्ष्यमाणप्रकारेणावयवेभ्यो रसनिर्गमार्थं हि रासारम्भः । तथा चैतदात्मनामलौकिकत्वेऽप्येतदवयवानां तु लौकिकत्वम् । अन्यथा तत्तदवयवलक्षणरूपभिनीत्यादिव्यवहार एतासु न स्यात् । परिचयार्थं लौकिकैरेवावयवैः शास्त्रे लक्षणकरणात् । अतः स रसो लौकिकेष्ववयवेषु नोत्पद्यते, न तिष्ठत्यतस्ततः कथं निर्गम इत्यर्थः । उत्पत्तेः सतार्थकत्वं 'भौतचित्तस्तु शब्दसार्थेन सम्बन्ध' इति सूत्रे व्याख्यातम् । स्वासाधारणेति । स्वस्वासाधारणा ये धर्माः पद्मिनीत्वादयस्तेषां यत्किञ्चित् स्वाग्नेन लौकिकीनां लौकिकेष्वप्यङ्गेषु पद्मिनी-

ग्यता । तैरन्वित इति । स्वयं नायकमणिः । तद्योग्या एते मणय इति । एकरसत्वाय च मेलनम् । अनेन रसप्रकटनार्थं शुल्कदासिका भगवते दत्ता इति यदुक्तम्, तदपि समर्थितम् । नन्वेते जीवाः, भगवानानन्दमयः, कथं वैषम्याद्रसोत्पत्तिरिति चेत्, तत्राह प्रीतैरिति । ता अपि भगवत्सदृश्यो जाताः । सर्वतः प्रीता इति । तासामभिव्यक्तिप्रकारमाह अन्योन्यावद्धबाहुभिरिति । ताः परस्परमासमन्तादुभयतः वद्धौ बाहु यासाम् । न तु भगवता सह ॥ २ ॥

भगवान् पुनः हस्तमण्डलाद्वहिःस्थितो यथा सम्प्रवृत्ते, तथा सन्निवेशमाह रासोत्सवः सम्प्रवृत्त इति ।

रासोत्सवः सम्प्रवृत्तो गोपीमण्डलमण्डितः ।

योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः ।

प्रविष्टेन गृहीतानां कण्ठे खनिकटं स्त्रियः ॥ ३ ॥

यं मन्येरन्, न भस्तावद्विमानशतसङ्कुलम् ।

दिवौकसां सदाराणामौत्सुक्यापहृतात्मनाम् ॥ ४ ॥

सर्वेषामेव गुणभावात् रसप्राधान्यात् रासोत्सव एव सम्यक् प्रवृत्तः । उत्सवो नाम मनसः सर्वविस्मारक आह्लादः । उत्सवत्वसम्पादनाय सजातीयानेकरसोत्पादनार्थं विशेषमाह गोपीमण्डलमण्डित इति । गोपीनां मण्डलैरनेकविधैर्मण्डितः । उत्सवो-

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीपद्मभट्टलेखः ।

त्वादिधर्मप्रकाशिकाः । नैतावता तासां स धर्मः, किन्त्वेतदवयवानामेवेति भावः । यथा श्रीपुष्पादीनां लौकिकेषु यत्किञ्चित्स्थापनेन तेष्वपि श्रीपुष्पादिमन्त इति व्यवहारः, न तु वस्तुतस्तस्तेषां शक्तयः, किन्तु भगवत एवेति सिद्धान्तः, तथात्रापीति ज्ञेयम् । तथा च रत्नानि रत्नसदृश्य इत्यर्थः । यथा कङ्कणादिषु स्थितानि रत्नानि स्वासाधारणधर्मैश्चाकचिकृपादिभिः कृत्वा कङ्कणादिष्वपि चाकचिकृपादिप्रकाशकानि, तथैता अपीति सदृश्यम् । अनेनेति । श्रीडार्थमन्वितत्वकथनेनेत्यर्थः । एवं कथनेन कामेन हेतुनान्वितो जात इत्युक्तं भवति । तथा च भगवते कामेन समर्पिता इति सिद्धमेवेत्यर्थः । भगवत्सदृश्यो जाता इति । प्रीतेरानन्दधर्मत्वात् तद्युक्ता आनन्दरूपा जाता इत्यर्थः । सन्निवेशमाहेति । 'गृहीतानां कण्ठे' इत्यन्तस्याभासोऽयम् । सर्वेषामिति । कामलीलान्तःपातिनामाश्लेषादीनामित्यर्थः । 'मह उद्धव उत्सव' इति कौशप्रसिद्धमुत्सवलक्षणमाहुः उत्सव इति । अत एव नामेत्युक्तम् । प्रसिद्धमित्यर्थः । उत्सवत्वेति । रासजन्यह्लादस्य सर्वविस्मारकत्वं संपाद-

३. वे वे गोपीजननीवधे योगेश्वर कृष्णे प्रवेश कर्षो, कंठधी तेमत्वं ग्रहण कर्षु, दरेक वे गोपीजनोए तेमने पोतानी निकटज मान्या, ए प्रमाणे गोपीमण्डलोधी मण्डित रासोत्सव प्रवृत्त थयो.

४. तं समये देवताओ, जेओ पोतानी स्त्रीओ सहित आग्या हता, जेमनी बुद्धि उत्सुकताधी हराइ गइ हती, तेमना सेंकजे विमानोधी आकाश भराइ गर्नु.

ऽप्यनेकविधैर्ग्राहणादिमण्डलैर्मण्डितो भवति । अत्रापि तुल्यस्वभावाः रसार्थमेकीकृताः पृथङ्मण्डलभाजः । तैरपि मण्डितः । पोपकाश्च रसास्तत उत्पादिता इति उत्तरोत्तरमण्डलैः पूर्वपूर्वरसः पोष्यत इति नायं रसोन्यत्र भवितुमर्हति । सम्यक्प्रवृत्तिर्निरन्तरमाविर्भावः । ननु कालकर्मस्वभावानां प्रतिबन्धकत्वाद्नेकेषु जायमानो रसः कथमेकीभवति; तत्राह योगेश्वरेणेति । स हि सर्वोपायवित् । सर्ववस्तुषु विद्यमानं भगवदैश्वर्यादिकं योग एवोद्घाटयतीति साधनेषु योगः प्रधानम् । तत्रैश्वर्ये सर्वत्रैव मूलभूतो रस उत्पादयितुं शक्यत इति सिद्धमेव । किञ्च । कृष्णोऽयमिति । स्वयमेव सदानन्दः । उद्गतोऽग्निः सर्वत्रैवाग्निं लीनं जनयितुं शक्नोति । तस्य भगवत्स्तासु सन्निवेशप्रकारमाह तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोरिति । मण्डलीकृता यावत्यो गोप्यः तासां द्वयं द्वयं भिन्नतया भावनीयम् । द्वित्वद्वयस्य नैकाधिकरणता भाव्या । अतो मण्डलमध्ये यत्र हस्तद्वयग्रन्थिः, तत्र भगवदुदरं यथा भवति, तथा भगवानुत्थितो जातः । तयोद्गतस्योभयत्र सम्बन्धमाह, द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन भगवता कण्ठे गृहीतानामिति । हस्तद्वयेन पार्श्वस्थितयोः कण्ठे ग्रहणम् । एवं षोडशगोपिकानामष्ट कृष्णा भवन्ति । अन्यथा रसाभासः स्यात् । कृष्ण-द्वैविध्यप्रतीतिः । इमेवार्थमाह स्वनिकटं स्त्रियः यं मन्येरन्निति । स्वसैव निकटे, न त्वन्यासाम् । स्वसम्मुखस्थितगोपिकाकण्ठालिङ्गितभगवद्दर्शनमपि भगवदिच्छया तासां न जायत इति । प्रयोजनार्थं हि रूपकरणम् । तदर्धसङ्ख्यैव प्रयोजनं भवतीति न समसङ्ख्या मृग्या । 'यावतीर्गोपयोपित' इत्यग्रे समसङ्ख्यां भगवतो वक्ष्यति । यत्पुनः कैश्चिदुक्तं 'अङ्गनामङ्गनामन्तरे भाषव' इति, तत्रापि सविसर्गः पाठो ज्ञेयः । द्विवचने

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवट्टमकृतलेखः ।

यितुमित्यर्थः । तथा च रासजन्याह्लादो रासोत्सव इत्यर्थः । पोपकाश्चेति । अतोपि मण्ड-
लपदमित्यर्थः । मण्डलस्य पोपकत्वं व्युत्पादयन्ति उत्तरेति । कालकर्मस्वभावानामिति । प्राकृतानां पूर्वमेव निरस्तत्वात् 'तमद्भुतं चालक'मित्यत्रोक्तानां भगवद्रूपाणामित्यर्थः । तेषा-
मपि लीलार्थं तथा स्वभावत्वादिति भावः । तत्रेति । योगे इत्यर्थः । अग्निं लीनमिति । एतास्वपि 'कृष्ण एव जात' इत्यनेन स्वानन्दस्यापनस्योक्तत्वादिति भावेन दृष्टान्तः ।

सन्निवेशप्रकारमाहेति । 'रासोत्सव' इत्यत्रोक्ताभासस्यानुवादोयम् । नैकाधिकर-
णतेति । गोपीनां द्वित्वद्वयमेकस्मिन् भगवति न, एकं भगवन्तमवलम्ब्य न तिष्ठति,
किन्तु द्वित्वान्तरे द्वितीयो भगवानित्यर्थः । अन्यथेति । समसङ्ख्यायामित्यर्थः । तासां द्वयो-
र्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन भगवता कण्ठे गृहीतानां सम्बन्धी रासोत्सवः योगेश्वरेण कृष्णेन सम्प्र-
वृत्त इत्यन्वयः । स्वस्यैवेति । स्वद्वित्वस्यैवेत्यर्थः । ननु स्वपार्श्वस्थद्वित्वस्थितभगवद्दर्श-
नेपि संमुखस्थितं तद्दर्शनं तु स्यादित्यत आहुः स्वेति । सविसर्ग इति । अङ्गना अङ्गना अन्तरे
इत्यत्र नृसविसर्ग इत्यर्थः । इदं बहुवचनं च महत्त्वविवक्षया द्विवचनार्थं । तथा चाङ्गनयोः

बहुवचनप्रयोगश्च । अन्यदेव वा तन्मण्डलम्, न भागवतोक्तम् । मध्ये वेणुनादस्योक्तत्वात् । अत्र तु. रसार्थे नृत्यमिति । गानार्थमपेक्षायामपि देवैरेव तत्सिद्धिः । 'मध्ये मणीनां हैमाना'मित्यत्र तु दर्शनार्थमुक्तत्वात् गोपिकानां देवानां च दर्शनं तथैवेति नानुपपन्नं किञ्चित् । एवं रसार्थं सर्वसामग्र्यामुक्तायां स रसः प्रादुर्भूतः सर्वेषां भविष्यतीति देवादयः सर्वे अलौकिकज्ञानयुक्ता दर्शनार्थमागता इत्याह नभस्तावदिति । तावन्नमो विमानशतसङ्कुलमासीत् । मण्डपे हि नृत्यं रसजनकम् । अन्यथोपरि वैचित्र्यं न स्यात् । तदर्थमपि विमानशतेन सङ्कुलम् । यथा रसोत्पादनार्थं स्त्रियः पुरुषाश्च सम्बद्धाः नानाबन्ध-युक्ताः चित्रे स्थाप्यन्ते । तदर्थं भगवता ते चित्रप्रायाः स्थापिताः । अत एवाग्रे 'औत्सुक्यापहृतात्मना'मिति वक्ष्यति । खलीलार्थं सर्वं तथा प्रेरयतीति न औत्सुक्ये-नान्यथासिद्धिः । तासां रसग्रहणार्थमागमनम्, भगवदिच्छा तु चित्रार्थम् । विमान-स्थितान् तत्सम्बन्धिनो वर्णयति द्विचौकसामिति । स्वर्ग एव स्थानं येषाम् । सदाराणामिति तेषां भावान्तरव्युदासार्थम् । स्त्रीणामुपसर्जनत्वं तासां भावार्थम् । स्वर्गस्थिता रसामिज्ञा रसयोग्याश्च भवन्तीति । नन्वीश्वरलीला न द्रष्टव्येति कथं तेषां दर्शनार्थं प्रवृत्तिः, तत्राह औत्सुक्यापहृतात्मनामिति । औत्सुक्येन विचाररहितलीला-क्षिप्तमनसा अपहृत आत्मा स्वरूपं बुद्धिर्वा येषाम् । अतः स्वधर्मादेव प्रवृत्ताः, न तु भगवद्धर्मं विचारितवन्तः ॥ ४ ॥

ततो नृत्यारम्भे यद् भाव्यम्, तज्जातमित्याह तत इति ।

ततो दुन्दुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः ।

जगुर्गन्धर्वपतयः सखीकास्तचशोऽमलम् ॥ ५ ॥

श्रीविठ्ठलरायारमजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अन्तरे इत्यर्थः । द्विवचनान्तत्वे पररूपापत्त्या 'अङ्गनेङ्गनेन्तरे' इति स्यात्, तथाच छन्दोभङ्ग इति भावः । नृत्यमितीति । नृत्यस्यैव रसोद्बोधार्थकत्वात् तदुद्बोधको वेणुनादो नोक्त इति शेषः । नन्वेवंप्रकारकमण्डले सति 'मध्ये मणीना'मित्यनेन भगवत एकस्य स्थितिः कथमुक्तेत्याशङ्क्याहुः मध्ये मणीनामिति । तत्र तु दर्शनार्थं दृष्टान्तस्योक्तत्वात् गोपिकानां देवानाम्, चकारात् गन्धर्वादीनां दर्शनं तथैव । परितो गोपिकाः, मध्ये एको भगवानिति प्रकारकमेवेत्यर्थः । तथा च तत्र दृष्टानुवाद इति भावः । सर्वेषामिति । द्रष्टृणामपीत्यर्थः । यथाधिकारमिति शेषः । सामग्र्यामित्यस्यान्तरं सत्यामिति शेषः । उक्तायां सामग्र्यां सत्यामित्यर्थः । अन्यथेति । विमानामावे इत्यर्थः । तदर्थमपीति । दर्शनार्थमागमनं वैचित्र्यार्थमपीत्यर्थः । अन्यथासिद्धिरिति । प्रदुल्यात्रागमनमित्यर्थः । तत्सम्बन्धिन इति । दारसाहित्यकथनात् मिथुनरससम्बन्धिन इत्यर्थः । औत्सुक्येनेति । उत्सुकतया विचाररहितं लीलाक्षिप्तं च मनो जातमत आत्मनोपहार इत्यर्थः ।

५ ते समये दुन्दुभियो नोद ययो, पुष्पवृष्टिश्च यद्दे, स्त्रीसहित गन्धर्वोऽप्रभुना निर्मल यशस्तु गान कर्तुं.

आदौ दुन्दुभिवादनम् । 'परमा वा एषा वाग् या दुन्दुमा'विति श्रुतेः । ततः प्रथमतः पुष्पवृष्टिर्भङ्गलार्था । पुष्पाञ्जलिः प्रसिद्धः । आगतो रसः तदधिष्ठाता वा पूज्यत इति । नानाविधानां पुष्पाणां भिन्ना वृष्टय इति बहुवचनम् । ततो गानं साधारणं जातमित्याह जगुर्गन्धवर्षतय इति । भगवान् श्रोष्यतीति उत्तमैरेव गानम् । गन्धर्वपतयो विश्वावसुप्रभृतयः । ते ह्यधिकारिण इति नटानामिव तेषां दर्शनं न दोषाय । अन्यथा भगवद्वस्त्रस्थितेन्द्रादीनामपि दोषत्वं स्यात् । 'अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो बलीया'निति न्यायात् । तथापि तेषामन्यथाबुद्धिः सम्भाव्येतेति विशेषणमाह सस्त्रीका इति । वैपयिकदोष-
व्यावृत्त्यर्थमाह अमलं तद्यश इति । तद्धि मलनिवर्तकम् । अतो न तासां तेषां वा तत्कालोपयोगिपदार्थादतिरिक्तो भाव उत्पद्यते ॥ ५ ॥

एवं बाह्यगीतवाद्यादिकमुक्त्वा नृत्यमध्ये रसोपयोगिवादिप्राण्याह वलयानामिति ।

वलयानां नूपुराणां किङ्किणीनां च योषिताम् ।

सप्रियाणामभूत् शब्दस्तुमुलो रासमण्डले ॥ ६ ॥

स्थानत्रये हि वादिप्राण्यपेक्ष्यन्ते । नीचस्थाने नूमाविव मध्ये उपरि च । तथैव तालभेदाः । अतोऽत्रापि उपरि वलयानां शब्दः । अधो नूपुराणाम् । मध्ये किङ्किणीनाम् । अन्योन्यावद्धवाहव एव मध्ये मध्ये हस्तद्वयं योजयन्तीति वलयानां शब्दः । अधवाग्रे शब्दोत्पत्त्यर्थं प्रकारं वक्ष्यति 'पादन्यासै'रिति । सप्रियाणां कृष्णसहितानाम् । अत एव सर्वलास्यसम्पत्तिः सर्वासां भगवत्सम्बन्धार्थम् । चकारात् अन्येऽपि कूजितशब्दा मुखशब्दाश्चोक्ताः । सर्वः एकीभूय तुमुलो भूत्वा यथा दूरस्थानामथान्तरग्रहणं न भवति । तथा सति किं स्यात्, अत आह रासमण्डल इति । रसानां समूहमण्डले । यथानधिका-

श्रीविठ्ठलरायामजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ततो दुन्दुभय इत्यत्र । दोषत्वमिति । दोषयतीति दोषस्तत्त्वं दोषजनकत्वमित्यर्थः । अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थ इति । 'अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो द्रव्याभावेऽतदुत्पत्तेर्द्रव्याणामर्थशेषत्वा'-
दिति प्रतितन्नसूत्रादित्यर्थः । अतस्तेषां दर्शनं न दोषायेति पूर्वोणान्वयः । तथापीति । तद्दर्शनस्य भगवति दोषावहत्वाभावेपि तेषु दोषावहत्वं स्यादित्यर्थः । वैपयिकेति । तत्र तथाबुद्ध्याभावेपि चित्रदर्शनेनेव स्वस्त्रीष्वेव कामोद्धोषः स्यादित्यर्थः । तासां तेषां वेति । गन्धर्वीणां गन्धर्वाणां चेत्यर्थः ।

अन्योन्येति । ग्रन्थियुक्ते हस्ते एव तालाभिव्यक्त्यर्थं मध्ये मध्ये द्वितीयं हस्तं योजय-
न्तीत्यर्थः । पादन्यासैरिति इति श्लोके भुजविधुतिमितिशेषः । सर्वलास्येति । कुलाङ्गनाना-
मसम्भाषितनृत्याभ्यासानामेतावधकारकज्ञानं भगवदनुसावादेवेत्यर्थः । सम्बन्धार्थं चेति । सप्रियाणामिति पदमुक्तमिति शेषः । तुमुलो भूत्वेति । स्थित इति शेषः ।

१. रासमण्डलमां धीहृण्यसहितं स्वामिनीशोनां वृत्तपी कंठशोना, नूपुरोना, किङ्किणीशोना,
तुमुल शब्द यद् रथो.

रित्वेन शूद्रस्य वेदश्रवणे तदध्येतुर्मन्त्रस्य च शक्तिहासः, शूद्रे च पापसम्भवः, तथैतद्भक्ता-
तिरिक्तानामेतच्छ्रवणेऽप्यनधिकारादस्य रसस्यालौकिकत्वादेतच्छ्रवणे मण्डले सर्वेषां रसो
गच्छेत् । श्रवणे सति तदन्वेषणपरत्वं स्यात् । तत्तेषामेवानिष्टकरमिति तदेव पापरूपम् ॥६॥

एवं नृत्यमध्ये श्रविष्टो भगवान् गुणभावात् कदाचिन्न भासेतेत्याशङ्क्य सर्वजनीना
भगवच्छोभा तदा जातेत्याह तत्रेति ।

तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान् देवकीसुतः ।

मध्ये मणीनां हैमानां महामरकतो यथा ॥ ७ ॥

स्वभावशो भातोऽप्यतिशयेन शुशुभे । तदुक्तं 'शक्तिभिः सहितोऽधिकां शोभां
प्राप्नोतीति । कदाचित् स्वत एव शोभां प्रकटयेदिति तद्व्यावृत्त्यर्थं ताभिरित्युक्तम् ।
ननु सहजशोभायुक्तस्य कथं ताभिरतिशोभा, तत्राह भगवामिति । यथा गुणैः । ननु
गुणाः सर्वोत्तमाः, न तथैता इति चेत्, तत्राह देवकीसुत इति । भक्त्या यथा देवक्या
अपि पुत्रो जातः । स्त्रीणामेवोपकारायाविर्भूतः । अतस्तास्वपि स्वसामर्थ्यमेव दत्त्वा शोभां
प्राप्तवान् । सहजस्य कृत्रिमैः शोभा न भविष्यतीत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह मध्ये मणीनामिति ।
महामरकतो गरुडोद्गारी स मणिः सहजः । सुवर्णमणयः कृत्रिमाः । तथापि ते परितः
छूसाः सहजमणिमप्यतिशोगयन्ति ॥ ७ ॥

एवं पूर्वपीठिकामुक्त्वा मुख्यं नृत्यमाह पादन्यासैरिति ।

पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भ्रूविलामैः

भज्यन्मध्येश्चलकुचपटैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः ।

स्विद्यन्मुख्यः कयररशनाऽग्रन्थयः कृष्णवध्वो

गायन्त्यस्तं तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुः ॥ ८ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तत्रातिशुशुभे इत्यस्याभासे । शोभायाः सार्वदिकत्वेपि कथनस्य प्रयोजनमाहुः
नृत्यमध्ये इति । तथा च गौणत्वसंभावितशोभाभावस्य कैमुत्येन निरासो वाक्यतात्पर्यार्थ
इति भावः । देवकीसुतपदेन तासामपि तथा व्यवस्थापितत्वात् अग्रिमश्लोके शोभासाधकान्तरं
नृत्यसामयिकपादन्यासादिकमेव वाक्यार्थ इत्याशयेन तदाभासमाहुः मुख्यं नृत्यमाहेति ।

७. सुवर्णना मणिजोनीमध्ये जेम महामरकतमणि शोभे तेम भगवान् देवकीसुत श्रीगोपीजनोनी
मध्ये धतिशय शोभा पाम्या.

८. श्रीकृष्णो उपभोग करनार श्रीसामिनीजो, विविध प्रकारना पादन्यासोधी, विविधप्रकारना
भुजविधुतिधी, मंदहाससहित कटाक्षो अने विविधप्रकारना भ्रूविलसोधी, भग्नयुक्त कटिओधी, कंपनयुक्त
कुचपटोधी, मण्डलपर हास्ता कुण्डलोधी, खेदयुक्त मुसारविंदवाला, वेशपाशानी ग्रन्थिओ जेमनी
शिथिल धरु गद हठी एवा, अतः सतोपधी प्रभुना शुणमान करवा लाग्या, अने मेघचक्रमा विद्युतनी
मापक शोभी रणो

पादन्यासाः सर्व एव चारीकरणरूपाः । भुजानां विधुतयश्च सर्वहस्तकभेदाः । एके-
नावयवेन शिष्टावयवाः तथा संविधानयुक्ता इति ज्ञेयम् । मन्दहाससहिताः सर्व एव कटाक्षा
उक्ताः । भ्रूभेदाश्च । तत्तद्रसे हृदयाविष्टे तथैव भवन्तीति । भज्यद् भङ्गयुक्तानि मध्यानि
उपरिभागपरिवर्तनात्मकानि । रसामिनिविष्टानां तासां सर्वावयवातिभ्रमणेन रस एकी-
भवतीति । परिवर्तनादिभिरेव वा चलेषु कुचेषु पटा इति सर्वाण्येव कम्पनान्युक्तानि ।
कुण्डलैर्गण्डलोलैरिति । सर्व एव शिरोभेदा उक्ताः । शिरोभेदेष्वेव वक्तव्येषु कुण्डलानां
यच्चलननिरूपणम्, तद्विद्युतामिव शोभार्थम् । गण्डलोलैरिति सर्वा कान्तिस्तत्रोपक्षीयेति
ज्ञापनार्थम् । गण्डे हि केवलो रसः । पेयो रसस्तत एव पीयत इति । विद्योतनं
तस्यैवाभिव्यक्त्यर्थम् । ततोऽन्तःस्थितो रसः पुष्टोऽभिव्यक्त इति ख्यापनार्थमाह
स्विद्यन्मुख्य इति । स्विद्यत् स्वेदयुक्तानि मुखानि यासामिति । कवररशनासु
च अग्रन्थयो जाताः । रसेन सर्वावयवस्थेन एकीभूतेन देहः सूक्ष्मतामापन्नः । अतः
केशपाशे रशनायां च ग्रन्थिः स्थितः । नन्वेवं कथं श्रमः, तत्राह कृष्णवध्व इति ।
सदानन्दस्य हि फलस्य ता उपभोग्यः । अतः क्रियायां श्रमो भवत्येव । एतादृशोऽप्यन्तः-
सन्तोषेण गायन्त्यो जाताः । एवं कायादिश्रमैरपि ता विरेजुः । अतिशोभायुक्ता जाताः ।
ननु लोकानां दर्शनसापेक्षा शोभा, तास्तदा कथं सर्वैर्दृष्टा इति, तत्राह तडित इव ता
इति । नहि तडित् बहुकालं दर्शनयोग्या भवति । मेघचक्रे शोभामेव परं सम्पादयति ।
तथा कृष्णसमूहे भगवता आच्छादिताः । परितः कदाचिदेवोद्गताः केचचिर्देशेन
दृष्टा भवन्ति । अतस्तासां शोभा न दोषावह्य जाता, किन्तु विविधैव जाता ॥ ८ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवट्टभक्तलेखः ।

पादन्यासैरित्यत्र । अत्र सङ्केतादिसूचनाभावेपि भ्रूत्रिलासकथने हेतुमाहुः तत्त-
द्रसे इति । स्वत एव भवन्त्यत उक्ता इत्यर्थः । रसामिनिविष्टानामिति । रसायै मण्डले
अभिनिविष्टानां अवयवेषु स्थितो रसो भ्रमणेनैकीभवतीत्यर्थः । प्रसिद्धमर्थमाहुः परिवर्तना-
दिभिरिति । एतैः कृतान्तःस्थितो रसोऽनुभूयते, न त्ववयवेषु स्थितस्यैकीभवनमिति पक्ष
इत्येवकारः । केवलो रस इति । नत्वधरादिवत् कामादिधर्मसहितः । अत एव
गात्रादिभिरपि तत्र चुम्बनं क्रियत इति भावः । धर्मसहितापाने हेतुमाहुः रस इति । नृत्ये
इति शेषः । तथा च 'केवलो नाट्ये प्रसिद्ध' इत्युक्तत्वान्नृत्ये लोभादिग्रहणासम्भवाच्च
केवलस्यैवाभिव्यक्त्यर्थं गण्डविद्योतनमुक्तमित्यर्थः । गण्डशोभां पश्यन्नृत्यतीत्यर्थः । कामली-
लायां तु सर्वं वक्ष्यते एवेति भावः । उपभोग्य इति । न लौकिकवद्रसानुभवमात्रम्, किन्तु
मूर्तिगत आनन्दस्य क्रियारूपं उपभोगं कुर्वन्त्य इत्यर्थः । कायादिश्रमैरपीति । देवकी-
सुतपदेन तामु सासामर्थ्यसापन्नमुक्तम्, तेन ता विरेजुः, पादन्यासादिभिरपि विरेजुरित्यपि-
शब्दः । सर्वैर्दृष्टा इति । अन्योन्यं ताभिः भावुकैश्चेत्यर्थः ।

गादनृत्यमुक्त्वा मध्यनृत्यमाह उच्चैर्जगुरिति ।

उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकण्ठ्यो रतिप्रियाः ।

कृष्णाभिमर्शमुदिता यद्गीतेनेदमावृतम् ॥ ९ ॥

नृत्यमाना नृत्यं कुर्वन्त्य एव उच्चैर्गानयुक्ता जाताः । अथवा आदावुच्चैर्जगुः । ततो नृत्यमाना नृत्यन्त्यो जाताः । उभयत्र हेतुमाह रक्तकण्ठ्यो रतिप्रिया इति । रक्तः रञ्जकस्वरेण युक्तः कण्ठो यासामस्तीति । रतिरेव प्रिया यासामिति । गानेन व्यामोहनं नृत्येन च तासां प्रसिद्धम् । ननु पूर्वनृत्येन जातश्रमाः कथमेवं कृतवत्य इत्यत आह कृष्णाभिमर्शमुदिता इति । भगवतः अभितोमर्शः प्रोञ्चनादिविशेषरूपः, तेन मुदिताः अन्तःपूर्णानन्दाः । इतरविस्मारणार्थं नादाधिक्यमाह यद्गीतेनेदमावृतमिति । यासां गीतेनेदं जगद् व्याप्तम् । अथवा । यदर्थमेतद्व्यादिकम्, तत् सफलं जातमित्याह यद्गीतेनेति । लोकैः क्रियमाणेन गीतेन एतत्प्रकाशकेन एतज्जगद् रसेन व्याप्तमित्यर्थः । लोके रसप्राकट्यार्थमेवैतत् कृतमिति । उत्पन्नस्य नादस्यामृतमयत्वाय भगवतापि नादः

श्रीविठ्ठलरायारमजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

उच्चैरित्यस्याभासे । प्रथमव्याख्याने नृत्यस्य गौणत्वेपि द्वितीयव्याख्यानानुसारेणाभासमाहुः गाढेति । पूर्वश्लोके 'गायन्त्य' इत्यनेन गानस्य गौणत्वमुक्तम् । अत्रोभयोः समत्वमुच्यते इत्यर्थः । व्याख्याने । रक्त इति । रञ्जकस्वरस्यैव रागपदार्थत्वादेवमुक्तम् । 'योऽसौ धनिविशेषस्तु स्वरवर्णविभूषितः । रञ्जको जनचित्तानां स रागः कथ्यते धुपै'रिति वाक्यात् । तथाच रञ्जनयुक्त इत्यर्थः । कर्तरि क्तः । रतिरेवेति । रतिप्रियत्वात् तत्कर्तुर्भगवतो व्यामोहनार्थं नृत्यमित्यर्थः । तासामिति । स्त्रीणामित्यर्थः । कर्तरि पठ्ठी । इतरविस्मारणार्थमिति । नायिकान्तरकृतनादविस्मारणार्थम् । भगवत इतिशेषः । स्वयुगलस्यो भगवान् युगलान्तरकृतं नादं विस्मरत्विति भावेनेत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे नादाधिक्यं वाच्योर्थः, अग्रिमपक्षे उपनिषद्भ्रवणानुपपत्तिलभ्यमिति भेदः । लोकैरिति । अत्यनुगृहीतैरेतल्लीलान्तःपातिभिर्गोविन्ददासप्रभृतिभिरित्यर्थः । रसप्राकट्यार्थमिति । अत्रैव लोके जीवानामाधिदैविकरूपप्रकटनेन रसानुभवार्थमित्यर्थः । एतस्य भगवच्चरित्रफलत्वादनुवर्दिष्यमाणभगवद्गीतसहितं गीतमेतत्पदेनोच्यते । एवं च प्रथमपक्षेपि यासां गीतेनेत्यत्र भगवद्गीतसहितेनेति शेषो ज्ञेयः । अमृतमयत्वायेति । स्वामिनीनां भगवद्विषयकमाधोत्पादनेन रसानुभावकत्वायेत्यर्थः । तथा च स्वामिनीनामेव रसानुभावनार्थं कृतत्वात् तेन जगतः पूरणं न घटेत्यर्थः ।

१. श्रीकृष्णना प्रोञ्चन वगैरे स्पष्टीया अतरसा पूर्णानन्द अनुभवीने, रतिज जेमने प्रिय छे एवा श्रीस्वामिनीजो रञ्जक स्वरयुक्त कण्ठपी प्रथम रंचे खरे गान करवा लाग्यां, अने तदनंतर नृत्य करवा लाग्यां, जेमना गीतयी आ जगद् व्याप्त यह गर्बु, अथवा लोकना आ रासलीलाना प्रकाश करता गीतयी आ जगद् रसयी व्याप्त यह गर्बु.

कृतः । स च मधुर एव कर्तव्यः । तेन च जगत् पूरणीयम् ॥ ९ ॥

ततोऽघटमानमेतदिति तदर्थमाह काचिदिति ।

काचित् समं मुकुन्देन स्वरजातीरमिश्रिताः ।

उन्निन्ये पूजिता तेन प्रीयता साधुसाधिवति ॥

तदेव ध्रुवमुन्निन्ये तस्यै मानं च बहदात् ॥ १० ॥

मुकुन्देन सगं अमिश्रिताः स्वरजातीः काचिदुन्निन्ये । काचित् सम्यग् भगवद्भावं प्राप्ता । भगवतो नादकरणे हेतुः मुकुन्देनेति । मोक्षदानार्थमेव उपनिषदि स्वनादं पूरितवान् । उभयोरेकता । नादे तुल्यता । मोक्षे कार्यद्वयम् । पूर्वसद्भातान्निवर्तनं ब्रह्म-प्रापणं च । तदर्थमितरनिवारणार्थमुपनिषदमुपयोगः । स्वराः पङ्कादयः । तेषां जाति-भेदाः । यथा मयूरः पङ्कं वदति । तथा अन्येऽपि पक्षिणः मनुष्या अन्येऽपि जीवाः पङ्कं वदन्ति । तथापि तेषामवान्तरजातिरस्ति । ते चेद्यथाक्रमेण यथारसाभिव्यक्तिः यदधि-

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अन्यदप्याहुः स चेति । भगवता कर्तव्यो नादो मूले सहभावोक्त्या मधुर एव । तथा सति गीतकर्तृणामश्रवणे तदुपनिबन्धाभावादपि तेन जगत्पूरणं न घटेत् । तथा चैतदर्थं 'कृष्णो भुङ्क्ते' इति विरुध्येतेति भावः । तदर्थमाहेति । भगवन्नादेन जगत्पूरणार्थं मुकुन्द-साहित्यकथनेन मोक्षोपयोग्युपनिषद्भूतत्वं स्वामिनीनां निरूपयन् स्वरजात्युत्पन्नमाहेति टिप्पण्यनुसारेणार्थः । टिप्पण्यां स्वस्मिंश्चेति । श्रोतृषु विषयान्तरसञ्चाराभावो भवति, ततस्तज्ज्ञानं भगवन्नादश्रवणं भवतीत्यर्थः । एतदिति । भगवदानन्दानुभव इत्यर्थः । व्याख्याने । एतत्समाधानम् । गीतकर्तृणामुपनिषद्श्रवणवदेतन्नादश्रवणेन विषयान्तर-सञ्चाराभावो भवति, ततो भगवन्नादस्य मधुरस्यापि श्रवणं भवति, ततो भगवदानन्दानु-भवो भवति, तेन तत्तदुपबन्धने तत्तच्छ्रवणेनास्मदादीनामपि तत्तत्फलं भवति, एवं जगत्पूरणमिति । तथा चैतत्कृपया भविष्यतीति प्रथमस्यापि समाधानं सम्पन्नमिति ज्ञेयम् । भगवद्भावं प्राप्तेति । इमां स्वरजातिमुन्न्ये इति भगवदाशयं ज्ञातवतीत्यर्थः । नादः सर्वसाधारणः, भगवद्विचारितानुपूर्विकोत्पन्नमेतस्या एवेति भावः । मोक्षेति । आधिदैविक-रूपप्रकटनेनान्येषां भगवद्भजनार्थं स्वामिनीनां च भगवद्विषयकभावोत्पादनेन स्मादुन्ने-नार्थमित्यर्थः । उपनिषदीति । स्वामिनीनादे इत्यर्थः । सममित्यस्य तुल्यार्थवत्त्व-शयेनाहुः एकतेति । मोक्षरूपैककार्यकर्तृत्वमित्यर्थः । इयमेव तुल्यता । स्वरजाति-मोक्षे इति । प्रथमांशः स्वामिनीनादेन, द्वितीयांशश्च भगवन्नादेन स्वरजाति-मोक्षे इति ।

प्रायेण सृष्टानुत्पादिताः, तथैव योजिताश्चेत्, तदा स्वरजातयः अमिश्रिताः भवन्ति । तद्भगवता कर्तुं शक्यम्, नान्येन । तासां चेदुन्नयनम्, तदा युक्त एव सन्तोषः । तदाह पूजिता तेन भगवतेति । स्वस्य ब्रह्मत्वात् स्वविचारितानुपूर्वीति स्वस्य तथा गानं नाश्चर्यहेतुः । अन्ये तु तत्स्वरूपमेव न जानन्ति, कुतः पुनः करिष्यन्तीति तेनैव पूजिता । किञ्च, कार्यमपि उन्नयनेन जातमिति । साधुसाध्विति । प्रीयता प्रीतिं कुर्वता भगवता । स्वरूपतः फलतश्च साधुत्वाय द्विरुक्तिः । प्रीतिश्च तुल्यत्वात् सर्वथा कार्यानुगुणत्वात् । अन्या पुनः उन्नीतमेव यावद् भगवता पुनर्गृह्यते, तावत्तथैवोन्नयनं कृतवतीत्याह तदेवेति । तदेवोन्नीतं ध्रुवं निश्चलं यथा भवति, तथा उन्निये । तं नादं ध्रुवनादे योजितवती । ध्रुवनादः कारणनादः स्थायी स्वरः । 'यत्रोपविशते रागः स्वरः स्थायी स कथ्यते' । भगवन्नाद एव वा । भगवता तथैव गीतमिति । ध्रुवतालादिषु योजितवतीति केचित् । तत्र विचारक्षमम् । एवं ध्रुवयोजनायां भगवोस्तस्यै बह्वैव सन्मानमदात् । चकारादभीष्टमपि । एवं तासामन्तःसामर्थ्यं जातमिति बहिःसामर्थ्यं किं वक्तव्यमिति भावः । वह्निति सर्वगोप्यधिकम् । ऐश्वर्यवीर्यरूपे चैते निरूपिते । अन्याश्चतस्रः क्रमेण बोद्धव्याः ॥ १० ॥

कीर्तिर्हि भगवन्तमेवावलम्बते । अतः कायिकं व्यापारं द्वयोराह काचिदिति ।

काचिद्रासपरिश्रान्ता पार्श्वस्थस्य गदाभृतः ।

जग्राह बाहुना स्कन्धं श्लथद्रलयमल्लिका ॥ ११ ॥

रासेन परितः श्रान्ता स्वसैकस्मिन् पार्श्वे विद्यमानस्य स्कन्धं स्वबाहुना जग्राह । गदाभृत इति भगवतः स्थिरत्वाय । अधिकप्रयत्ने अन्यथा क्रियमाणे रासो भज्येत ।

श्रीविठ्ठलरायामजधीवहुभक्तलेख ।

पुनः करिष्यन्तीति । पूजामिति शेषः । कार्यमपीति । भगवतः स्वामिनीविषयकभावोत्पादनमित्यर्थः । अन्या पुनरिति । द्वितीयपार्श्वस्थितेत्यर्थः । तत्र विचारक्षममिति । तथा सति ध्रुवे उन्निये इति सप्तम्युक्ता स्यादिति भावः । ऐश्वर्यवीर्यरूपे चैते इति । तत्तद्भर्मस्थापनेऽयोगोलङ्घन्यायेन तत्तद्रूपत्वमेव सम्पन्नमिति भावः । चकारादुपनिषद्रूपत्वम् ।

कीर्तिर्हीति । पूर्वद्विकस्य वाचिकव्यापार उक्तः, अस्य द्विकस्य कायिकव्यापार उच्यते । तत्र श्रिया भगवति कायिको व्यापारः प्रसिद्ध इति तद्रूपाया एव स्वामिन्यास्तादृशव्यापारस्य वक्तव्यत्वेपि हि यतः कीर्तिरपि भगवन्तमेवावलम्बतेऽतः कायिकं व्यापारं कीर्तिश्रीरूपयोर्द्वयोरपि स्वामिन्योराहेति श्लोकद्वयाभासकथनम् । स्थिरत्वायेति । स्कन्धं स्वबाहुना जग्राहेति पूर्वेणान्वयः । गदाभृत्त्वात् स्थित्यर्थमवष्टम्भाय गदां स्मरेदिति शङ्कया स्वयमेवावष्टम्भं सम्पादयतीत्यर्थेऽप्यण्युक्तः । गदाग्रहणे बाधकमाहुः अधिकेति ।

परिश्रमो रसाधिक्यात् । अन्यथा रसार्थं प्रवृत्तिर्न स्यात् । मण्डलपरित्यागे मण्डलसिद्ध्यर्थं भगवतापि हस्तग्रहणं सम्भवति । अत एकस्मिन् पार्श्वे भगवानेव । पार्श्वभागे विद्यमानस्य भगवतः कण्ठग्रहणं वृक्षाधिरूढालिङ्गनं भवति । भगवता पूर्वं कण्ठे सा गृहीता, तथापि भगवान् गृहीत इति मित्रवत् स्थितिः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाह श्लथद्वल्यमल्लिकेति । श्लथन्ती वलयाकारा मल्लिका यस्याः । कवरे वलयाकारेण मल्लिकामाला बद्धा । सा च शिथिला जातेति वैकल्यं प्रदर्शितम् । आसता च प्रदर्शिता ॥ ११ ॥

तत्रैकांसगतं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरभम् ।

चन्दनालिसमाग्राय हृष्टरोमा चुचुम्ब ह ॥ १२ ॥

अन्या पुनः स्वस्य एकांसगतं बाहुं उत्पलपेक्षया अधिकपरिमलयुक्तं चन्दनेनालितं बाहुमाग्राय अन्तःप्रविष्टामोदा पूर्णानन्दा सती हृष्टरोमा बाहुमेव चुचुम्ब । रूपस्पर्शौ पूर्वमेव स्थितौ । गन्धरसयोरप्यनुभवं कृतवतीति । हेत्याश्चर्यं । तत्रेति । तस्मिन्नेव समये, तत्रैव भगवति वा । उभयपार्श्वस्थयोगोपिकयोस्तथा सति विनियोग उक्तो भवति । एकां-

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्थित्यर्थमधिकप्रयत्ने गदया क्रियमाणे इत्यर्थः । अन्यथेति । परिश्रमस्थितावित्यर्थः । मण्डलेति । नृत्यावेशेन कदाचित् स्वामिनीहस्तग्रन्थिवियोजने मण्डलसिद्ध्यर्थं स्वामिन्यन्तरहस्तस्थाने भगवतापि स्वहस्तो ध्रियते, तदा पार्श्वे भगवानेव, न तु भगवद्व्यवहिता स्वामिनीत्यर्थः । कण्ठे सा गृहीतेति । 'द्वयोर्द्वयोः प्रविष्टेन गृहीतानां कण्ठे' इति पूर्वमुक्तत्वादिति भावः । तथापीति । एकेन हस्तेन ग्रन्थिः स्थापिता, द्वितीयेन बाहुना स्कन्धं गृहीतवती । तथा च सांमुख्यं जातमिति ज्ञेयम् । अयं प्रकारो द्वितीयस्वामिनीस्थितौ न भवतीति पार्श्वे भगवानेवेत्युक्तम् । वलयाकारेणेति । शिरःप्रान्ते शिखायां कङ्कणाकारपरिवर्तनेनेत्यर्थः । सा चेति । कवररशनाग्रन्थिशैथिल्यं चकारार्थः । आसता चेति । कवरे धृत्वा चुम्बनं रसातिमादे भवतीति तथाकरणे मल्लिकाशैथिल्यं जातमिति महारसदानेनासता प्रदर्शितेत्यर्थः । अत एवाहुलीभिः पुष्पाणामेव शैथिल्यम्, न मालाया इति भावः ।

अन्या पुनरिति । द्वितीयपार्श्वस्थितेत्यर्थः । अनयोर्विनियोगः कालभेदेन । अतः पार्श्वे भगवानेवेत्युक्तेन न विरोधः । 'तस्मिन्नेव समये' इति पक्षे तु भगवदनुभावेनैव द्विकान्तरस्थभगवत इवान्योन्यमप्यदर्शनम् । तथा सतीति । 'अन्या एवं कृतवती'ति पक्षे सतीत्यर्थः । सैवेति वक्ष्यमाणपक्षे तूमयोर्विनियोगो नोक्तो भवेदिति भावः । तत्रैका

१२. तेज समये बीजा एक स्वामिनीजीए पोताना एक अवपर रहेजे कमलना करता अधिक परिमलयुक्त चन्दनचर्चित भगवान्गो श्रीहस्त मुंघो, अने तेना आमोदयो पूर्ण आनन्द पासीने पुलकित थई, तेज श्रीहस्तं चुम्बन कर्तुं.

सगतमिति वा । सैव तथा कृतवतीति केचित् । सदानन्दत्वात् सर्वत्रैव समस्तता । उत्पलं हि रात्रिविकासि । तत् स्त्रीणां मनोज्ञम् । आप्राणे चन्दनजसौरभमेव न हेतुः, किन्तु ततोऽपि विलक्षणं साधारणजनावेद्यं तदपेक्षयापि सौरभयुक्तत्वेनात्यलौकिकभाववतीनामेव वेद्यम् । सहजसौरभमित्यपि ज्ञापनायेदं विशेषणम् । चन्दनालेपः विवेकधैर्यनाशनार्थः । प्राणेनान्तःप्रवेशनमस्या विशेषः । एषा श्रीरूपा ॥ १२ ॥

कयाचिद्भगवद्गृहीतताम्बूलं ज्ञानवद्गृहीतमित्याह कस्याश्चिदिति ।

कस्याश्चिन्नाट्यविक्षिप्तकुण्डलत्वपमण्डितम् ।

गण्डं गण्डे सन्द्धत्या अदात्ताम्बूलचर्वितम् ॥ १३ ॥

कस्यैचित् ताम्बूलचर्वितमदादिति । स्वगण्डं भगवद्गण्डे सन्द्धत्या इति तस्या अपेक्षा लाघवं च सूचितम् । सम्मुखत्वाभावेऽपि लाघवेनैव प्रादात् । अनेन तस्यै स्वविद्या दत्तेति ज्ञापितम् । तेनेयमेवोपदेष्ट्री भगवदसन्निधाने सर्वासां भविष्यति । तस्याः विद्यायोग्यतां वक्तुं लौकिकक्रियाज्ञानशक्तिमत्त्वमाह नाट्यविक्षिप्तकुण्डलत्वपमण्डितमिति । नाट्येन विक्षिप्तस्य कुण्डलस्य त्विषा मण्डितं गण्डम् । नाट्ये क्रियाशक्तिः प्रतिष्ठिता । कुण्डले

श्रीविठ्ठलायारमजधीवद्भक्तलेखः ।

इति प्रथमान्तं विकल्पेनोक्तम् । सैवेति । पूर्वश्लोकोक्तैवेत्यर्थः । तथा सति कीर्तिश्रीरूपत्वेन तयोर्भेदः पूर्वोक्तो बाधितो भवेत्, अतः केचिदित्यस्वरस उक्तः । आप्राणस्य सर्वसमत्वेऽप्यस्यास्तत्कथने विशेषमाहुः घ्राणेनेति । अस्यायं विशेष इत्यर्थः ।

कस्याश्चिदित्यस्याभासे । पूर्वाध्याये 'काचिदञ्जलिने'ति श्लोकोक्तताम्बूलस्य श्रीसमर्पितत्वमुक्तम् । इदं तु ताम्बूलं कस्याश्चिदिति पष्ठ्या सम्बन्धसूचनदेतयैव समर्पितमित्याशयेनाहुः भगवद्गृहीतेति । यथा ज्ञानं गुरुपसत्यादियत्नेन गृह्यते, तथा भगवद्गृहीतताम्बूलमनया गण्डसन्धानयत्नेन गृहीतम् । ग्रहणानुकूलव्यापारविषयीकृतम् । ज्ञानवद्ग्रहणार्थं गण्डसन्धानं कृतमिति यावत् । इति ज्ञानवद्ग्रहणाद्धेतोः आह । भगवत्कृतं ताम्बूलदानमिति शेषः । व्याख्याने । कस्यैचिदिति । तस्याः सम्बन्धितया समर्पितं तस्यै अदादित्यर्थः । अनेनेति । दाने प्रकर्षकथनेनेत्यर्थः । वाक्पतिना भक्तानां जीवनसम्पत्त्या द्वितीयदलानुभवार्थं स्नेहेन भक्तविषयकेण निष्पीड्य स्थापितोर्थो विद्यासादर्याद्विद्येति टिप्पण्यनुसारेणार्थः । मायानिर्मितव्युदासाय स्वपदम् । तथा चैतेन तादृक् सामर्थ्यं दत्तं येन द्वितीयदलानुभावनं भवतीति भावः । लौकिकेति । लोकसिद्धा । संयोगरसानुभाविता या क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिश्च तद्वत्त्वं भक्तेराहेत्यर्थः । तथा च प्रथमदलानुभवसामर्थ्यस्य सिद्धत्वाद्वितीयदलानुभवसम्पादकविद्याग्रहणयोग्यतेति भावः । अनुकरणे तादृक्शोभां दृष्ट्वा प्रीतस्ताम्बूलं प्रादादिति । कुण्डलपदेन ज्ञानशक्तिः ।

१३. कोद एक खामिनीजीए पोतानुं रातथी चलायमान कुण्डलनी कातिथी मण्डित गण्डस्थल भगवान्ना गण्डस्थल साथे धर्युं, अने भगवाने तेमने पोताना ताम्बूलचर्वित (स्वविद्या) उं दान कर्तुं.

ज्ञानशक्तिः । क्रियाशक्त्या विक्षेपोऽत्यभ्यासः । योगात्मकत्वात् साधनानि वा । तस्य कान्तिरनुभवः । तेनालङ्कृता भक्तिः । भगवत्प्रेम्णा सम्बद्धा । यथा सा भगवति रता, एवं तस्यामपि भगवान् रतः । तत्रापि गण्डमिदं साध्यरूपा भक्तिरुच्यते । तां लक्ष्मीं प्रति मूलपर्यटनमिति । लक्ष्मीवन्तं प्रति पुनः पुनरावर्तत इति ज्ञानताम्बूलयोस्तुल्यता । चर्वितमिति साधनप्रयासाभावेन सिद्धदानम् ॥ १३ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पक्षान्तरमाहुः योगात्मकत्वादिति । साधनानि कुण्डलपदार्थ इत्यर्थः । तस्येति । योगस्येत्यर्थः । तथा च क्रियाशक्त्यभ्यस्तयोगरूपसाधनानुभवसहिता भक्तिरित्यर्थः । ज्ञानस्य कुण्डलपदार्थत्वपक्षे तस्य कान्तिः प्रकाश इत्यर्थः । अलङ्कृता भक्तिरिति । स्वामिनीगण्डं भगवद्विषयकः स्नेह इत्यर्थः । भगवत्प्रेम्णेति । भगवद्गण्डेन स्वामिनीविषयकस्नेहेनेत्यर्थः । तस्यामपीति । भगवानात्मन्यपि रत इत्यपिशब्दः । अत एव 'आत्मारामोपि लीलये'ति वक्ष्यते । सा तु भगवत्येव रता । आत्मापि भगवदर्थमेव प्रिय इति भावः । तत्रापि । भक्तावपीदमत्रोक्तं गण्डं साध्यरूपा भक्तिः । लोभस्थरसानुभवसहितेत्यर्थः, न तु 'कुण्डलैर्गण्डलोलै'रित्यत्रैव केवलरसग्रहणसहितेत्यर्थः । तां लक्ष्मीमिति । तां कुण्डलशोभां प्रति मूलस्य स्वामिनीविषयकस्नेहरूपभगवद्गण्डस्य पर्यटनं जायते इति हेतोस्तैवेत्यर्थः । भगवांस्तच्छोभां लक्ष्मीकृत्य स्वगण्डं पुनः पुनस्तत्र संयोजयतीति यावत् । ज्ञानरूपत्वकथनस्य निगूढाशयमाहुः लक्ष्मीवन्तमिति । तादृशशोभावन्तं गण्डं प्रति मुखान्तःस्थितं ताम्बूलं पुनः पुनरावर्तते इति चर्वणानुकरणम् । भगवज्ज्ञानमपि तादृगण्डं प्रत्येवावर्तते, पुनः पुनस्तद्विषयकं भवतीति यावत् । अतस्तुल्यतेत्यर्थः । ताम्बूलदानानन्तरं भगवान् कुण्डलत्विपमण्डितताम्बूलावृत्तिचलद्गण्डशोभापहृतचित्तस्तदेव पुनः पुनः पश्यति, अतो ज्ञायते ताम्बूलव्याजेन ज्ञानमेव तस्य दत्तवांस्तस्यां स्वज्ञानं स्थापितवानिति निर्गलितोर्थः । त्विष इति घञर्थे कविधानम् । स्त्रीत्वविवक्षाभावात् टाप् । कुण्डलयोस्त्विट् कुण्डलत्विपमिति समासान्तो वा, पचनाम इतिवत् ।

१. कस्याश्चिदित्यत्र । तत्रापि गण्डमिदमिति । साध्यं फलम्, तद्रूपा फलानुभवरूपेत्यर्थः । तत्र स्थित्वा तत्सम्बन्धेन फलानुभवः कर्तुं शक्यते इति साध्यरूपभक्तित्वं गण्डस्य । तां लक्ष्मीमिति । तां लक्ष्मीं गण्डसम्बन्धिनी कान्तिरूपलक्ष्मीं प्रति तद्विषयानुभवमूलभूतस्य भगवतः पर्यटनमीयतदानिसुख्यकरणम् । लक्ष्मीवन्तमिति । पूर्वनिरूपितकान्तिरूपलक्ष्मीवात् गण्डः, तत्स्पर्शजनितरसभावप्रकारविशेषलीलाविषयकभगवज्ज्ञानावृत्तिरेवावृत्तिः । तद्वन्मुखे चर्वितदानार्थं यार्यारं ताम्बूलावृत्तिरिति ज्ञानताम्बूलयोस्तुल्यता । अत एवामे चर्वणप्रयासाभावात् सिद्धदानम् । २. प्रादादिति पाठः ।

अपरा पुनः वैराग्यात्मकं कियारूपमच्छिद्रं ज्ञाने सहोयार्थं भगवद्धस्तं स्वहृदये स्थापितवतीत्याह नृत्यतीति ।

नृत्यती गायती काचित् कूजन्नूपुरमेखला ।

पार्श्वस्थाच्युतहस्ताब्जं श्रान्ताधात् स्तनयोः शिवम् ॥ १४ ॥

सा नृत्यं गानं च कुर्वती स्थिता । तत्राभिनये यथान्यहस्तः स्थाप्यते, स्वहस्तो वा, तथा भगवद्धस्तमेव स्थापितवती । शब्दं ज्ञानं तदर्थानुष्ठानं च तस्या वर्तत इति ज्ञापनार्थं नृत्यगानयोः कथनम् । कूजती नूपुरे मेखला च यस्याः । उपरि गानाभिनयनम् । पादयोर्नृत्यम् । अत एव नूपुरयोर्मेखलायाश्च शब्दः । स च भावोदीपकः । अनेन तस्याः पूर्वस्थिता सर्वैव क्रियाशक्तिः सफलेति सूचितम् । एकस्मिन्नेव पार्श्वे विद्यमानस्य भगवतः श्रान्ता सती तत्तापहरणार्थं स्तनयोरधात् । तापहारकत्वमञ्जस्य प्रसिद्धम् । श्रमो निर्वृत्तिसूचकः । स्वस्याः पूर्वक्रियापरित्यागः बाह्यत एवेति भगवत एकस्मिन् भागे स्थितिरुक्ता । भगवत्क्रियाशक्तेरक्षयत्वसूचनायाच्युतेति । अग्रे सम्बन्धस्यापि करिष्यमाणत्वात् तदविधातार्थं च । तस्य पुनः कामाद्युद्बोधकत्वेन तापानाशकत्वमाशङ्क्याह शिवमिति । तदेव कल्याणरूपम्, आनन्दरूपत्वाच्च भगवतः ॥ १४ ॥

श्रीविट्ठलराधारमञ्जरीकृतभक्तलेखः ।

नृत्यतीत्यस्याभासे । अपरेति । द्वितीयपार्श्वस्थेत्यर्थः । अच्छिद्रमिति । कर्णादिवत् सच्छिद्रं नेत्यर्थः । व्याख्याने । अनेनेति । भावोदीपककूजनकथनेनेत्यर्थः । तथा च भगवान्नूपुरमेखलाकूजनेनोद्दीप्तभावोऽन्याज्ञातप्रकारेण तदभिलषितं सर्वं हस्तेनावयवस्पर्शेन पूरितवांस्ततो निर्वृत्या श्रान्ता जाता । वियोगे तापसम्भावनया तापस्य हरणार्थं च तद्धस्तं स्तनयोरधादिति मूलार्थः । अभीष्टपूरणात् क्रियाशक्तिः पूर्वमेतद्भावनया कृता सर्वैव सफला । जातेति शेषः । श्रमे नृत्यपरित्यागे भगवतः स्थितिः पार्श्वे किमर्थेत्याशङ्क्याहुः स्वस्या इति । श्रमावसरेपि नृत्यपरित्यागो बाह्यत एव । अन्तस्तु नृत्याभिलाषतिष्ठत्येव । अतः पुनर्नृत्यार्थं भगवतस्तथैव स्थितिरित्यर्थः । स्पर्शमात्रेणाभिलाषपूरणमच्युतत्वादित्याहुः भगवत्क्रियेति । अनेनैव कार्यसिद्धावग्रे मुख्यभोगो न स्यादित्याशङ्क्याप्यच्युतपदेनैव निरस्तेत्याहुः अग्रे इति । आनन्देति । शिवत्वेनानन्दसाधनत्वाद्भगवत्सम्बन्धित्वेनानन्दरूपत्वाच्च तापाजनकतेत्यर्थः ।

१४ बीजा कोइ स्वामिनीजी जेओ नृत्य अने गान करता हता, जेमनां नूपुर अने मेखलानो छुंदर शब्द यह रही हतो, तेओए भ्रमित थवाथी पासे उभेला अच्युतना कल्याणकारी हस्तकमलने पोताना स्तनोपर धर्युं । १ रवोदीपक इति पाठ ।

एवं पण्णां स्वरूपमुक्त्वा स्वरूपेण सर्वासां साधारणीं लीलांमाह गोप्य इति ।

गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कान्तं श्रिय एकान्तवल्लभम् ।

गृहीतकण्ठ्यस्तद्गोभ्यां गायन्त्यस्तं विजहिरे ॥ १५ ॥

अच्युतः कान्तो भगवानेव भवति । अन्तर्गृहीतश्च नित्यानन्ददायी । अत एव सर्व-
स्त्रीणां मूलभूतायाः श्रिय एकान्ततो वल्लभः परमः प्रियः । तादृशं लब्ध्वा तमेव गायन्त्यो
विजहिरे । ननु परमानन्दे प्राप्ते क्रियाया अपगम एवोचितः, न तु पुनः क्रिया, तत्कथं
विहार इति चेत्, तत्राह तद्गोभ्यां गृहीतकण्ठ्य इति । भगवत्क्रिययैव व्याप्ताः, न तु
स्वक्रिया काचित् । कण्ठे क्रियायाः स्थापितत्वाद्गानं क्रिया च सम्भवतः । इयं क्रिया
शक्तिरूपेति स्वातन्त्र्यं तासां निरूपितम् ॥ १५ ॥

अतः परं राधादामोदरवदुभयोर्नृत्यमाह कर्णेति ।

कर्णात्पलालकविटङ्गकपोलघर्मवक्रश्रियो चलयन्पूरघोषवाद्यैः ।

गोप्यः समं भगवता नन्दतुः स्वकेशस्तत्त्वजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्याम् ॥

रासार्थमेवैतदपि, परं प्रत्येकं रस उत्पद्यत इति गोष्ठीमात्रमुक्तम् । 'उभयोर्गोष्ठनृत्ये

श्रीविठ्ठलरायात्मजधीवल्लभकृतलेखः ।

कर्णेत्यस्याभासे । अतः परमिति । अत्र समुदायरमणं प्रत्येकरमणं च वक्ष्यते ।
तत्तद्रमणानुकूलभावोद्दीपनाय नृत्यमपि तथा वाच्यम् । तत्र समुदायनृत्यं पूर्वमुक्तम् ।
अस्मिन् श्लोके प्रत्येकनृत्यमुच्यते इत्याहुः उभयोरिति । प्रतिगोपीमेकैकस्वरूपो भग-
वानासीदित्येका स्वामिनी एको भगवानित्येवं प्रकारकं नृत्यमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः
राधेति । यथा पूर्वं समुदायरमणानन्तरं युगलरसानुभवार्थं एकां गोपीं पृथङ्गीतवानिति
द्वितीयाध्याये 'ततो गत्वे'त्यस्य टिप्पण्यां निरूपितम्, तथात्रापि युगलरसानुभवार्थमिदं नृत्य-
मित्यर्थः । एतावान् परं विशेषः, तत्रैकस्या एव युगलरसानुभवः, अन्यस्यां तु विरहानुभवः, अत्र
सर्वासामेव तथेति । पष्ठधर्ये वतिः । तयोरिव तयो रमणमिवेत्यर्थः । युगलरसानुभवार्थ-
कत्वेन साधर्म्यम् । सङ्गे नीता या राधेति नाभेति सहस्रनामनामावडीपाठादवगन्तव्यम् ।
व्याख्याने । 'बहुनर्तकीमुक्तो नृत्यविशेषो रास' इत्युक्तत्वादित्दं प्रत्येकं भगवतोवस्थानं
रासाननुगुणं भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः रासार्थमेवैतदपीति । भगवांस्तावद्रूपः सन् प्रत्येकं

१५. आग्रमाणे श्रीस्वामिनीजीओए लक्ष्मीनीने अलंकार प्रिय एवा भगवान्नेज कान्तं तत्तीके प्राप्त
कर्मा, भगवाने गोष्ठाना धीहस्त तेमना कण्ठमां धर्मा, अने श्रीस्वामिनीजीओ प्रभुना गुणमान करतां विहार
करवा लाग्या.

१६. श्रीस्वामिनीजीओए कर्णमां कमल धारण पर्यां हतां, केसरूपी भ्रमर ते रसतुं पान करतां
हतां, ए प्रमाणे तेमनां कपोल कोभतां हतां, तेना उपर नृत्यथी भावेला भ्रमजलयी तेमनां मुखनी कोभा
अलौकिक यई हती, एवां श्रीस्वामिनीजीओ भगवान्नी राधे नृत्य करतां हतां सारे तेमना केशमांधी माला-
ओ छुटी जती हती, ए रासगोष्ठीमां भ्रमरो गायको हता, कंठण अने नूररना घोष (शब्द) यादिप्रभुं
काये करतां हता. * (राधादामोदर नृत्य). अत्र स्वतन्त्रव्याख्यानं चेषुनादे सुदितम् ।

विनियोगात् । अमरो गायकः । वाद्यं तु पूर्ववदेव भविष्यति । तदाह वलयनूपुरघोषवाद्यै-
रिति । वलयानां नूपुराणां घोषशब्देन किङ्किणीनां शब्दा एव वाद्यशब्दाः । अत्यन्तं
नृत्याभिविवेशार्थं स्वकेशात् सस्ताः सजो यासामित्युक्तम् । (यद्वा । गायकास्तु अमरा
निरूपिताः, ते च मकरन्दार्थिनः । स च पुष्पेष्वेव तिष्ठति । तानि च विद्युत्कानि
तद्रहितानि च भवन्तीति स्वनृत्यानुरूपगानकणादतिप्रसन्नास्तेभ्यः सज एव दत्तवत्यः ।
अन्यथा रसार्थं स्वकेशेषु शोभाहेतुत्वेन धृतानां तासामुपेक्षा न भवेत् । तेन अमराणां
गाननैपुण्यं प्रभुप्रियाणां च तदभिज्ञत्वं च ध्वन्यते ।) नृत्यारम्भे तासां शोभामाह
कर्णेति । अन्यथा पूर्वोक्तवृत्त्येन श्रान्तानां पुनर्द्यत्यनुचितमेव स्यात् । न वा रसालम् ।
कर्णे उत्पलस्थापनं तस्य अपातने चातुर्यार्थम् । तत्सहिता अलकाः अमरा इव रसपातारः ।
तेषां विटङ्कः अलङ्करणरूपं स्थानम् । एतादृशौ कपोलौ । तत्र यो घर्मः अन्तरुद्रतश्रमजलं
नृत्याभिविवेशाज्ञातम् । तैः कृत्वा वक्रे श्रीरलौकिकी काचित् सम्पन्ना । यथा मुक्ताभिर्म-
ण्डितं भवति कपोलद्वयम् । अनेन मुखे श्रमो निवारितः । ताभिः सह भगवतो नृत्ये
अनुभावकश्च भवति । स्वतो वा । क्रीडानिवृत्तिरनेन सूचिता । गोप्य इति । भगवत एव
तासामेतावत्त्वम्, न स्वत इति ज्ञापितम् । अतो भगवता समम्, यथा यथा भगवान्
नृत्यति, तथा तथा ता अपि नृत्यन्तीति ॥ १६ ॥

एवं प्रादुर्भूते रसे अत्यन्तोद्गमनार्थं साक्षात्कामशास्त्रोक्ताश्चेष्टा निरूपयति एवमिति ।

श्रीविठ्ठलरायामजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

रसमुत्पादितवांस्तावता बहुनर्तकीयुक्तत्वं न क्षतम्, परं समुदितैकरसाभावात् पूर्ववत् ।
क्रीडामित्येकवचनं नोक्तम्, किन्तु प्रत्येकरसोत्पादनाद्गोष्ठीपदमुक्तम् । गोष्ठ्यां हि
यथाधिकारं सर्वैर्भिन्नो रसोनुभूयते इति भावः । -घोषशब्देनेति । घोषयन्तीति घोषा
इति व्युत्पत्त्या घोषशब्देन किङ्किण्य उच्यन्ते । तत्रयाणां शब्दाः, अतस्त्रयाणां वाद्यत्व-
मित्यर्थः । अन्यथेति । शोभाकथनाभावे इत्यर्थः । अनेनेति । कपोलयोः स्वेदेन मुख-
श्रीकथनेनेत्यर्थः । श्रमो म्लानतेत्यर्थः । स्वेदश्रीदर्शनेन सुम्पनादिना अनुभावको घर्म
इत्याहुः ताभिरिति । घर्मश्रीकथनस्य प्रयोजनान्तरमाहुः स्वतो चेति । नात्र सहाय्यं
सममिति, किन्तु तुल्यार्थं, तथा च भगवत्प्रधानकमेव नृत्यमित्येताभिः सहेत्युक्तम् ।
अत इति । भगवता तुल्यतायाः सम्पादितत्वादित्यर्थः । भगवता समं तुल्यमित्यर्थः ।
भगवच्चल्यं दृष्ट्वा तदनुसारेण ननृतुः, अतो भगवतः प्राधान्यमिति भावः । साक्षात्कामेति ।
नृत्यादयः परंपरया कामोद्बोधकाः । आलिङ्गनादयस्तु साक्षादुद्बोधकाः । तथा च
साक्षात्त्वेन कामशास्त्रोक्ता इत्यर्थः ।

एवं परिष्वङ्गकराभिर्मर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासंहासैः ।

रेमे रमेशो ब्रजसुन्दरीभिर्यथार्भकः स्वप्रतिविम्बविभ्रमः ॥ १७ ॥

आलिङ्गनादयस्तत्र निरूपिताः । एवमेव रसोद्गमनार्थं परिष्वङ्गः, आलिङ्गनम् । ततः कराभिमर्शः, तत्तदवयवेषु भगवद्धस्तस्पर्शः । ततः स्निग्धेक्षणं भावोद्धारि । तत् उद्दामो विलासः, अमर्यादो भोगः । ततो हास्यानि पूर्णमनोरथानाम् । एवं परिष्वङ्गादि-
हासान्ताः सर्वासु । ननु प्राकृतीभिः कथं रेमे, तत्राह रमेश इति । रमाया ईशः । सर्वत्र तासु रमापि भगवदाज्ञया निविष्टा । ता अपि अधिष्ठानयोग्या इत्याह ब्रजसुन्दरीभि-
रिति । नन्वात्मारामः कथमेताभी रेमे, लक्ष्मीस्तु ब्रह्मानन्द इति रमणमुचितमपि । एतास्त्रैशोऽप्यनुचितः, ब्रह्मभावाभावादिति चेत्, तत्राह यथार्भक इति । बालको हि दर्पणजलादिकं पुरतः स्थापयित्वा, तत्र तत्रात्मानं पश्यन् रमते । तथा भगवानपि स्वसामर्थ्यं स्वरूपं वा तत्र स्थापयित्वा, ब्रह्म ब्रह्मानन्दं चाविर्भावयित्वा रेमे । नन्वेतद-
प्यनुचितम्, किमनेनेति चेत्, तत्राह यथार्भकः । यथा बाललीलां कृतवान्, तथैतदपि

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एवमित्यत्र । नन्वात्माराम इति । आत्मनि स्वार्थभूतायां रमायां दाम्पत्येन रमणकर्ता रमेशो रमासमक्षमेताभिः कथं रेमे । ननु यथैतत्समक्षं लक्ष्म्या रेमे, तथा लक्ष्मी-
समक्षमेताभिरपीत्याशङ्क्याहुः लक्ष्मीस्त्विति । सा तु ब्रह्मानन्दत्वादात्मनोर्धम्, स्वीयेति यावत् । अतोऽन्यसमक्षं तथा रमणमुचितमपि । अपिश्रुत्वा तत्रापि अस्वारसम् । मुख्य-
रसप्राप्तिस्तु तस्याः अपि न भवत्येव, किन्तु यथा कथञ्चिद्रमणं स्यात् । परमेताभिस्तु सह लक्ष्मीसमक्षं रमणमपि न स्यादेवेत्यर्थः । आशङ्कान्तरमाहुः एतास्त्विति । द्वितीयाशङ्का-
समाधानं सुबोधिण्यां स्फुटमनुक्तं टिप्पण्यामेवोक्तमिति ततोवधारणीयम् । नन्वेतदिति । अतो दृष्टान्तस्याभासान्तरं वक्तव्यमिति शेषः । 'नन्वात्माराम' इत्याभासादाभासान्तरमाहुः
किमनेनेति । कैमुत्येनाप्राकृतत्वसूचनार्थकेन रमानिवेशनेन स्वामिनीनां तु स्वाच्छन्दहान्या रसन्यूनतैव भवेत्, अतस्तासां किं फलं सम्पादितवानिति प्रश्ने तासु रसविच्छेदाभावं दृष्टान्ते-
नाहेत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे स्वप्रतिविम्बविभ्रम इतिपदस्यार्थे टिप्पण्यामावृत्तिकथनेनोक्तः । यथा बालो गृहादिप्रतिविम्बे सत्यपि स्वप्रतिविम्बे रमते, तथा भगवानपि लक्ष्मीसमक्षमपि तत्तद्योग्यमेव रसमनुभावयत्यनुभवति चेत्यर्थः । प्रथमपक्षे प्रतिविम्बाश्रया एताः । अस्मिन्

१७. जेम बालक दर्पण वगैरे पोतानी सामे मुकीने सेमां पोताने जोईने तेनी साये रमेछे, तेण लक्ष्मीप्रति भगवाने पोतानुं स्वरूप श्रीवज्रसुंदरीभोमां स्थापीने, ब्रह्मानन्द प्रकट करीने, आलिङ्गन, कर-
स्पर्श, स्नेहयुक्त फटाक्ष, उद्दाम विलास (अमर्याद भोग), मनोरथो पूर्ण यवाभी उद्भवता हास वगैरेक्षी
ब्रजसुंदरीभोसाये रमण कर्युं.

कृतवानित्यर्थः । (यद्वा । कदाचित्प्रकारसाम्येऽपि नैतद्रसानुभवो लक्ष्म्यां भवितुमर्हति, किन्त्वेतास्वेवेति ज्ञापयति पदद्वयेन, रमेशो ब्रजसुन्दरीभिरिति । रमाया ईशः स्वामी भर्तेति यावत् । एतास्तु ब्रजसम्बन्धिन्योऽन्यसम्बन्धिन्यः सुन्दर्यो, न तु विवाहिता इति । रमारमणदशायां एतादृशसानुभवो नोभयोरपि सम्भवति । रसस्वरूपस्यैव तादृशत्वादिति भावः । नन्वीश्वरे नेदमुचितमित्यत आह यथार्थक इति । 'सम्पुष्पन् नवनीतमन्तिकमणिस्तम्भे स्वधिम्बोद्धमं दृष्टे'त्यादिवाक्यनिरूपितमुचलीला वान्यथा निरूप्यते । पूर्णज्ञानोऽपि तद्रसस्वरूपस्य तथात्वात् । तथेहापि 'रसो वै स' इति श्रुतेरिदं सर्वं रसमध्यपातित्वेन स्वरूपात्मकमेवेति तदुच्यत इति नानुपपत्तिः काचित् । शङ्काया एवानुदयादिति भावः ।) एतेन यथा प्रभुस्तद्भावो वा, तथैता एतद्भावोपीति ज्ञापितं भवति । तथा प्रतिविम्बस्वभावात् । अत्र रमणं बहूनामप्येकदा भवति द्वयोश्च । अग्रे तु प्रत्येकार्थवसानं वक्ष्यति ॥ १७ ॥

एवं सर्वभावेन भगवद्धर्मावेशे तासां देहादिविस्मरणपूर्वकं महारसामिनिवेशमाह तदङ्गेति ।

तदङ्गसङ्गप्रमदाकुलेन्द्रियाः केशान् दुकूलं कुचपट्टिका वा ।

नाञ्जः प्रतिव्योढुमलं ब्रजस्त्रियो विस्मस्तमालाभरणाः कुरुद्वह ॥१८॥

तस्य भगवतः अङ्गसङ्गेन यः प्रकृष्टो मदः देहादिविस्मरणो भाव उत्पन्नः । तेन आकुलानीन्द्रियाणि यासाम् । सर्वा इतिकर्तव्यतामूढा जाताः । ततः केशपाशं परिहितदुकूलं कुचपट्टिकां वा स्वयमलसा सामस्त्येन प्रति सम्मुखतया विशेषेण व्योढुमलं न जाताः । पुनरल्पेनैव तथाविधा जाता इत्यत्र हेतुमाह ब्रजस्त्रिय इति । श्रमोऽपि

श्रीविठ्ठलायारमजध्रीवल्लभकृतलेख ।

पक्षे वक्ष्यमाणपक्षे च प्रतिविम्बरूपा इत्याशयेनाहुः एतेन यथा प्रभुरिति । स्वसामर्थ्यादियोजनप्रकारो नानयोः पक्षयोरिति ज्ञेयम् । अत्र रमणमिति । बहूनां प्रमदाजनानामित्यर्थः । रमारमणसमाधानेन यत्र तत्राप्येवम्, तत्रैतासां बहुत्वे किमाश्चर्यमिति भावः । नृत्यं प्रत्येकमुक्तम्, रमणं समुदायेन । अग्रे तु रमणमपि प्रत्येकं वक्ष्यतीत्यर्थः ।

तदङ्गेत्यसाभासे । भगवद्धर्मावेश इति । स्वरूपानन्दस्य ऐश्वर्यादिधर्माणां चावेश इत्यर्थः । भगवतो धर्माणां चावेश इति समासः । रसामिनिवेशमिति । महारसामिनिवेशनव्यापारजनितं फलमाहेत्यर्थः । व्याख्याने । विशेषेण व्योढुमिति । विवोढुम् । व्योढुमिति वकारस्य छान्दसो लोपस्ततो यण् । व्योढुम् । पुनरल्पेनैवेति । 'गायन्त्यस्तं विजहिर' इत्यत्र नृत्यादिविरामकथनेन तत्स्वभावप्राप्तमाकुलेन्द्रियत्वादिकमप्युक्तमेव ।

१८. हे कुरुप्रेष्ठ ! भगवान्ता अङ्गसङ्गो श्रीरसामिनीजीवने देहादि विस्मरण करावे एवो पद (भाव) उत्पन्न यद्यो. तेथी तेमनी इन्द्रियो व्याकुल यद्दे गद्दे. तेथी केश, के घरेलुं यल्ल, के कुचमट्टिकाथो बरावर स्थानपर स्थिर राखी शक्या नहि, अने धर्मधी माला तथा धारण राखी गयीं.

१ भगवत्सारम्भ—शोकान्त व्याख्यानं प्रभूणामिति प्रतिभाति ।

जात इत्याह, विस्मस्तमालाभरणा इति । आकुलेन्द्रियत्वान्न विचारो लौकिकः । गोपिकात्वान्न पारमार्थिकः । श्रमाच्च दैहिकः । अत आद्यन्तमध्येषु तासु युक्ता भगवतैव धृताः, न-ताभिरित्यर्थः । यद्यप्यन्यप्रतीत्या भ्रियमाणा इव, तथापि न स्वतो धारणम् । कुरुद्वहेति सम्बोधनमप्रमाय विश्वासार्थं च ॥ १८ ॥

एवं समुदायलीलां निरूप्य तस्याः परिज्ञानं केपामपि न जातमिति वक्तुं देवस्त्रीणां चन्द्रस्य च विस्मयमाह कृष्णेति ।

कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः खेचरस्त्रियः ।

कामार्दिताः शशाङ्कश्च सगणो विस्मितोऽभवत् ॥ १९ ॥

नहि कस्याश्चित् पतिः परमानन्दो भवति । नहि निरानन्देनानन्दो दातुं शक्यते । 'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुतेः । एवकारेणेतरेनिषेधश्च । तत्रापि विशेषेण क्रीडा । नहि जीवो विशेषक्रीडां जानाति । खेचराणां स्त्रिय इति तासां सर्वदर्शनार्थं भगवद्भक्तो वरो निरूपितः । स्त्रीणां च दर्शनं न दोषाय । तासां मोह एवोत्पन्नः । न तु परिज्ञानम् । रसो वा । लौकिकोऽपि चन्द्रो दृष्टवान् । सोमात्मकत्वात् देहस्य । 'सोमः प्रथम' इति श्रुतेश्च ।

श्रीविठ्ठलरायामञ्जरीवृद्धभक्तलेखः ।

कर्णोत्पलालकेत्यनेन पुनर्भाषोद्धोषे 'एव'मिति श्लोकेन विहार उक्तः । अत्राल्पेनैव विहारेण पुनराकुलेन्द्रियत्वादिकं जातं तत्र व्रजस्त्रीत्वेन विशुद्धभावभावत्वं हेतुरित्यर्थः । लौकिक इति । आदिविचारो लौकिकः, परिधानीयाभावे लोकेभ्यस्तपासंभवात् । अन्तर्विचारः पारमार्थिकः, केशविल्लेपे परमार्थे दोषसम्भवात् । मध्यविचारो दैहिकः । कुचपट्टिकाभावेऽवयवयोरन्यथाभावात् । अत्र हेतवः क्रमेण । इन्द्रियाणां रसोन्मुखत्वात् । गोपिकात्वेन प्रमेयमार्गीयत्वात् । श्रमाच्चेति । गोपिकात्वादिति । व्रजस्त्रिय इत्यस्यैवायार्थम् । इदमेवोपसंहारव्याजेनाहुः आद्यन्तमध्येष्विति ।

कृष्णेत्यस्याभासे । केपामपीति । गन्धर्वादीनां तु दर्शनमेव न । स्त्रीणां चन्द्रस्य च विस्मयः । अतः केपामपि न जातमित्यर्थः । व्याख्याने । निरानन्देनेति । निर्गत आनन्द आनन्दत्वं यस्मात्तादृशेन । सच्चिदानन्दानां सत्ताज्ञानानन्दा धर्मा इत्यानन्दस्यानन्दत्वरूपत्वादानन्दपदमेवोक्तम् । तथा चानन्दव्यतिरिक्तेनेत्यर्थः । आनन्दस्यैवानन्ददातृत्वे प्रमाणमाहुः एष ह्येवेति । आनन्द एवेत्यर्थः । तत्रापीति । क्रीडायामपीत्यर्थः । वीक्ष्येति गौणक्रियां विवृण्वन्ति चन्द्रो दृष्टवानिति । दोषाभावायमाहुः सोमात्मकत्वादिति । अलौकिकचन्द्रस्य भगवद्भावकत्वमिव, एतस्य स्वामिनीभावात्मकत्वम् । अतः स्वामिनीदेहस्य सोम आत्मनियतस्य तादृशत्वम् । अत एतस्याध्यात्मिकरूपेण देह एव विद्यमानत्वात्तद्दर्शने न दोष इति भावः । 'लोकत्रतु लीला कैवल्य'मिति न्यायानुसारार्थमाहुः सोम इति । 'सोमः प्रथमो विविदे' इति श्रुतेस्तस्य पूर्वमपि भोक्तृत्वाददोष

१९. श्रीकृष्णजी विशेष क्रीडा जोईने आकाशगणि देवताभोनी स्त्रीओ कामगो पीडित यह मोह गामी. अने नक्षत्रसहित शशी पण विस्मित ययो. १. भगव्येति टीकापाठः.

साधारण्यश्च स्त्रियः । तथापि तस्य दर्शनं तस्यैव हितकारि न भवतीति निरूपयितुमाह
 शशाङ्क इति । स हि कलङ्की । आनन्दमयोऽपि । सगणो नक्षत्रसहितः । तेनोदीपनेऽपि
 न तस्यान्यासु चित्तसम्भवः । चकारात् सोऽपि मुमुहे । यथा पुनरेताः मोहनानन्तरं
 पुनःपुनर्दर्शने उद्बुद्धकामा जाताः । गत्वास्माभिरपि कामरूपतया क्रीडा कर्तव्येति
 कामादिता जाताः । तथा चन्द्रोऽपि भगवति निवेशनार्थं यत्नं कृतवान् । अतः कामादिता
 जातः । अनेनाग्रे निसर्गात् सुखमिति पक्षे उपपत्तिरुक्ता । अस्यैव चन्द्रस्य अंशास्ततो
 निवर्तिष्यन्त इति । अन्यथा 'सहस्रदर्शनान्मुक्ति'रित्येतत्सूत्रं विरुध्येत । सहस्रवणा-
 मावात् । किञ्च, सगणः स्वस्त्रीसहितोऽपि विस्मितो जातः । विस्मयरस एवोत्पन्नः,
 नान्यो रस इति ॥ १९ ॥

एवमाधिभौतिकानामाधिदैविकस्य च भगवदुत्पादितरसामिनिवेशमुक्त्वा 'नन्दगो-
 पसुतं देवि पतिं मे कुर्वि'ति प्रत्येकप्रार्थनया व्रतं कृतमिति प्रत्येकं रेम इत्याह कृत्वेति ।

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्यर्थः । एतस्य स्वामिनीभावरूपत्वाददोषः । साधारण्यश्चेति । खेचरस्त्रियोपि दृष्टव्य
 इत्यर्थः । तथापीति । दर्शनेपीत्यर्थः । तस्यैवेति । भगवतो दोषामावेपि तस्यैव तथेत्येव-
 कारः । तस्य हितं स्वामिनीप्राधान्येन रमणम्, तदधुनाऽलौकिकप्रकारकरमणेन
 सम्पन्नम् । आतिदेशिकलौकिकरमणे तु नायिकाचरणप्रणिपातादिकं वक्ष्यत्येवेति
 भावः । स हि कलङ्कीति । 'आनन्दादयः प्रधानस्ये'तिन्यायेन भगवतः सकाशादानन्दम-
 मिकाङ्गते स्वामिनीभावरूपत्वात् । न तु स्वत एव पूर्ण इत्यर्थः । अतः पूर्वोक्तस्वहिता-
 काङ्क्षा स्थितैवेति भावः । आनन्दमयोपीति । दृष्टवानिति शेषः । लौकिकं चन्द्रमाहुः
 सगण इति । चकारात्-सोपीति । लौकिक इत्यर्थः । खेचरस्त्रीषु लौकिकचन्द्रे च
 कामादितपदार्यस्तुल्य एवेत्याहुः यथेति । चन्द्रस्य तद्भावरूपत्वात् तासामिवाभिलाष
 उचित इति भावः । अलौकिकचन्द्रे कामादितत्त्वं मित्रमाहुः भगवतीति । पूर्वोक्तयो-
 र्भगवद्विषयककामादितत्त्वम् । एतस्य कामिनीविषयककामादितत्त्वमिति भेदः । उप-
 पत्तिरिति । निसर्गे चन्द्रांशनिवर्तनरूपोपपत्तिरित्यर्थः । अन्यथेति । निसर्गाभावे इत्यर्थः ।
 आधिभौतिकानामिति । स्वामिनीदेहाधिष्ठितानां चन्द्रात्मकभावानामित्यर्थः । आधि-
 दैविकस्येति । अलौकिकचन्द्रस्य भगवद्भावरूपस्येत्यर्थः । भगवदुत्पादितेति । भग-
 वतोत्पादितो यः कामरसः, तत्रामिनिवेशस्तददितत्त्वमित्यर्थः । तथा चोभयोरुदितभावत्व-
 मग्रिमश्लोकोत्तरमणे हेतुरिति भावः ।

१. श्रीणां पद्मिन्यादिषोडशभेदाः, तेनैकस्याः सहस्रप्रकारेण भगवान् भोगं करोति । तस्मात्
 षोडशसहस्रसंख्याकानि सर्वाणि भूयानि । सहस्रभगदर्शनान्मुक्तिरित्युक्तेः ।

कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोपितः ।

रेमे स भगवाँस्ताभिरात्मारामोऽपि लीलया ॥ २० ॥

गोपजातीया योपितो यावत्यस्तावन्तमात्मानं कृत्वा तत्र तत्र मायोद्घाटनेन तथा तथा प्रकटो भवति । एतन्महासौरतम् । एवं करणे सामर्थ्यम्, यतः स भगवानिति । स इति तदर्थमेवावतीर्णः । अत्र तासां प्रतार्थं ताभिः सहैव रेमे । न त्वात्मारामता पूर्ववत् । इममर्थमाह आत्मारामोऽपीति । न त्वात्माराम एव चन्द्रप्रवेशाद् रमणं सम्भवति । अस्यामपि दशायामात्मारामत्वमेव । 'अधिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्धानि'रिति । तत्रापि आत्मारमण एव मुख्यतेत्याह लीलयेति । यथा महानपि लीलया विसदृशं करोति । स्वयं पदातिरिव मृगयायां गच्छति । यथा अन्या अपि अवतारलीलाः, तथैतामपि कृतवानित्यर्थः ॥ २० ॥

ततस्तासां सुरतान्तो जात इत्याह तासामिति ।

तासामतिविहारेण श्रान्तानां वदनानि सः ।

प्रामृजत् करुणः प्रेम्णा शान्तमेनाङ्ग पाणिना ॥ २१ ॥

अतिविहारेणानेकवन्धैः सम्यक् श्रान्ता जाताः । ततोऽग्रिमलीलार्थं तासां वदनानि खदस्तेन प्रामृजत् । यतः स कृष्णः । तदर्थमेवावतीर्णः । सर्वत्रैव तथाविधं जातमिति ज्ञापयितुं बहुवचनम् । तथा करणे हेतुः करुण इति । करुणायुक्तः । सा करुणा उदासीना न भवतीत्याह प्रेम्णेति । मार्जने क्लेश एव निवर्तत इति ज्ञापयितुं शान्तमेनेत्युक्तम् । अङ्गेति सम्बोधनमप्रतारणाय । एवं तासां दुःखनिवारणपूर्वकं परमानन्दं स्थापितवान् ॥ २१ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीनृसिंहभक्तलेखः ।

कृत्वेत्यत्र । कुमारिकासु गोपसम्बन्धि योपित्वं नास्तीत्यत आहुः गोपजातीया इति । तथा च गोपरूपा योपित इत्यर्थः । ताभिः सहैवेति । पूर्वाध्याये तु गोपीत्वारमणत्वं, स्वयं त्वात्माराम एवेत्युक्तम् । अत्र ताभिः सहैव, न तु भिन्नस्थितेत्येवकारः । अधुना स्वप्राधान्येन स्वेच्छया रमणे हेतुमाहुः चन्द्रप्रवेशादिनि ।

तासामित्यत्र । क्लेश एवेति । लोके मार्जनेन क्लेश एव निवर्तते, न त्वविक-
सुखप्राप्तिरिति हेतोरत्र द्वयं स्थापयितुं शान्तमपदमित्यर्थः । इदमेवोपसंहाराध्याजेनाहुः
पयमिति ।

२०. जेटली मन्त्रकुमारिकाओ हतां जेटली पोतानी स्वरूप मायातुं उद्घाटन करी प्रकट कर्या, अने जो के पोते आत्माराम हवा तोपन भगवाने धीकापी सेमनी छाये रमन कर्तुं, कारणके पोते तदर्थज भवतनां हता.

२१. हे भग, अति विहारी करनेक बंधपी शान्त यवला मन्त्रांगनाओनां वदन दफाउ धीकणे प्रेम्सी दुख करनार सहनपी दफना.

ततोऽतिमुदितानां कृत्यमाह गोप्य इति ।

गोप्यः स्फुरत्पुरटकुण्डलकुन्तलतिवङ्गण्डश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन ।
मानं दधत्य ऋषभस्य जगुः कृतानि पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः ॥२२॥

गोप्यो मानं दधत्यः तत्कृतानि जगुः । गाने हि रजोगुणाभिनिवेशो हेतुः । तदर्थं सहजमेकं भगवत्कृतं च हेतुद्वयमाह । तत्र प्रथमं सहजं निरूपयति । स्फुरद्यत् पुरटं सुवर्णं दाहोत्तीर्णमुज्ज्वलीकृतं च, तस्य ये कुण्डले कुन्तलाश्च, तेषां त्विषा सहिता या गण्डश्रीः । उज्ज्वला गण्डश्रीः पीता वा । उज्ज्वला नीला चेतरे । एवं कान्तित्रयं मूलभूतगुणकार्यरूपम् । तेनासां सर्वोत्कर्षयोग्यता । सुधितं सुधामिव प्राप्तं यद्भासपूर्वकं निरीक्षणम् । अत्राप्यन्तःस्थितो रागः निरीक्षणे हासश्चेति त्रितयमुक्तम् । भगवदीयमेतत् । अत उभाभ्यां सन्माननमभिमानं वा दधत्यः स्वहृदयकृतविपरीतबुद्ध्या जातदोषनिराकरणार्थं तत्कृतानि जगुः । तेषां न केवलं पापनिवर्तकत्वम्, किन्तु पुण्यरूपत्वमपीत्याह पुण्यानीति । भगवता कृतानि पापनिवर्तकानि पुण्यजनकानि च । अतस्तासां दोषाभावः । अग्रिमलीलायां पुण्योपचयश्चोक्तः । पूर्वकलेशविस्मरणार्थमानन्दाविर्भाषमाह । तस्य भगवतः कररुहा नखाः, तेषां स्पर्शेन जातपीडया स्मृतसम्भोगाः प्रमुदिताः जाताः । अन्तःपूर्णानन्दा गानेनापि जाता इति अन्ते विशेषणम् ॥ २२ ॥

ततस्ताभिस्तुल्याभिर्भगवान् जलक्रीडां कृतवानित्याह ताभिर्युत इति ।

ताभिर्युतः श्रममपोहितुमङ्गसङ्गष्टस्रजः स्वकुचकुङ्कुमरञ्जितायाः ।

गन्धर्वपालिभिरनुद्रुत आविशद्व्याः आन्तो गजीभिरिभराडिच भिन्नसेतुः ॥

श्रीविठ्ठलरायामञ्जरीवल्लभकृतलेखः ।

गोप्य इत्यत्र । सहजमेकमिति । एकं सहजमेकं भगवत्कृतमेवं हेतुद्वयमित्यर्थः । उज्ज्वला नीला चेतरे इति । कुण्डलश्रीरुज्ज्वला । तत्र हीरकादिकान्त्येति भावः । कुन्तलश्रीर्नीलेत्यर्थः । कान्तीनां भगवच्चातुर्यकार्यत्वमुपपादयन्ति तेनासामिति । आसां कान्तीनाम् । सर्वोत्कर्षं मानसम्पादने योग्यता मानधारणहेतुत्वमित्यर्थः । विपरीतबुद्ध्येति । सर्वत आधिक्यज्ञानेन जातमाननिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । पापनिवर्तकत्वमिति । अभिमाननिवर्तकत्वमित्यर्थः । मूले पुण्यानि पुण्यजनकानीत्यर्थः । पूर्वकलेशेति । शन्तमपदसूचितसुखजनने क्लेशनिवृत्तिरुक्ता, न तु विस्मरणम् । अनेनानन्देन विस्मृतिरुच्यते इत्यर्थः ।

२२. उज्ज्वल सुवर्णना कुण्डल अने कुन्तलोनी छटाधी शोमित कपोलनी कान्तिषी अने भगवान्ना अमृतमय हाससहित निरीक्षणषी मान धारण करता श्रीगोपीजन भगवान्ना नखस्पर्शषी प्रमोद पामीने भगवान्ना पुण्यजनक कर्मोना गुणगान करवा लाग्या.

२३. जेम कोई श्रान्त गजराज सेतुओने लोदीपाडतो ह्याणीओनी सावे श्रम दूर करवाने जलमां प्रवेश करे, तेम से सव्य गोपीजननी सावे आत्मारामरूप पोतानी अने जीवनी मर्यादानो भंग करीने श्रान्त ययला भगवान् धम दूर करवाने अगोना सँगयी छट ययली छे माला जेमनी, अने दत्तम गंधर्वो अने भ्रमरो जेमनी पाछल त्वरायी जता हता एवा भगवाने श्रीजगन्नाथोना कुचकुङ्कुमपी रंगायलां जलमां प्रवेश कर्षो.

ताभिः सर्वाभिरेव युतः । महारात्रसमये यमुनायां जलक्रीडार्थं प्रविष्टः । तत्र प्रयोजनं श्रममपोहितुमिति । तासां सर्वाङ्गश्रमं जलक्रीडयैव दूरीकुर्वन् । भगवतस्ताभिः सह गमने जायमानां शोभां वर्णयति स्रजः गन्धर्वपालिभिरनुद्रुत इति । यमुनाया वा विशेषणानि । गन्धर्वाणां रक्षकाः गन्धर्वपाः गन्धर्वोत्तमाः । ते च ते अलयश्च तैरनुद्रुतः । सङ्गे शीघ्रं गतः वाः आविशत् । आमोदस्य निवारणार्थं च तथाकरणम् । सम्भोगेन श्रमोदके पद्मिनीनां कमलरूपो गन्धो भवति । तदुपरोधेन च द्रुतपदविन्यास इत्यनुद्रवणम् । ते च भ्रमरा भगवदीया एवेत्याह । अङ्गयोः सङ्गेन घृष्टा या सक् तस्यास्ते । यस्यां वा सक् तादृशी । स्वा चासौ कुचकुङ्कुमरक्षिता च । भगवत एव माला । कालिन्दी च कुचकुङ्कुमै रक्षिता । तत्र देहामोदः पुष्पामोदः कुङ्कुमामोदश्चेति । स्वकीयत्वेनासाधारण्यं च । आधिदैविकास्ते भ्रमरास्तद्गन्धमोक्तार इति विशेषणं गन्धर्वपेति । श्रान्तः इभराडिवेति अविचारे हेतुः । श्रान्त इति विशेषणं लीलया गमनार्थम् । प्रत्येकसम्भोगावधि भगवतोऽन्यो भावो निरूपित इति तदपगमात् श्रमलीलाप्याविष्कृता । गङ्गीभिरित्यन्यश्रमो निवारितः । सेतवो बध्यन्ते जलरक्षार्थम् । ते सर्वे भिन्नाः तादृशगजेन भवन्ति । भगवतापि ब्रह्ममर्यादा आत्मारामत्वरूपा जीवानां च मर्यादा तथा सति निवृत्ता । कामरूपस्पर्शात् परदारानामभिमर्षणाच्च । पूर्वं तासां भगवत्स्पर्श एव स्थितः, न तु

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ताभिर्युत इत्यत्र । सर्वाङ्गश्रममिति । क्लेशनिवर्तनेपि क्वचित् क्वचित् स्थितं श्रमोदकं दूरीकुर्वन्, मार्जयन्नित्यर्थः । जलक्रीडयैवेति । न तु पूर्ववन्मार्जनेनेत्येवकारः । आमोदस्येति । सम्भोगसूचकस्य प्रातः स्थापयितुमशक्यत्वादिति भावः । चकाराच्छ्रमनिवृत्त्यर्थम् । तथाकरणं जलक्रीडाकरणमित्यर्थः । आमोदस्य भोगसूचकत्वमाहुः सम्भोगेनेति । तदुपरोधेन चेति । भ्रमरोपरोधेन चकारात् स्वामिन्युपरोधेनेत्यर्थः । स्वपदस्य भगवद्वाचकत्वात् पद्मिनीसमासानुपपत्त्या कर्मधारयमाहुः स्वा चासाविति । तत्रेति । मालायामित्यर्थः । स्रज इत्यन्तस्य यमुनाविशेषणत्वपक्षेऽप्यलीनां मालासम्बन्धित्वबोधनाय गन्धर्वपेति विशेषणमित्याहुः आधिदैविकास्ते इति । आधिदैविका अन्तरङ्गलीलास्यास्तद्गन्धमोक्तारः सम्भोगजनितवनमालादिष्वगन्धमोक्तार इत्यर्थः । गन्धर्वपा गायकश्रेष्ठा अन्तरङ्गलीलासमयेपि स्थित्वा गानं कर्तुं योग्या इत्यर्थः । अन्यो भाव इति । उपरि-चन्द्रस्थापनरूपो भाव इत्यर्थः । तदपगमात् । चन्द्रांशनिवर्तनादित्यर्थः । कामरूपस्पर्शादिति । कामात्मकं पुरुषोत्तमस्वरूपं 'अथैव लोके प्रकट'मिति कारिकोक्तः कामस्तेन स्पर्शस्तासां भोग इति यावत् । तेनात्मारामत्वं निवृत्तं परदारस्पर्शाजीवमर्यादा नम्रतया दास्यकरणरूपा निवृत्तेत्यर्थः । स्वीयानां तु तावानधिकारो दत्त एव भवतीति परेत्युक्तम् । यस्तुतः परस्वस्य दूषितत्वेपि रसार्थं परकीयात्वं स्थापयित्वैव लीलाकरणादिति भावः । ननु रमणं तु पूर्वमप्युक्तमेवेत्याशङ्क्य पूर्वार्थायैतदध्यापरमणयोर्विशेषमाहुः पूर्वमिति ।

भगवता ताः सृष्टा इति । कामाभावात् । देशकालमर्यादा च भग्ना । अतो हस्तिश्रेष्ठ
इव जलक्रीडार्थं जलदेवतां दूरीकृत्य, स्वयं तत्र प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तत्र जलक्रीडां च कृतवानित्याह स इति ।

सोऽम्भस्यलं युवतिभिः परिपिच्यमानः

प्रेम्णेक्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोऽङ्ग ।

वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीक्ष्यमानो

रेमे स्वयं स्वरतिरत्र गजेन्द्रलीलः ॥ २४ ॥

स पूर्वोक्तः स्त्रीसहितः । अम्भसि अलं युवतिभिः परिपिच्यमानो जातः । ततः प्रेम्णा
ईक्षितश्च । प्रहसतीभिः कौतुकाभिविष्टाभिः इतस्ततः सिच्यमानः, यदभिमुखमेव
ग्रजति, तथैव सह रेमे इति । एवं सर्वाभिः । यथा स्वयं माहात्म्यज्ञानपूर्वकं निर्भरस्नेहेन
निर्दोषभावेन वदति शुक्रः, तथैव राजापि शृणोतीति ज्ञात्वा स्नेहेन स्वमध्यपातित्वं सूचयन्
सम्बोधयति अङ्गेति । अत एव तुभ्यमिमां लीलां वदामीति भावः । ननु देवैः कथं न
निपिच्यते, तत्राह कुसुमवर्षिभिर्वैमानिकैरीक्ष्यमान इति । सर्वे देवा अभिनन्दनमेव
कुर्वन्ति, न तु निवारणमिति । अन्यथा लोके कामरसो न व्यक्तो भवेदिति । युवत्य
इत्यविचारे । परिपेके वीररसो मा भवत्विति प्रेम्णैव ईक्षितः । स्वयमिति पदेन घलात्कारेणापि
तथेति सूच्यते । तदापि स्वस्मिन्नेव रतिर्यस्य । परं स्वीकृता गजेन्द्रलीला येन । यथायथा
जलेनोक्षणम्, तथातया सुखमिति गजदृष्टान्तः । महासौरतं च ॥ २४ ॥

श्रीविठ्ठलरायामजधीश्वरभक्तलेखः ।

पूर्वाध्याये तत्कर्तृक एव भगवत्स्पर्शः । 'इति विक्लवित'मित्यस्य टिप्पण्यां 'सदयं रेमे'
इत्यन्वये तदनुरोधेनैव रमणनिरूपणात् । तत्र हेतुः कामाभावादिति । कामो न विद्यते
इति तत्र निरूपणात् । अध्यायकारिकायामत्र तु कामनिरूपणाद्भगवता यथेच्छं भोग
इति विशेष इत्यर्थः । देशेति । तत्तदवयवे तथा तथा सुम्बनदंशादिना भोग इति
रसानुभवदेशमर्यादा । प्रतिपदादिषु तथा तथा वन्धादिकं कर्तव्यमिति रूपा । 'धमिनी
तुर्ययामे' इति रूपा च कालमर्यादेत्यर्थः । चकारात् पूर्वोक्ता ब्रह्ममर्यादापि । आविशदित्या-
द्यर्थमाहुः जलदेवतां दूरीकृत्येति । क्रीडां चेति । प्रवेशमादाय चकारः ।

स इत्यत्र । तृतीयचरणस्य प्रत्यक्षेण परोक्षेण चार्थद्वयं टिप्पण्यां विवृतम् । तत्र
परोक्षवादे विशेष्यस्यैव बाहौ लक्षणा, न तु विशेषणयोः । अतो वैमानिकत्वं कुसुमवर्षित्वं
च बाहौ नान्वेतव्यम् । यथा गभीरायां घोष इत्यत्र गभीरत्वं नदीत्वं च तीरे नास्ति
तथेति ज्ञेयम् ।

२४. हे भग, मजयुवतिषो जलने विषे आपने सर्वतः अभिपेक करवा लागी, कीतुकयी अभिनि-
विष्ट हास करती मजयुवतिषो आपणुं प्रेमयी ईक्षण करवा लागी, घुसुमनी वृष्टि करता विमानमां स्थित
देवो आपने अभिनन्दन करवा लाग्या, एवा आत्माराम अने पोताने विषेज जेमनी रति छे एवा भगवाने
गजेन्द्रलीलानो स्वीकार करीने रमण वर्तु-

ततः पुष्पावचयक्रीडामाह तत इति ।

ततश्च कृष्णोपवने जलस्थलप्रसूनगन्धानिलजुष्टदित्ते ।

चचार भृङ्गप्रमदागणावृतो यथा मदच्युद् द्विरदः करेणुभिः ॥ २५ ॥

जलक्रीडानन्तरं कृष्णायाः यमुनाया उपवने जलस्थलप्रसूनानां ये गन्धाः तत्सम्बन्धिना वायुना जुष्टाः दिक्ताः सर्वदिग्भागा यस्मिन् वने तत्र पुनश्चचार । भृङ्गैः प्रमदागणैश्चावृतः । पुनर्भृङ्गाणां गमने हेतुं दृष्टान्तेनाह । यथा मदच्युत् मदस्रावी गण्डयोरन्यत्र च । द्विरदो हस्ती करेणुभिः सहितो भवति, भ्रमरैश्च सहितः । सहज एवान्तःस्थितो रस आविर्भूत इति भ्रमराणामनुद्रवणम् । चचारेति सर्वत्र नानाविधलीला निरूपिता । कचिल्लतानां भङ्गः, कचिद् वृक्षशाखानाम् । तथा मर्यादामार्गः लौकिक-शान्यथाकृत इति । एषा त्रिविधा लीला अत्यलौकिकी । तत अविचारेण रमणमिति ॥ २५ ॥

एवं लीलामुक्त्वोपसंहरति एवमिति ।

एवं शशाङ्कांशुविराजिता निशाः ससत्यकामोऽनुरतावलागणः ।

सिषेव आत्मन्युपसृद्धसौरतः सर्वाः शरत्काव्यकथा रसाश्रयाः ॥ २६ ॥

शशाङ्कांशुभिः चन्द्रकिरणैः लौकिकैः या विराजिता निशाः तां एवं रेमे । पूर्वोक्तप्रकारस्तु सर्वदा लीलारूपः । स केनापि न विरुध्यते । नन्वेवं रमणे को हेतुरिति

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तत इत्यत्र । पुनरिति । जलक्रीडायां कुङ्कुमलगादिनिवर्तनात् पुनर्भ्रमराणां गमने हेतुर्वक्तव्य एवेति भावः । एषा त्रिविधेति । एषा कामलीला स्थलजलपुष्पावचयभेदेन त्रिविधालौकिकी अलौकिकप्रकारिका । लौकिकप्रकारिकामग्निमश्लोके काव्यकथापदेन वक्ष्यते इति भावः । तत इति ।

एवमित्यत्र । ता एवं रेमे इति । पूर्वमेकस्यां रात्रौ रमणमुक्तम् । अस्मिन् श्लोके सर्वास्यपि तदतिदिश्यते । एवं लौकिकीषु रात्रिषु अलौकिकीस्यापनादिप्रकारेण सर्वोऽसु रेमे, कामलीलां कृतवानित्यर्थः । पूर्वोक्तेति । नृत्येनान्तर्भावोद्बोधेनान्तररमणरूप इत्यर्थः । तत्र हि यो भावो यस्या अन्तःस्थापितः, सा तं भावं सर्वदालुमवति । अत एव ज्ञानात्मक-तान्मूलवत्याः कार्यं भगवदसन्निधाने सर्वोपदेष्टृत्वं तत्रोक्तम् । केनापीति । गृहगमनादि-नापीत्यर्थः । अत एव 'क्षीषु रेमे द्वाहर्निश'मित्युक्तम् । तथा च तस्य दिवसेपि विद्यमान-त्वात् तत्र नालौकिकीस्यापनादिप्रकार इति भावः । एवं रमणे इति । कामलीलया

२५. तार पक्षी जल अने स्थलना पुष्पीना सुगन्ध अने गन्धयुक्त वायुर्वा युक्त धीयमुनाजीना उपवनना सर्वे दिग्भागवाला तट उपर आप भ्रमणेना प्रकार तथा प्रमदाभोना वृषपी आवृत ह्यो जेम मदसायी हस्ती हस्तिनीओ साथे खेले छे, तेम खेल्ता.

२६. आ प्रकारे खल छे काम जेमनो एवा भगवान्, अने तेवात्र खल कामवाला क्षीयुष-जेमनी प्रथु उपर प्रीति छे, छे प्रभुए रति वीर्य भोतागमाज स्वायी, चन्द्रमाना किरणोयी शीतिल रसाधारभूत काव्यरूपामां वर्णित घरद् रात्रिभोर्तु सेवन कर्तु-रमण कर्तु. १ अत्र खतप्रतिष्पणी वेङ्गनादे सुदित ।

चेत्, तत्राह ससत्यकाम इति । सत्यः कामो यासां ताः सत्यकामाः । ताभिः सहित इति ससत्यकामः । स इति तथा प्रार्थितो वा । एवमपि श्रीडायां कामः सत्य एव स्थितः, न तु क्षीणः, असद्विषयको वा जातः । अनुरता अवलागणा यस्य । सर्वथा रतासु नित्यसम्बद्धासु स्वविवाहितासु न कापि शङ्का, सर्वथा प्रपन्नासु च । अग्रे मर्यादामङ्गो रसपोषाय । तदुक्तं 'शास्त्राणां विषयस्तावद् यावद् मन्दरसा नराः । रतिचक्रे प्रवृत्ते तु नैव शास्त्रं न च क्रम' इति । तथापि तासु सत्य एव कामः स्थापितः । यो मोक्षपर्यवसायी । स कामो भगवन्तं प्रापयिष्यत्येव । एवं निशाः सिपेवे । तदनन्तरमात्मन्येव उपरुद्धं सौरतं यस्य तथा जातः । न तु तासु रतिं स्थापितवान् । तथा सति तासु स्वस्मात् पुत्रा भवेयुः । सर्वा एव निशा एवं नीताः । शरदपि नीता । काव्यकथा अपि नीताः । काव्योक्तप्रकारेण गीतगोविन्दोक्तन्यायेनापि रतिं कृतवान् । तत्र हेतुः रसाश्रया इति । कामरसस्तेष्वेव प्रसिद्धः । यावत् पुरुषो रसे गौणभावं न प्राप्नोति, तावन्न रसिको भवतीति । शरद्वर्णनायां वा यत् काव्यम्, तत्र याः कथाः, तासां रसाश्रया इति । निशा एता न लोकप्रसिद्धाः, किन्तु काव्योक्ता एव । तत्र हि नियतिकृत्यादिराहित्यं ह्यादैकता अनन्याधीनता, तथा अन्येऽपि गुणाः । तथा भगवल्लीलारात्रयो जाता इत्यर्थः ॥ २६ ॥

श्रीविठ्ठलरायारमजधीबलभक्तलेखः ।

रमणे इत्यर्थः । सत्यः काम इति । कुमारिकाणां 'पतिं मे कुरु' इति कामप्रकारकोऽभिलाषः । श्रुतिरूपाणां 'कामिनीभावमासाधे'ति वाक्यात् तथाभिलाषः । अन्तर्यहगतानां तु स्पष्ट एव कामाभिलाषः । अतस्त्रयाणामप्यभिलाषस्य सत्यत्वात्तत्पूरणायैवं कृतवानित्यर्थः । स इतीति । अस्मिन् पक्षे सत्यकामपदं भगवद्वाचकम् । तद्विघृण्वन्ति एवमपीति । भगवद्दर्माणां नित्यत्वेन कामः क्षीणो न जात इत्यर्थः । असद्विषयक इति । भगवद्दर्माणां नित्यसत्त्वस्य व्यवस्थापितत्वेन विषयतोऽप्यसत्सम्बन्धाभावादिति भावः । ननु लोकदृष्ट्या परदारत्वस्य विद्यमानत्वादसद्विषयकत्वं शङ्क्येत्येवेति शङ्कानिवारणार्थं विशेषणान्तरमित्याहुः अनुरता इति । गणानां पूर्वव्याख्यातरीत्या त्रिविधत्वम् । अतो बहुवचनम् । सर्वथेति । विशेषणत्रयेण क्रमेण श्रुतिरूपास्वन्तर्यहगतासु कुमारिकासु चानुरतत्वं व्याख्यातम् । कुमारिकाणां लोकन्यायेन विवाहाभावेपि 'पतिं मे कुरु' इति प्रार्थनाद्वरसिद्धो विवाहः । अत एव स्वेत्युक्तम् । स्वेनैव न तु लोकसमक्षमिति भावः । एतादृशीषु मनोरथपूरणार्थरमणे दोषशङ्का नेत्यर्थः । प्रसङ्गात् साधारणमपि पक्षमाहुः सर्वथेति । इदमनुरतत्वं सर्वसाधारणमित्यर्थः । तर्हि तावद्रमणमेवोचितम्, न त्वमर्यादरमणमित्यत आहुः अग्रे इति । तथाऽकरणे रसपोषाभावात्तावदपि न सिध्येदिति भावः । तथापीति । एवममर्यादरमणे कृतेपीत्यर्थः । स्थापनप्रयोजनमाहुः मोक्षेति । न तु तासु रतिमिति । सहस्रत्वेपि चन्द्रांशान् स्वस्मिन्नेव स्थापितवान्, न तु तास्वित्यर्थः । यथा घृतस्य द्रवीभूतस्य तस्मिन्नेव पात्रे स्थितिस्तथेति ज्ञेयम् । स्वस्मादिति । यद्यपि तदुत्पादनमपि भगवत् एव केनचित् प्रकारेण, तथाप्यधुना रतिस्थापने स्वस्मात् प्रकटस्वरूपा भवेयुरित्यर्थः । तत्रेति । गीतगोविन्दोक्तलौकिकप्रकारकरमण इत्यर्थः । तेष्वेवेति । काव्येष्वित्यर्थः ।

एवमेतां लीलां श्रुत्वा राज्ञः सन्देह उत्पन्नः । तन्निवारणार्थं शङ्कते संस्थापनायेति त्रिभिः ।

राजोवाच—संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ।

अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः ॥ २७ ॥

अवतारविरुद्धं लोकवेदविरुद्धं प्रमेयविरुद्धं चेति । तादृशकरणे अवश्यं हेतुर्वक्तव्यः । तदभावेऽपि लीलायाः सिद्धत्वात् । तत्र प्रथममवतारविरोधमाह । धर्मसंस्थापनाय भगवदवतारः । 'धर्मसंस्थापनाय चे'ति वाक्यात् । अधर्मनिवृत्तये च । तदुभयार्थमेव भगवदवतारः । दैत्यादिवधो भूभारहरणं च अधर्मनिवृत्तये । एतदर्थमेवावतारः, नान्यार्थमिति हिशब्द आह । भगवानिति तस्य साधनम्, अन्यथा पूर्णकामस्यावतारो न घटेतेति । लोकोपकारश्च एताभ्यामेव । अंशेन बलभद्रेण । आगत्य तथाकरणे हेतुः जगदीश्वर इति । स हि सर्वरक्षकः । अतः पालनार्थमेवं कृतवान् ॥ २७ ॥

किमतो यद्येवम्, एवमेतदित्याह स कथमिति ।

स कथं धर्मसेतूनां कर्ता वक्ताभिरक्षिता ।

प्रतीपमाचरद् ब्रह्मन् परदाराभिमर्शनम् ॥ २८ ॥

धर्ममर्यादापालकानां निर्माता । स्वयं वक्ता च । उपधत्तेऽभिरक्षिता च । तादृशः प्रतीपं प्रतिकूलमाचरत् । धर्मो नष्टः, अधर्मः स्थापितः । अधर्मः कृतः उक्तः रक्षितश्च । अतः प्रतीपाचरणमयुक्तम् । तत्र हेतुर्वक्तव्य इति ब्रह्मन्निति सम्बोधनम् । ये पक्षपदार्था उक्ताः, तेषां स्वरूपमेकैवेति तन्निर्दिशति परदाराभिमर्शनमिति ॥ २८ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

संस्थापनायेत्यस्याभासे । राज्ञः सन्देह इति । कस्यचिद्भ्रान्तस्य अस्यां लीलायां विषयत्वेनानौचित्यबुद्धिः स्यादिति शङ्कोत्पन्नेत्यर्थः । तन्निवारणार्थमिति । राज्ञः शङ्कायां शुकेन तत्समाहितावन्यस्य सा बुद्धिर्निर्वर्तिष्यते इत्यर्थः । व्याख्याने । तस्य साधनमिति । गुणा एव लीलायां साधनमित्यर्थः । अन्यद्येति । धर्मस्थापनरूपप्रयोजनाभावे इत्यर्थः । मोक्षदानमपि प्रयोजनमित्यत आहुः लोकोपकारश्चेति । लोकानामुपकारो मोक्ष इत्यर्थः ।

स कथमित्यत्र । धर्मसेतुकर्तृत्वं विवृण्वन्ति धर्मेति । एतत्पालकानां मन्यादीनां निर्माता सद्यः । अतस्तद्वारा मर्यादां करोतीत्यर्थः ।

२७. धर्मं संस्थापनं करवाने, अने अधर्मेनी निश्रुतिनेमाटे भगवान् जगदीश्वर बलदेवजी सहित अवतरां ।

२८. हे ब्रह्मन्, धर्मेनी मर्यादापालकोना निर्माता, अने स्वयं वक्ता अने सर्वप्रकारे रक्षण करनार एवा ए भगवाने परब्रीहिरूपी (धर्मेनी मर्यादाने) प्रतिकूल आचरण केम कर्तुं ?

ननु कामात् करणमिति चेत्, तत्राह आसकाम इति ।

आसकामो यदुपतिः कृतवान् वै जुगुप्सितम् ।

किमभिप्राय एतं नः संशयं छिन्धि सुव्रत ॥ २९ ॥

स्वत एवाप्ताः कामा येन । यदुपतिरिति विद्यमानायामपि कामनायामनेकस्त्री-
प्राप्तिः । तादृशोऽपि भूत्वा जुगुप्सितं लोकनिन्दितं कृतवान् । तत्र करणे कोऽभिप्रायः ।
परस्परविरुद्धार्थत्वादुभयोर्ग्रहणं न सम्भवति । नैकतापि विरुद्धानाम् । विरुद्धसर्वधर्मा-
श्रयत्वेऽपि प्रयोजनं वक्तव्यम् । नैतत् कर्म लोकहितम्, नापि स्वहितम् । स्वस्य पूर्ण-
त्वात् । लोकस्य मर्यादैव हितकारिणी । तथा गोपिकानामपि । अन्तर्यामिण ईश्वरस्य
न किञ्चिदसाध्यम् । अत एव सति किमभिप्राय एतत् कृतवान् । कः अभिप्रायो यस्येति ।
एतं नोऽस्माकं सर्वेषामेव संशयं छिन्धि । किञ्च, सुव्रत हे सदाचारलक्षणव्रतयुक्त ।
यदीदमसङ्गतमिव स्यात्, त्वया नोक्तं स्यात् । यदि वा अधर्मः स्यात्, तव रुचिर्न
स्यात् । प्रतीयते च विपरीतम्, अतो निर्णयो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥

प्रथमतः अवतारविरुद्धं कृतवानिति यदुक्तम्, तत्रोत्तरमाह धर्मव्यतिक्रम इति ।

श्रीशुक उवाच—धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् ।

तेजीयसां न दोषाय बहेः सर्वभुजो यथा ॥ ३० ॥

किमेतदीश्वराणां चरित्रं न भवतीत्युच्यते । आहोस्विदन्यार्थमागतोऽन्यत् करो-
तीति । नहि किञ्चिद् घटनार्थमागतः किञ्चिन्न विघटयति । न ह्यन्यार्थमप्यागतः स्वधर्मं
परित्यजति । प्रकाशनार्थमागतो दीपः गृहेण स्पृष्टश्चेत् दहत्येव । अत ईश्वरधर्मोऽयम् ।

श्रीविठ्ठलायारम्भजश्रीवल्लभकृतलेख ।

आस काम इत्यत्र । नैकतापीति । एकाधिकरणत्वमित्यर्थः । तर्हि न कृतवा-
निति विपरीतनिश्चय एवास्त्विति शङ्कायामाहुः । अन्तर्यामिण इति । असाध्यमपि
नास्ति । तत्र दृष्टान्तार्थं विशेषणद्वयम् । यद्यन्तर्याम्यपि सग्रीश्वरो बहिरपि फलदाता,
तथेदमपि विरुद्धमसाध्यं नास्ति । तथाप्यभिप्रायः क इत्यर्थः । राज्ञः पूर्वसन्देहामावेप्य-
भिप्रायसंशयोस्त्येवेत्याशयेनाहुः सर्वेषामिति । किञ्चेति । पूर्वं तस्यासङ्गतत्वं साधितम् ।
सन्देहस्वरूपार्थं द्वितीयकोटेरपि समुच्चयोऽनेन क्रियत इत्यर्थः । जुगुप्सितत्वशङ्का अभि-
प्रायशङ्का चेति प्रश्नद्वयं सम्पन्नम् । आद्यान्येषाम् । द्वितीया स्वस्यापि । द्वितीयशङ्कासमा-
धानं ननुग्रहाय भक्तानां मित्यनेन करिष्यते ।

धर्मव्यतिक्रम इत्यत्र । दहत्येवेति । स्वरूपं योजयति, स्वसदृशं करोतीत्यर्थः ।

२९. भगवान् आसकाम छे, अने यदुपति छे, एटले (कामना होय तो पण अनेक स्त्री जेमने
प्राप्य छे), तेमणे शा अभिप्रायधी आहुं निन्दित कर्म कर्तुं हे सुव्रत, हमारो आ सशय छेदो.

३०. श्रीशुकदेवजी कहेंछे—धर्महुं उल्लंघन अने साहस ए ऐश्वर्य धर्मवाळाओमा जोवामां आव्याछे.
अति तेजस्विओमां ते अधर्म उत्पन्न करतां नथी, जेम अभि सर्वनो भोग करेछे तेम.

अन्यथा ईश्वर एव न भवेत् । नहि वणिजापिव प्रमोर्नियमोऽस्ति सर्वकर्मसु । ईश्वर-
धर्माश्चैते इति तान् गणयति धर्मव्यतिक्रमः साहसमित्यादयः । धर्मव्यतिक्रमो विघ-
मानोल्लङ्घनम् । साहसमविद्यमानकरणम् । एतदुभयमीश्वरे दृष्टम् । 'नहि दृष्टे अनुपपन्नं
नाम' । चकारादीश्वरसेवकानामपि, वीर्यादिमतां वा । एतदेव वा साहसम्, सहसा
क्रियमाणत्वात् । नन्वेवं सति तत्कर्मफलं कथं न भवेदित्याशङ्क्याह तेजीयसामिति ।
अतितेजस्विनामेतन्नाधर्मजनकम् । विधिनिषेधवाक्यानां नियोज्यविषयत्वात् । यथा लोके,
तथा वेदेऽपि । अतितेजस्विनां सर्वकर्मदहनसमर्थानां न दोषजनकं भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह
बह्वेः सर्वभुज इति । नहि सर्वान् दहन् वहिर्विषभाग् भवति । सर्वं भक्षयन् भ-
क्ष्यभक्षको वा । तथा सर्वं पिबन् सर्वत्र प्रविशन् सर्वसम्बद्धः तत्तत्कारी भवति । मिथ्या-
ज्ञानसलिलवसित्तायामेवात्मभूमौ कर्मबीजं धर्माधर्माङ्कुरतामारभते, न तु तत्त्वज्ञाननिदा-
घनिष्ठीतसलिलतयोपरायाम् ॥ ३० ॥

ननु 'तेजीयसामपि ह्येतन्न सुश्लोक्य'मिति न्यायाद् 'यद्वृत्तमनुतिष्ठन् वै लोकः क्षेमाय
कल्पत' इति विरोधाच्च कथमेतत् कर्तुं शक्यत इति चेत्, तत्राह नैतत् समाचरेदिति ।

नैतत् समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः ।

विनश्यत्याचरन्मौढ्याद्यथा रुद्रोऽन्विजं विषम् ॥ ३१ ॥

एतदीश्वरकृतमनीश्वरो न समाचरेत् । ऐश्वर्यसमानाधिकरणमेवैतत् नानिष्टं करोति ।
अतः जातु कदाचिदपि औत्सुक्यादपि न समाचरेत् । किं बहुना मनसापि । ऐश्वर्यतुल्य-
मेव तेषां तत्कर्म । यथैश्वर्यकामनायामपि अनीश्वरो वधमर्हति । यथा महाराज्यानधि-
कारी तदिच्छां कुर्वन् । अतो मनसापि न समाचरेत् । निपरीते वाधकमाह विनश्यतीति ।
मौढ्यादैश्वर्यसहभावं तस्य कर्मणः अज्ञात्वा केवलं तत् कर्म आचरन् तेनैव कर्मणा
नष्टो भवति । नन्वेकमेव कर्म कथं धर्मान्तरसहितं न नाशकम्, इतरथा नाशकमिति चेत्,
तत्राह । अरुद्रः रुद्रव्यतिरिक्तः रुद्रसमानपराक्रमरहितः अन्विजं विषं कालकूटमाचरन्
आसमन्ताद् भक्षयन् विनश्यति तथेत्यर्थः । निन्दितं कर्मापि कालकूटवज्राशकम् । तदी-
श्वरस्यैव शोभाकरम्, येन नीलकण्ठो भवति । तथैव गोपीजनवल्लभ इति ॥ ३१ ॥

श्रीविठ्ठलरायामजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तथा भगवानपि धर्मस्थापनार्थमागतस्तथाभावेन गृहीतश्चेत् स्वरूपानन्दं स्थापयत्येवेति
दृष्टान्तसामक्ष्यम् । वीर्यादिमतामिति । ईश्वरपदेनैश्वर्ययुक्तमिति चकारेण वीर्यादीनां
समुच्चयो युक्त इति भावः । पूर्वोक्तसाहसस्यात्र असङ्गाभावात् पक्षान्तरमाहुः एतदेव
चेति । तत्तत्कारी भवतीति । नहि भवतीति पूर्वोक्तान्वयः । आत्मभूमाविति । अन्तः-
करणे इत्यर्थः । नैतदित्यत्र हिशब्दसूचितां युक्तिमाहुः ऐश्वर्यतुल्यमेवेति ।

३१. जे ईश्वर नथी तेणे मनथी एण ईश्वरचा कर्मेतुं अनुकरण करुं नहि. जो मूढताभी तेवुं
आचरण करे तो तेनो विनाश पाव, जेम रुद्रसमान पराक्रमविनानो सशुद्रं विष-कालकूटं भक्षय

ननूक्तं 'यद्वृत्तमनुतिष्ठ'न्निति, तत्राह ईश्वराणामिति ।

ईश्वराणां वचस्तथ्यं तथैवाचरितं क्वचित् ।

तेषां यत् स्ववचो युक्तं बुद्धिमाँस्तत् समाचरेत् ॥ ३२ ॥

ईश्वराणां वच एव तथ्यम्, न त्वाचरितम् । कचिदाचरितमपि वचनानुगुणं चेत् । ईश्वराणां ब्रह्मो धर्माः । यथैश्वर्यम्, तथा धर्मात्मत्वम्, तथा दया । तत्रैश्वर्यज्ञानवैराग्यैर्यत् करोति, तत् स्वच्छन्दचरितमित्युच्यते । बुद्धिमान् तत्र समाचरेत् । ते ह्यन्यथा न वदन्ति । अन्यार्थं कथनमन्याधिकारेणेति । अतस्तद्विरुद्धं न कथयन्तीति ॥ ३२ ॥

ननु यथान्यस्मै न कथयन्ति, तथा स्वयमपि कुतो न कुर्वन्ति, तत्राह कुशलाचरितेनेति ।

कुशलाचरितेनैवामिह स्वार्थो न विद्यते ।

विपर्ययेण चानर्थो निरहङ्कारिणां प्रभो ॥ ३३ ॥

एषामीश्वराणां कुशलाचरितेन अर्थः प्रयोजनं न विद्यते, ततोऽप्यनन्तफलस्य प्राप्तत्वादेव । विपर्ययेण अकुशलाचरितेन अनर्थोपि न विद्यते । ईश्वराणामेव निषिद्धकर्मणा अनिष्टाभाव इति न, किन्तु ज्ञानिनामपीति ज्ञानवैराग्ययोस्तुत्यं स्वरूपमाह निरहङ्कारिणामिति । अहङ्काररहितानाम् । न केनापि किमपि, कर्तृत्वामिमानामावात् । प्रभो इति सम्बोधनमीश्वरस्य लोकविलक्षणत्वज्ञापनार्थम् ॥ ३३ ॥

श्रीविठ्ठलायाम्बजश्रीवल्लभकृतटीकाः ।

ईश्वराणामित्यत्र । ईश्वराणां वच एवेति । वचसि तथ्यत्वं करणीयप्रतिपादकत्वम् । आचरिते तथ्यत्वं स्वसजातीयत्वेन ग्रहत्रिपयत्वमिति ज्ञेयम् । तत्रैश्वर्येति । अग्रिमश्लोके 'एषा'मित्यनेनैश्वर्यं 'निरहङ्कारिणा'मित्यनेन ज्ञानवैराग्ये च विवरिण्यते इति भावः । वचस्तथ्यत्वं व्युत्पादयन्ति ते ह्यन्यथेति । 'कुशलाचरितेने'त्यत्र चरणत्रयेणेश्वराणामिष्टानिष्टमध्यन्धामावर्षं प्रतिज्ञाय निरहङ्कारिणामित्यारम्भ 'किमुते'ति श्लोकेन कैमुत्येन तदेव साधितमित्याशयेनाहुः ईश्वराणामेवेति । अत्र कैमुत्येन दृष्टान्तसाधका अन्येपि सन्तीत्यर्थः ।

३२. ऐश्वर्यं पुनः पुनर्योगं वचन (मदा) एतत् होय छे, तेमज ब्रह्मिन् आचरण पण होय छे. (ईश्वराणां धर्मा धर्म होय छे, जेग ऐश्वर्य, तेमज धर्म, तेमज दया. तेमां ऐश्वर्य हन अने धैराग्यपी जे कर्म करेछे ते स्वच्छन्दचरित कहेबाधछे, तेजुं अनुकरण बुद्धिमाने करणुं नहि. पण तेमो भगवत्पा वचन कहेबाध नथी.) गढे तेमना वचनने योग्य जे कर्म होय तेजुं अनुकरण बुद्धिमाने करणुं.

३३. हे राजा, तेमने कर्मयोगजुं अभिमान नहि होबाधपी कुशल आचरण कहेबाध कहिं नहि कहेबाध होनां नथी, तेमज अनुकरण (निषिद्ध) कर्म करबाधपी तेमने अनर्थ पतो नथी. १ गौडगम्पः ।

यत्र ज्ञानसहकृतमेव तत्कर्म नानिष्टजनकम्, किं वक्तव्यमैश्वर्यसहकृतमित्याह किमुतेति ।
किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसाम् ।

ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलान्वयः ॥ ३४ ॥

ईश्वरस्य सेवकमारणे सेवकानामन्यथाकरणे च न काचित् शङ्का भवति । यथै-
हिकी, तथा पारलौकिकी । नियामकाद्धि शङ्का । भगवतो न नियामकोऽन्योऽस्तीत्याह ।
अखिलसत्त्वानां सर्वजीवानाम् । तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसां गुणत्रयकार्याणां जीवजडा-
नामप्राकृतप्राकृतानां वा सर्वेषामेव ईशितुः प्रभोः कृष्णस्य । चकारादात्मनश्च । ईशित-
व्यानां सेवकानां सम्बन्धी । तत्कृतगुणदोषाभ्यां कुशलाकुशलान्वयः कुतः । नहि
दासीभिः स्वात्मभूताभिः सम्बन्धे अनियम्यस्य ऐहिके पारलौकिके वा कश्चनापकारः
सम्भवति । अन्तरङ्गैरेव तथा ज्ञायत इति न सुश्लोक्यतानिवृत्तिः ॥ ३४ ॥

नापि कर्ममार्गविचारेण कर्मप्राधान्यपक्षेऽपि दोषः शङ्कनीयः । यथा 'परमेष्ठिनो वा
एष यज्ञोऽग्र आसीत्' 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' 'स आत्मानमेवावैत्' इत्यादिश्रुतिषु यथा
ज्ञानकर्मभ्यामुत्कर्षः, एवमपकृष्टज्ञानकर्मभ्यामपकर्षोऽपि सम्भाव्यत इति, तत्राह यस्यादेति ।
यत्पादपङ्कजपरागनिपेवतृता योगप्रभावविधुताखिलकर्मबन्धाः ।

सैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमानास्तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बन्धः ॥
नहि सर्वेषामेव जीवानां समानकर्माणां समानं फलमुपलभ्यते । अन्यथा शास्त्रै-

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

किमुतेत्यत्र । गुणत्रयेति । तिर्यगादीनां क्रमेण तमोरजःसत्त्वरूपत्वादिति भावः ।
तथा चाद्यस्य द्वितीयं विशेषणम् । उभयोर्मिन्नत्वेन व्याख्यानमाहुः जीवेति । अखिलसत्त्वा-
नामित्यनेन जीवाः । तिर्यगादीनां देहत्वेन जडा उक्ताः । पूर्वोपप्राकृता द्वितीयेन प्राकृता
इति वेत्यर्थः । ईशितव्यानामित्यस्य चतुर्थ्यधारेणान्वय इत्याहुः सेवकानां सम्बन्धीति ।
सम्बन्धं विवृण्वन्ति तत्कृतेति । सेवकसम्बन्धकृतगुणदोषाभ्यां कुशलाकुशलान्वय इष्टानिष्ट-
सम्बन्ध इत्यर्थः । नहीति । ईशितृत्वादासीभिः । चकारसूचितात्मत्वात् स्वात्मभूताभिः ।
ईशितृत्वादैहिकेऽनियम्यस्य । आत्मत्वेन ब्रह्मत्वात् पारलौकिकेऽनियम्यसेत्यर्थः । ईशित-
व्यसम्बन्धादन्तरङ्गैरेवेत्युक्तम् । श्रुतिष्विति । आद्यश्रुतौ कर्मणोत्कर्षः, द्वितीयश्रुतौ ज्ञाने-
नोत्कर्ष उक्तः । तत्रायैनापकर्षोपि शङ्कनीय इति शेषः । इदमेव विवृण्वन्ति यथाज्ञानेति ।
यत्पादेत्यत्र । अन्यथा शास्त्रेति । ज्ञानादिशास्त्रसेत्यर्थः । तृप्तिपदार्थमाहुः

आग्रमाणे ज्यारे ज्ञानधीं करेलुं कर्म गतिष्टजनकं यलुं नयी, तो सर्वजीवो, पशुपक्षी, मनुष्य अने देवता-
ओना ईश्वर कृष्णना निजसेवको साये पोते ऐश्वर्यधीं करेला कर्मधीं कुशल अने अकुशलनो संबंध केम पाय ?
३५ जे भगवानन्ता कारणकमलना परागभूत सेवकोनी सेवाधी लुप्त यया छे, योगना प्रभावरूप
विभूतियोधी जेमनां कर्मनां बंधन मुडीपयाछे, जेओ मुनिओ छे, ते सर्वे (भक्तिमार्गाओ, कर्ममार्गाओ,)
बंधन नहि पायतां सैरं आचरण करेछे, तो सेच्छाधी भोगार्थ तनुओ धारण करनार भगवान्ने बंध
कसांमी पाय ?

फलयापत्तिः । उत्कृष्टकर्मादौ प्रवृत्तो नापंकुष्टकर्माणां कादाचित्केन अपकृष्टो भवति । तत्र मार्गत्रयम् । त्रिष्वपि प्रवृत्तो नापकर्षं यातीत्याह । तत्र प्रथमं भक्तिमार्गं प्रवृत्तस्य, तत्र पुष्टस्य, न केनाप्यपकर्ष इत्याह । यस्य भगवतः पादपङ्कजस्य परागभूता ये सेवकाः तेषां निपेवो निपेवणं तेन तृप्ताः । भगवद्भक्तैः सह भगवद्गुणस्मरणेनैव विस्मारितदृष्टश्रुतमुखले-
शाभासाः स्वैरं चरन्ति । न तेषां कर्मोत्कर्षापकर्षौ साधकबाधकौ । तथा कर्ममार्गेऽपीत्याह योगप्रभावेति । योगो हि महान् धर्मः । 'अयं हि परमो धर्म' इति स्मृतेः । तस्य प्रभावः अणिमाद्यैश्वर्यसम्पत्तिः । ज्ञानादयश्च । तेनैव विशेषेण धृताः । पूर्वकर्मजनिता अपि अखिलकर्मबन्धाः विशेषेण धृता भवन्ति । तेऽपि स्वैरं चरन्ति । ज्ञानमार्गेऽप्याह मुनयोऽपि स्वैरं चरन्तीति । सर्वे एव न नष्टमानाः अवध्यमानाः । गृह बन्धने । सर्वत्रैव असम्बन्धमानाः । यत्र भगवत्प्रवर्तितमार्गेष्वप्येषा व्यवस्था, तत्र भगवतः किं वक्तव्यमित्याह तस्येच्छयात्तवपुष इति । इच्छया भोगार्थं आत्तानि वपुषि 'यावत्तीर्णोपयोषित' इति तावन्ति येन । तस्य कुत एव बन्धो भवेत् । यो हि तावद्रूपो भवति, कार्यं कृत्वा च तान्याच्छादयति, तस्य केन कर्मणा बन्धो भवेत् । कर्म हि प्रतिनियतं व्यवस्थितम् । तत्र यदि भिन्नो भिन्नो जीवः स्यात्, तदा तेन कर्मणा बन्धो वा भवेत् । आकाशवद् भगवद्रूपाणि प्रतिपदमन्यान्येव भवन्ति । यथान्नभेदेनाप्येकदेहव्यवहारः, एवं देशभेदेनापि भगवतः सर्वतः पाणिपादान्तस्य तावत्परिच्छेदेन प्रादुर्भाव इच्छयेति । स्वामिनीनां वा वपुषि । अतः सर्वथा प्रमाणप्रमेयविचारेणापि न बन्धः सम्भवति ॥ ३५ ॥

ननु तथापि लोकमर्यादाया भगवत्वात् 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इति न्यायेन शब्दबल-विचारेण बन्धो भवेत् । ते ह्यवधूतास्त्रयोऽपि, न ते व्यवहारनियामकाः । अतो विपमो दृष्टान्त इति चेत्, तत्राह गोपीनामिति ।

गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामपि देहिनाम् ।

योऽन्तश्चरति सोऽध्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक् ॥ ३६ ॥

नहिं स्वस्पर्शः स्वस्य क्वापि निषिद्धः । परा चासौ स्त्री च परस्य च स्त्री । उभयमपि न भगवति । यतः भगवान् गोपीनां तत्पतीनां च आत्मा । बान्धवाः सर्वे लौकिकाश्च न मन्यन्त इति चेत्, तत्राह । सर्वेषामपि देहिनामयमात्मेति । यो भगवान् अन्तश्चरति । आसन्नो जीवो वा । सर्ववादिसिद्धान्तसङ्ग्रहाय सामान्यवचनं योऽन्तश्चरतीति । स एवायं भगवानध्यक्षः प्रत्यक्षः क्रीडनेन कृत्वा नष्टवत् पुरुषदेहं भजते । चंस्तुतस्तु नायं पुमान्, न च स्त्री, नाप्यन्यः कश्चित् । 'न स्त्री न पण्डो न पुमा' निति श्रुतेः । अतः केनापि विचारेण नास्य दोषसम्भवः ॥ ३६ ॥

श्रीविठ्ठलरामरमजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तत्र पुष्टस्येति । योगस्य कर्मत्वं व्युत्पादयन्ति योगो हीति ।

३६. गोपीशो, तेमना पतिशो, तथा सर्व देहीशोना जे श्रुतयोभी छे, तेज भगवान् क्रीडा करवाने पुरुषदेह धरेछे. (वस्तुतः ए पुरुष नथी, स्त्री नथी, तेम अन्य पण नथी).

ननु तथापि एवंकरणे कोऽभिप्राय इति चेत्, तत्राह अनुग्रहायेति ।

अनुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमास्थितः ।

भजते तादृशीः क्रीडाः याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् ॥ ३७ ॥

भक्तानामनुग्रहार्थमेव भक्तसमानरूपं देहमास्थितः । विजातीये तेषां विश्वासो न भवेदिति । ततो यथा मनुष्यानुग्रहाय मानुषो देहः प्रदर्शितः, एवं गोपिकानामप्यनुग्रहाय स्वानन्दं गोकुले दातुं तादृशीः क्रीडाः भजते । तत्तद्धर्मप्रवेशव्यतिरेकेण तस्य तस्य दोषस्यानिवृत्तत्वात् । यद्वा । भक्तानां मानुषं देहं प्रति आस्था सज्जातास्मिन्निति स तथा । तत्रापि महान् पूर्णकामः सर्वं दातुं शक्तः । न त्वेवं निषिद्धप्रकारेणात्मानं दातुमिति । अत एतां लीलां निरोधपूर्वकादेयदानरूपां यः श्रोष्यति, सः सर्वथा भगवत्परो भविष्यतीति भगवता तथाचरणं कृतम् । तदाह याः श्रुत्वा तत्परो भवेदिति ॥ ३७ ॥

ननु तथापि लोकव्यवहारे स्त्रियोऽन्याधीना इति अदत्तोपादानं गोपानां मनसि खेदः तैः क्रियमाणा अपकीर्तिश्च भवेदित्याशङ्क्याह नासूयन्निति ।

नासूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ।

मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान् स्वान्स्वान्दारान् व्रजौकसः ॥ ३८ ॥

ते भगवन्तं नासूयन्, असूयया न दृष्टवन्तः । प्रथमतः प्रवृत्तिं ज्ञात्वापि भगवन्मायया मोहिता नासूयन् । अग्रे तु स्वपार्श्वस्थानेव स्वान् स्वान् दारान् मन्यमाना जाताः । यतो व्रजौकसः पूर्वापरानुसन्धानरहिताः । सर्वथाहीकृता इति वा । एतादृशानां प्रगौ दोषारोपासम्भवादिति भावः । अयमर्थः सर्वजनीन इति खल्वित्युक्तम् । भगवत्सन्निध्येऽपि मोहार्थं तस्येति । बुद्धिरेव तेषां भ्रमात् । शिष्टं भगवत एवेति । मननमात्रेणैव

श्रीविठ्ठलरायामजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अनुग्रहायेत्यत्र । सज्जाताऽस्मिन्नित्यर्थक्यनम्, निग्रहस्तु पृष्ठवन्तेनैव; तेन 'तदस्य सज्जात'मित्यनेनेतत्प्रत्ययः । अस्मिन् पक्षे भक्तानां मानुषं देहमास्थितोऽनुग्रहाय तादृशीः क्रीडा भजते इत्यन्वयः । अनुग्रहपदतात्पर्यमाहुः तत्रापि । भक्तमानुषदेहास्वापामपि सत्यामनुग्रहोक्त्या स्वस्य पूर्णकामत्वान्निषिद्धप्रकारेण दातुं न शक्तः । अतो नायं निषिद्धः प्रकार इति भावः । अनिषिद्धत्वं व्युत्पादयन्ति आत्मानं दातुमिति । स्वरूपभूतमेवानन्दं दातुं शक्तः । अतो जीवदिन्द्रियद्वारा सुखोत्पादनाभावान्निषिद्धत्वं नेत्यर्थः । अत इति । निषिद्धप्रकाराभावादित्यर्थः ।

नासूयन्नित्यत्र । बुद्धिरेवेति । एता अस्मत्समीपमेव स्थिता इति भ्रमं सम्पाद्य तेषां बुद्धिरेव मायया, मोहितेति शेषः । शिष्टमिति । क्वादिकं सर्वं भगवदीयमेवेति

३७. भक्तानां उपर अनुग्रह करवाने जेम भक्तसमान मानुष देह धारण करेछे, तेन गोपिकाओपर अनुग्रह करवाने तेनी क्रीडाओ करेछे. आ लीलाओनुं जे धवण करसे ते भगवत्परो यशे, ए हेतुयी भगवाने ए प्रमाणे करुं.

३८. भगवानुनी मायायी मोहित धयला व्रजवासीओए पोतपोताना छोजन पोतानी पासेन छे एम भानीने कृष्णना उपर असूया, ईषां न करी.

सर्वदोषपरिहारः । अनेन तासुपि दोषारोपो निवारितः ॥ ३८ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य उक्तां लीलामुपसंहरति ब्रह्मरात्र इति ।

ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः ।

अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान् भगवत्प्रियाः ॥ ३९ ॥

अरुणोदयो ब्रह्मरात्रम्, तस्मिन् उपावृत्ते सम्यक् जाते । तदन्तर्यामितया प्रविष्टो भगवान् गृहे गन्तव्यमितीच्छामुत्पादितवान् । ततः भगवतानुज्ञाताः । यतो भगवान् मोक्षदाता । ताश्चेत् आसन्ध्यमन्तःस्मरणं करिष्यन्ति, तदा मोक्षाधिकारिण्यो भविष्यन्तीति वासुदेवेनानुमोदिताः । यद्यपि तासामिच्छा न स्थिता, सर्वपरित्यागेन भगवद्भजनस्य कृतत्वात्, किं गृहेण लोकैर्वैति, तथापि गोप्य इति, विपरीतबुद्धिर्हठबुद्धिश्च तासां नास्तीति, स्वगृहान् ययुः । तथापि तासां न गृहाः प्रियाः, किन्तु भगवानेव । नापि संसारभयम्, यतो भगवतः प्रियाः ॥ ३९ ॥

मोक्षार्थमिदं चरित्रमिति ज्ञापयितुं एतदुपाख्यानश्रवणस्य फलमाह विक्रीडितमिति । विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं च विष्णोः श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद्यः । भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं हृद्रोगमाश्रयपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासक्रीडावर्णनं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥

व्रजवधूमिः सह भगवत इदं विशेषेण क्रीडितं श्रद्धान्वितो भूत्वा सम्यक् कथ्यमानमुपशृणुयात् । अथवा वर्णयेत् । श्रवणानन्तरमेव कीर्तनमित्यथशब्दः । य इति नात्र वर्णादिनियमः, किन्तु यः कश्चन । भगवतो माहात्म्यश्रवणादेवमपि मोचयतीति । भक्तानां च सर्वथा प्रतिपत्तिश्रवणाच्च । भगवति परां भक्तिमुपगतः । ततो भक्त्या अन्तःस्थिरीभूतया हृदयस्य रोगरूपं काममाशु शीघ्रमेवापहिनोति । यः पूर्वं हृदयबाधकत्वेन स्थितः, शीघ्रमेव च बाधकर्तो, तमाश्वेव दूरीकरोति । श्रवणमात्रेणैव । ततः पूर्ववासनया पुनरुद्गमे अचिरेणैव धीरो भवति । अत इदं सामिप्रायं श्रोतव्यमिति फलप्रकरणत्वात् फलमुक्तम् ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभमणमहात्मजश्रीमद्वल्लभमदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे त्रिंशोऽध्यायविवरणम् ।

श्रीविठ्ठलायाम्भजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

रमणे वस्तुतो दोषाभावान्मननमात्रेणैव तथेत्यर्थः । बुद्ध्या दोषारोपोपि सम्भवतीति सा न भगवदीयेति शिष्टमित्युक्तम् ।

ब्रह्मरात्र इत्यत्र । अनुमोदनपदार्थमाहुः इच्छामुत्पादितवान् । ततोऽनुज्ञाता इति । त्रिंशोऽध्यायव्याख्या समाप्ता ।

३९. ब्रह्मरात्र-अरुणोदय ययो, भगवान् गृहं जपानी गोपीजनोने प्रेरणा करी, तेथी हरिप्रियाओ गोपीजनो इच्छतां न हतां तोषण पोतपोताने येर पध्यायौ.

४०. रसामक पुरनोत्तमं मजवधूओ साधेतुं ध्या रमण जे कोई श्रद्धालु यक्ष्ने अनुभवण करशे, अने पछी वर्णन करशे, ते धीर पुरुष भगवान्नां स्वप्न समयमां परामर्शित प्राप्त करी कामरूप हृदयना रोगयी मुक्त यशे.

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

एवं रूपप्रपञ्चस्य पञ्चधा रसवर्णनम् ।
 निरूप्य नामलीलातो रसार्थमिदमुच्यते ॥ १ ॥
 एवमुद्धृतभक्तास्तु यद्यन्यं समुपासते ।
 दुःखभाजो भवन्त्येव मुच्यन्ते हरिणैव तु ॥ २ ॥
 एकत्रिंशे सर्वभावाविष्टतानां तु पूर्ववत् ।
 गानेन रमणं चक्रे प्रमाणानन्दसिद्धये ॥ ३ ॥
 बलभद्रेण सहितो वेदरूपेण सर्वथा ।
 तदोपं नाशयामास हरिरित्युच्यते स्फुटम् ॥ ४ ॥

शब्दतोऽप्यानन्दं निरूपयितुं प्रथमं गोकुलवासिनामन्यासक्तिं निवारयति एक-
 देति विंशत्या ।

श्रीशुक उवाच—एकदा देवयात्रायां गोपाला जातकौतुकाः ।

अनोभिरनदुःसुक्तैः प्रययुस्तेऽभ्यिकावनम् ॥ १ ॥

लोकन्यायेनाप्यन्यत्र गमनेऽनिष्टं भवतीति तेषां यात्राप्रसङ्गो निरूप्यते । एकदा
 शिवरात्रिसमये । प्रतिवर्षं न गच्छन्तीत्येकदेत्युक्तम् । देवयात्रा हि नित्या । गोपालाश्च
 साधारणधर्म एवाभियुक्ता इति । तत्रापि धर्मबुद्धिः प्रासङ्गिकी । वस्तुतस्तु जातकौतुकाः ।

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवहभक्तवत्सेलः ।

एकत्रिंशे । कारिकासु । एवमिति । रूपविस्तारस्य सर्वत्र तत्प्रकारेण स्थित-
 स्वरूपस्य रसः स्वरूपानन्द इति यावत् । तस्य वर्णनं भक्तेषु विस्तारणं 'आत्मने'त्यादि
 पञ्चधा निरूप्येत्यर्थः । पूर्ववदिति । इन्द्रयागनिवृत्तिवदत्रापि धर्मान्तरेभ्यो निवृत्तानां
 भक्तानां प्रमाणानन्दसिद्धये बलदेवसहितो रमणं चक्रे, ततो मर्यादामिश्रणात् प्राप्तं दोषं
 सर्वप्रकारेण नाशयामासेति एकत्रिंश उच्यते इत्यन्वयः ।

एकदेत्यस्याभासे । आनन्दं निरूपयितुमिति । 'कदाचिदथ गोविन्द' इत्यादिनेति
 शेषः । निवारयति । इत्याहेति शेषः । व्याख्याने । एतेषामेवं बुद्धौ हेतुमाहुः देव-
 यात्रा हीति । अन्यधर्मस्य काम्यस्यैव त्यागो, न तु नित्यस्य । हि यत इयं नित्याऽतस्तेषां
 तथा बुद्धिरिति कर्मनिष्ठो हेतुरुक्तः । गोपीनामेव प्रकरणेऽप्यत्र गोपालानामपि निरूपणं
 धर्मतः साम्येन प्रसङ्गादिति वदन्तः कर्तुं निष्ठमपि हेतुं समुच्चिन्वन्ति गोपालाश्चेति ।
 न तु मुख्यस्वामिनीवदसाधारणे प्रमेयधर्मेऽभियुक्ता इत्यर्थः । वस्तुतस्तु नित्यगपि देवान्तर-

१. एकदा शिवरात्रिसमये गोपालो कौतुकं भवामी; गावामां यलदो जोडी, मोटा समारम्भमी
 अभ्यिकावनं गयाम् ।

अत एव न पद्भ्यां गमनम्, किन्त्वनोभिः शक्यैः । तत्रापि नाश्वयोजनम्, किन्तु अनडुद्युक्तैः प्रकर्षेण ययुः । महता समारम्भेण गृहे पुरुषानमिनिवेश्य । अम्बिकालयं मथुरातः पश्चिमे देशे अर्चुदाचलनिकटे स्थितं तीर्थविशेषं ययुः ॥ १ ॥

तत्र गतानां पूजाप्रकारमाह तत्र स्नात्वेति ।

तत्र स्नात्वा सरस्वत्यां देवं पशुपतिं प्रभुम् ।

आनर्चुरर्हणैर्भक्त्या देवीं च नृपतेऽम्बिकाम् ॥ २ ॥

सरस्वती तत्र प्रादुर्भूता । अतः स्नात्वा पशुपतिमोक्षणार्थम् । स्वयं पशुपालका इति पशूनामधिपतिं पशुपालने फलदातारं प्रभुं सर्वदानसमर्थमर्हणैः पूजाद्रव्यैरानर्चुः । न तु पामरवद् गमनमात्रम् । देवीं च अम्बिकां पार्वतीमानर्चुः । चकारात्तदावरणदेवताः । नृपते इति सम्बोधनं यात्रायां तयाकरणे परिज्ञानाद्विश्वासार्थम् ॥ २ ॥

पूजामुक्त्वा दानान्यप्याह गाव इति ।

गावो हिरण्यं वासांसि मधुमध्वन्नमाहताः ।

ब्राह्मणेभ्यो ददुः सर्वे देवो नः प्रीयतामिति ॥ ३ ॥

सर्वकाम्यान्प्रेतानि दानानि । हिरण्यं सुवर्णम् । वासांसि नानाविधानि । मधु च मध्वन्नं च । ग्राम्यारण्ययोः सिद्ध्यर्थं मधुमध्वन्नयोर्दानम् । गोभिः रुद्रः प्रीतो भवति । हिरण्येनाग्निः । सोऽपि रुद्र एव । वासांसि सर्वदैवत्यानि सोमदैवत्यानि च । उमया सहितः सोऽपि तेन प्रीतो भवति । एवं षड् दानानि आहता एव चक्रुः । पात्रसम्पत्तिमाह ब्राह्मणेभ्य इति । सर्व इति सङ्गदोषोऽपि व्यावर्तितः । कामनां च व्यावर्तयति

श्रीविठ्ठलरायाम्भजश्रीवह्मकृतलेखः ।

सम्बन्धिकर्म शरणमार्गीयैस्त्यक्तव्यमेव । वैदिकमन्त्रोक्तानां देवानां तु 'देवा नारायणाङ्गजा' इति वाक्याद्भगवदवयवत्वम्, न तु देवान्तरत्वम् । कर्मणोपि तदुक्तस्य भगवत्क्रियाशक्तिरूपत्वमेवेति निबन्धे व्यवस्थापितम् । अतो वैदिकं कर्म काम्यमेव विकृतत्वात्त्यक्तव्यम् । स्मार्तं तु देवान्तरसम्बन्धि उभयविधमपि, 'सर्वधर्मा'मिति वाक्यात् । श्राद्धतीर्थस्नानदानादिकं 'विष्णुः प्रीयता'मिति सङ्कल्पेन कर्तव्यम् । यत्र विष्णुप्रीतिसङ्कल्पो न सम्भवति तच्छिवरात्र्यादिकं शरणमार्गीयैस्त्यक्तव्यमिति सिद्धान्तः । मथुरात इति । व्रजस्यापि मथुरामण्डलान्तर्गतत्वमिति भावः ।

गावो हिरण्यमित्यत्र । सोऽपि रुद्र इति । 'देवासुराः संयत्ता आस'न्नित्यत्र अधेरेव रोदनाद्भद्रत्वमुक्तम् ।

२. हे राजा, त्वां सरस्वतीमा स्नान करी, सर्वे दान व्याप्तवाने समर्थ पशुपतिदेवनी तथा अम्बिका-देवीनी पूजाद्रव्यधी पूजा करी.

३. 'देव अमारापर प्रसन्न याओ' एव निष्कामपण्याधी सर्वेए गावो, सुवर्ण, वन्नो, मध अने मधुर अन्न आदरसहित ब्राह्मणोने आप्यां.

देवो नः प्रीयतामिति । देवो महादेवः । अथवा । य एव देव इति साधारणं वचनम् ।
नोऽस्माकं श्रोतो भवत्विति, न त्वन्या काचित् कामना ॥ ३ ॥

एवं यात्रायां कृत्यमुक्त्वा नियमेन तीर्थस्थितिमाह ऊपुरिति ।

ऊपुः सरस्वतीतीरे जलं प्राश्य धृतव्रताः ।

रजनीं तां महाभागा नन्दसुनन्दकादयः ॥ ४ ॥

सरस्वतीतीर एव अन्तःशुद्ध्यर्थं जलमेव प्राश्य तां रजनीमूषुः । न तु रजन्यां
किञ्चित् कृतमिति । एतावान् धर्मः सिद्धः । अग्रिमनिष्ठं निवर्तिष्यत इति महाभागा
इत्यनेन द्योतितं श्रोतुः सन्देहाभावाय । नन्दः सुनन्दकश्च प्रधानभूतौ येषाम् । नन्द इति
प्रधाननाम्ना वा सर्वे व्यपदिष्टाः । सुनन्दक आदिर्येषामिति सर्वेषामेव नन्दतुल्यता । भग-
वत्सम्बन्धादत्यानन्दयुक्तः सुनन्दको भवति । उपनन्दोऽन्यो वा । नन्द एव वा धर्म-
प्राधान्येन गृहीतः ॥ ४ ॥

एवं सर्वतो धर्मसम्पत्तियुक्तानां भगवद्भावे तिरोभूते निरोपस्य वक्तव्यात् शकटाक्षे-
पवत् सर्पेण नन्दप्राप्तमपि भगवान् कारितवानित्याह कश्चिदिति ।

कश्चिन्महानहिस्तस्मिन् विपिनेऽतिबुभुक्षितः ।

यदृच्छयागतो नन्दं शयानमुरगोऽग्रसीत् ॥ ५ ॥

महानहिरजगरः । स हि क्षुधित एव तिष्ठति । कदाचिदेवान्नं प्राप्नोति । तत्र दैव-
गत्या तस्मिन् विपिने आहाराभावाद् अतिबुभुक्षितो जातः । यदृच्छयाकस्मिकविधिना तेन
नन्दः प्राप्तः । यदृच्छयैव नन्दसमीपमागतः । नन्दोऽपि दैवगत्या निद्राणो जातः । वस्तु-
तस्तु जाग्रता स्यात्तच्चम् । अतः शयानं नन्दं मुख्यमेव । उरगः आगमने ज्ञातुमशक्यः ।
अग्रसीत् जग्रास ॥ ५ ॥

ततो यजातं तदाह स चुक्रोशेति ।

स चुक्रोशाहिना ग्रस्तः कृष्ण कृष्ण महानयम् ।

सर्पो मां ग्रसते तात प्रपन्नं परिमोचय ॥ ६ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ऊपुरित्यत्र । एतावानिति । उपवासान्तः सर्वोपि सिद्धः, तथापि 'महाभागा' इत्यनेन
द्योतितमग्रिमनिष्ठं भगवता निवर्तिष्यत इति श्रोतुः शङ्काभावाय उक्तमिति शेषः ।
भाग्यमहत्त्वं टिप्पण्यां विवृतम् । प्रधाननाम्ना चेति । तदा नन्दाश्च ते सुनन्दकादयश्चेति
विग्रहः । नन्द एव चेति । तदा नन्दश्चासौ सुनन्दकश्च तदादय इतिविग्रहः ।

४. महाभाग्यवान् नन्दः सुनन्दक विगेरे मत्तं धारणं करो, जलं प्राशनं करो ते रात्रि सरस्वती-
तीरे रक्षा.

५. दैन्यगतिषी यद्दुःखो कोई महान् अजगर ते जंगलमां आवी चट्यो. दैवगतिषी सुतेला नन्दने ते
अजगर गडवा लाग्यो.

६. अजगरशी गळता नन्द प्रथम तो आकन्द करवा लाग्या. पछी माहात्म्यनुं सरण भवायी
बोल्या. 'हे कृष्ण, हे कृष्ण, आ महान् सर्प मने गळी जायटे. हे तात ! मने सारणे आवेशने छोडव.'

कण्ठादधोभागोऽहिना ग्रस्तः । पूर्वं केवलं चुक्रोश । पश्चान्माहात्म्यं स्मृत्वा
'कृष्ण कृष्णे'त्यादरेण भयाद्वा सम्बोधनं कृत्वा, स्थानिष्टं निवेदयति महानयं सर्पो मां
ग्रसत इति । तातेति सम्बोधनं स्नेहाद्वैकल्यात् । परिमोचने हेतुं वदन्नेव प्रार्थयते अपन्नं
परिमोचयेति ॥ ६ ॥

ततो भगवन्मोचनात् पूर्वमेव अन्ये गोपालाः प्रतिक्रियार्थमुद्यता जाता इत्याह
तस्य चेति ।

तस्य चाक्रन्दितं श्रुत्वा गोपालाः सहस्रोत्थिताः ।

ग्रस्तं च दृष्ट्वा विभ्रान्ताः सर्पं विव्यधुरुल्मुकैः ॥ ७ ॥

नन्दस्य विज्ञतां बोधयितुमन्येषामविज्ञतां च प्रार्थनाप्रतिक्रियोर्निरूपणम् ।
तस्य नन्दस्य आक्रन्दितं श्रुत्वा । सहस्रैव विचारमकृत्वैव भगवन्तमष्टद्वैव स्वयमेवोत्थिताः ।
नन्दं च ग्रस्तं दृष्ट्वा विशेषेण भ्रान्ताः सन्तः शीतार्थं ज्वालितैरुल्मुकैः सर्पं विव्यधुः ।
अनेनोपायेन नन्दोऽपि म्रियेत, तथाप्यज्ञानाद्भगवति विद्यमाने यात्रावदिदमपि
कृतवन्तः ॥ ७ ॥

तथाप्यनुपायत्वान्न फलितमित्याह अलातैरिति ।

अलातैर्दह्यमानोऽपि नाशुञ्चन्तमुरद्गमः ।

तमस्पृशत् पदाभ्येत्य भगवान् सात्वतां पतिः ॥ ८ ॥

स हि भक्षयितुमेव जानाति, न त्यक्तुम्, अतो नाशुञ्चत् । ततो यदुचितं तमुपायं
भगवान् कृतवानित्याह तमस्पृशदिति । स्वयमभ्येत्य पदा तमस्पृशत् । तस्य हि कर्मक्षयः
कर्तव्यः । स ज्ञानेन भक्त्या वा । ज्ञाने त्वधिकारिशरीरमपेक्ष्यते । भक्तिरप्यत्र प्रमेयल-
भ्यैव । अतस्तस्य भक्तिसिद्ध्यर्थं भगवदीयशरीरप्राप्त्यर्थं पदा अस्पृशत् । स्वयमागत्येति
तस्यापि साधनापेक्षाभावाय । तस्य तथाकरणसामर्थ्यावश्यकत्वाय सात्वतां पतिरिति ।
वैष्णवानामयं पतिः । अतो वैष्णवहितार्थं तथा कृतवान् ॥ ८ ॥

श्रीविठ्ठलरायामजध्रीवल्लभकृतलेखः ।

तमस्पृशदित्यत्र । भक्तिरपीति । अतश्चरणस्पर्शः, नोचेच्छ्वणादिकमेव सम्पादये-
दिति भावः । तस्यापीति । प्रमेयस्यापि प्रपत्यादिसाधनापेक्षाभाव उक्तः । चरणे तादृश-
सामर्थ्यस्थापने हेतुमाहुः तस्य तथेति । तस्य चरणस्योत्तमदेहकरणसामर्थ्यं भगवतो
वैष्णवपतित्वात् तदेहसम्पादनायावश्यकमित्यर्थः ।

७. तेनो आक्रन्द सांभळीने गोपालो एकदम वगरविचारे उठ्या. नन्दने गळेला जोईने गभराया,
अने बळता लाकडाथी सर्पने मारवा लाग्या.

८. बळता लाकडाथी बळवा छतां अजगरे नन्दने छोळ्या नहि. भगवान् वैष्णवोना पति आवी
पहोंची, स्वचरणभी तेने स्पर्श क्यो.

ततो यज्ञातं तदाह स वा इति ।

स वै भगवतः श्रीमत्पादस्पर्शहेताशुभः ।

भेजे सर्पवपुर्हित्वा रूपं विद्याधरार्चितम् ॥ ९ ॥

वै निश्चयेन स सर्पवपुर्हित्वा विद्याधररूपं भेजे । परं पूर्वस्माद्विशिष्टम्, भगवदी-
यत्वात् । तदाह, विद्याधरैरर्चितमिति । विद्याधराणां देवरूपो जातः । सर्वोपकृष्टा
सर्पयोनिः । सर्वोत्तमा भगवदीया । एवं चरणप्रभावः । तस्य सर्वाधमस्य सर्वोत्तमत्वप्रापणे
प्रमेयफलमेव हेतुरित्याह भगवत इति । देहमात्रे उपपत्तिरुक्ता । तस्य लोके सर्वोत्तमत्वाय
चरणं विशिनष्टि श्रीमत्पादेति । तस्य स्पर्शेन हतमशुभं यस्य । सर्पवपुःपरित्यागे पापनाशो
हेतुः । गुणाधानेऽपि तत्स्पर्श एव हेतुः । यथायोग्यं पदार्थामिनिवेशः कर्तव्यः । चरणरज
एव सामग्रीसम्पादकम् ॥ ९ ॥

एवमुपकारमयुक्ते कृतवानिति शङ्कां वारयितुं तस्य भगवत्कृतोपकारज्ञानमप्यस्तीति
ज्ञापयितुं भगवांस्तं पृच्छतीत्याह तमपृच्छदिति ।

तमपृच्छद् हृषीकेशः प्रणतं समवस्थितम् ।

दीप्यमानेन वपुषा पुरुषं हेममालिनम् ॥ १० ॥

यद्यपि स्वयं तस्यान्तःकरणं सर्वमेव जानाति । यतो हृषीकेशः । तथापि तत्र
शास्त्रीयं सामर्थ्यं स्थापयितुं परिभाषणपूर्वकं तस्यान्तःकरणं बोधयतीत्याह हृषीकेश इति ।
तथाकरणे हेतुः प्रणतमिति । तर्हि पूर्वं कथमन्यथाकृतवानित्याशङ्क्याह समवस्थितमिति ।
पूर्वं तु न सम्यगवस्थितः, इदानीं तु नम्रभावेन स्थित इति । आन्तरमप्यस्य स्वरूपं
समीचीनमिति ज्ञापयितुं बहिःकान्तिं वर्णयति दीप्यमानेन वपुषेति । यथा भगवदीयस्य
तेजोवच्छरीरं भवति, तथा दीप्यमानेन वपुषा उपलक्षितः । उत्कृष्टयोनावपि भगवदी-
यत्वेऽपि ततमभावोऽस्तीति कदाचित्तिर्यगादिरूपं स्त्रीरूपं वा प्राप्नुयादिति शङ्कां
वारयितुमाह पुरुषमिति । तत्रापि सर्वगुणपूर्णां ज्ञापयितुमाह हेममालिनमिति ।
महानेवालङ्कृतो भवतीति ॥ १० ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तमपृच्छदित्यत्र । शास्त्रीयमिति । वचनद्वारेति भावः । तर्हि पूर्वमिति । पूर्वं
प्रबोधनमकृत्वा सर्वदेहत्याजनरूपं मारणमेव कुतः कृतवानित्यर्थः । तेजोवदिति ।
तुत्पार्थे वतिः । प्रकाशकत्वेन तुल्यता । वपुषेति सहार्थे तृतीया ध्यास्याता ।

९. भगवान्नाम श्रीमत्पादस्पर्शेपी तेना सर्वं अशुभं नान्न भवति, अने सर्ववशीरने परित्याग करी
विद्याधरपेयी पूजायते स्वरूप मारण कर्तुं.

१०. तेजस्वि शरीरवाच्य, हेमनी माटारवाच्य, प्रणमकरवा, पाछे वनेला ते पुरुषने हृषीकेश
भगवाने पूजुं.

प्रथमाह को भवानिति ।

को भवान् परया लक्ष्म्या रोचतेऽद्भुतदर्शनः ।

कथं जुगुप्सितामेतां गतिं वा प्रापितोऽवशः ॥ ११ ॥

क इति जातिनामोः प्रथः । स्वभावतोऽप्यमहतः सहस्रैव साधने न महत्त्वमा-
पद्यत इति भगवानपि तं वर्णयति परया लक्ष्म्या रोचते भवानिति । किञ्च, देवादयः
सर्वे एव समागताः, बहुधा दृष्टाः, परं भवानद्भुतदर्शनः । अद्भुतं दर्शनं यस्येति । नैवंविधः
कश्चित्तेजस्वी दृष्टपूर्व इत्यर्थः । इदं पूर्वगुण्यनिचयव्यतिरेकेण न भवति, तस्मिंश्च सति कथं
जुगुप्सिता योनिरिति । अवश्यं केनचित् प्रापित इति शाप एव किञ्चित्कारणं भविष्यतीति
तथोच्यते । तत्रापि यत्नं केन वा प्रापित इति ॥ ११ ॥

अयं पूर्वमपि सर्प एव स्थितः । भगवत्कृपया विद्याधरत्वं प्राप्त इति । पुनः सर्प
एवायं जातः । अतः सर्प उवाचेति । स्वस्य पूर्ववृत्तान्तमाह अहमिति श्लोकद्वयेन ।
सर्प उवाच—अहं विद्याधरः कश्चित् सुदर्शन इति श्रुतः ।

श्रिया स्वरूपसम्पत्त्या विमानेनाचरन् दिशः ॥ १२ ॥

ऋषीन् विरूपानाङ्गिरसः प्राहसं रूपदर्पितः ।

तैरिमां प्रापितो योनिं प्रलब्धैः स्वेन पाप्मना ॥ १३ ॥

विद्याधरा देवविशेषाः । कश्चिदित्यप्रसिद्धः । सुदर्शन इति विश्रुतः प्रसिद्धः ।
अनेनैव वैष्णवनाम्ना अग्रे भगवत्कृपा जातेति ज्ञापयितुं निश्चुतत्वकथनम् । तस्य देहकान्तिः
धनं अद्भुतसामर्थ्यं चेति पूर्वमपि गुणत्रयं स्थितमित्याह श्रिया स्वरूपसम्पत्त्या
विमानेनेति । दिशः दश आसमन्ताद्यन् । सर्वत्राप्यप्रतिहतगतिः । एवं स्वरूपमुक्त्वा
अपराधफले निरूपयति ऋषीरिति । अङ्गिरसगोत्रे उत्पन्ना ऋषयः अष्टावक्रवद् विरूपाः
स्थिताः । स्वयं तु रूपेण दर्पितः प्राहसम् । यया बालः प्राकृतो हसति । पश्चात् तच्छापेन

श्रीविद्वररायात्मजश्रीबहुभक्तलेखः ।

को भवानित्यत्र । महत्त्वमिति । इदं प्रथमान्तम् । अमहत इति । सम्बन्धमात्र-
विषयया कर्मणि पठ्यते । तथा च महत्त्वं कर्तुं अमहान्तं पुरुषं नापद्यते न प्राप्नोति,
तदनुगतं न भवतीत्यर्थः ।

११. तुं कोण छे ? उत्तम कातिथी तुं योने छे. ताहं दर्शन अद्भुत छे. आवी निदित योनिने कोना
परवत्तपणाथी प्राप्त पई ?

१२. सर्प कहैछे, 'हु कोई विद्याधर हतो, सुदर्शन ए नामथी प्रसिद्ध हतो. लक्ष्मी अने स्वरूपसम्प-
त्तिथी विमानमां दिशाओमां परतो हतो.'

१३. स्वरूपना गर्वधी आगिरसगोत्रना विरूप ऋषीओनी में हावी करी. मारी वक्रोकिमी उद्वेग
पामेला ते ऋषीओमी मारा पापथी आ योनि मने प्राप्त पई.

इमां सर्पयोनिं प्राप्तः । सर्पयोनिप्राप्तौ विशेषहेतुमाह प्रलब्धैरिति । प्रलब्धा वक्रोक्त्या वञ्चिताः उद्वेजिताः । स्वरूपतो निष्कारणमुद्वेजकः सर्प एव भवति । अत इमां योनिं प्राप्त इति । नन्वल्पेऽपराधे कथं महान् दण्डस्तैः कृत इत्याशङ्क्याह स्वेन पाप्मनेति । पूर्वं हि ब्रह्मवृत्तिरपहृता । अतस्तेन भाव्यमेव ऋषिभिः केवलं प्रकटितमित्यर्थः ॥ १३ ॥

एवमपराधशापी निरूप्य तस्य वैष्णवत्वसिद्ध्यर्थं निर्मत्सरतामाह शापो म इति ।

शापो मेऽनुग्रहायैव कृतस्तैः करुणात्मभिः ।

यदहं लोकगुरुणा पदा स्पृष्टो हताशुभः ॥ १४ ॥

पूर्वं विद्याधरत्वेन कदापि मुक्तिः स्यात्, अतोऽयं शापोऽनुग्रहार्थ एव । यद्यपि लोकेऽनिष्टरूपः, तथापि मेऽनुग्रहार्थ एव जातः । यतस्ते करुणावन्तः । नहि करुणावतां शापोऽन्यथा भवति । तत्रापि प्रसिद्धानाम् । तदाह तैः करुणात्मभिरिति । तस्यानुग्रह-रूपत्वमाह यदहं लोकगुरुणेति । ननु शापः पूर्वसिद्धः, स दोषात्मक एव, तेन कथमिष्टसिद्धिः, तत्राह कृत इति । अयं शापः तैरेवापूर्वं कृतः । भगवद्दर्शनं ऋषीणामनु-ग्रहाद् भवति, तदत्र शापादेव जातमिति तस्यानुग्रहत्वम् । किञ्च, लोकगुरुणा त्रैलोक्यस्यैव ज्ञानोपदेशकर्ता पादेन स्पृष्ट इति । गुरुसेवया हि ज्ञानं सिध्यति । सा सेवा तदा पुष्टा भवतीति निश्चीयते, यदि स्वयं पदा स्पृशति गुरुः । अतिविश्वस्तं प्रीतिमन्तमेव स्वयं पदा स्पृशति । तेनैवापराधः पूर्वपापमपि गतमित्याह हताशुभ इति । हतमशुभं यस्य ॥ १४ ॥

एवं भगवच्चरणस्पर्शाभिनन्दनं कृत्वा, तेनैव जातं फलं प्रार्थनामिषेण कीर्तयति तं त्याहमिति सार्धैस्त्रिभिः ।

तं त्वहं भवभीतानां प्रपन्नानां भयापहम् ।

आपृच्छे शापनिर्मुक्तः पादस्पर्शादभीवहन् ॥ १५ ॥

प्रपन्नोऽस्मि महायोगिन् महापुरुष सत्पते ।

अनुजानीहि मां देव सर्वलोकेश्वरेश्वर ॥ १६ ॥

ब्रह्मदण्डाद्विमुक्तोऽहं सद्यस्तेऽच्युत दर्शनात् ।

यन्नाम गृह्णन्नखिलान् श्रोतृनात्मानमेव च ॥ १७ ॥

श्रीविठ्ठलरायामजध्रीवल्लभभक्तलेखः ।

शापो मे इत्यत्र । अपूर्वमिति । इदं क्रियाविशेषणम् । भगवद्दर्शनसाधकशापकरणम-पूर्वमेव, पूर्वं न सिद्धमित्यर्थः ।

१४. ते कृपालुओए मारपर अनुग्रह करवाने माटेज शाप आप्त्यो, केमके (आपने लीधेज) त्रैलो-क्यने ज्ञाननो उपदेश करनार गुह प्रमुए चरणपी मने स्पर्श कर्षो, तैथी मारा पापनो नाश थयो.

१५. हे पापनो नाश करनार ! आपना चरणना स्पर्शथी शापथी निर्मुक्त थयलो हुं, संसारथी बीधेला कृष्ण, हुं आपनो हुं कही शरणे आवेलाओना भयने दूर करनार एवा आपनी साथे संभाषण कर्हं हुं.

१६. हे महायोगिन्, हे महापुरुष, हे सत्पते, हुं आपने शरणे हुं. हे देव, हे सर्वलोकोना ईश्व-रोना ईश्वर, मने आपनो सेवक जाणीने जवानी आह्म आपो. हे अच्युत, आपना दर्शनथी तरत पादा-पोना आपनाथी मुक्त थयोहुं.

सद्यः पुंनाति किं भूयस्तस्य स्पृष्टः पदा हि ते ।

आदौ फलानुज्ञां प्रार्थयति । तं सर्वफलदातारम् । तृशब्देन कर्मणापि फलमित्यादिपक्षं व्यावर्तयति तं त्विति । त्वा त्वां वा । पूर्वार्थे आश्रये । आसमन्ताद् भवभीतानामिति । ये केचन दुर्लब्धत्वादपि संसाराद् भीताः, तेषामपि भवान् भयं दूरीकरोति प्रपत्तिमात्रेणैव । भगवत्सेवार्थं हि संसारे उत्पाद्यन्ते । ते सर्वे संसारगतमायया विपरीता एव भवन्ति । तथापि 'कृष्ण तवास्मी'त्युक्तः सर्वमेव भयं दूरीकरोति । अतोऽस्माकमपि । वयं सापराधाः, नन्दस्य ग्रासं कृतवन्तः । किं करिष्यतीति शङ्का निवर्तिता । अत आपृच्छे आसमन्तात् पृच्छामि सम्मापणं करोमि । मध्ये समागतोऽप्युपद्रवो नष्ट इति । आगन्तुकोऽपि दोषो नास्ति, तदाह शापनिर्मुक्त इति । पादस्पर्शादित्युभयत्र हेतुः । तथापि सहजपापस्य विद्यमानत्वात् कथं सम्भाषणयोग्यतेत्याशङ्क्याह अमीवहन्निति । अमीवं पापं हन्तीति । तथाप्यन्यप्रेरणया दण्डं मा कुर्यादिति भीतः सन्, शीघ्रं गमनं प्रार्थयन्, पुनर्विज्ञापयति प्रपन्नोऽस्मीति । पुनः शरणागतः । शरणागतस्य सर्वे अपराधा निवृत्ता भवन्तीति । महायोगिन्निति तव नैते पित्रादयः, किन्त्वतियोगेन तथा विडम्बयसीति । केऽपि त्वां न जानन्तीति ज्ञापयितुं महायोगित्वमुक्तम् । किञ्च, अल्प एव क्षुद्रसापराधं मन्यते । त्वं तु महापुरुषः । किञ्च, सतां पतिः । सन्तो हि तितिक्षवः । तेषां पतिः सुतराम् । अतः सर्वप्रकारेण मदपराधसहनं युक्तमिति भावः । अत एव मामनुजानीहि । सेवकत्वेन जानीहि । देवेति सम्बोधनादेव्योनिविधापरपक्षपातो युक्तो, न तु मानुषपक्षपात इति । ननु मदनुज्ञापितोऽपि कथं यमादिभिर्न पीडितो भविष्यसि, कालादयो हि भद्रक्तापराधे दण्डं करिष्यन्त्येवेति चेत्, तत्राह । सर्वलोकानां ये ईश्वराः, तेषामपि त्वमीश्वर इति । अतस्त्वत्प्रायां जातायां न कापि चिन्ता भविष्यतीति भावः । नन्वहमुदासीनः सर्वत्र, 'न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रिय' इति, अतो निपिद्धाचरणे कालादयो बाधका एवेति चेत्, तत्राह ब्रह्मदण्डादिति । भवदर्शनादेव ब्रह्मदण्डाद्विमोक्षः प्रत्यक्षसिद्धः । यद्यपि त्वमुदासीनः, तथापि त्वद्धर्मा नोदासीनाः । अन्यथा ते दर्शनादेव ब्रह्मदण्डाद्विमोक्षो न स्यात् । तत्रापि सद्यः । तत्रापि दर्शनादेव । अच्युतेति सम्बोधनान्न भगवद्धर्माणां कादाचित्कत्वम् । तेन ये निवर्तिताः, ते निवर्तिता एव । ननु यावदुपयोगमेव निवर्तताम्, कथं सर्वानिष्टनिवृत्तिरिति चेत्, तत्राह यन्नामेति । मम सर्वपापनिवृत्तौ न सन्देहः । यस्य नामग्रहणमात्रेणैव श्रोतृनात्मानं च निष्पापान् करोति । तत्रापि नाधिकारिविशेषः, किन्तु सर्वानेव ।

श्रीमद्वल्लभायामनधीषण्महत्तलेखः ।

तं त्वाहमित्यत्र । तवास्मीत्युक्त इति । इति मन्त्रेणोक्तः कृष्ण इत्यर्थः । यन्नामेत्यत्र । करोतीति । वक्तेति शेषः ।

१७. जेजुं नाम ऐनो पुरुष, नाम ऐदा बारसांज सरत श्रोताओने तेमज पोताने पण पवित्र करे छे, तो बारबार नाम ऐनार पवित्र पाय तेमां शु आहार्य? एया थापना चरणनो स्वर्श (जे अति दुर्जम छे ते) मने मयोछे, (एटछे छव रोय निवृत्त पायज). १. प्रतिपत्तीति पाठः ।

एवेत्यनेन आत्मशब्दः जीवपरो ज्ञायते । न केवलं दैहिका दोषा निवर्तन्ते, किन्त्वज्ञानप्रभृति सर्वमेव निवर्तते । चकारात् श्रोतृणामपि तथा समुच्चयार्थः । सद्यः शुद्धिरिति शुद्धिहेतूनां देशादीनां निरपेक्षतामाह । तत्रापि भूयो वारंवारसुचारयन् पुनातीति किं वक्तव्यम् । यत्र नाम्न एवैतादृशं माहात्म्यम्, तस्य स्वरूपमाहात्म्यं किं वक्तव्यमित्याह तस्य पदा स्पष्ट इति । पादस्पर्शः सुतरां दुर्लभः । तत्रापि भगवत्कर्तृकः । तत्रापि चरणकर्तृकः । यतश्चरणे तादृशो रेणुः गङ्गादितीर्थानि, अमृतरसः भक्ता इति सर्वसान्निध्याद् युक्तमेव सर्वदोषनिवर्तकत्वमिति ह्यर्थः । तत्रापि तस्य ते सर्वदोषनिवारणार्थमेवावतीर्णस्य ॥ १७ ॥

भगवतो वक्तव्याभावात् तूष्णीम्भावेऽप्यङ्गीकारस्य सिद्धत्वाद्भगवन्तमनुज्ञाप्य स्वयमेव गत इत्याह इत्यनुज्ञाप्येति ।

श्रीशुक उवाच—इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं परिक्रम्याभिवाच्य च ।

सुदर्शनो दिवं यातः कृच्छ्रान्नन्दश्च मोचितः ॥ १८ ॥

यतो दाशार्हः सेव्यः । एवम्भाव एव स्वामी सेव्यो भवतीति । सर्वपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं साधनमपि कृतवानित्याह परिक्रम्येति । परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य । सर्वपुरुषार्थास्तेन वेष्टिता इति तत्सिद्धिः स्वाधीना । अभिवादनेन स्वतन्त्रतया स्तोपसर्जनत्वेन पुरुषार्थानामत्याधिक्यं सूचितम् । चकारात् स्तुत्वा, भगवता च अनुज्ञातः, तथेत्युक्तो वा । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति न्यायेन सर्वपुरुषार्थास्तस्यै दत्तवानिति वा । अतः सुदर्शनममत्वाच्च दिवं यातः । विद्याधरलोकमेव गतः । कृच्छ्रात् सर्वदोषाद् यतो मोचितः । नन्दश्च तथा कृच्छ्रान्मोचितः । चकाराद् वैभवं च ज्ञातवान् ॥ १८ ॥

श्रीविठ्ठलरायामजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

श्रोतृणामिति । आत्मानमिति शेषः । तथेति । करोतीति शेषः । अतश्चकारः समुच्चयार्थ इत्यर्थः । तथा च वक्ता स्वजीवं श्रोतृन् तर्ज्ज्वांश्च निःपापान् करोतीत्यर्थः । वक्तुर्दैहसिद्धिस्तु कैमुत्येन सिद्धेत्याशयेनोक्तं न केवलमित्यादि । तत्रापि । स्पर्श-पीत्यर्थः । भगवत्कर्तृक इति । तस्येति सम्बन्धपष्ठया समभिध्याहाराद्भगवत्कर्तृत्वम् । न तु सेवककर्तृक इत्यर्थः । तथा च पष्ठया सम्बन्धकथनाद्भगवदवयवकर्तृक इत्यर्थः सम्पन्नः । अवयवविशेषः पदेत्यनेनोक्तः । तत्रापि । अवयवेष्वपीत्यर्थः । न तु स्वहस्तेन सेवकहस्तं धृत्वा चरणे स्थापनमित्यर्थः । चरणे विशेषमाहुः यत इति । इति ह्यर्थ इति । मूलस्य-हिगुब्धस्यार्थ इत्यर्थः ।

इत्यनुज्ञाप्येत्यत्र । अभिवादनेनेति । आशीःप्राप्त्यर्थं नमनमभिवादनम् । तथा च नमनस्य कियारूपत्वात् पूर्वकाण्डरीत्या क्रियारूपमूतस्य स्वस्य 'फलं च पुरुषार्थत्वा'दिति न्यायेन फलात् स्वतन्त्रता, पुरुषार्थानां च स्तोपसर्जनत्वं सूचितम् । तेन पुरुषार्थानां स्वाधीनत्वात् स्वस्यात्याधिक्यं सूचितमित्यर्थः ।

१८. आप्रमाणे दाशार्हं प्रभुनी अनुज्ञा लहे, प्रदक्षिणा करी, प्रणाम करी, स्तुति करी, आशीवांढ नेतर्षी सुदर्शन शर्णावां गनो, अने नंदरायजी दुःखमोयी सुट्या. १. स्तोपसर्जनत्वेनेति पाठः ।

ततस्ते गोपाः सर्वथा भगवत्परायणा जाता इत्याह निशाम्येति ।

निशाम्य कृष्णस्य तदात्मवैभवं ब्रजौकसो विस्मितचेतसस्ततः ।

समाप्य तस्मिन्नियमं पुनर्ब्रजं नृप ययुस्तत्कथयन्त आदृताः ॥ १९ ॥

कृष्णस्य तद्वैभवं निशाम्य ज्ञात्वा सर्व एव ब्रजौकसो विस्मितचेतसो जाताः
अलौकिकसामर्थ्यस्य प्रकटितत्वात् । नात्र कृतिसार्थं किञ्चिद्, येन पूर्वेण गतार्थता स्यात् ।
अयं त्वनुभावरूपो वैभवः । अन्यथा पादस्पर्शः अलातहननापेक्षया सूक्ष्मत्वात् तेन
कथं कार्यं स्यात् । कृष्णस्येति । परमानन्दः स्वानुभवसिद्ध इति धर्म्युत्कर्षः । आत्मन
एवायं वैभवो, न तु शक्तेः । अनेन स्वरूपमेव तथाविधमङ्गीकर्तव्यम्, यत्र क्रियाज्ञाना-
दीनामभावः । ब्रजौकस इति दृष्टप्रत्यय एवातिभारः । अत्यन्तविश्वसिताः । अतः क्रियया
विस्मिता अपि, पुनरनुभावेनापि विस्मितचेतसो जाताः । ततः तस्मिन् भगवति नियमं
समाप्य पुनर्ब्रजं ययुः । तत् समारब्धं कर्म कृष्ण एव निवेदितवन्तः । अन्यथा तेन
बन्धः स्यात् । पुनर्ब्रजमेव ययुः । तत्रैव सर्वसिद्धिरिति मनसाप्यन्यत्र गमनेच्छां न कृतवन्तः ।
नृपेति सम्बोधनं विश्वासार्थम् । दृष्टे हि राज्ञां विश्वास इति । आदृताः सन्तः तदेव
कथयन्त इति चित्ते भगवदनुभावाभिनिवेश उक्तः ॥ १९ ॥

एवमनन्यभजनार्थं भगवदनुभावं निरूप्य शब्दब्रह्मानन्दं गोपिकाद्वारा सर्वेषु
पूरयितुं पुनर्गोपिकाभिः सह शब्दात्मकेन चलभट्टेणापि सह क्रीडां निरूपयति कदाचि-
दिति त्रयोदशभिः ।

कदाचिदथ गोविन्दो रामश्चाद्भुतविक्रमः ।

विजहत्तुर्वने रात्र्यां मध्ये गोब्रजयोपिताम् ॥ २० ॥

श्रीविठ्ठलरायारमजश्रीबहुभक्तलेखः ।

निशाम्येत्यत्र । तद्वैभवमिति । अग्रे पुंस्त्वेन व्याख्यानात् स चासौ वैभवश्च,
तद्वैभवः, तमित्यर्थः । तथा च मूलेपि तदात्मवैभवमिति कर्मधारयोभिप्रेतः । वैभवपदस्य
भावार्थकस्य क्लीवत्वाग्रहे वैभवपदं वै निश्चयेन भव उद्भव इति समासेन साधनीयम् ।
अयं त्विति । पूर्वेलीलाप्रकारात् प्रकारान्तरेण पादस्पर्शः, अयं त्वनुभावरूपो वैभवो
निश्चितोद्भवरूप एवेत्यर्थः ।

कदाचिदित्यस्याभासे । शब्दब्रह्मानन्दमिति । रूपात्मकं यद्ब्रह्म तत्संपादितो य
आनन्दस्तत्पूर्णं पञ्चाध्याय्या निरूपितम् । स्वरूपेणानन्दपूर्णमिति यावत् । अत्र वेदात्मक-
बलसाहित्यकथनेन शब्दब्रह्मसंपादितो य आनन्दस्तं पूरयितुमित्यर्थः । अत्रापि 'तद्वारा

१९. हे नृप, कृष्णो ते स्वरूपवैभवं जाणीने ब्रजवासीओने मनमां बहु आधर्य लाग्युं; पछी आर-
म्भेलें कर्म कृष्णने निवेदन करी, आदरसहित तेनी कथा करता पाछा ब्रजमां आया.

२०. हवे कोईक समये अद्भुत पराक्रमवाला गोविन्द अने चलदेवजी ब्रजस्त्रीओनी मध्ये वनमां रात्रे
बिहार करता हता, अने धन्तःप्रेक्षणी संघायलां स्त्रीजनो ललित रीते बनेना गुणगान करतां हतां.

१ कालियदमनादिरूपादित्यर्थः ।

इयं हि लीला कालप्रधाना । अतोऽत्र दैत्यानां बाधकत्वम् । बाधने भगवत्सामर्थ्येन तन्निराकरणे कृते शब्दस्यैव माहात्म्यं निरूपितं भवतीति मणिदानमग्रजायैव । लौकिका-
लौकिकमाहात्म्ये ज्ञात एव वेदानां स्वतः प्रामाण्यं सिध्यति । अन्यथा भ्रान्तमीमांसकाना-
मिव सर्वो वेद उल्लेखापरः स्यात् । कदाचिदशीतकाले । अथ भिन्नोपक्रमेण । पूर्वोक्तगो-
पिकाव्यतिरिक्ताभिः सह क्रीडा । याः पूर्वं शास्त्रपरा लौकिकधर्मपराश्च स्थिताः, तासामप्य-
नुभावदर्शनात् सर्वस्यापि तदधीनत्वज्ञानाद् भगवता चलभट्टेण च सह रमणार्थमिच्छा
जाता । भगवांश्च गोविन्द इति तासामपीन्द्र इति क्रियाशक्तिप्रधानो रेमे । रामश्च । तेनापि
सह रमणे चित्तप्रसादार्थमद्भुतो विक्रमः पराक्रमो यस्येत्युक्तम् । चकारस्त्वावेशसमुच्चयार्थः ।
अनेन मध्यमाधिकारिणां वेदपरत्वं न दोषायति निरूपितम् । अन्यथा प्रमाणपराणा-
मनन्यभावो भज्येत । अद्भुतः पराक्रम इति केवलार्थपराणामेतस्योपयोगः सूचितः ।
अन्यथा इतरनिराकरणं स्वार्थनिरूपणं चेति भगवति वेदे वा द्विगुणा वृत्तिः स्यात् ।
अर्थवेदेव शब्दस्यापि लीलेति वने रात्र्यामित्युक्तम् । उभावपि विजह्रुतः । उभयो रमणार्थं
पूर्वगोपिकापेक्षया हीना इति गोव्रजयोपितां मध्य इत्युक्तम् । गोप्राधान्यो व्रजः, तत्सम्ब-
न्धिन्यो योपित इति ॥ २० ॥

श्रीविठ्ठलराधात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पुरुषे भवे'दिति पूर्वोक्तन्यायोनुसंधातव्यः । तथा च गोपिकाद्वारा सर्वेषु पुरुषेष्वपि पूरयितु-
मित्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तगोपिकाभावात् पुनःपदं क्रीडां निरूपयतीत्यनेनान्वेतीति ज्ञेयम् ।
व्याख्याने इयं हीति । शब्दब्रह्मलीलेत्यर्थः । बाधने इति । सतीति शेषः । प्रामाण्यं
सिध्यतीति । प्रामाण्यज्ञानमित्यर्थः । याः पूर्वमिति । शास्त्रेऽनुचितमिदमिति ज्ञात्वा
अप्रवृत्ताः शास्त्रपराः । पत्यादिभयेनाप्रवृत्ता लौकिकधर्मपराः । अधुनोभयोः प्रवृत्तौ क्रमेण
हेतुद्वयमाहुः । अनुभावदर्शनादेतादृशमाहात्म्यवता रमण नानुचितमिति ज्ञात्वा शास्त्रपराः
प्रवृत्ताः । सर्वस्य पत्यादेस्तदधीनत्वात्तद्रमणे किं भयकरमिति ज्ञात्वा द्वितीयाः प्रवृत्ताः । ननु
चलेन सह रमणेच्छायामनन्यत्वमङ्गाद्भगवान् कथं रेमे इत्यत आहुः भगवांश्चेति । तासा-
मपि स्वामी भवति, अतो रेमे । परन्तु पूर्ववद्रमणेऽधिकारामावात्तथानृत्यादिनान्तःस्वधर्म-
स्यापनेन सप्तमाध्यायोक्तगुणगानरूपज्ञानशक्तिप्राधान्येनान्तर्न रेमे, किन्तु इन्द्रत्वात्
क्रियाशक्तिप्राधान्येन बहिरैवेत्यर्थः । रामश्चेति । रेमे इति शेषः । ननु भगवति विद्यमाने
रामेण सह कथं रिरसेत्यत आहुः तेनापीति । सोऽप्यद्भुतविक्रमत्वाद्वेदरूपोऽतस्तत्क्रियापि
भगवत्क्रियैवातस्त्येत्यर्थः । चकारस्त्विति । शुशब्देनावतारान्तरव्युदासः । एतस्योपयोग
इति । वेदरूपरामविशेषणत्वपक्षे एतस्य क्रियाप्रतिपादकस्य वेदस्येत्यर्थः । गोविन्दविशे-
षणत्वपक्षे एतस्य क्रियाशक्तिप्रधानस्य भगवत इत्यर्थः । गोप्राधान्य इति । गवां प्राधान्यं
यत्र तादृश इत्यर्थः ।

તત્ર શબ્દપ્રાધાન્યં નિરૂપયિતુમાહ ઉપગીયમાનો લલિતમિતિ ।

ઉપગીયમાનો લલિતં સ્ત્રીજનૈર્વદ્ધસૌહૃદૈઃ ।

અલઙ્કૃતાનુલિસાઙ્ગૌ સ્ત્રગ્વિણૌ વિરજામ્બરૌ ॥ ૨૧ ॥

સર્વાઃ સ્ત્રિયઃ અન્તઃસ્રેહસમ્વદ્ધા ભગવતો ગુણગાનપરા જાતાઃ । તાસામામ્યન્તરો વાહ્યશ્ચ માવો નિરૂપિતઃ । એવં યુક્તાભિઃ સહ સ્વસ્ય સર્વોત્કૃષ્ટસૈવ ભાવો યુક્ત ઇતિ ઉભયોઃ પદ્મુપાન્ નિરૂપયતિ અલઙ્કૃતેતિ સાધૈસ્ત્રિભિઃ । આદાવલઙ્કૃતૌ સર્વામરણમૂપિતૌ । શબ્દે શિક્ષાદયઃ, અર્થે દેશાદયશ્ચોત્કૃષ્ટા અલઙ્કારાઃ । તદભાવે તત્ર રતિર્ન સ્યાત્ । તતઃ અનુલિસાઙ્ગૌ ચન્દનાદિભિઃ । સદ્વાસનાવ્યતિરેકેણોભયત્રાપિ રતિર્ન સ્યાદિતિ । અદ્વેષ્વપિ સર્વેષુ સદ્વાસનાર્થમદ્વપદમ્ । સ્ત્રગ્વિણૌ માલાયુક્તૌ । કીર્તિરપિ સહાયત્વેનોભયત્રાપ્યપેક્ષ્યત ઇતિ । વિરજેઽમ્બરે યયોરિતિ । સર્વદોષાભાવઃ શુદ્ધા માયા ધાપેક્ષ્યત ઇતિ ॥ ૨૧ ॥

નિશામુખં માનવન્તાવુદિતોદુપતારકમ્ ।

મલ્લિકાગન્ધમત્તાલિજુષ્ટં કુમુદવાયુના ॥ ૨૨ ॥

કર્મણાં રાત્રિરેવ પ્રધાનમિતિ સન્ધ્યાયામેવ સન્ધ્યાત્રિહોત્રાદિકમિતિ નિશામુખસ્ય સન્માનનમ્ । તં કાલં ગુણવન્તં વર્ણયતિ પ્રકૃતોપયોગાય ઉદિતોદુપતારકમિત્યાદિના । ઉદિત ઉદ્બુપઃ તારકાશ્ચ યસ્મિન્ । ચન્દ્રોદયઃ પર્વસૂચકઃ । નક્ષત્રોદયો મેષાભાવસૂચકઃ । પ્રમાણં ચન્દ્રઃ, ફલં નક્ષત્રાણીત્યપિ । પુણ્યો વાયુઃ ફલસૂચક ઇતિ તં વર્ણયતિ કુમુદવાયુના જુષ્ટમિતિ । કુમુદસમ્બન્ધી વાયુઃ શીતલો મન્દશ્ચ ભવતિ । નિશામુખસ્ય વિશેષણમ્ । ઉત્તમાધિકારિભિરપિ સેવિતમિત્યાહ મલ્લિકાગન્ધમત્તાલિજુષ્ટમિતિ । મલ્લિકાગન્ધઃ શોભનવાસનારૂપઃ । તેન ચ મત્તા ઇતરવિસ્મારકાઃ । તાદૃશા અલયઃ । પદ્મપદ્મવાત્ સર્વજ્ઞાઃ । તૈઃ સેવિતમિતિ । એવં ત્રિધાકાલ ઉત્તમો નિરૂપિતઃ । તાદૃશં કાલં માનવન્તૌ, સમીચીનોઽયમિતિ સ્તુવન્તૌ । અનેનાદ્વેઽપિ ફલશ્રુતિર્યુક્તેતિ નિરૂપિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

ધ્રીવિદુલરાયામ્મજધ્રીયહમકૃતલેસઃ ।

અલઙ્કૃતાનુલિસાઙ્ગાવિલયત્ર । શિક્ષાદય ઇતિ । પદ્મજ્ઞાનિ વેદાલઙ્કારમૂતાનીત્યર્થઃ ।

નિશામુખમિત્યત્ર । પર્વસૂચક ઇતિ । નિશામુખે ચન્દ્રોદયઃ પૂર્ણિમાયામેવ ભવતીતિ તત્સૂચક ઇત્યર્થઃ । કર્મણિ દર્શપૂર્ણમાસેષ્ઠૌ પૂર્ણિમૈવ મુખ્યેતિ ભાવઃ । ઇતરવિસ્મારકા ઇતિ । શાંકૃતિશ્રવણેનાન્યસ્યાપિ મદો ભવતીતિ સ્વશાંકૃત્યા ઇતરસ્યાપિ સ્વરૂપવિસ્મારકા નાદેતરપદાર્થવિસ્મારકાઃ સર્વેષામેવેત્યર્થઃ ।

૨૧-૨૨ ॥ યમે સર્વે આમરણયો મૂપિત હતા, યમેનાં ધ્રીઅંગ ચંદન વગેરેથી ઝિત્ત હતાં, યમેએ માલા પારણ કરી હતી, યમેનાં ઘર લાગ્યું હતું, યમ્પાશાલ હતો, ચન્દ્ર અને તારા ઉદય પામ્યા હતા, કુમુદનો મુગંધી વાયુ યાતો હતો, અને મલ્લિકાની મુગંધથી મત્તા ધ્રમરો મુંજારવ કરતા હતા, આથી ઉત્તમ સન્ધ્યાપાશની યમે સ્તુતિ કરતા હતા, યમે દુઃખ રામને સ્વાસ્થ્યમૂર્દની મૂર્દના કરતા યમે પ્રાણીઓના મન અને કર્મને મદ્રદકારક માન કરતા હતા.

जगतुः सर्वभूतानां मनःश्रवणमङ्गलम् ।

तौ कल्पयन्तौ युगपत्स्वरमण्डलमूर्च्छितम् ॥ २३ ॥

तदा सर्वप्राणिनामेव मनःश्रवणयोः मङ्गलं जगतुः, गानं कृतवन्तौ । पर्यवसानो-
त्तमत्वान्मनोमङ्गलम्, स्वरूपोत्तमत्वात् श्रवणमङ्गलमिति । तत्र गाने विशेषमाह तौ
कल्पयन्ताविति । युगपदेव स्वरमण्डलस्य स्वासमूहस्य मूर्च्छितं, मूर्च्छनां कल्पयन्तौ इति
द्वयोरेकमुखता निरूपिता । मूर्च्छनाव्यतिरेकेण न मनो लीनं भवति । लयव्यतिरेकेण च
सर्वात्मना तत्परता न भवतीति तथाकरणम् ॥ २३ ॥

ततस्तस्य फलमपि जातमित्याह गोप्य इति ।

गोप्यस्तद्गीतमाकर्ष्य मूर्च्छिता नाविदन् वृष ।

संसद्गुह्यकूलमात्मानं स्रस्तकेशस्त्रजं ततः ॥ २४ ॥

तयोर्गीतं तादृशमाकर्ष्य मूर्च्छिताः सत्य आत्मानं नाविदन् । मूर्च्छायामपि वासना
तिष्ठतीति नाविदन्निति तदभावायोक्तम् । नृपेति सम्बोधनं गीतरसाभिज्ञत्वाय । यो भावः
सर्वथा न विस्मृतो भवति तं वर्णयति संसद्गुह्यकूलमिति । दुकूलमधोवस्त्रम् । तदप्यधः
पततीव । स्रस्ताः केशाः नेपु स्रजश्च यासाम् । देहे आन्तं विस्मरणं निरूपितम् ॥ २४ ॥

अवश्यं प्रमाणबले मार्गे दैत्योपद्रवो भवतीति नञिरुपणार्थं लीलामुपसंहरति एवं
विक्रीडतीति ।

एवं विक्रीडतोः खैरं गायतोः सम्प्रमत्तवत् ।

शङ्खचूड इति ख्यातो धनदानुचरोऽभ्यगात् ॥ २५ ॥

खैरं यथा भवति तथा विशेषेण क्रीडतीति । मूर्च्छिताभिरिव प्रमत्ताभिरिव क्रीडा
अत्यन्तं स्वच्छन्दा भवतीति । मध्ये क्रीडा, मध्ये गानमिति द्वयं निरूपयति । क्रीडतो-
र्गायतोः सतीति । स्त्रीभिः सह समानधर्मतासिद्धयर्थं सम्प्रमत्तवदिति । आवेशावतारयोः
आवेशदशार्या तुल्यतेति ज्ञापयितुं द्वयोः सामान्येन निरूपणम् । एवं सर्वस्मिन्नेव विकले
शङ्खचूडनामा कश्चिद् धनदस्य कुपेरसानुचरः स्त्रीकामो भगवन्तं प्राकृतं मत्वा स्वयं ता
नेतुमागत इत्याह शङ्खचूड इति । शङ्खनिधिश्चूडायां वर्तत इति । अनेन नारदस्यापि दोषः

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवह्मभक्तलेखः ।

तौ कल्पयन्तावित्यत्र । द्वयोरेकमुखतेति । वेदार्थरूपयोर्वैलम्बोऽस्त्वर्थः ।

शङ्खचूड इत्यत्र । अनेनेति । धनदानुचरस्यातिक्रमकथनेन तौ नलकूवरमणिग्री-
वावस्थेतादृशविव विविध्यत इति ज्ञानेन देवयोनिशापदानरूपो भगवन्मनसि संभावितो

२४. हे वृष, गोपीओ ते गीत सांमलीने मूर्छां प्राप्त्वां तेथी तेमनां अधोवस्त्र तरी पज्जां, अने
तेमना केशमांथी मालाओ सरी गई, तेसुं तेमने भान रथुं नहि.

२५. आप्रमाणे स्वच्छंद रीते वनमत्तवत् ज्वारे वने गाता हता अने विशेष क्रीडा करता हता, सारे
शङ्खचूड नामनो कुपेरनो अनुचर आवी पहींच्यो.

परिहृतः । यथा तौ पूर्वं धनमतौ, एवमयमपि प्राप्तनिधिरिति सम्प्रमत्तः । धनद इति नाम्ना च सर्वैव सामग्री श्रीमदरूपा निरूपिता । यत्र धनम्, तत्रैव स्त्रिय उचिता इति । सर्वा एव श्रुतयो लौकिकाः कर्तव्या इति पापण्डिनां बुद्धिः ॥ २५ ॥

ततो यत् कृतवृत्तदाह तयोर्निरीक्षतो रिति ।

तयोर्निरीक्षतो राजन् तत्रार्थं प्रमदाजनम् ।

क्रोशन्तं कालयामास दिश्युदीच्यामशङ्कितः ॥ २६ ॥

राजन्निति सम्बोधनं शत्रूणां स्त्रीहरणं स्वाभाविकमिति तत्र सहजदोष इति ख्यापनार्थम् । तावेव नाथौ यस्य । प्रमदाः स्त्रीविशेषाः । तेषां जनः समूहः । सामान्यशब्दः समूहवाची भवतीति । विशेषपराश्वेन गच्छेयुरिति ज्ञापयितुं सामान्यवचनम् । क्रोशन्तमिति । तासामनिच्छा तस्य च भयाभावः सूचितः । कालयामास । यथा कालः अप्रतिहतबलः सर्वानेव कालयति हरति, तद्वदित्यर्थः । उदीच्यां दिशीति । स्वर्गहे बलाधिक्याय । अत एव अशङ्कितः, किं करिष्यति भगवानिति ॥ २६ ॥

ततो भगवद्भ्यां यत् कृतं तदाह क्रोशन्तमिति ।

क्रोशन्तं कृष्ण रामेति विलोक्य स्वपरिग्रहम् ।

यथा गा दस्युना ग्रस्ता भ्रातरावन्वधावनाम् ॥ २७ ॥

यदि ताः कृष्णरामेत्याक्रोशं न कुर्युः, तदा न निवारयेदपि । नहि भगवान् स्वतोऽन्यचित्तं निवारयति । तत्राप्यन्यस्य चेत्, न निवारयेत् । किन्तु स्वपरिग्रहं स्वेन पूर्वमेव परिगृहीत इति क्रोशन्तं स्वपरिग्रहं विलोक्य अन्वधावतामिति । भ्रातरावित्युभयोः परिग्रहः उभयान् रक्षणीय इति । अनु ग्रहणानन्तरमेवाधवावताम् ॥ २७ ॥

दूरे नीयमानाः दूरादेवाश्वासितवन्तावित्याह मा भैष्ट्यभयारावाविति ।

मा भैष्ट्यभयारावौ शालहस्तौ तरस्विनौ ।

आसेदनुस्तं तरसा त्वरितं गुह्यकाधमम् ॥ २८ ॥

श्रीबिहृलरायामजश्रीबलुभट्टतलेख ।

नारदस्यापि दोषः परिहृतः । अपिशब्दाद्भगवतोपि एतन्मारणे न दोषः । ननु भगवदीय-स्त्रीणां स्त्रीयत्वकरणं तन्मनसि कथं संभावितमित्याशङ्क्य दृष्टान्तसूचनार्थमाहुः सर्वा एवेति । श्रुतयोपि भगवदीयास्ताः पापण्डिवुद्ध्या लौकिकपरस्वेन व्याख्यायन्ते, तथैतदपीत्यर्थः ।

एकत्रिंशध्यायव्याख्या समाप्ता ।

२६ हे राजन्, ते यन्नेना देवता ते ये जेना नाथ दत्ता एवा स्त्रीधर्मद्वारे, आकृष्ट करता ते नि शङ्क यद् उक्त दितामा काली माफक हरी गयो. -

२७. जेम दुस्मनयी अस्त गायो मुमो पाडे तेम पोताना करेलो गोपीजनने 'कृष्ण, राम' एम बीखो पाटली जोई यन्ने भाईओ तेनी पाछळ दोष्या.

२८. 'विदिशो मा' एम अमय वचन मोळता, शालहस्तो हस्तमां लई, अति वेगयी दोष्टता जलरीयी ये दोरी जता अथम यधुनी पाडे पदोत्ती गया.

मा मैष्टेल्यमारावो भयनिवर्तको भवति । शालवृक्षौ हस्ते ययोरिति महासा-
मर्थ्यं दूरादेव प्रदर्शितम्, न तु तयोः कथनोपयोगोक्तिः । तरस्त्रिनौ अतिवेगवन्तौ ।
यथा मध्ये एकामपि गृहीत्वा न गच्छेत्, न स्पृशेद्वेति शीघ्रमासेदुः निकटे गतौ ।
आसेधतुर्निवारितवन्तौ वा । तं शङ्खचूडम् । तरसाऽविचार्यैव । देवो मनुष्यापेक्षया महा-
बलो भवतीति विचारग्राप्तिः । त्वरितं पलायनार्थम् । यतो गुह्यकानां यक्षाणां मध्ये-
ऽधमः । आगमने यक्षत्वं प्रयोजकम्, पलायनेऽधमत्वम् ॥ २८ ॥

पूर्वं ताभिः सहितः शीघ्रं गच्छन् स्थितः, इदानीं स्वयमेव पलायितुं विचारितवा-
नित्याह स वीक्ष्येति ।

स वीक्ष्य तावनुप्राप्तौ कालमृत्यू इवोद्विजन् ।

विमृज्य स्त्रीजनं मूढः प्राद्रवज्जीवितेच्छया ॥ २९ ॥

अनुप्राप्तौ भगवन्तौ वीक्ष्य, सोऽल्पबुद्धिः स्त्रीजनं विमृज्य, प्राद्रवदिति सम्बन्धः ।
तस्य तथाकरणे या बुद्धिरासीत्, तामाह कालमृत्यू इवोद्विजन्निति । एकः कालः स्वस्य
नाशसमयः । अपरो मारक इति । एकोऽप्यनिवार्यः, तत्रोभयोः किं वक्तव्यमिति पलायने
जीवितेच्छैव हेतुः । सति जीवने भोग इति । ननु शरणं कुतो न गतः, जीवेत्, न तु
पलायनं जीवनसाधनमिति चेत्, तत्राह मूढ इति । इममर्थं न जानातीति ॥ २९ ॥

अनुपाये प्रवृत्तस्य न कार्यं सिध्यतीत्याह तमन्वधावदिति ।

तमन्वधावद् गोविन्दो यत्र यत्र स धावति ।

जिहीर्षुस्तच्छिरोरत्नं तस्यै रक्षन् स्त्रियो बलः ॥ ३० ॥

गोविन्द इति । तेषां रक्षार्थं विनियोग आवश्यकः । स्वक्रियाया अन्यथेन्द्रत्वं न
स्यादिति । रक्षा च दोषस्य मूलोच्छेद एव, न तु तस्मिन् कथमपि विद्यमाने । अतो यत्र
यत्रैव स पलायते, तत्रैव तमन्वधावत् । ननु दूरादपि मारणे सम्भवति भगवान् किमिति
धावनं कृतवान्, तत्राह जिहीर्षुस्तच्छिरोरत्नमिति । दूरान्मारेण यक्षास्तदीयास्तं नयेयुः ।
अमारितश्च स्यात् । मणौ विद्यमाने मणिरिव शङ्खैरप्यवध्यः । अतः स्वस्यैव गमनम् ।
जीवानामवध्य इति । स्त्रियो रक्षन् बलः जातः । अन्यथा ततोऽन्यो हरेत् । तदीया हि
पहवः, ते घातयेयुरेव । अत एकेन रक्षितव्याः । बल इति बहूनामप्यागमने रक्षार्थमुक्तम् ।
स्त्रियो हि रक्षणीया एव ॥ ३० ॥

२९. ते मूढ काल अने मृत्यू जेना ते चपेने आमी पहोचेल जेई उद्वेग पामी स्त्रीजनने छोडी दई
जीवितनी इच्छायी जेरयी होडी गयो.

३०. ज्या ज्या ते दोस्तो दोस्तो गयो, त्या त्या गोविन्द तेना शिराने मणि हरी देयानी इच्छायी
तेनी पाणल दोष्या, अने बलदेवजी स्त्रीजोनी रक्षा करता उभा राया.

ततो भगवान् यत् कृतवाँस्तदाह अविदूर इवेति ।

अविदूर इवाभ्येत्य शिरस्तस्य दुरात्मनः ।

जहार मुष्टिनैवान्न सहचूडामणिं विभुः ॥ ३१ ॥

कियद्भावेनेनैव स प्राप्तः । अविदूरे निकट एव । वस्तुतस्तु दूरे गतः, परं कालविलम्बाभावाद् अविदूर इवाभ्येत्य निकटे गत्वा, तस्य शिरो जहार । ननु पलायितवधो निषिद्धः, किमिति भगवान् क्लिष्टं कृतवानित्याशङ्क्याह दुरात्मन इति । स हि दुरात्मा वध्य एव । त्रयीद्विपो हि हन्यन्त एव । निमित्तं तु दारापहारित्वं जातमेव । अन्यथा पूर्वमेव हन्यात् । अधुना परित्यागे पुनरागच्छेत् । केवलबलमद्रक्रीडायां वा समागत्योपद्रवं कुर्यात् । यतो दुष्टान्तःकरणः, अतो वध्य एव । अतस्तस्य शिर एव ज्ञानशक्तिप्रधानं मुष्टिनैव जहार । न तु भेदनं कृतवान् । किन्तु यथा राशेः सकाशात् मुष्टिना तन्दुला हियन्ते, तथा राशीभूतास्तस्यावयवा मुष्टिनैवाहताः । यदैव स गोपिकाहरणार्थमुद्यमं कृतवान्, तदैव संयोजका देवा अवयवेभ्यो निर्गताः । केवलं मणिप्रमावादवयवी स्थितः । भगवान् पुनः चूडामणिसहितं तच्छिरो जहार । स्वकर्मणैव विशकलित इति भगवान् अक्लिष्टकर्मैव । किञ्च, विभुः समर्थः, मणेरपि सामर्थ्यं दूरीकर्तुम् ॥ ३१ ॥

एवं कृते स हतो जात इत्याह शङ्खचूडं निहत्येति ।

शङ्खचूडं निहत्यैवं मणिमादाय भास्वरम् ।

अग्रजायाददत्प्रीत्या पश्यन्तीनां च योषिताम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धपूर्वार्धे शङ्खचूडवधो नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

एवं प्रकारेण तस्य हननम्, न तु प्रकारान्तरेण । तस्य मुक्तिनिराकरणार्थं निहत्यैवेत्युक्तम् । मृतद्रव्यं न ग्राह्यमित्यत आह भास्वरमिति । 'अस्थानान्मण्युत्तम' मिति वाक्यात् । मणिग्रहणेन, मणिगता देवता । ताः कामयतीति पक्षे कामना सफला कृता । मणिग्रहणेन तस्य मुक्तिर्देयेति शङ्कां वारयितुं अग्रजायाददत् । तत्रैव स्थित्वा देवताया अप्युपभोगो भवत्विति प्रीत्यैव अददत्, न तु याचितः । स्त्रीणां प्रार्थनाभावायाह पश्यन्तीनामिति । चकारात् सर्वाम्यः प्रदर्श्य तासां स्पर्शान्तर्गते योषितामन्येषां च देवानां पश्यतामिति । प्रमाणसिद्ध्यर्थं यत् किञ्चित् करोति, तत्सर्वं तदधिष्ठातयेव प्रयच्छतीति ज्ञापितम् । प्रमाण-पलमेवान् मुख्यमिति न प्रमेयविचारेण कोऽप्यर्थः शङ्कनीयः ॥ ३२ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीमद्भक्तमणभट्टात्मजश्रीमद्बलभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे एकत्रिंशाध्यायविवरणम् ।

३१. हे अज्ञ, समर्थ भगवाने निकटमात्र होय येम तेने पहोंकी बढीने, चूडामणिसहित ते दुरा-
त्माना शिरने मुष्टियो प्रहार कर्यो.

३२. आग्रमाणे शङ्खचूडनो वध करीने, प्रच्छाशवालो मणि लईने स्त्रीओना देखतां मोटा भाईने
प्रीतियो आप्यो.

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

द्वात्रिंशेऽन्तर्गोपिकानां स्नानन्दं भगवान् हरिः ।
 पूरयामास येनैव पूर्णानन्द इतीर्यते ॥ १ ॥
 अन्तःप्रविष्टो भगवान् मुखादुद्धृत्य कर्णयोः ।
 पुनर्निवेश्यते सम्यक् तदा भवति सुस्थिरः ॥ २ ॥
 शब्दार्थयोर्मुख्यतात्र युग्माः श्लोकास्ततोऽत्र हि ।
 सर्वेषु चैव मासेषु यत् करोत्युच्यते हि तत् ॥ ३ ॥
 अतोऽत्र मासयुग्मा हि प्रक्रमः फलमेव च ।
 आद्यन्ते चापरं युग्मं त्रयोदश भवन्ति तत् ॥ ४ ॥

एवं भगवता सह रात्रौ क्रीडामुक्त्वा, दिने तासां संसारप्रवृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य,
 दिवसेषु भगवद्गुणवर्णनपरा जाता इति वदन्, गुणवर्णनाया आवश्यकत्वाय आरम्भो
 दुःखं, पर्यवसाने सुखमिति निरूपयन्, प्रथमे प्रथमप्रवृत्तावपि गोपिकानां दिवसेषु परमं
 दुःखं जातमित्याह गोप्य इति ।

श्रीशुक उवाच—गोप्यः कृष्णे वनं याते तमनुद्भुतचेतसः ।

कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो निन्युर्दुःखेन वासरान् ॥ १ ॥

केवलपदात् पूर्वोक्ता ग्राह्याः । सदानन्दे वनं गते तमन्वेव द्रुतं चित्तं
 याताम् । वस्त्वन्तरग्रहणाक्षमं चित्तं जातम् । द्रुतशब्दादित्य उक्तः । ततः सर्वतः

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

द्वात्रिंशे । टिप्पण्यामाद्यपक्षे । पूर्णानन्दः रूपतो नामतश्चेति शेषः । द्वितीयपक्षे ।
 येनैव स्वरूपेण हेतुना पञ्चाध्याय्यां पूर्णानन्द उक्त इति शेषः । तेनैवाधुनापि पूरयामा-
 सेत्यर्थः । तृतीयपक्षे प्रयोजनं पूर्णानन्दत्वं तदनुसन्धानेन स्नानन्दपूरणहेतुरूपं
 गुणगानं नास्ति, किन्तु भावस्वभावादतो भावसम्बन्धि किञ्चित् प्रयोजनं वक्तव्यमिति
 चेद्भावस्यैर्यमपि जायते । तथाच भावस्वभावात् तत्स्यैर्यार्थं गुणगानम्, इदं प्रयोजनं
 भावान्तःशाल्येव, पश्चात्तेन गुणगानेन प्रयोजनद्वयमपि संपन्नमित्यर्थः । स्नानन्दं पूरयामास
 गुणगायनेनेति शेषः । गानस्य भावकार्यत्वात्तस्य च भगवद्रूपत्वाद्भगवान् पूरयामासेत्युक्तम् ।
 स्नानन्दपूरणमेव भावस्यैर्यम् । तद्विवृण्वन्ति अन्तःप्रविष्ट इति । इदं स्नानन्दपूरणं
 गानान्ते 'रेमिरेऽहस्यु' इत्यनेनोक्तम् ।

गोप्य इत्यस्याभासे । प्रथममिति । इत्योहेत्यनेनास्यान्वयः । प्रथमेति गानारम्भेपि

१. श्रीशुक ज्यारे वनमां पयाता हता ह्यारे वेमनी पाछज जेमनुं चित वीन थई गयुं द्रुतं एवां
 गोपीजन श्रीहृषीकणी कीटा गातां दु रात्री दिवसो गाढतां हतां. १ करोलच्युवेत्र तदिति पाठः ।

प्रसृतं सूक्ष्मभावापन्नं सदानन्दस्य लीलां गृहीतवत् । अतः कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो जाताः ।
यथा स्वरूपं सदानन्दरूपम्, तथा तल्लीला अपीति तदात्मकत्वं च लीलानां ज्ञापयितुं
पुनर्नामग्रहणं कृतम् । अन्यथा तत्पदमेव चदेत् । तथा सति तत्सम्बन्धित्वमात्रं प्राप्येत,
न तूक्तरूपत्वम् । अवश्यं वाच्यं चैतत् । यतः स्वरूपविद्योगे तदतिरिक्तस्य न जीवन-
हेतुत्वम्, ततो हीनत्वात् । ततो यथाकथञ्चिन्महता मानसदुःखेन वासरान् निन्युः ।
यदा पुनस्तच्चित्तं प्रकीर्णं भगवच्चरित्रे विलीनं सद् एकभावं प्राप्स्यति, तदा पूर्णमनोरथा
भविष्यन्ति । इदानीं सर्वा सामग्री विशकलितेति दुःखेन दिननयनम् । वासरपदाद्
रात्र्यर्थं कथञ्चित् प्राणानां धारणं लक्ष्यते ॥ १ ॥

सर्वोत्तमा हरेर्लीला वेषुनादपुरःसरा ।

हेतुः सर्वत्र वाच्येऽर्थे प्रथमेषु निरूप्यते ॥ १ ॥

देवस्त्रियस्तथा गावः सरितः पादपा लताः ।

पक्षिणश्च तथा मेघा ब्रह्माद्या गोपिकास्तथा ॥ २ ॥

हरिण्यो देवगन्धर्वा द्विधा च भगवान् हरिः ।

उत्तरेषु निरूप्यन्ते रसज्ञा वेषुवादाने ॥ ३ ॥

जानाति भगवानेव जानात्येव हरिः स्वयम् ।

अतोऽन्ते भगवानुक्तो वारद्वयमनन्यधीः ॥ ४ ॥

अनुभावस्तु नादस्य स्त्रीषु पूर्वमुदीर्यते ।

त्रिविधास्तु ततः पुंसु ब्रह्मा गोपी तथा मृगी ॥ ५ ॥

त्रयोऽत्र त्रिविधाः प्रोक्ताः प्रकीर्णाः सकलाः सुराः ।

श्रीविठ्ठलायाम्बजधीवत्तमकृतलेखः ।

दुःखम्, किमुत गानाभावे इति कैमुत्यार्थमपिशब्दः । व्याख्याने । सूक्ष्मभावापन्नमिति ।
द्रुतत्वाद्विरलावयवमित्यर्थः । आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वेन विरलावयवत्वात्तादृशमेव चित्तं
तद्ग्रहणे योग्यमिति भावः । पूर्णमनोरथा इति । मनोरथो भगवत्सम्बन्धविधायको भावः,
पूर्णो भविष्यत्यान्तररमणं संपत्स्यते । तथा च पूर्वोक्तं गुणगानप्रयोजन भावस्यैव भविष्य-
तीत्यर्थः । सामग्रीति । तत्तदन्तःस्थिता सुधा विशकलिता, तत्तदन्तःस्थितेत्यर्थः ।
जानातीति । अत्र वेषुवादनरसज्ञा उच्यन्ते । तत्र भगवति द्विविधोपि नियम उक्तः ।
इमं रसं भगवानेव जानाति । अतो यथायोग्यं दिनतापनिवृत्तिपूर्वकरसदानं भगवतैव
कर्तुं शक्यम्, न तु चन्द्रादिना । अतः सुहृदाशिपो दित्सया स्वयमेवैतीत्यर्थः । अत्रैव-
कारेण चन्द्रादिव्यावृत्तिः । ननु चालकत्वात् कथमसाधारणीं लीलां ज्ञात्वा करिष्यती-
त्याशङ्क्य 'यदुपति'रिति श्लोक उक्तः । अतो जानात्येव । अत्रैवकारेण चालत्वेन संभावि-
तस्याज्ञानस्य निवृत्तिः । अत उभयविधिनियमार्थं वारद्वयं भगवानुक्त इत्यर्थः । अनुभाव-

સર્વં ઇવાનભિજ્ઞા હિ વસ્તુસામર્થ્યસંયુતાઃ ॥ ૬ ॥

एवं वेणुर्द्वादशधा फलतीति निरूपितः ॥

તત્ર પ્રથમં સ્ત્રીપ્રાધાન્યાદ્ દેવસ્ત્રિયો મુખ્યા इति तासु वेणुनाદપ્રभावं वक्तुं येन प्रकारेण वेणुनाद उत्तिष्ठति, तं प्रकारमाहुः वामबाहुकृतवामकपोल इति ।

वामबाहुकृतवामकपोलो वलितभ्रुरधरार्પितवेणुम् ।

कोमलाङ्गुलिभिराश्रितमार्गं गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥

व्योमयानवनिताः सह सिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः ।

काममार्गणसमर्पितचित्ताः कश्मलं ययुरपस्मृतनीच्यः ॥ ૩ ॥

यत्र मुकुन्दः अधरार्પितवेणुमीरयति, तत्र तस्मिन् क्षणे व्योमयानवनिताः कश्मलं ययुरिति सम्बन्धः । वेणुनादः पञ्चधा भवति । मुखस्य परितः समतया उपर्यधश्च धारणेन । तत्र स्ત્રીणां कामोद्बोधकः वामપરાવૃત્તઃ । સ્ત્રીणाં પુરુષાણાં ચ દક્ષિણઃ । દેવાનામુચ્ચૈઃ । અધસ્તિરશ્ચામ્ । સમતયા સર્વેધામચેતનાનાં ચ । તત્ર દેવસ્ત્રીણાં કામોદ્બોધકો વામપરાવૃત્ત એવેતિ તથા નિરૂપ્યતે । માનુષભાવાદેવભાવો મહાનિતિ માનુષનાદેન દેવસ્ત્રીણાં પ્રમો ન ભવિષ્યતીત્યાશઙ્ક્ય, 'તદ્ભૂવિજૃમ્ભઃ પરમેષ્ઠિધિષ્ણ્ય'મિતિ વાક્યાદ્, ધ્રુવિલાસં નાદે યોજિતવાન્ । તદાહ । વામવાહૌ કૃતો યોજિતો વામકપોલો યેન । વલિતા ધ્રૂય-સ્યેતિ । ધ્રુવઃ દક્ષિણા । તથૈવામિનયભાવાત્ । વલિતા ઉચ્ચૈર્ગતિયુક્તા । અધરઃ પૂર્વ વર્ણિતઃ લોભાત્મકઃ । તત્ર ચેત્સમર્પિતઃ, પરમાનન્દં ન પ્રયચ્છતિ । કામમેવોદ્બોધયતિ ।

શ્રીવિઠ્ઠલરાયાત્મજશ્રીવલ્લભકૃતલેખઃ ।

માહુઃ સર્વં એવેતિ । પૂર્વ દશાપ્યેતે નાદરસાનભિજ્ઞાઃ, પશ્ચાન્નાદશ્રવણમાત્રેણ વસ્તુનો યત્સામર્થ્યં મૂર્ચ્છાદુરશદને તત્સંયુતાક્તત્કલાધારા જાતાઃ । અયમનુસાર इत्यर्थः । અત્ર હેત્વન્તરાભાવાન્નાદાનુભાવ ઇવાયમિતિ હિશ્ચન્દઃ । પૂર્વ દ્વાદશૈતે રસજ્ઞા इत्युक्तम् । તત્ર પૂર્વ દશ રસાનભિજ્ઞાઃ, તતો નાદાનુભાવેન કિંચિદ્રસજ્ઞા જાતાઃ । દ્વિવિધો મગવાંસ્તુ સર્વથા રસજ્ઞ इति विभेदः । દ્વાદશધેતિ । દશયુગમેષુ મૂર્ચ્છાદિપ્રકારેણ, એકાદશે તાપહરણ-પ્રકારેણ, દ્વાદશેઽસાધારણલીલાપ્રકારેણેતિ દ્વાદશધા । વામેત્યનેન પ્રકારાન્તરવ્યાવૃત્તિ-રુક્તેતિ વ્યાવર્ત્તાનાં સ્વરૂપમાહુઃ વેણુનાદ इति । પરિત इति દક્ષિણવામભેદન દ્વયમ્ ।

૧-૨. હે ગોપીઓ! જ્યારે મુકુન્દ મગવાન્, વામ બાહુપર વામ કપોલ ધરીને, દક્ષિણ શ્રુકુટિ જેમની ચંચલ છે એવા, અધરપર ધરીલી વેણુ કોમલ અઢુલિઓ રંગ્રોપર ધરીને વગાડેછે, તેજ ક્ષણે વિમા-નમા જનારા સર્વે દેવતાઓની વનિતાઓ, સિદ્ધોની સાથે હોવા છતાં વિસય પામે છે, પછી અલ્પકામના ઉદ્દેશથી વેણુનાદ ધારણ કરીને, પતિઓ જાણશે એમ સમજી, લગ્નિત થઈ જાય છે, પછી અલ્પન્ત કામના ઉદ્દેશથી મરણશબ્દથી આત્મરક્ષાનેમાટે વાતના યાગ્યોને પોતાજું ચિત્ત સમર્પણ કરી દે છે, પછી કામથી બીવિત થઈ મૂર્છા પામે છે, તેથી કટિવલ્લનું તેમને માન રહેતું નથી.

यतः श्रुत्वापि विरहजनितक्लेशमेव प्राप्नुवन्ति, न तु परमानन्दम् । तत्रापि क्रियाशक्तिः पुष्टा चेद् भवेत्, तदा लुब्धादपि फलं सिध्येत् । तदपि नास्तीत्याह । कोमलाङ्गुलिभिराश्रितो मार्गो यस्य । आदौ मन्दप्रकारेणैव वेणुनादस्योचितत्वात् । मार्गास्तस्य रन्ध्राः । तेषां गाढभावेन निष्पीडने तारो नादो भवति । मध्यभावे मध्यमः । कोमले मन्द इति । गोप्य इति सम्बोधनं सर्वानुभवसाक्षिकमेतदिति ज्ञापयितुम् । ईरणमत्र वादनम् । प्रयोजनमाह मुकुन्द इति । वेणुनादेन शुद्धं चेत् जगत्, तदा मोक्षं दास्यामीति । एवं हितार्थेऽपि वेणुवादेन, ये मोक्षानधिकारिणः, तेषां काम एव जात इत्याहुः व्योमयानवनिता इति । व्योमयानाः विमानयानाः सर्वे देवयोनयः तेषां वनिताः । अधिकारित्वात् स्त्रीत्वाद् भोग्यत्वाच्च न मुक्त्यधिकारिण्यः । सिद्धैः सहिता अपि । भगवद्व्यतिरिक्तं सर्वमेव दातुं समर्थाः । स्वयमत्यन्तं गाने निपुणाः । आदौ वेणुनादं श्रुत्वा विस्मिता जाताः । ततोऽल्पकामोद्रेके तद्वेणुनादमुपधार्य सलज्जा जाताः । भर्तारो ज्ञास्यन्तीति । ततोऽत्यन्तमुद्रेके स्वात्मरक्षार्थं कामेन मरणशङ्कया काममार्गणेभ्यः समर्पितं चित्तं याभिस्तादृश्यो जाताः । यथा मारकाय मारणात् पूर्वं स्वयमेव समर्प्यते भीरुभिः । ततः कामेन पीडिताः कश्मलं मूर्च्छां ययुः । सा मूर्च्छा अत्यन्तविस्मारिकेत्याह । अपस्मृता नीवी कटिवस्त्रं याभिरिति । एवं वेणुनादोऽत्यन्तं कामबोधक इत्यस्माकं मूर्च्छादौ किमाश्चर्यमिति भावः ॥ २ ॥ ३ ॥

गवामपि वेणुनादेन तथा जातमिति वक्तुं प्रकारान्तरेण वेणुस्वोद्गममाहुः हन्त चित्रमिति ।

श्रीविठ्ठलरायारमजधीवल्लभकृतलेखः ।

व्यावृत्तौ हेतुमाहुः । तत्र स्त्रीणामित्यारम्य निरूप्यत इत्यन्तेन । प्राप्नुवन्तीति । देवस्त्रिय इति शेषः । वादनार्थमपरे समर्पणमावश्यकम्, एवं सति वेणोर्लुब्धत्वात्तथा जातमित्यर्थः । तत्रापि । लोभे समर्पणेपीत्यर्थः । तारनादे विशेषज्ञानादभिलापः पूर्येतेति भावः । लुब्धादपीति । लोभसम्बन्धाद्वेणोरपीत्यर्थः ।

व्योमेत्यत्र । तेषामिति । विमानयानानामित्यर्थः । सर्वमेवेति । अणिमादिकमित्यर्थः । सिद्धानां तथा सामर्थ्यं स्पष्टमेव । दातुं शक्ताः किमुत स्वयमनुमवितुमित्यर्थः । मार्गणेभ्य इति । कामरूपो भगवान्, अङ्गुलयः शराः । 'कुसुमशरशरप्रान्ता हि ते'त्यत्र तथोक्तेः । तथा च कथमयं नादो जायत इति गवेषणार्थमङ्गुलीषु चित्तं कृतवत्य इत्यर्थः । तेन किञ्चित् स्वास्थ्यं भवतीति भावः ।

હન્ત ચિત્રમવલાઃ શૃણુતેદં હારહાસ ડરસિ સ્થિરવિદ્યુત્ ।

નન્દસૂનુરયમાર્તજનાનાં નર્મદો યર્હિ કૂજિતવેણુઃ ॥ ૪ ॥

વૃન્દશો વ્રજવૃષા મૃગગાવો વેણુવાદ્યદૃતચેતસ આરાત્ ।

દન્તદષ્ટકવલા ધૃતકર્ણા નિદ્રિતા લિખિતચિત્રમિવાસન્ ॥ ૫ ॥

હે અવલાઃ, હ્રદમાશ્ચર્ય શૃણુત । યર્હિ નન્દસૂનુઃ કૂજિતવેણુઃ, તર્હિ વૃષા ગાવો દન્તદષ્ટકવલા નિદ્રિતા આસન્નિતિ સમ્બન્ધઃ । કામઃ પશુષુ સજાતીય એવ, નોત્કૃષ્ટે નાપકૃષ્ટે । અશ્વતરે ત્વન્યૈવ વ્યવસ્થા । હીનેષુ મહતો રમણાર્થ સમ્બન્ધોઽપિ રસાભાસ-જનકઃ । અતઃ સમ્મોગલક્ષણં કામં નિરાકૃત્ય પશુષ્વત્વાવશ્યકં ભક્ષ્યં નિરુણદ્ધિ । પૂર્વોક્તં વામનાહુકૃતવામકપોલત્વમનુવર્તતે । તત્રૈવાવાન્તરભેદો વક્તવ્યઃ । હન્તેતિ સ્વેદે । યત્ર ગવામપિ સર્વક્રિયાનિવૃત્તિઃ, તત્રાસ્માકં ન નિવર્તતે इति ચિત્રમ્ । પૂર્વીપેક્ષ્યાપ્યુ-ત્કૃષ્ટમ્ । દેવશ્ચિયો હિ પુરુષોત્તમે કામુક્યો ભવન્ત્યેવ । હ્રદં ત્વત્વાશ્ચર્યમિતિ । અવલા इति સમ્બોધનં ગત્વા દર્શનાભાવાય । હ્રદં મયા પ્રોચ્યમાનં શૃણુત । અત્ર ગોપિકા નવવિધાઃ । ગુણાતીતે પ્રકારત્રયમિતિ । કર્મજ્ઞાનભક્તિભિઃ । વક્તૃવ્યવસ્થૈષા । પ્રથમા રાજસ્યઃ । ઇયં રાજસરાજસી । અપેક્ષિતં પૂર્વ સર્વમેવાનુવર્તતે સર્વત્ર । આદૌ ભગવતઃ સ્વરૂપં શૃણુતેતિ । તં ચતુર્ધા વર્ણયતિ । હારવત્ હાસો યસ્ય । ડરસિ સ્થિરા વિદ્યુદ્

શ્રીવિઠ્ઠલરાયાત્મજશ્રીવલ્લભકૃતલેખઃ ।

હન્તેત્યત્ર । પશુષ્વિતિ । મનુષ્યાણામપિ પશુત્વં શ્રુતિસિદ્ધમ્ । દેવાનાં તુ માનુષી-ષ્વપિ પ્રવૃત્તિરિતિ માવઃ । અન્યૈવેતિ । સર્ગાદાવેત્ર તથા સિદ્ધત્વાત્ સજાતીયત્વમેવેત્યર્થઃ । एतेन તેષુ ભગવદ્વિપયકઃ કામો નિપિદ્ધઃ । ભગવતિ તદ્વિપયકં કામં નિપેદ્યન્તિ હીનેષ્વિતિ । નિરાકૃત્યેતિ અવિદ્યમાનત્વાત્તમનુદ્વેદ્ય વેણુનાદો ભક્ષ્યં નિરુણદ્ધીતિ । યથા પૂર્વેન સમ્મો-ગરસાનુભવો ન જાતઃ, તથાત્ર ભક્ષણરસાનુભવો ન જાત इत्यર્થઃ । તત્રાસ્માકં ન નિવર્તત इति । ક્રિયોદ્વેધ એવ જાયત इति સ્વેદ इत्यર્થઃ । અત્રેતિ । આન્તરરમણે इत्यર્થઃ । હ્રદા-યમમિસન્ધિઃ । બાહ્યરમણે સ્વરૂપપ્રાધાન્યમ્ । તત્ર પશુણમિતિ તદેકનિષ્ઠત્વાદેતા અપિ પશુણરૂપા નિરૂપિતાઃ । આન્તરરમણે ભાવપ્રાધાન્યમ્ । તે ચ સત્ત્વાદિદૃષ્ટાન્તૈસ્તાવન્ત इति તદેકનિષ્ઠત્વાદેતા અપિ તથા નિરૂપ્યન્ત इति । પ્રથમા इति । તિષ્ઠ इति શેષઃ । રાજસ્યઃ રજોભેદમિન્ના इत्यર્થઃ । ઇયમિતિ । તત્રેતિ શેષઃ । ઇયં શુદ્ધરાજસીત્યર્થઃ । તથા ચ પૂર્વોક્તા રાજસસાત્વિકી, અગ્નિમા રાજસતામસીતિ જ્ઞેયમ્ । સ્વરૂપમિતિ । મયા વર્ણિતમિતિ શેષઃ ।

૪-૫. હે અવલાઓ! આ આશ્ચર્ય ધવળ કરો. જ્યારે નન્દના પુત્ર, જેમણે હાસ્ય હારના જેવું છે, જેમના વક્ષસ્થલપર વિદ્યુત્ સ્થિર છે, જે ધ્યારે જનોને સર્વેને સુખ આપે છે, એવા વેણુ વગાડે છે, જ્યારે મજના વૃષભો, મૃગો અને ગાયો વેણુનાદથી જેમના ચિત્ત હરણ થઈ ગયા છે એવાં થઈ જાય છે, દાર્તથી કરડેલા કવલો (કોઢીયા) એમને એમ રહી જાય છે, વર્ષે ડંચા ધરીને રમા રહે છે, નાદથી સર્વતઃ વ્યાપ્ત થઈ નિદ્રિત થઈ જાય છે, ચિત્રમાં આલેખેલા હોય એવા જદ્ થઈ જાય છે.

यस्य । नन्दस्य च सूनुः । आर्तजनानां सर्वेषामेव नर्मदः । तत्र हेतुरयमिति । अन्य-
 थेदानीमग्रे प्रकटो न भवेत् । द्वितीये सुहूर्ते निर्गच्छन्तं बालक्ष्याह । तदा प्रतिमुहूर्तं
 युगलानि भवन्ति । सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तरेण द्वादशैव सुहूर्ता इति सोमोत्पत्तौ निर्णयः ।
 अन्येषां हास्यं किर्मिरितं भवति, रज्जुवत् । भगवतस्तु दन्तानां कान्त्या विभक्तौ हासः
 मुक्ताहारवद् भवति । यथा रत्नैर्व्यवहिता मुक्ता इति । अनेन जगतः प्रपञ्चे मोहजनकत्वं
 स्थिरीकृतम् । स्नेहकलाभिर्माया विभक्तेति श्रुतार्थापत्तिरर्थनिरूपणे मूलं सर्वत्र । यथा दृष्टे
 नानुपपत्तिः । दृष्टानुसारेणैव सर्वं व्यवस्थाप्यते । 'नहि दृष्टे अनुपपन्नं नाम व्याघाता'दिति ।
 लौकिकानामेवा व्यवस्था । सर्वथा दृष्टविरोधो नाङ्गीक्रियत इति । तथा वैदिकानां
 श्रुतिः । यावत्तैव बोध्यमानः पदार्थः स्थिरीभवति, तावांस्तदनुगुण उच्यत इति सर्वत्रैवैषा
 व्यवस्था । न केवलं संसारे पुत्राद्यासक्तिमेव स्थिरीकरोति, किन्तु धनासक्तिमपीत्याह ।
 स्थिरा लक्ष्मीर्यत्रेति । एवं प्रमाणबलनिराकरणार्थं द्वयं विधाय प्रमेयबलनिराकरणार्थं द्वयं
 कृतवानित्याह । यतोऽयमेव नन्दस्य सूनुर्जातः । आर्तानां च स्वयमागत्य सुखं प्रयच्छति ।
 परिदृश्यते च तथेति च प्रमाणम् । नहि महानेवं करोति । अतः इदमाश्चर्यम् । एतमेवार्थं
 प्रकटीकुर्वन् कूजितवेषुर्भवति । अथवा । पूर्वापेक्षया अधोवक्त्रलीलया वेणुर्वाद्यते । हारवद्धासो
 यस्मिन् उरसि । तस्य स्थिरता विभागाश्चैर्यं चाश्चर्यम् । श्रीवत्सोप्यत्युत्कृष्ट इति शोभार्थं तस्य
 स्थिरत्ववर्णनम् । तादृशस्य नन्दसूनुत्वे स्नेहो वर्धते । तत्रापि खोपकारक इति । कूजितत्वं
 वादनविशेषधर्मः । सर्वेषामान्तरं प्राणधर्ममप्याकर्षति । यत्र पशूनामपि प्राणादिधर्महारी,
 तत्रान्येषां किं वक्तव्यमिति पशूनां निरूपयति । एकस्य तथात्वं हेत्वन्तरसिद्धमपि भवेत् । अत

श्रीविह्वलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सर्वेषामेवेति । न तु नन्दस्यैवेत्यर्थः । तत्रेति । सर्वेषां सुखदत्वकथने प्राक्तन्यं साधक-
 मित्यर्थः । किर्मिरितमिति । एकरूपमित्यर्थः । तेषां दन्तेषु प्रभाज्भावाच्च तैर्विभागः कर्तुं
 शक्यः । भगवतस्तु दन्तेषु माणिक्यदृष्टान्तस्योक्तत्वात् प्रभावत्वेन तैर्हासविभागो
 भवतीति भावः । मोहजनकत्वमिति । भगवत इति कर्तृपृष्टीति शेषः । श्रुतार्थापत्तिं
 दृष्टान्तेन व्युत्पादयन्ति यथेति । नाङ्गीक्रियत इत्यन्तं लौकिकानां यथा, तथा वैदिकानां
 श्रुतिरतोत्र तथा निरूप्यते इत्यर्थः । यावत्तैवेति । बोध्यमानो हारहासस्वरूपः पदार्थो
 मोहजननपर्यन्ततात्पर्येण स्थिरीभवति । प्रयोजनाभावेन हारहासपदं न वदेदिति भावः ।
 तावन्मोहजननपर्यन्तार्थो हारहासपदानुगुणस्तदनुगत इत्यर्थः । स्थिरीकरोतीति ।
 टिप्पण्युक्तद्वितीयव्याख्यानपक्षे स्वस्मिन्निति शेषः । पूर्वं पुत्रादिषु स्थितामासक्तिं
 स्वस्मिन्नेव स्थिरीकरोतीत्यर्थः । धनासक्तिमिति । अत्रापि स्वस्मिन्निति शेषः । तथेति च
 प्रमाणमिति । चकारेण पूर्वोक्तश्रुतार्थापत्तेः समुच्चयः । अथवेति । अस्मिन् पक्षे हारहासे
 इति सप्तम्यन्तमुरसो विशेषणम् । अस्मिन् पक्षे चित्रतां विवृण्वन्ति । तस्येति । वादने
 इति । वादनजनितो विशेषधर्मो वेणुनिष्ठ इत्यर्थः ।

ઉક્તં વૃન્દશ્ચ इति । समूहः । यत्रैव वेणुनादः प्रविष्टः, तेषां सर्वेषामित्यर्थः । व्रजस्थिता वृषाः ककुभिर्नो मत्ताः । उत्सृष्टवृषा इव शकटादिनेतारः । ते व्रजसमीप एव तिष्ठन्तीति ग्राम्यपशूपलक्षणार्थं व्रजपदम् । मृगा गावश्चारण्ये मिलिता भवन्ति । आरण्या ग्राम्याश्चैवं भवन्तीति ज्ञापनार्थं मृगपदम् । किं बहुना सर्व एव पशवो वेणुवाद्येन कृत्वा हतचेतसो भवन्ति । नापि भगवत्समीपगमने समर्थाः । किन्तु हतचेतसो दूरादेव भवन्ति । अनेन वेणुनादस्य स्वाभाविक एवायं धर्मो, न तु भगवत्समीपकृत इति । कवलास्तृणरूपाः, केवलं दन्तैर्दृष्टाः, न त्यागे, न च भक्षणे समर्थाः । दन्तदंशमात्रेण प्रयत्नो निवृत्त इति नादस्येतरकार्यनिवर्तकत्वमुक्तम् । पूर्वक्रियाया अलावश्यकत्वाय कवलपदम् । देवस्त्री-वन्मूर्च्छानिवृत्त्यर्थमाह धृतकर्णा इति । अन्यत् सर्वं परित्यज्य कर्णमेव साधनं धृतवन्तः । ततो बाह्यान्निवृत्ता इत्याह निद्रिता इति । ततो नादेन सर्वतो व्याप्ताः । लिखितं गवादीनां चित्रमिव पश्चात्ते जाताः । स्थावरापेक्षयापि स्थिरा जाताः । पूर्वोक्तायां दधिकोऽर्थ इति चित्रता ॥ ५ ॥

वेणुनादेन नदीनामतिजडानामपि स्पृहा जायत इति वक्तुं पुनर्वेणुनादं वर्णयन्ति वह्निं इति ।

वह्निः । स्तयकधातुपलाशैर्बद्धमल्लपरिवर्हविडम्बः ।

कहिंचित् सवल आलि सगोपैर्गाः समाह्वयति यत्र मुकुन्दः ॥ ६ ॥

तर्हि भग्नगतयः सरितो वै तत्पદામ્બુજરજોનિલનીતમ્ ।

સ્પૃહયતીર્વધમિવાવહુપુષ્પાઃ પ્રેમવેપિતશુજાઃ સ્તિમિતાપઃ ॥ ૭ ॥

આવેશો દેવવેશશ્ચ પૂર્વે નિરૂપિતૌ । લીલાવેશોડ્યુના નિરૂપ્યતે । નિરન્તરક્રિયા હિ

શ્રીવિઠ્ઠલરાયાત્મજશ્રીવલ્લભકૃતલેખઃ ।

વૃન્દશ્ચ इत्यत्र । अनेनेति । आरादिति कथनेन वेणुनादस्य कार्यम्, न तु भगवत्समीप्यस्येत्युक्तमित्यर्थः । इतरकार्येति । कार्यमात्रनिवर्तकत्वे कर्णधारणमपि न कुर्युरिति तरपदम् । स्वोपयोगीतरकार्यनिवर्तकत्वमित्यर्थः । पूर्व्वेति । दन्तदंशानन्तरं वेणुनादः श्रुतः । ततोऽदनं कर्णधारणं च प्राप्तम् । तत्र दंशस्य पूर्वत्वात्तत्सम्बन्धिन्यदन-क्रिया आवश्यकी । कवलत्वेन सिद्धत्वादत्यावश्यकत्वमित्यर्थः । तथापि न जातेति नादस्य माहात्म्यमिति भावः । पूर्वोक्तादिति । देवस्त्रीणां कश्मलादित्यर्थः ।

वह्निं इत्यस्माभासे । अतिजडानामिति । जडा मूर्खाः पूर्वोक्ताः पशवः लीला-विशेषज्ञानरहिताः । ततोऽप्यतिजडा नद्यो यासां किञ्चिदपि न ज्ञानं तासामपीत्यर्थः । व्याख्याने । आवेशो देववेशश्चेति । आसमन्ताद्देशः सार्वदिक इत्यर्थः । स प्रथमयुगले

૬-૭. હે આલિ ! કોઈક સમય જ્યારે મુકુન્દ ભગવાન્ શોરપિચ્છના ગુન્ઠાઓ, મેઘવેરે ધાતુઓ, તથા પત્રો વડે મગ્નનો શંગાર ધારણ કરેછે, ત્યારે ચલમદસહિત અને ગોપોની સાથે ગાયોને વેણુનાદથી આહ્વાન કરેછે, તે સમયે સરિતાઓની ગતિ ખાંગી જાય છે, વાયુથી આવેલી ભગવાનના ચરણારવિન્દની રજ લેવાની ઇચ્છા કરેછે, પણ આપણી માફક તેમનું ડુણ્ય ઓછું હોવાથી માત્ર પ્રેમથી તરંગરૂપી હસ્ત હલાવ્યા કરેછે, અને તેમનાં જલ સ્થિર થઈ જાય છે.

नदीनाम् । चेतनानां तु निद्रामूर्च्छादौ क्रियानिवृत्तिरपि दृष्टा । नदीनां तु न कदापि निवर्तते इति । तत्रापि महतीनाम् । चन्द्रोऽपि न तासां भवति । सापि वेणुनादेन निवृत्ता । बहिष्णो मयूरस्य । स्तवकाः गुच्छकाः पिच्छगुच्छानि । धातवो गैरिकादयः । पत्राणि च । धातूनां वा पत्राकारेण लेखाः । कमलपत्राण्यपि आकारार्थं वध्यन्त इति । तैः कृत्वा मल्लानां परिवर्हः अलङ्करणं वेश इति यावत् । स्वयं स्तवकादिभिः चन्द्रो योऽयं मल्लपरिवर्हः तं विडम्बयति । विडम्बो वा चन्द्रः । अस्वाभाविकं विडम्बनमेव भवति । नटमल्लवत् । अनेनायं नादो नृत्योपयोग्येव निरूपितः । तेन क्रियाशक्तिरुद्रता नादस्या निरूपिता नदीनामाकर्षे हेतुर्भवति । कर्हिचिदिति । यदोत्साहः क्रियाशक्तौ । अत एव सचलः चलमद्रसहितः । आलीति सम्बोधनं गोप्यतयायमर्थो निरूपितः, अप्रतारणार्थं च । प्रायेणैषा तदा दर्शनार्थं गतवती स्नानादिव्याजेन । एवं सामग्रीं विधाय सोऽस्माकं भोक्ता वस्तुतो वा जातो वा, तादृशो गोपैः सहितः । अनेनात्र वैकुण्ठस्थितलीला सूचिता । अत्रापि लक्ष्मीरस्माभिः सहिता रात्रौ, गोपैः सहिता दिवसे तिष्ठतीति । अत एव सम्बोधनं रहस्यसूचकम् । तदा गाः समाह्वयति, वेणुनादेनैव, प्रकरणित्वाद् ।

श्रीविह्वलरागात्मजश्रीवल्लभकृतलेख ।

उक्तः । अवेश इति पाठे अवस्थितिविशेष एवोक्तो, न तु वेश इत्यर्थः । देववेशः देवस्य क्रीडाकर्तृवेशो गोचारणार्थं निर्गमनसामयिक इत्यर्थः । स द्वितीययुगले उक्तः । लीलावेशो नृत्यलीलासामयिको वेशः, सोऽत्र युगले निरूप्यत इत्यर्थः । महतीनामिति । सरन्तीति सरित इति यौगिकार्थेन गमनस्वभावत्वान्महत्त्वं सूचितमित्यर्थः । अनेनेति । नृत्यवेशविडम्बकथनेन नृत्यसामयिक एवायम्, न त्वन्यसामयिक इत्युक्तमित्यर्थः । तेनेति । नृत्यसमयकथनेनेत्यर्थः । नृत्ये तार एव नादो जायते, अतो अङ्गुलीरूपा क्रियाशक्तिरुद्रता गाढनिष्पीडनयुक्ता निरूपितेति भावः । यदोत्साह इति । नृत्ये यदोत्साहस्तदा चलसहितो भवतीति भावः । निरूपित इति । सम्बोधनं । एतदर्थमिति शेषः । प्रतिमुहूर्तं युगलानीति पक्षमाश्रित्याहुः प्रायेणेति । द्वितीययुगले निर्गमनमुक्तम् । इदं च तृतीयम् । अतो अधुना सर्वथा चित्तद्रवाभावात् किञ्चिज्जातत्वाच्च प्रायेणेत्युक्तम् । वनं याते द्रुतचेतस इत्युक्तत्वादग्रे सर्वथा चित्तद्रवे स्वत एव लीलाग्रहणं भविष्यतीति भावः । सरित्पसङ्गोक्त्या तीरस्थो भगवानुक्तः । अत उक्तं स्नानादीति । सामग्रीमिति । कर्हिचिदेवान्महाह्वलकथनेन सर्वदा एकान्तस्थित्या रमणसामग्री सूचितेति भावः । जातो वेति । भोगानन्तरं वा गा आह्वयतीत्यर्थः । तादृश इति । कर्हिचिदेव गोपैः सहितोऽपि भवतीत्यर्थः । दिवसे इति । दिवसे अन्तरङ्गगोपैः सह गच्छतीति भावः । तदेति । भोगानन्तरं बहिरङ्गगोपसहितो गा आह्वयतीत्यर्थः । कर्हिचिदेव बलगोपसहितः, सर्वदा त्वेकान्ते भोक्तैव । एतादृशो वस्तुतो भगवान् । भोगानन्तरं वा पूर्वार्धोक्तप्रकारकः सन् गाः समाह्वयतीत्यन्वयः । व्रजान्निर्गल-तीरनिकुञ्जेषु रमणं यथेच्छं

वेणुनाहयतीत्यग्रे वक्ष्यति । वेणुतुल्यतया निरूपणार्थं वा वेणोरग्रहणम् । गवामाह्वाने हेतुः मुकुन्द इति । मोक्षो हि ताभ्यो देय इति स्वतस्तासां साधनाभावादाकार्यं प्रयच्छति । स्वरसं वा तत्र स्थापयितुम् । उद्भूता क्रियाशक्तिर्महदेव कर्म करोतीति गवामाकारणमुक्तम् । तत्र योगार्थं ज्ञात्वा नद्योऽपि नित्यं गच्छन्तीति ताः स्थगिता जाता इत्याह तर्हीति । तत्क्षणमेव भगवतयो जाताः । नहि भगवदाज्ञा केनाप्युल्लङ्घ्या भवति । सरित इति प्रवाहैकस्वभावत्वं निरूपितम् । तासां वैष्णवत्वकामना । तासां हि समुद्रोऽधिपतिः । यथा भगवान् पतिर्भूयात्, तदर्थं तत्पदाम्बुजः सृष्टयतीर्जाताः । सृष्टयन्त्यः । रजसः सम्बन्धार्थमुपायमाह अनिलनीतमिति । अनिलेन वायुना स्वार्थं नीतम् । तेन सह प्रत्यासत्तिः । जलार्थी सः । भगवदीया एव भगवत्सम्बन्धं प्राप्नुवन्तीति रजःकामना दूराभिप्राया । काम एवात्रोद्देश्यः देवतात्वान्नदीनाम् । अत एवाग्रे कालिन्दी तथा भविष्यति । इदानीं तथाभावे भाग्यं नास्तीत्याह अवहुपुण्या इति । न बहु पुण्यं यासाम् । यथा शीघ्रमेव गोरूपत्वम्, गोपालरूपत्वं दिवसे, रात्रौ स्त्रीरूपत्वमिति । पुण्यैर्विना समीहितार्थसिद्धयभावात् । कथं ज्ञायते तासामेवंभाव इति तत्राह वयमिवेति । यथा वयं अवहुपुण्याः । अन्यथा दिवसे गावो गोपा वा भवेम । अतः स्वदृष्टान्तेन ज्ञायते सृष्टामेव कुर्वन्ति, न तु तासां कार्यं सिध्यतीति । किञ्च । तासां सात्त्विक-

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

विधाय तदा पूर्ववेशस्यान्यथाभावानृत्त्यादिवेशं विधाय गाः कृतार्थीकुर्वन् वनं गच्छति, सोऽत्रोक्तः । कालस्य भगवद्रूपत्वात्तदधीनत्वाच्च सर्वमुपपद्यते । तदा स्नानादिव्याजेन गता तादृशं दृष्टवती अन्तरङ्गत्वात्तत्पूर्वावस्थां च ज्ञातवती । अत्रागत्य वर्णयतीति भावः । उद्भूता क्रियाशक्तिरिति । तारनादे इत्यर्थः । ननु नदीनामाह्वाने नद्यः स्थगिता भवन्ति । अत एव 'वेणुनिनदाह्वानसरले' इति वाक्यम् । गवामाह्वाने नद्यः कथं स्थगिता इत्यत आहुः योगार्थमिति । गच्छन्तीति गावः, सरन्तीति सरित इति यौगिकार्थस्यैकत्वात् स्वस्मिन् गोपदवाच्यत्वं ज्ञात्वा गवामाह्वानेऽपि स्थगिता जाता इत्यर्थः ।

तर्हीत्यथ । सृष्टयतीर्जाता इति । स्थगिताः सत्यो भगवत्सम्बन्धो भगवदीयदेहं विना न भवति, तादृशो देहश्चरणरजसा भवतीति भगवत्सम्बन्धसिद्ध्यर्थं रजःसृष्ट्यां कृतवत्य इत्यर्थः । भगवदीया एवेति चरणरजःसम्पादितदेहा इत्यर्थः । काम एवेति । गोष्विव भक्ष्यलक्षणकामनिवारणायैवकारः । पूर्वगीते 'नद्य' इति श्लोके देवतात्वान्नदीमिः सह नान्या लीलेत्युक्तम् । अधुना त्विन्द्राभिषेकस्य जातत्वात् सम्भवत्येवेति भावः । अत एवेति । तथा कामवत्त्वादेवेत्यर्थः । आधिदैविकस्य भगवत्त्वेनानन्तरूपत्वादित्दमपि राज-लीलाशमेकं रूपम् । मुख्यं तु यमुनाएकोक्तमिति ज्ञेयम् । वस्तुत एकेयात् 'कृष्णतुर्य-प्रिया'मिति तत्राप्युक्तम् । 'सर्वाभिदादन्यत्रेमे' इति न्यायोनुसन्धातव्यः । पुण्यैरिति । तादृशकृपाविषयत्वहेतुमूतो-भावविशेषः पुण्यपदेनोच्यते ।

ભાવાદપિ હૃદ્યતો ભાવો લક્ષ્યત इत्याहुः प्रेमवेपितभुजा इति । प्रेम्णैव भुजानां वपे-
नम्, न तु वायुवशात् । अतो विरहसन्तापयुक्ता इव लक्ष्यन्ते । किञ्च । स्तम्भोऽपि
जात इत्याहुः स्तिमिताप इति । स्तिमिताः स्तब्धा आपो यासाम् । एवं रजोभेदास्त्रि-
विधा निरूपिताः ॥ ७ ॥

सत्त्वभेदान् निरूपयितुं भगवन्तमपि तथा वर्णयन्ति अनुचरैरिति त्रिभिः ।
लताविहङ्गममेघाः सात्त्विकाः । एते वेणुनादेन भक्तिपूर्णा जाताः । तत्र प्रथमं वृन्दाव-
नस्था लतास्तरवश्च वैष्णवाः वेणुनादेन उद्गतप्रेमरसा जाता इति तदर्थं प्रकारान्तरेण
वेणुनादमाह । तदर्थं प्रकारान्तरेण भगवानपि वर्णनीयः । स च भक्त्यनुसारेण, लोकवे-
दानुसारेण च वर्णनीयः । तत्र भक्त्यनुसारेण प्रथममाह ।

अनुचरैः समनुवर्णितवीर्य आदिपूरूप इवाचलभूतिः ।

वनचरो गिरितटेपु चरन्तीर्वેણુનાહ્વયતિ ગાઃ સ યદા હિ ॥ ૮ ॥

વનલતાસ્તરવ આત્મનિ વિષ્ણું વ્યક્ત્યન્ત્ય ઇવ પુષ્પફલાદ્યાઃ ।

પ્રણતભારવિટપા મધુધારાઃ પ્રેમહૃદ્પ્રતનવઃ સમ્સજુઃ સ્મ ॥ ૯ ॥

અનુચરૈઃ સેવકૈર્ગોપૈઃ સમ્યગનુવર્ણિતાનિ વીર્યાણિ યસ્ય । આદિપૂરૂપ ઇવ પુરુષોત્તમ
ઇવ ચ અનુચરૈર્વેદૈઃ સમ્યક્ સર્વોત્તમત્વેન વર્ણિતાનિ જગત્કર્તૃત્વાદીનિ વીર્યાણિ યસ્ય ।
લોકાનુસારેણ માહાત્મ્યમાહ સર્વોત્કૃષ્ટં આદિપૂરૂપ ઇવાચલભૂતિરિતિ । અચલા વિભૂતિ-
ર્લક્ષ્મીર્યસ્ય । અનુચરૈઃ સર્વેરેવ દેવાદિમિસ્ત્રયોક્તઃ । લૌકિકાઃ સ્વચ્ચહાર્યત્વાત્ પુરુષો-
ત્તમતુલ્યતામેવાહુઃ । અતો દૃષ્ટાન્તભાવઃ । મિત્રતયા વર્ણનાયાં હેતુમાહ વનચર

શ્રીવિઠ્ઠલરાયામજધીવત્તુમકૃતલેખઃ ।

અનુચરૈરિત્યસામાસે । સત્ત્વભેદાનિતિ । સત્ત્વપ્રધાનો ભેદો યેષાં તાન્ લંતાવિહં-
ગમમેધાનિત્યર્થઃ । તથેતિ । તત્તદુપયોગિરૂપનાદવત્ત્વેનેત્યર્થઃ । એતેન શ્લોકત્રયાભાસ
ઉક્તઃ । એતદાભાસમાહુઃ તત્રેતિ । તથોક્ત ઇતિ । અચલવિભૂતિત્વેનોક્ત ઇત્યર્થઃ ।
અનુચરૈઃ સમનુવર્ણિતવીર્ય ઇતિ વ્યાખ્યાને ભક્ત્યનુસારઃ । આદિપૂરૂપ ઇવાનુચરૈઃ
સમનુવર્ણિતવીર્ય ઇતિ વ્યાખ્યાને વેદાનુસારઃ । આદિપૂરૂપ ઇવાચલભૂતિરિતિ પ્રકારે-
ણાનુચરૈઃ સમનુવર્ણિતવીર્ય ઇતિ વ્યાખ્યાને લોકાનુસાર ઇતિ વિભાગો જ્ઞેયઃ । ચતુર્થ-
યુગલે વૃન્દાવનપ્રવેશઃ ક્રમપ્રાપ્તઃ । અતો વનચર ઇત્યુક્તમ્ । પૂર્વયુગલે વનચરસ્યોક્તત્વાત્

૮-૯. પુરુષોત્તમની માફક સેવકો જેમના શરીરિક ચરિત્રોનો વર્ણન કરે છે, આદિપુરુષની
માફક વેદ જેમના જગત્કર્તૃત્વ આદિ વીર્યોનું વર્ણન કરે છે, પુરુષોત્તમની માફક જેમને લક્ષ્મી અચલ છે
એમ જેમના અનુચરો વર્ણન કરે છે, એવા થાપ જ્યારે વૃન્દાવનમાં કરતાં ગિરિરાજના શિષ્યોપર ચરતી
ચાવોને વેણુવડે આહ્વાન કરે છે, ત્યારે વનલતાઓ આત્માને વિષે જાણે વિષ્ણુને પ્રકટ કરતી હોય તેમ
પુષ્પ અને ફલથી ભરપૂર થાય છે, તેમની ઘાસાઓ મારંચો પુષ્કલ નમી જાય છે, પ્રેમથી તેમને રોમાંચ
થાય છે, અને મધુધારાની દૃષ્ટિ કરે છે, અને તદ્દશોને પણ એમજ થાય છે.

इति । वृन्दावनचरः सात्त्विकभावापन्नः सत्त्वभूतौ प्रतिष्ठित इति, गिरितटेषु गिरिप्रान्तेषु चरन्तीः विषमस्थानात् समदेशे पशुहिते स्वयं तत्रत्यो भूत्वा समाह्वयति, लौकिक-
त्वाभावाय वेणुनैवाह्वयति । वेणुद्वारा तत्र प्रविष्ट इति अग्रिमचरित्रेण ज्ञायते । अन्यथा
वृक्षाणां तथात्वं न स्यात् । स इति येषु वनप्रदेशेषु रेमे, यदैवाह्वयत्, तदैव मधुधाराः
सस्रजुः स्मेति सम्बन्धः । युक्तश्चायमर्थः । अन्यथा वेणुनादाभिज्ञता तत्र च स्वनामसङ्केतो
न स्यात् । अतस्तद्वारा भगवान् प्रविष्ट इत्यग्रेऽपि तथात्वं युक्तमेव ।

वनस्था लताः अस्मन्निकटे भगवांश्चरति स्वकीयांश्चाकारयतीति ज्ञात्वा तेषां
भोगसिद्धयर्थं स्वस्मिन् विद्यमानमानन्दं प्रकटितवत्यः । तथा तरवश्च । यथा स्त्रियः
पुरुषाश्च भगवदीयाः भगवति भगवदीयेषु च समागतेषु आनन्दयुक्ता भवन्ति, भोगार्थं
स्वकीयं च प्रयच्छन्ति, तद्वदेतेऽपि । नन्वयं धर्मो जङ्गमानाम्, न स्थावराणामिति चेत्,
तत्राह आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इति । चेतनेष्वेव भगवतः क्रियाज्ञानशक्तयोर-
विर्भावः । सच्चिदानन्दरूपता च क्रमेणाविर्भवति । एतत् सर्वं भगवति निविष्टे भवति ।
सोऽपि निविष्टश्चेत् प्रकटीभवति तदैवं युज्यत इति । ते वृक्षादयः पञ्चधर्मयुक्ताः आत्मनि
विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव जाताः । तत्र प्रथमं क्रियाशक्त्याविर्भावमाह पुष्पफलादयः इति ।
यत्र हि भगवान् निविशते, तत्राचान्तरफलं परमफलं च भवति । अतः कार्याद्व्यञ्जयन्त्य
इव जाताः । पुष्पाण्यवान्तरफलरूपाणि । परमफलानि तु फलानि । तैः सर्वैराह्वया जाताः ।
भगवदर्थं सदाधिक्यमाह प्रणतभारविटपा इति । भारेणापि नमनं सम्भवतीति तन्निरा-

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवह्मभक्तलेखः ।

सात्त्विकभावोपि जातस्वात्पर्यार्थत्वेनोक्तः । लौकिकत्वाभावायेति । अन्यकृताह्वान-
सादस्याभावायेत्यर्थः । तत्र प्रविष्ट इति । तरुषु प्रविष्ट इत्यर्थः । 'विष्णुं व्यञ्जयन्त्य'
इत्युक्तत्वादिति भावः । स इतीति । येषु देशेषु रेमे तत्र स्थित इति शेषः । समीप-
निकुञ्जस्थाः कृतार्थान्कृत्य वनं प्रविष्टः सन् यत्र देशेषु पूर्वदिवसेषु रेमे तत्र सङ्केतस्थले
स्थित्वा वेणुना गा आह्वयति । तेन नादेन तदन्तःस्थितदेवता उद्बुद्धा भवन्ति । अन्येषु सर्वे
भगवदुपयोगि स्वस्व रसनिष्ठं प्रकटीकुर्वन्ति । ततो निविडनिकुञ्जगतो रमत इति भावः ।
स्वनामेति । भगवानेकेनैव वेणुनादेन तेभ्यस्तेभ्यस्तत्तन्नाम गृहीत्वा स्वापेक्षितं ज्ञापयति ।
तथा चापेक्षितफलपुष्पाद्यप्रकटने प्रयोजनाभावात्तन्नाम न गृहीयादित्यर्थः । तद्वारेति ।
वेणुद्वारेत्यर्थः । अग्रेपीति । पूर्वं पुष्पफलरूपानन्दप्रकटनमुक्तम् । अग्रेपि मधुधारारूपानन्द-
प्रकटनं युक्तमेवेत्यर्थः ।

वनलता इत्यत्र । क्रियाशक्त्याविर्भावमिति । फलपुष्पाणां लीलोपयोगित्वादिति
मायः । सदाधिक्यमिति । सन्तो हतिं दृष्ट्वा, नमन्तीति भावः । भारेणेति । युक्ता इति

सायादौ प्रणतत्वमुक्तम् । प्रकर्षेण नताः भारेण विटपाः शाखा येषाम् । प्रेमहृष्टतनव इति चिदुत्कर्षो ज्ञानरूपो निरूपितः । भक्ता एव हि प्रेम्णा हृष्टरोमाश्चा भवन्ति । (पूर्वमहरितानामपि तदा हरितत्वं, पूर्वस्मात् सौत्यं प्रत्ययवयवमुच्छ्रितत्वं प्रभावविशेषश्चात्र प्रेमहृष्टतनुत्वम् । अपरं च । वेणुनादनिष्ठमुधास्वादवत्यः स्वामिन्य इति तद्धर्मं परिचिन्वन्ति ता एवेति तदुक्तावन्यविचाराक्षमत्वं युक्ततरमिति नाधिकं लेखनीयमत्र ।) मधुधाराः स्वस्मिन् विद्यमानानन्दं भगवदर्थं वहिः प्रकटितवत्यः । एतत्सर्वपरिज्ञानमेव ज्ञानशक्तिः ॥ ९ ॥

पक्षिणामपि वेणुनादकार्यं जातमिति तत्रोपयोगिरूपं वेणुनादं च वर्णयन्ति दर्शनीयतिलक इति । यद्यपि पक्षिणो मुनयः, न तेषां गीतादिना भगवद्भावो भवति, किन्तु स्वभावत एव, तथापि लोकदृष्ट्या कदाचिदन्यथाबुद्धिर्भवेत्, अतो रूपनादाभ्यां तेषां भजनसिद्धिर्निरूप्यते । तत्र रूपं वर्णयति दर्शनीयतिलक इति ।

दर्शनीयतिलको वनमालादिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः ।

अलिकुलैरलघुगीतमभीष्टमाद्रियन् यर्हि कूजितवेणुः ॥ १० ॥

सरसि सारसहंसविहङ्गाश्चारुगीतहृतचेतस एव ।

हरिमुपासत ते यतचित्ता हन्त मीलितदृशो धृतमौनाः ॥ ११ ॥

दर्शनीयानां मध्ये तिलकरूपोऽतिसुन्दरः । पक्षिणश्च रूपप्रधानाः, रूपभेदविदः । किञ्च । यो वेणुनादः स स्वहितकारी, स्वकीयानामपराधमपि न मन्यते । तदाह । वनमा-

श्रीविठ्ठलरायारमजश्रीबहुभक्तलेखः ।

शेषः । तथा च प्रणता भारयुक्तविटपा येषामिति विग्रहः । भक्ता एव हीति । ज्ञानोत्कर्षः पुरुषोत्तमज्ञानम् । तद्धृत्यैव भवति 'भक्त्या त्वनन्यये'ति वाक्यादिति भावः ।

दर्शनीयेत्यत्र । लोकदृष्ट्येति । सर्वदा भगवद्भाववत्त्वेपि लोकस्य विषयान्तरस्य दृष्ट्या दर्शनेनांशतोपि अन्यचित्ता भवेत् । रूपदर्शने तु नादस्य वा श्रवणे तु नांशतोऽप्यन्यचित्तेत्यर्थः । पक्षिणां रूपप्रधानत्वे हेतुमाहुः रूपभेदविद इति । तृतीयस्कन्धे 'ततः शब्दविदो वराः । रूपभेदविदस्तेभ्य' इत्यत्र रूपभेदवित्पदेन पक्षिण उक्ता इति भावः । एतेन विशेषणेन रूपेण भजनसिद्धिरुक्ता । अग्रिमविशेषणान्नादेनापि भजनसिद्धिरित्याहुः किञ्चेति । अल्पादरकथनेनैतेपामादरः कैमुत्यसिद्ध इति प्रवृत्तार्थः । स्वहितकारीति । तेषां स्वकीयानां हितकारीत्यर्थः । अपराणां नादप्रधानत्वान्नादसम्बन्धित्वम् । पक्षिणो नानाविधकूजनैरुपकुर्वन्तीति नादप्रधानाः । अपराधमपि न मन्यत इति । तदनुरणनरूपो भवतीत्यर्थः । कर्मणः स्वातन्त्र्यं सौकर्यम् ।

१०-११. दर्शनीय पुरुषोमा तिलकरूप भगवान् वनमालाना दिव्यगन्धवाला तुलसीना मकरन्दधी गत यथेला अत्रिउलोए करेलां तीम गीतने तेमने धनीष्ट रीते आदर आपोने ज्यारे वेणुं कूजन करे छे, ज्यारे सरोवरने विषे रक्षेनारा चारस, हंस वगेरे पक्षीओ भगवान्ना चार गीतथी भगवद्भक्त यथेला चित्तवाला आजीने, चित्त नियममां रातीने नेत्र निमीलन करी, मौन धारण करी, हरिनी सेवा करे छे, ए तेमनुं वेणुं छंदर भाग्य छे. १ () विहान्तर्गतं प्रमाणम् ।

लादिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैरलिकुलैः कृतमलघुगीतमपि आद्रियन्, आदरं कुर्वन्नेव कूजित-
वेणुर्यतः । यथैव भ्रमरा झङ्कारं कुर्वन्ति, तथैव तन्नादमनुकुर्वन्नेव अनुरणनवदेव वेणुनादं
करोति । पक्षिणां मध्ये अलयो हीना निकृष्टश्च । तेषामपि कुलानि समूहाः नानाविधजा-
तिभेदाः । तैरप्यलघु यथा भवति तथा गीतम् । तस्याप्यादरं कुर्वन् । तत्राप्यलयो मत्ताः ।
मदोऽपि येनानुचितः । नहि तुलसी पुष्पान्तरयन्मादहेतुः । तत्रापि दिव्यगन्धाः । तत्रापि
भगवद्भनमालागता । तेषामप्यादरं चेत् कुर्यात्, तदा सरोवरादिषु ये सरसा रसिकाः
क्षीरनीरविवेकिनश्च तेषामादरं कथं न कुर्यादिति । वनमालायाः या दिव्यगन्धतुलसी
तस्या मकरन्देन मत्तैः । किञ्च । आदरोऽपि भ्रमराणां यथाभीष्टं भवति, तथा वनमालायां
समागतान् भ्रमरान्न दूरीकरोति । किन्तु ते यथा नोपद्रुता भवन्ति, तथैवादरं करोति ।
अतो यद्येव आदरं कुर्वन्नेव कूजितवेणुः, तदैव सरसि विद्यमानाः जलवासिनः सारसाः
सरसानां भक्तानां सम्बन्धिनः, हंसाः क्षीरनीरविवेकिनः ते च विहङ्गा उत्कृष्टगतियुक्ताः,
पुरुषापेक्षया ते पुनर्भगवद्भजनाधिकारिण इति तान् विशिनष्टि चारुगीतहृतचेतस इति ।
चारु यथा भवति निःकामार्थं भगवद्भक्तेनैव हृतं वशीकृतं चित्तं येषाम् । तदपि भजनं
भक्तिमार्गानुसारेण । न तु स्थानस्थितानामन्तर्यामिरूपे ज्ञानरूपे वा । तदाह । एतस्य
आगत्य हरिं उप समीपे सेवमाना जाताः । यतस्ते भगवदुक्ता मुनयः । भजने भ्रमराद्वि-
शेषमाह यतचित्ता इति । यतं नियतं चित्तं येषाम् । चित्तनैयत्येन भगवद्भजनं मुख्यम्,
न तु विशिष्टचित्ततया । किञ्च । हन्त इति हर्षे । एतद्भाष्यमेतेषामेव भवतीति । बहि-
र्व्यापाररहिता भजने सर्वोत्तमाः । बहिर्व्यापारेषु च नेत्रे वाक् च नियम्याः । यस्यैतद्व्यं
नियतम्, वाक् नान्यं वदति, चक्षुश्च नान्यत् पश्यति, तदाह मीलितदृशो धृतमौनः
इति । मीलितो ह्येष येषाम् । धृतं मौनं व्रतं यैः । साम्प्रतमेते नादपराः । अतो- दृष्ट्या
अन्यचित्ता भविष्यतीति नेत्रनिमीलनम् । एवमेतेषां भाग्यं सात्त्विकत्वान्निरूपितवत्यः ।
(अथैवा । दर्शनीयतिलक इति । इदमत्राकृतम् । अतिरसिका एते मुनयः,

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवह्मभक्तलेखः ।

सरसीत्यत्र । भक्तानां सम्बन्धिन इति । तथैव सङ्केताद्भक्तागमनसूचका इत्यर्थः ।
क्षीरेति । आगतानां मध्ये तत्तद्भावं विविच्य भगवन्तं बोधयन्तीत्यर्थः । निःकामार्थ-
मिति । निःकामत्वसाधकं अभिलाषपूरकमिति यावत् । अत्र भजनस्य नादप्रधानत्वा-
न्नादेनैवाभिलाषपूर्णमिति पुरुषापेक्षया विशेषः । पुरुषाणां तु प्रत्युताधिकोभिलाषो
जायत इति भावः । अत्र पुरुषपदं स्त्रीपुंससाधारणमिति ज्ञेयम् । समीपे इति । आसत
इति शेषः । उपासनपदार्थमाहुः सेवमाना इति । किञ्चेत्यस्य मीलितदृशेत्यनेनान्वयः ।
यतचित्तत्वं भ्रमराद्विशेषो मीलितदृक्त्वं धृतमौनत्वं च विशेष इत्यर्थः । यस्यैतदिति ।
यस्यैवं भवति स सर्वोत्तम इति शेषः । सात्त्विकत्वादिति । शुद्धसात्त्विकत्वादित्यर्थः ।
तथा च पूर्वोक्तानां तमोमिश्रसात्त्विकत्वमग्निमाणां रजोमिश्रसात्त्विकत्वमिति विभागो

स्वस्य पुरुषत्वेन लीलायामनुपयोगं मत्वा, पक्षीभूय, विविधस्वकूजनैर्भगवतो भक्तानां च रसोदीपनं कुर्वन्तः, स्वकृतार्थतां मन्वानाः, शब्दमेवाधिकममीष्टं मन्यन्ते । अतः शब्दप्रधानकीर्तिरूपवनमालाधर्माणामेवात्रोपयोग उच्यते । 'यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यकर्मणो दूराद्गन्धो वातीति श्रुत्या कीर्तेर्गन्धसाम्येन निरूपणं कृतम् । वनमालायाः कीर्तिरूपत्वात् तन्निरूपकाणि गीतान्यावश्यकानि । तानि च तद्रसास्वाद-विना न सम्भवन्त्यतो गुणातीतभक्तिरूपवक्ष्यमाणरूपगन्धवती तुलसी, तन्मध्वत्यलौकिकभक्तिरसात्मकमितरविस्मारकम् । अतोऽतिमत्ताः स्वदेहाद्यनुसन्धानरहिता ईश्वरधर्मानुसन्धाना अपीति तन्निकट एवालघु गायन्ति । वस्तुतस्त्विदमेव महत्तमं समाराधनं प्रभोर-लिभिः क्रियते । अत एव प्रभोरमित इष्टं तदेव गीतम् । अपरं च । चार्वादिपदानि विहाय तत्र भवनार्थकप्रत्ययवत्पदोक्त्या भगवद्वनमालास्यतुलसीगन्धस्य दिविभवत्वस्य वाधितत्वादग्रे स्वामिनीषु व्रजदेवीत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाद् दिवुधातोः क्रीडावाचकत्वाच्च स्वामिनीभिः सह क्रीडाजनितोऽयं गन्ध इति सममिध्वाहारादवगम्यते । एतेन यथा दिविभवोऽर्थो नेतरलोकस्थजनविषयः, तथायमन्तरङ्गतमलीलाप्रपञ्चस्थभक्तैकगम्य इति ध्वन्यते । अत एव प्रभोरपि भावोद्बोधस्तेनासीदिति ज्ञापनाय कूजनमुक्तम् । किञ्च, वनमालास्यपुष्पमध्वनुक्त्वा तुलसा एव तद्यदुक्तं 'दयितगन्धतुलसा' इति वाक्याद् 'वाहुं प्रियांस' इत्युपक्रम्य 'तुलसिकालिकुलैर्मदान्धैरन्वीयमान' इति वाक्याच्च तद्गन्धमध्वादिसखरूपं प्रभुरेव वेत्तीति नान्यगम्यः स विशेषः । तद्भोक्तारोऽलयोऽपि न साधारणाः, किन्त्वितरेभ्यो विजातीया अत्युत्तमा इति ज्ञापनार्थमेव कुलपदमुक्तम् । अत एवाल्लिपदमुक्तम् । अलंशब्दो हि पूर्णतावाची । तथा च तद्धानलिरित्यत्रोच्यते । रसो न लीयते, न नश्यति यत्र येन वा सोऽलिरित्युच्यते । यद्यप्यत्र दीर्घः सम्भवति, तथापि 'दशहूतो ह वै नामैषः । तं वा एतं दशहूतं सन्तं । दशहोतेत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवा' इति श्रुतिन्यायेन 'परोक्षं च मम प्रिय'मिति भगवद्वाक्याच्च स्वप्रियार्थस्य गोपनं प्रभोः प्रियमिति ज्ञायते । प्रकृते च स्वान्तरङ्गरसपोषकता एतेषु गोप्येति परोक्षेण हस्वान्तं पदं प्रभुः प्रकटितवान् । एवं सत्येव एवाल्लयोऽन्ये तु भ्रमरा एव । कचिदेतेष्वन्यनामप्रयोगस्तात्पर्य-विशेषेणेति ज्ञेयम् । तारत्वं बहुत्वं चानुक्त्वा लघुत्वाभाव एव य उक्तस्तेन तद्गीतरसभरं

श्रीविठ्ठलाचारमजश्रीवत्सभूतलेखः ।

ज्ञेयः । द्वितीयव्याख्याने । तद्रसास्वादमिति । कीर्तिनिष्ठरसस्य माधुर्यस्यास्वाद इत्यर्थः । गुणातीतेति । गुणातीतभक्तिनिरूपको 'मालया दयितगन्धतुलसा' इत्यत्र भगवत्प्रियत्वेन वक्ष्यमाणरूपो यो गन्धस्तद्वतीत्यर्थः । अतोऽतिमत्ता इति । तादृशान्मधुनोतिमत्ता इत्यर्थः । गन्धेऽन्यमपि विशेषमाहुः अपरं चेति । प्रम्वेकवेद्यत्वमन्यमपि विशेषमाहुः किञ्चेति । यदुक्तमिति । यस्मादुक्तमित्यर्थः । तदिति तस्मादित्यर्थः । यस्मात्तुलसा एव मधूक्तम्,

બોહું નાન્યઃ શક્તઃ પ્રભું વિનેતિ જ્ઞાપ્યતે । મહત્ત્વે ઇયત્તા ગાંસ્ત્યેવેત્યપિ જ્ઞાપનાય તથો-
ક્તિઃ । एवं सति तदादरं कथं न कुर्यात् । यर्हीति पदात्तद्गीतरसपानपरवशश्चिरं तूष्णीमेव
तिष्ठति, कदाचित्द्रसभरणैव कूजितवेणुर्भवतीति ज्ञाप्यते । अग्रे गीतोक्त्या पूर्वं तद्गी-
तोद्बुद्धभावेन स्वप्रियाणां भावोद्बोधनाय तथैवाकरोत् । ततो यदा पूर्णरसोऽभूत्, तदा जगा-
विति ज्ञाप्यते । अतिसुन्दरत्वनिरूपणे तिलकत्वोक्त्या तद्यथा भाग्यस्थाने भाले तिष्ठति,
तथेदमपि स्वरूपं परमभाग्यवतीष्वेव तिष्ठतीति ध्वन्यते । अत्र कर्मधारयो ज्ञेयः । स्वामि-
नीनां हृदि प्रियातिरिक्ते दर्शनीयत्वास्फूर्तः । अत्र यद्यप्युभयं मुख्यम्, तथापि नादे
विशेषो निरूप्यते । अन्यथा मीलितद्वयत्वं नोच्येत । तत्र हेतुः । सरसि विद्यमानैरेव तैर्वे-
णुगीतं श्रुतम् । तच्च चारुत्वेन मनोहरणैकस्वभावम् । अतो नादापीना एव निकटे समा-
गताः । आदावेव नादहेतुभूतस्वरूपसौन्दर्यनिरूपणाच्चादरस एव स्वरूपरसमध्यनुभवन्तीति
ज्ञाप्यते । इदमप्यतिचित्रं यन्मत्तानां गीतानुरणनरूपेण गीतेन यत्तचित्तत्वं सर्वेन्द्रियवृत्ति-
निरोधश्चेति । एतेषामियं गीतरसपानदशेत्येवंरूपतैवोपपद्यतेपि । एतन्नयत्वेनैतदुत्तरकाली-
नत्वान्नादस । अलिकुलानामपि तुलसीगन्धमधुपानदशा पक्षितुल्यैव । पश्चात्तत्स्वभाववशा-
द्भुक्तरूपत्वं परमिति ज्ञाप्यते । गुणित्वात् पक्षिणामग्रेऽप्यन्तरेव निरन्तरमेतद्रसमयतैवेति न
मत्ततोक्ता । अथवा । प्रभुरसस्वभावादनुक्तसिद्धैवाग्निमा सेति नोक्ता । तदैतेषामप्यलिकुल-
वद्दशा भविष्यति । वस्तुतस्तु उक्तरूपरसमत्तालिकुलालघुगीतमभीष्टत्वेन अतिचित्तनैयत्ये-
नैवानुभवन् प्रभुवैणुकूजनगाने करोतीति तच्छ्रवणे पक्षिणामपि तथात्वमेवोचिततरमावश्य-
कत्वादिति युक्तमुत्पश्यामः । तथाप्यादौ स्वरूपसौन्दर्यमेवोक्तमिति स्वस्य तद्विद्वत्क्षतिभरेण
पक्षिणां तत्प्राप्तिदशायां तत्प्रतिबन्धस्मरणेन कश्चित् खेदोऽभूदिति हन्तेत्युक्तम्) ॥

મેઘઃ સર્વહિતકારી,તસ્યાપિ વેણુનાદજનિતભાવમાહ પૂર્વવત્ । સહચલ ઇતિ દ્વાભ્યામ્ ।

સહચલઃ સ્રગવતંસચિલાસઃ સાનુપુ ક્ષિતિશ્રુતો વ્રજદેવ્યઃ ।

હર્ષયન્ યર્હિ વેણુરવેણ જાતહર્ષ ઉપરમ્ભતિ વિશ્વમ્ ॥ ૧૨ ॥

મહદતિક્રમણશક્તિચેતા મન્દમન્દમનુગર્જતિ મેઘઃ ।

સુહૃદમમ્યવર્પત્સુમનોભિદ્છાયયા ચ વિદધત્પ્રતપન્નમ્ ॥ ૧૩ ॥

હે વ્રજદેવ્યઃ, ગોપ્યઃ, વ્રજદેવતારૂપાઃ । અનેન વિશ્વાસો ભવિષ્યતીતિ નિરૂપિતમ્ ।

શ્રીવિઠ્ઠલરાયાત્મજશ્રીવલ્લભકૃતલેખઃ ।

તસ્માત્ સઃ મધુનિષ્ઠો વિશેષો નાન્યગમ્ય ઇત્યન્વયઃ । एवं प्रकारव्रयेण गन्धस्य मादकत्वमुक्तम् ।

સહચલ ઇત્યત્ર । અનેનેતિ । દિવ્ધાતોઃ ક્રીડાર્થત્વાદ્દીલાસ્યત્વસૂચકદેવીપદે-

૧૨-૧૩. હે વ્રજદેવીઓ, ચલદેવજીસંહિત, પુષ્પગુચ્છરૂપ કર્ણાભરણના વિલાસવાલા પ્રભુ, ગિરિના શિયરોપર પોતે હૃષીમી ભરપૂર થઈ, સર્વને આનંદ પમાડતા વેણુરવથી જ્યારે વિશ્વને ભરપૂર કરી મુકે છે, સારે મેઘ મદોદાના અતિક્રમણથી શંકિત થઈ ઉપર સ્થિત થઈ, મન્દમન્દ ગર્જના કરે છે, પોતાના મિત્ર મગવાત્પર ચિન્દુરૂપી પુણેની વૃષ્ટિ કરી પૂજા કરે છે, છત્ર ધરે છે, અને ડાયાથી આત્મનિવેદન કરે છે.

यहिं वेणुरवेण विश्वमुपरम्भति पूरयति, तर्हि, महदतिक्रमेण शङ्कितचेताः सुहृदं भगवन्त-
मभ्यवर्षत् । स्वदेहछायया च आतपन्नं विदधत् जातः । तद्वा कुर्वन् अभ्यवर्षत् । अयं
नादो महाबलयुक्तः । विश्वगतान् सर्वानेव धर्मान् दूरीकृत्य स्वयमेव पूर्णः । तदामा-
सरूपोऽपि मेघः धूमादिसमूहात्मा विश्वं भगवतैव कृतार्थीभूतमिति स्वयमुपचरितार्थोपि
स्वजन्मसाफल्याय भगवन्तमेव ववर्ष । तत्र यादृशेन वेणुनादेनैतद्भवति, तादृशकर्तारं भग-
वन्तं वर्णयति विशेषणचतुष्टयेन । अन्यथा उपरम्भणमर्थवादरूपं स्यात् । तत्र क्रियाशक्तिः
सम्पूर्णैति वक्तुं सहबलो बलभद्रसहित इति उक्तम् । सृष्टिकरणक्रियापेक्षयापीयं महती
क्रियेति ज्ञापयितुम् । स्रग्भूयो योऽयमवतंसः कर्णाभरणं तत्र विलासो यस्येति लीला निरू-
पिता । माला कीर्तिमयी । दश दिशः श्रोत्रम्, कीर्तिर्दिक्षु पूरिता यया सा भवत्येव सर्वो-
त्तमा । भगवत्कीर्तिप्रतिपादकं वा भागवतादिशास्त्रं सर्ववेदेष्वाभरणरूपं तत्र विलासयुक्ता
तत्प्रतिपादिका च । एवं क्रियायाः स्वरूपतो गुणतश्च माहात्म्यं निरूपितम् । तस्याः

श्रीविठ्ठलपारमजश्रीबलभक्तलेखः ।

नानुभवसंवादादुपरम्भणकथने विश्वासो निरूपित इत्यर्थः । महाबलेति । तार इत्यर्थः ।
उपरम्भणपदार्थमाहुः विश्वेति । अत्र विश्वशब्दो नादश्रोतुसर्वपरः । तत्समये तेषां विषया-
न्तरस्य न स्फूर्तिः । किन्तु नाद एवान्तर्बहिःपूर्ण इत्यर्थः । आभासेति । नीलत्वाद्भगव-
दाभास इत्यर्थः । वर्णसाम्येप्यामासत्वे हेतुमाहुः धूमादीति । विश्वमिति । मेघस्य
प्रयोजनं घृष्टादिना तापनिवारणम् । तापस्तु भगवतैव नादद्वारा स्नानन्दपूरेण
निवारितः । तथा चामासत्वेन निकृष्टोपि सिद्धप्रयोजनोपि स्वजन्मसाफल्याय स्थितः सन्
ववर्ष । न तु भगवतोपि तेन किञ्चित् प्रयोजनमिति भावः । अर्थवादरूपमिति ।
भगवतो बालत्वेन तत्कृतोपरम्भणे वाच्योर्थो विरुध्येतेति तेन चित्ताक्षेपरूपः कश्चिद्गुण-
विशेषो लक्ष्यते इति गुणवादरूपोर्थवादः स्यात्, विरोधे गुणवादः स्यादिति सिद्धान्ता-
दिति भावः । सृष्टीति । 'अदीने'त्यन्नादीनत्वं सर्गः, लीला विसर्ग इति सर्गानन्तरं
लीलाया निरूपितत्वान्महत्त्वम् । स्रग्भूय इति । पुष्पगुच्छरूप इत्यर्थः । महत्त्वं शास्त्री-
त्यापि व्युत्पादयन्ति मालेति । दशेति । अवतंसः कर्णाभरणम्, तत्र कर्णौ दिश इत्यर्थः ।
आमरणे विलासस्तस्य स्वस्थाने स्थापनम् । तथा च कीर्तिरूपदिगामरणे विलासकथनेन
कीर्तिरूपाभरणस्य दिक्षु स्थापनमुक्तम् । अत्रैतद्विशेषणकथनेन समभिव्याहारादुपरम्भणेन
तथा करोतीत्यर्थो लभ्यते इत्याशयेनाहुः ययेति । उपरम्भणक्रिययेत्यर्थः । भगवत्कीर्तीति ।
कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम् । नमआमरणं शब्दस्तद्गुणत्वादिति भावः । तथा
चावतंसपदेन भागवतशास्त्रमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे स्रक्प्रतिपादकोऽवतंस इति विग्रहः ।
विलासयुक्तेति । भगवतो विलासकथने तन्निष्ठसोपरम्भणस्यापि विलास उक्त एवेति भावः ।
तत्प्रतिपादिकेति । तत्प्रतिपादकं यस्या इत्यर्थः । स्वरूपतो गुणतश्चेति । स्वरूपं बलः ।
कीर्तिपूरणं गुणः । माहात्म्यं महत्त्वमित्यर्थः । अग्रे इच्छाया माहात्म्यमाहेति । 'सुख-

સહકારિણ્યા ઇચ્છાયા માહાત્મ્યમાહ । સ્વયં જાતહર્ષઃ સર્વમેવ ચ હર્ષયન્નિતિ । એવં
વેણુનાદસ્ય કારણભૂતક્રિયોત્કર્ષમુક્ત્વા દેશતોડ્વ્યુત્કર્ષમાહ ક્ષિતિભૂતઃ સાનુષ્વિતિ ।
સર્વાધારમૂતાં પ્રથિવીં યે વિપ્રિતિ, તેપામપ્યુચ્ચ્યાનેપુ સ નાદો જાયતે ।તિ કથં ન વિશ્વં
પૂર્યેત્ । રવઃ અનુરણનમતિગમ્ભીરં ઉપરમ્ભતિ નાદેન પૂર્યતીતિ મેઘાદપ્યધિકા ક્રિયા
નિરૂપિતા । તદૈવ મેઘઃ મહતો વાસુદેવસ્ય ઉપરિ ગચ્છન્ ભગવદતિક્રમણે શક્તિચિત્તો
મૂત્વા ઉપર્યેવ તિષ્ઠન્ અગ્રે ગમનાર્થમુચ્યતઃ નીલમેઘસ્યામં વિશ્વજીવનં ભગવન્તં સ્વમિત્રં
જ્ઞાત્વા સુહૃદમશ્યવર્ષસ્તુમનોમિઃ પુષ્પરૂપૈઃ સ્વિન્દુમિઃ । અર્થાત્ પુષ્પૈઃ પૂજિતવાન્ । ન
કેવલં પૂજામેવ કૃતવાન્, કિન્તુ રાજ્યમપિ દત્તવાનિત્યાહ આતપત્રં દધદિતિ । ન કેવલં
રાજ્યમેવ દત્તવાન્, કિન્તુ આત્મનિવેદનમપિ કૃતવાનિત્યાહ છાચયેતિ । સૂર્યે અધઃસ્થિતે
ઉપરિસ્થિતેન ન છાયા ભવતીતિ પ્રથક્ ળ્યાનિર્દેશઃ ॥ ૧૨ ॥ ૧૩ ॥

ઉત્તમાંશ્ચિવિધાન્ વક્તું તેપામપિ વેણુનાદેન કિઙ્ચિદ્ જાતમિતિ વક્તું વેણુનાદં
વર્ણયતિ, ભગવન્તં ચ, વિવિધગોપચરણેષ્વિતિ સુગમત્રયેણ । સન્દેહો મોહઃ સર્વપરિ-
ત્યાગશ્ચ જ્ઞાનિનાં શ્રુતીનામરણ્યવાસિનાં વેણુનાદેન કૃતઃ । તત્ર યે વિશ્વગુરવો બ્રહ્માદ-
યસ્તેપામપિ સન્દેહાર્થં ભગવતો વેણુનાદં વર્ણયતિ વિવિધેતિ ।

વિવિધગોપચરણેપુ વિદગ્ધો વેણુવાદ્ય ઉરુધા નિજશિક્ષાઃ ।

તચ સુતઃ સતિ યદાધરચિન્મે દત્તવેણુરનયત્ સ્વરજાતીઃ ॥ ૧૪ ॥

સવનશસ્ત્રદુપધાર્ય સુરેશાઃ શાક્રશર્વપરમેષ્ઠિપુરોગાઃ ।

કવચ આનતકન્ધરચિત્તાઃ કદ્મલં યયુરનિશ્ચિતતત્ત્વાઃ ॥ ૧૫ ॥

લોકે જાયમાનઃ અલૌકિકપ્રકારઃ સન્દેહમુત્પાદયતિ । નનુ ન તદ્વપ્તમીશ્વરે યન્ન
વેદે શ્રુતમસ્તીતિ સર્વવિદ્યાસ્યાનાનાં બ્રહ્મા અમિજ્ઞાં ઇતિ કયં તસ્ય સન્દેહ ઇત્યાશંક્યાહ
વેણુવાદ્ય ઉરુધા નિજશિક્ષા ઇતિ । સુશિરમેદો વેણુઃ । તસ્યાપિ પ્રકારાઃ શાસ્ત્રે નિરૂ-
પિતાઃ । તે બ્રહ્મણા જ્ઞાયન્તે । એતે તુ પ્રકારાઃ ઉરુધાનેકધા । નિજશિક્ષાઃ નિજેનૈવ શિક્ષા

શ્રીવિઠ્ઠલરાયાત્મજશ્રીવલ્લભકૃતલેખઃ ।

ધર્મસ્તથેચ્છા સ્યાત્ કિઙ્ચિદુદ્ગમ એવ સ' ઇતિ વાક્યાત્ સુલ્લધર્મ ઇચ્છા । અત્ર હર્ષકથનેન
ધર્મિણોપુદ્ગમ ઉક્ત ઇતિ મહત્ત્વમુક્તમ્ । અનુરણનમિતિ । યથા નૂતનગૃહે પ્રતિશ્વનિર્જાયતે,
તથેત્યર્થઃ ।

વિવિધેત્યસ્થાભાસે । ઉત્તમાનિતિ । યાથાત્મ્યજ્ઞાનાભાવાત્તામસત્ત્વમ્ । ભક્તિ-

૧૪-૧૫. હે સતિ, મોયોની વિવિધ રમતોમાં વિપુળ આપના પુત્ર જ્યારે સૂર્યવત્ પ્રકાશક અધરપર
વેણુધરીને શાસ્ત્રમાં નહિ નિરૂપણ કરેલા એવા, જેના અનેક રીતે અમિવ્યક્તિપ્રકાર પોતેજ શોધવેલા છે,
એવા, ઘડ્યાદિ સ્વરોના નૂતન જાતિમેદ ઉત્પન્ન કરે છે, સારે સુરેશો, જેઓમાં સાત્ત્વિક હિન્દ, જે સર્વદા
ગાનમાં ઝરમુક છે, તામસ શિવ, જે નાદશાસ્ત્રકર્તા છે, રાજસ બ્રહ્મા જે એ યતેના મુઠ છે, એઓ મુલ્ય છે,
સેઓ ત્રણે કાલમાં આવીને માથા અમિનય દર્શવતા પોતાની ઢોક નીચી નમાવે છે, અને ચિત્ત લગાડી
અવળ કરે છે, અને નાદમાં વિપુળ છતાં, અલૌકિક નાદ નહિ સમજવાથી ચિન્તાથી મૂર્છિત થઈ જાય છે.

शिक्षणं अभिव्यक्तिप्रकारा यासु । अनेन नादब्रह्म नित्यमिति निरूपितम् । तत्र क्रिया-
शक्तिः साधनमिति तस्य लौकिकत्वे कथं नादः अलौकिको भविष्यतीत्याशङ्क्य तस्याप्य-
लौकिकत्वायाह । विविधेषु गोपचरणेषु गोपानां सञ्चारविशेषेषु विदग्ध इति । गोपसञ्चारा
न वेदोक्ताः, किन्तु लौकिकाः । ब्रह्माण्डान्तरस्थिता अपि भवन्ति । ते न लोकेऽन्यत्र प्रसि-
द्धाः, नापि वेदे । भगवांस्तु सर्वत्रैव विदग्धः । अतोऽयं ब्रह्मा यं प्रकारं न जानाति, तमेव
प्रकारं कृतवान् । ननु ब्रह्मसृष्टावाविर्भूतः कथं ब्रह्मणोऽप्यज्ञातं करोतीति चेत्, तत्राह तव
सुत इति । यशोदां प्रति वदन्ति, स्त्रीमण्डले समागताम् । अत एवात्र न कामादिवार्ता,
किन्तु अनिषिद्ध एवोत्कर्षो निरूपितः । यथा तव पुत्रोऽपि सन् तव मनसाप्याकलयितु-
मशक्यं करोति, तथा ब्रह्मणोऽपि ब्रह्माण्डे जातः । सतीति सम्बोधनं विश्वासार्यम् । अज्ञाने
हेतुमाहुः अधरविम्बे दत्तवेणुरिति । लोभात्मकोऽधर इति पूर्वमुक्तम्, अतो न लोके प्रसि-
द्धः । तस्य रसो भगवता न दत्त इति । तत्रापि विम्बरूपः सूर्यवत् प्रकाशकः । न हि
प्रकाश्याः प्रकाशकस्वरूपं विदुः । तत्र च स वेणुः स्थापितः, ततोऽप्युत्तमत्वख्यापनाय ।
स्वरजातीः पङ्खादिस्वरजातिभेदान् । अनयत् नूतनत्वेनोत्पादितवान् यर्हि, तदा
तत्परिज्ञानार्थं त्रिगुणप्रधाना अपि देवाः कालत्रयेऽपि समागत्य । सोऽपि कालः आधि-
दैविक इति ख्यापयितुं सवनपदम् । तं वेणुनादं सवनश उपधार्य । शक्रः सात्त्विकः,
शर्वस्तामसः, परमेष्ठी राजस इति ते पुरोगमा येषां देवानाम् । सर्व एव देवास्त्रिगुणा-
त्मका भवन्ति । कवयो निपुणा अपि नादे । इन्द्रो हि त्रैलोक्याधिपतिः सर्वदा नाद-
परः । शर्वस्तु नादशास्त्रकर्ता । परमेष्ठी तयोरपि गुरुः । अत एव परमेष्ठिपदम् । तेषाम-
न्यचित्तताभावायाह आनतकन्धरचित्ता इति । आसमन्तान्नता कन्धरा बाह्याभिनयार्थं
चित्तं च येषाम् । ग्राहकं चित्तम् । नमनमत्र सर्वतः । तेऽप्यनिश्चिततत्त्वा जाताः ।
नाप्यौदासीन्येन कियत्कालं विचार्य अज्ञाने तूष्णीम्भूता इति मन्तव्यम् । यतः कश्मलं
ययुः, चिन्तया मूर्च्छिताश्च जाताः । वेणुनादेन वा मोहिताः । अत एव आभासत्वप-

श्रीविद्वलरायात्मजश्रीबलभट्टतलेखः ।

मार्गे तु सगुण एवेत्युत्तमत्वम् । व्याख्याने । अनेनेति । ब्रह्मणोऽज्ञानकथनेनेत्यर्थः ।
ततोपि पूर्वसिद्धत्वात्तस्याज्ञानमिति भावः । नूतनं त्वन्यज्ञानमपेक्ष्येति टिप्पण्यामुक्तमेव ।
क्रियाशक्तिरिति । अङ्गुलिचालनादिरूपेत्यर्थः । तस्येति । साधनस्येत्यर्थः । ते इति ।
द्वितीयब्रह्माण्डस्थिता अत्र लोके न प्रसिद्धाः । अयं ब्रह्मा त्वेतद्ब्रह्माण्डमात्रज्ञः । अतोऽत्र लोके
प्रसिद्धभावद्वैदिकत्वाभावाच्च ब्रह्मणोऽज्ञानमित्यर्थः । अनिषिद्ध इति । मात्रादिनिषेधा-
विषय इत्यर्थः । न लोके प्रसिद्ध इति । अधर इति शेषः । तत्र हेतुं विवृण्वन्ति तस्येति ।
अधरस्य रसो भगवता कस्मैचिदपि न दत्त इत्यर्थः । उत्तमत्वेति । अधर एव ज्ञातुम-
शक्यश्चेत्, तत्र स्थापितः सुतरां तथा । तथा चाप्रमेयत्वख्यापनायेत्यर्थः । अयं सप्तमो
सुगलः । अतो मध्याह्नाभिप्रायेण सवनपदम् । आभासत्वेति । अयं नादाभासः । ग्राम्यो

क्षोऽपि निराकृतः । अलौकिकरसोत्पादकत्वात् ॥ १४ ॥ १५ ॥

अस्त्वन्येषां वार्ता । वेणुनादोऽस्माकमेवान्यथात्वं सम्पादयतीत्याहुर्द्वयेन पूर्ववत्
निजपदाब्जदलैरिति ।

निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्रनीरंजाकृतिविचित्रललामैः ।

व्रजभुवः शमयन् खुरतोदं वर्ष्मभुर्यगतिरीरितवेणुः ॥ १६ ॥

व्रजति तेन वयं सविलासवीक्षणार्पितमनोभववेगाः ।

कुजगतिं गमिता न विदामः कश्मलेन कवरं वसनं वा ॥ १७ ॥

यहिं ईरितवेणुः सन् व्रजति, तदा तेन नादेन कुजगतिं स्थावरत्वं गमिता वयं
गोप्यः सर्वा एव कश्मलेन मूर्च्छया वसनं परिहितं केशपाशं वा न विदाम इति सम्बन्धः ।
अयं वेणुनादोऽस्मदर्थमेव जायत इति तस्य चेष्टया अनुभवाच्च ज्ञायते । तत्र चेष्टया
गोकुलनिवासिनामेवार्थं जायते, तथा व्याप्तः कथमन्यकार्यं कुर्यात् । अतः प्रथमं भगवतो
गोकुलहितकर्तृत्वमाहुः । निजस्य स्वस्यैव यत्पदाब्जद्वयं तस्य दलैः दशाङ्गुलीभिः
तलभागैर्वा । व्रजभुवः निरन्तरं पश्चात्क्रमणेन जातव्यथायाः व्रजभूमेः खुरैर्जातं तोदं
शमयन्निति शनैः शनैर्लीलया भगवद्वतिर्निरूपिता । क्षतांशः गतिविलासेन पादस्पर्शेन
निराकृतः । आध्यात्मिकाद्यंशस्तु ध्वजादिना । तामसः भौतिकः ध्वजेन निराक्रियते ।

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवह्नभक्तलेखः ।

नादः । अतो महतामप्रवृत्तिरिति पक्षो नादस्य मोहरूपकार्यकर्तृत्वान्निराकृतः । एवं
सत्यज्ञाने हेतुमाहुः अलौकिकेति । अतोऽज्ञानम्, न तु नादे न्यूनतेति भावः । अस्माक-
मेवेति अधरसाभिज्ञानामिति शेषः ।

निजेत्यत्र । भगवत्कृतस्य तद्विचारितमेव प्रयोजनं सिध्यतीत्यस्मदर्थं तथा करणा-
भावेस्माकं नादरसानुभवो न स्यादित्याशयेनाहुः अनुभवाच्चेति । गोकुलवासिनामिति ।
भूमेस्तोदप्रशमनं तत्र तद्वासिभिः सह क्रीडार्थमेवेति भावः । प्रथममिति । गोगोपिका-
हितौत् प्रथममित्यर्थः । गोकुलेति । गवां कुलानि यत्र तादृशस्थलस्येत्यर्थः । तलभागै-
रिति । तलस्थितैर्भागैरंशैश्चरणाङ्गुलीमेदमित्येत्यर्थः । शनैःशनैरिति । व्यथाशमनं
तादृशगत्तैव भवतीति भावः । क्षतांश इति । समुदितस्य समुदितेन निराकरणम् ।
तदज्ञानां तदंशैर्ध्वजादिभिरित्यर्थः । तामस इत्यादि । ध्वजस्य निर्भयतासूचनार्थकत्वादे-

१६-१७. व्रज, वज्र, कमल, अङ्गना विचित्र चित्रोवाला पोताना चरणदा कमलप्रभोषी व्रज-
नीभूमिनी, निरंतर पद्यनी गतिभी पटी व्यपाने समायना, मोदी गोपकाव्यो दृष्यमणी माफट लीलाभी गति
करता (माफोनी व्यपना टाटता), धनु वगटता, (गोडीभोनी व्यपना टाटता), ज्वारे भगवान् पधारे
छे, स्वारे भिलमगदित दटिगवभी कामदेवतो देय समारानी अरे छे, तेषी धमे पधजेवी हाप्प मदे
चरेए छीमे, धने मूर्छने धर्दि पयवुं के केचनुं भाव रहेनुं गयी.

१. मारजाङ्गुली पाठः । २. गोगोपिकाव्यः इति पाठः ।

રાજસ આધ્યાત્મિકો વજ્રેણ । સાત્ત્વિક આધિદૈવિકઃ નીરજાકૃતિચિહેન । તાન્યેવ વિચિ-
ત્રાણિ લલામાનિ પદેષુ । તેન લૌકિકાલૌકિકપ્રકારેણ વ્રજભુવઃ સુસ્તોદપ્રશમનમ્ । વ્રજે
તિસ્રઃ પ્રધાનભૂતાઃ । ભૂમિઃ ગાવો ગોપ્યૃતિ । તત્ર ભૂમેર્દુઃખનિવૃત્તિં ગત્યા નિરૂપ્ય, ગત્યા
કૃત્યા ચ ગવાં દુઃખં નિવારયતીત્યાહ વર્ષ્મધુર્યગતિરિતિ । વર્ષ્મધુર્યો મહાવૃષભઃ કકુબ્ધી, સ
યથા લીલયા મન્થરગતિઃ, તથા ગચ્છન્ ગવામપિ દુઃખહારીવ નિરૂપિતઃ । ઈરિતવેણુર્વ્રજ-
તીતિ । ગોપિકાનાં તદાસ્માકં વેણુનાદેન જાતે કામે સ્થાવરત્વમધિકં જાતમિત્યાહુઃ તેનેતિ ।
સ્વભાવતઃ એવ વેણુનાદેન જાતઃ કામઃ । તત્રાપિ સવિલાસવીક્ષણેન અર્પિતો મનોભવવેગો
યાસુ । અતો વેગેન સ્તમ્ભે જાતે કુજગતિં વૃક્ષગતિં ગમિતા જાતાઃ । તેષામન્તર્જ્ઞાનમસ્તીતિ
તદર્થમાહુઃ ન વિદામ્ इति । સુપુતાવપિ ન જાનન્તીતિ તદ્વ્યાવૃત્ત્યર્થમાહ કશ્મલેનેતિ ।
કશ્મલેન મૂર્છયા । સ્ત્રીણામત્યાવશ્યકં વસનજ્ઞાનં કવરજ્ઞાનં ચ । વેણુનાદપ્રસ્તાવે એવૈતજ્ઞા-
તમિતિ ગતિદૃષ્ટ્યાદિભિરપિ કૃતમત્ર નિરૂપ્યતે ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥

હરિણીનાં વેણુનાદેન યથા જાતં તદ્ભુક્તું પૂર્વવદ્વેણુનાદં વર્ણયન્તિ મણિધર इति
દ્વાભ્યામ્ ।

મણિધરઃ કચિદાગણયન્ ગા માલયા દયિતગન્ધતુલસ્યાઃ ।

પ્રણયિનોડનુચરસ્ય કદાંસે પ્રક્ષિપન્ ભુજમગાયત યત્ર ॥ ૧૮ ॥

કાળિતવેણુરચવશ્ચિતચિત્તાઃ કૃષ્ણમન્વાસત કૃષ્ણગૃહિણ્યઃ ।

ગુણગણાર્જમનુગત્ય હરિણ્યો ગોપિકા ઇવ વિમુક્તગૃહાશાઃ ॥ ૧૯ ॥

ગવામાધિદૈવિકાનિ રૂપાણિ મળયઃ । તાન્ સ્વસ્મિન્ વિમર્તીતિ મણિધરઃ ।

અભિજ્ઞાનાર્થં વા । સ્વપ્રિયાણામભિજ્ઞાપકા મળયઃ । અતસ્તૈઃ કદાચિદ્ ગાઃ આસમન્તાદ્
ગળયન્ જાતઃ । અનેન તાઃ તદ્ગતધર્માશ્ચ મગવત્યેવ પ્રતિષ્ઠિતા इति તાસાં સંસારાભાવઃ

શ્રીવિદુલરાયાત્મજશ્રીચલ્લનકૃતલેખઃ ।

ત્યાનીકકૃતપીડાસંભાવનયા જનિતો દુઃખાંશસ્તેન નિરાક્રિયતે । વજ્રસ્ય પાપપર્વતનિરાકરણાર્થ-
કત્વાત્ પાપસંભાવનાજનિતો દુઃખાંશસ્તેન નિરાક્રિયતે । નીરજસ્ય સુખસેવ્યતાસૂચનાર્થ-
કત્વાત્ સેવાયાં દુઃખસંભાવનયા જનિતો દુઃખાંશસ્તેન નિરાક્રિયત इत्यર્થઃ । લૌકિકા-
લૌકિકેતિ । દૃષ્ટાદૃષ્ટપ્રકારેણેત્યર્થઃ ।

મળીતયત્ર । ગવામિતિ । યદ્વિદ્વાનિ ગવાં રૂપાણિ, તત્તદ્વિધા મળયો વૈજયન્ત્યાં
સ્થાપિતાઃ । અતો મળય આધિદૈવિકાનિ દેવસમ્બન્ધીનિ ગવાં સ્વરૂપાણીત્યર્થઃ । અત્ इति ।
ગવાધિદૈવિકત્વાદિત્યર્થઃ । તા इति । આધિદૈવિક્યસ્તા નીલત્વાદિતદ્ધર્માથેત્યર્થઃ ।

૧૮-૧૯. મણિધર મગવાન્ કચિદ્ મણિભોધી પોતાની પ્રિય ગાયોની ગળત્રી કરે છે, અને પોતાને
પ્રિય બુલ્લસીની ગંધવાલી માલા ધારણ કરે છે, અને કદાચિત્ અતિ પ્રેમવાલા અનુચરના અસપર હસ્ત
મુકીને પાન કરે છે, ત્યારે શાકસિક મનોહારી વેણુ(વધી) જેમનું ચિત્ત વંચિત થઈ જાય છે, એવી કૃષ્ણસાર
મૃગની મૃદ્ધિબો કૃષ્ણની મૃદ્ધિબો થઈ જાય છે, કૃષ્ણપાસે આવીને બેસે છે, ગુણસાત્તારૂપ મગવાનની
પાછલ જાય છે, ગોપીભોની માત્રક ધેર જવાની આદાને છોડીને મગવત્પર થઈ જાય છે.

सूचितः । अत एव गोपिकानामपि । अत एव हरिणीनामपि । पशुत्वाविशेषाद् ग्राम्याणां चेदुद्धारकः, विशेषत आरण्यानां भविष्यतीति युक्ता कृष्णपरता । मालया दयितगन्ध-
तुलस्या उपलक्षितः । यथा भगवतो नीलं रूपं प्रियम्, स्पर्शः स्त्रीणाम्, शब्दो वेषोः, रसो नवनीतस्य, तथा गन्धस्तुलस्याः । तद्वतोत्तमता सात्त्विकानां केषाञ्चिदनुभवसिद्धा । तादृशी तुलसी । अतस्तस्या मालां विभर्ति । अतो यदा वयमपि प्रिया भविष्यामः, तदा अस्मानपि अस्मद्दर्मान् वा धारयिष्यतीति कृष्णसारस्त्रीणां प्रवृत्तिः । कृष्णसारस्तु वेदे नियुक्त इति भक्तौ तासां विनियोगार्थं प्रवृत्तिः । किञ्च । प्रणयिनोऽतिप्रेमवतः, अनुचरस्य गोपस्यांसे भुजं प्रक्षिपन्निति । कदा कदाचित् । 'आशंसयां भूतवचे'ति वा कदा अगायतेति मध्ये गानाशंसा । यथा गोपालस्य तथा स्नेहसेवाधर्मयोः सद्भावे एवं भविष्यतीति गोपिकानामिव हरिणीनामपि तथात्वाय स्नेहभजनम् । देहास्फुरणात् न विजातीयत्वेन कामा-
भावः । तदैव कणितो यो वेषुः । आकस्मिकः शब्दविशेषो मनोहारी कणनात्मकः । स चेद्वेणोर्निगतः, तत्सम्बन्धादन्येऽपि शब्दाश्चित्तवञ्चका इति स्वपदम् । शब्देन सुगाणां वशीकरणं सिद्धमेव । इदानीमेवोपयोगो भविष्यतीति प्रतीतिजननाद्भवकत्वम् । अतो रवेण वञ्चितचित्ताः कृष्णमन्त्रासत । कृष्णसमीपे आसत्त उपविष्टा जाताः । यथा प्रायमुप-
विशति, एवं कृष्णमनूपविष्टाः । ननु स्त्रियोऽन्यस्य कथमन्यस्य गृहेऽन्यस्य समीपे उप-
विष्टा इति, तत्राह कृष्णस्य कृष्णसारस्य गृहिण्य इति । कृष्ण इति तास्तस्य गृहिण्यो जाताः । वञ्चितचित्तत्वाद्वा रूपं विस्मृत्य शब्दमात्राभिनिविष्टा जाताः । वेषुनादेन वा सात्त्वभावेन कृष्णसारेऽपि कृष्णमत्या कृष्णमेवान्वासत । ननु कृष्णसारेऽपि कृष्णप्रमात् शब्दोऽपि वर्तत इति तं परित्यज्य कथमागता इत्यत आह गुणगणार्णवमिति । कृष्णसारे एको द्वौ वा गुणौ । अतो यत्रैव भगवान् गच्छति, तत्रैव तमनुगत्य सर्वा एव हरिण्यो

श्रीविठ्ठलरायणमज्जीवद्धमकृतलेखः ।

एवमेव द्वितीयपक्षेपीत्याशयेनाहुः गोपिकानामिति । अत एव हरिणीनामिति । गवा-
धिदैविकधारणादित्यर्थः । नीलं रूपमित्यादि । आनन्दस्य नीलरूपत्वात् स्त्रीवेषोश्च सुधाधारत्वाच्चननीतस्य पीयूषपातुगोर्दुग्धसारत्वात्तुलसीगन्धस्य च दिव्यत्वव्युत्पादनादिति भावः । अतो यदेति । प्रियत्वेन हेतुना तुलसीमालाधारणादित्यर्थः । अत्रैव हेत्वन्तरं समुच्चिन्वन्ति किञ्चेति । प्रणय्यंसे भुजप्रक्षेपादप्यस्माकं प्रणयित्वेऽस्मद्वारणमित्यर्थः । एवं भविष्यतीति । अस्मान्स्मद्दर्मान्वा धारयिष्यतीत्यर्थः ।

कणितेत्यत्र । स चेदिति । स्वसानुरणनरूपत्वात् पूर्वस्य चित्तवञ्चकत्वे उत्तर-
स्यापि तथात्वाय स्वपदमित्यर्थः । कृष्णमत्येति । 'सा सा सा से'ति प्रकारिकयेति भावः । तथापि भगवान् पूर्णगुणः, 'आनन्दादयः प्रधानसे'ति न्यायादिति भावेनाहुः नन्वित्यादि । गुणगणार्णमित्यत्र गुणानामार्णः आत्ममन्तादणं जलं यत्र समुद्र इत्यर्थः ।

વિમુક્તગૃહાશા જાતાઃ । ગૃહં ગમિષ્યામ ઇત્યાશામપિ ત્યક્તવત્સઃ । (સાન્નિધ્યેન ભગવદ્રસઃ પીત ઇતિ લબ્ધસાદુભાવાઃ ગોપિકા ઇવ તદેકપરા જાતાઃ । એતન્નયનેષુ સ્વપ્રિયાનયનસાદ-શ્યદર્શનેન યાદ્યેન ભાવેન તાઃ પશ્યતિ, તાદ્યેનૈવૈતા અપિ પશ્યન્તીતિ, એતાસામપિ તત્સ-જાતીયભાવોત્પત્તિઃ, તથૈવ વેણુકળનં ચ । અત એવાશ્રિવીજામૃતવીજાત્મકં સ્વપદમુક્તમ્ । યતસ્તચ્છવણેડ્યાર્તિસ્તત્તાપશમનં ચ સમ્પદ્યતે । અતઃ સ્વદૃષ્ટાન્તોક્તિર્ચુક્તા ॥૧૮॥૧૯॥)

એવં નવપ્રકારેણ વેણુનાદં નિરૂપ્ય, ગુણાતીતપ્રકારેણ ત્રિધા નિરૂપયન્ વેણુનાદેન ભગવાન્ જગદેવ વશીકૃતવાનિત્યાહ કુન્દદામેતિ દ્વાભ્યામ્ ।

કુન્દદામકૃતકૌતુકવેશો ગોપગોધનઘૃતો યમુનાયામ્ ।

નન્દસૂતુરનઘે તવ વત્સો નર્મદઃ પ્રણયિનાં વિજહાર ॥ ૨૦ ॥

મન્દવાયુરુપવાલ્યનકૂલં માનયન્ મલયજસ્પર્શન ।

વન્દિનસ્તમુપદેવગણા યે વાદ્યગીતવલિભિઃ પરિવત્સુઃ ॥ ૨૧ ॥

યહિં ભગવાન્ યમુનાયાં વિજહાર, તત્રાપિ પૂર્વોત્તરદશાયામપેક્ષિતો વેણુનાદઃ પરિગૃહ્યતે, પ્રકરણિત્વાત્, પ્રકારવિશેષાભાવાદ્ ન પૃથગુક્તઃ, તદા ઉપદેવગણાઃ પરિવત્સુરિતિ સમ્બન્ધઃ । યમુનાયામિતિ સામીપ્યસપ્તમી । અધિકરણસપ્તમી વા । ધર્મે ગવાં ગોપાલાનાં ચ જલે સ્થિતિઃ સમ્ભવતિ । તત્ર વિહારો ગોપૈઃ સહ જલક્રીડા । ગવાં પ્રક્ષાલનાદિઃ । સર્વત્રોદ્વેગશાન્ત્યર્થં વેણુનાદઃ સહકારી । તદાનીમનલહ્રુતત્વમાશક્લ્ય અલક્ષારમાહ કુન્દદા-મેતિ । વસ્ત્રાભરણાદ્યલક્ષારા ભવિષ્યન્ત્યેવ, પુષ્પાલક્ષારા ન ભવિષ્યન્તીત્યાશક્લ્ય તદેવ નિરૂપ્યતે । કુન્દદામ્ના કૃતઃ કૌતુકવેશો યસ્ય । દામાન્યનેકપ્રકારાણિ । તૈસ્તથા વેશો નિર્માયતે । યથા અત્યદ્ભુતો ભવતિ । અત્ર તુ યથૈવ હાસ્યસ ઉત્પદ્યતે, તથૈવ નિર્માયત ઇતિ । નન્વેતાદર્શી પ્રાકૃતલીલાં ભગવાન્ કથં કૃતવાનિત્યાશક્લ્યામાહુઃ નન્દસૂતુસ્તવ

શ્રીવિઠ્ઠલપ્યારામજશ્રીવલ્લભકૃતલેખઃ ।

કુન્દેત્યસામાસે । જગદેવેતિ । 'વાયુર્વાવ ગોતમ તત્સૂત્ર' મિત્યાદિના વાયોઃ સર્વ-મૂલત્વકથનાત્ તસ્ય વશ્યતયા જગદેવ વશીકૃતં જાતમિતિ ભાવઃ । વ્યાખ્યાને । પૂર્વો-ત્તરેતિ । કૌતુકવેશકરણે વિહારે ચેત્યર્થઃ । પુષ્પાલક્ષારા ન ભવિષ્યન્તીતિ । પ્રાતઃ શૃંગારસમયે ધૃતા મ્લાનતયોત્તારિતા ભવિષ્યન્ત્યતો ન ભવિષ્યન્તીત્યર્થઃ । દામ્ના કૃત ઇતિ । કૃતપદેન પુષ્પાલક્ષારા અન્યે પુનર્ધૃતા ઇત્યુક્તમ્ । દામાન્યનેકેતિ । અદ્ભુતાદિ-પ્રકારાણીત્યર્થઃ । તથાવેશ ઇતિ । શૃંગારસોપયોગિવેશ ઇત્યર્થઃ । અત્ર ત્વિતિ । કૌતુકપદા-દ્વાસ્યસોપયોગી વેશોત્ત્રોચ્યતે ઇત્યર્થઃ । પ્રાકૃતલીલામિતિ । પ્રાકૃતાનાં ગ્રામ્યાણાં

૨૦-૨૧. દે નિપ્પાપ યશોદા' હોહરની માલાથી જેમણે કૌતુક વેશ ધારણ કર્યો છે, ગોપ અને ગોધનથી વિટલાયલા છે, એવા નંદકુમાર, તમારા વત્સ, જેહીઓને આનંદ આપનાર, યમુનાજીના તટપર વેણુવાદનમીઠા, શૃલક્રીડા, અને જલક્રીડા કરે છે, ત્યારે નંદ વાયુ મલયાચલના સ્પર્શસહિત અનુકૂળીતે અને પોતાના મદતા, શેલ અને સોભ, ત્રણે ગુણવડે સન્માન કરતો ઘાય છે, તથા ગન્ધર્વ ધમેરેના સમુદ્ધો કીર્તિનિરૂપક ઘડીઘનોની માફક ઘાય, ગીત અને પૂજાના સાધનોસહિત પરી પડે છે. ૧. પ્રમુખા સ્વતંત્રઃ ? ।

वत्स इति । यया लीलया नन्दपुत्रो भवति, तथैव लीलया प्राकृतलीलामपि सम्पादयति । अनघ इति सम्बोधनं क्रोधाभावाय विश्वासार्थं च । तव च वत्सो जातः । अनेन त्वं गोरूपेति सर्वगुणरसानभिज्ञत्वं सूचितम् । अन्यथा उलूखलवन्धनलीलां न कुर्यात् । मध्ये निर्दोषत्वेन सम्बोधनादुभयोर्निर्दोषत्वं ज्ञाप्यते । तादृश्या वत्सत्वेन भगवत्यपि तथा । पूर्णगुणत्वलक्षणमाधिक्यं चोच्यतेऽग्निमविशेषणेन । किञ्च, प्रणयिनां नर्मदः । ये केचन खेदयुक्ताः, यथैव ते स्निग्धा भवन्ति, तथैव लीलां करोतीति । अनेन सर्वत्रैव हेतुरुक्तः । यत्रैव लीलासक्त्या क्रीडा, स विहारः । सोऽत्र जलक्रीडा नृत्यक्रीडा वेणुवादनक्रीडा च ज्ञेया । अन्यथा वाद्यादीनामुपयोगो न स्यात् । विद्यावन्तो हि वशीकर्तव्याः । तत्र विद्योत्पादको वायुः । देवाश्च तदाधारभूताः । तत्राप्युपदेवगणा वन्दिनश्च बहिर्विद्याप्रकटनपराः । अतोऽन्यापेक्षया तेषु विशेष उक्तः । प्रथमतः कारणभूतं वायुं निरूपयन्ति । मन्दो वायुः अनुकूलं यथा भवति, तथा उपवातीति । अनुकूलं कुलसमीपे हितं च । अनेन शैल्यं निरूपितम् । मलयजस्पर्शेन सहित इति सौरभ्यम् । अनेन दाक्षिणात्योऽयं वायुरिति निरूपितम् । भगवत्स्वरूपे दत्तेन वा मलयजेन सहभावादधिकशैल्यनिरूपकत्वेन अनुकूल-

श्रीविठ्ठलरायामजशीवल्लभकृतलेखः ।

लीलामित्यर्थः । यया लीलयेति । द्वादशाध्याये 'एवं निगूढात्मगतिरिति श्लोके विडम्बनार्थं गोपात्मजत्वं ग्राम्यलीला चेति निरूपितम् । तथाच यया विडम्बनलीलया हेतुभूतयेत्यर्थः । क्रोधाभावायेति । वज्रराजकुमारस्य गोप्रक्षालनादिकार्यकथने क्रोधोऽविश्वासश्च संभवति, अत इदं संबोधनमनघायास्तथा न भवतीति भावः । तव चेति । यया लीलयेति पूर्वोक्तमनुवर्तते । अन्यथेति । गुणरसज्ञाने भगवन्माहात्म्यं ज्ञात्वा तथा न कुर्यादित्यर्थः । उभयोरिति । नन्दयशोदयोरित्यर्थः । पूर्वविशेषणेन नन्द उक्तोऽग्निमविशेषणे तवेत्यनेन यशोदोक्तेति ज्ञेयम् । पूर्णगुणत्वेति । प्रणयिसुखदानं पुरुषोत्तमधर्मत्वात् पूर्णं गुण इति भावः । अयं तात्पर्यार्थ उक्तः । वान्यार्थमाहुः किञ्चेति । नन्दसुनुत्वं प्राकृतलीलायां हेतुरुक्तः । प्रणयिसुखदातृत्वं च हेतुरिति समुच्चयः । सर्वत्रैवेति । नन्दसुनुत्वेपीत्यर्थः । अन्यथेति । जलक्रीडाभाषकथने इत्यर्थः । तत्रेति । विद्यासाध्यत्वात् ज्ञानस्यापि विद्यात्वम् । तथाच विद्यावस्तु विद्योत्पादको गानोत्पादक इत्यर्थः । मैत्र्युपनिषदि, 'मनः कायामिमाहन्ति स प्रेरयति मासुत'मित्यादि प्रकारेण शब्दोत्पत्तिनिरूपणात्, सङ्गीतशास्त्रे च तथा निरूपणादिति भावः । तदाधारभूता इति । गानाधारभूता गायका इत्यर्थः । बहिर्विद्येति । देवेष्वपि मध्ये एते बहिर्गत्वा सर्वत्र जीविकार्यं विधां प्रकटयन्तीत्यर्थः ।

मन्देयत्र । प्रथमपक्षमाहुः अनेनेत्यारभ्येति निरूपितमित्यन्तेन । द्वितीयपक्षे मलयजेत्यनेन शैल्यं सौरभ्यं च निरूपितमित्याहुः भगवदिति । अतोऽनुकूलत्वं हितत्वमि-

ત્વમ્ । મલયજસ્પર્શઃ મલયજસ્યેવ વા સ્પર્શઃ । તથા સતિ તત્રત્યાનાં સર્વેષામેવ ભગવદ્વાવં સમ્પાદયિષ્યતીતિ । માનયન્નિતિ । સ્વકીયૈશ્ચિર્ભિર્ગુણૈઃ યથૈવ સન્માનનં ભવતિ, તથૈવ વાતીત્યતિવશ્યતા । ઉપદેવગણાશ્ચ ગન્ધર્વાદયશ્ચ વન્દિનઃ કીર્તિનિરૂપકા જાતાઃ । ગાયકાશ્ચ સન્તઃ । ય ઇતિ ભગવદીયાઃ । વાદ્યગીતપૂજાસાધનૈઃ તામસરાજસસાત્ત્વિકૈઃ સહિતાઃ પરિવ્રુઃ । સર્વત્રૈવાપેક્ષિતં કૃતવન્તઃ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥

એવં ગુણાતીતે પ્રકીર્ણતાં નિરૂપ્ય યુગલદ્વયેન કેવલં ભગવત્ એવ ચરિત્રમાહુઃ વત્સલ ઇતિ ।

વત્સલો વ્રજગવાં યદગધો વન્ધ્યમાનચરણઃ પથિ વૃદ્ધૈઃ ।

કૃત્સલગોધનમુપોહ્ય દિનાન્તે ગીતવેણુરનુગેઢિતકીર્તિઃ ॥ ૨૨ ॥

ઉત્સવં શ્રમરુચાપિ દૃશીનામુન્નપન્નુરુરજશ્છુરિતસ્યક ।

દિત્સયૈતિ સુહૃદાશિપ એવ દેવકીજઠરમૂરુહુરાજઃ ॥ ૨૩ ॥

ભગવાન્ યદ્ ગોકુલં ગોષ્ઠે સમાનયતિ, તત્ કૃપયા । અન્યથા એકસામપિ લીલાયાં વ્યાપ્તા ગાવો મુચ્યેરન્ । તથા ગોપિકાઃ । પરં કૃપયૈવ ભજનાનન્દાનુભવાર્થં તથા કરોતિ । અત્ર હેતુઃ યદગધ ઇતિ । યદ્ યસ્માત્ કારણાત્ અગં પર્વતં ધારયતીતિ । યદિ ભજના-

ધીવિહારાયામજધીવહ્નમકૃતલેસઃ ।

ત્યર્થઃ । આદ્યપક્ષે મલયજસમ્બન્ધી સ્પર્શઃ । અતઃ સુરભિરિત્યર્થઃ । દ્વિતીયે તત્સદૃશઃ સ્પર્શઃ । અતઃ શીતઃ સુરભિશ્ચ વાયુરિત્યર્થઃ । તથાસતીતિ । આદ્યપક્ષે ભગવતોપિ ભાવોદ્ગોષકઃ । દ્વિતીયે તત્રત્યાનામન્યેષામેવેત્યર્થઃ । ગાયકાશ્ચેતિ । ચકારાદ્વાદકાઃ પૂજકાશ્ચ । વાદ્યાદિસાહિત્યકથનેન તાદૃશાઃ સન્તઃ પરિવ્રુરિત્યર્થઃ સંપન્ન ઇત્યર્થઃ । એતદેવ સ્ફુટયન્તિ વાદ્યેતિ । ગુણાતીતે ઇતિ । નિરૂપ્યે ગુણાતીતપ્રકારત્રયે તદ્વિશેષં પ્રકીર્ણતાપ્રકારં નિરૂપ્યેત્યર્થઃ । અત્ર ભાવમેદાદ્વકીર્ણાં ભેદઃ । સ્વરૂપતો ભેદસ્તુ પ્રાથિક ઇતિ પૂર્વમપિ નિરૂપિતમતો નિરૂપ્ય આહુરિતિ સમાનકર્તૃકત્વમિતિ જ્ઞેયમ્ ।

વત્સલ ઇત્યત્ર । વાત્સલ્યં વિવૃણ્વન્તિ ભગવાનિતિ । વ્રજગવામિત્યત્ર વિપયતા પઠ્યર્થઃ । તથાચ તદ્વિપયકવાત્સલ્યયુક્તઃ । વ્રજસ્ય ગવાં ચોપરિ વત્સલઃ પ્રીત ઇત્યર્થઃ । અન્યથેતિ । તાદૃશકૃપાઽમાવે ઇત્યર્થઃ । વ્રજપદસ્ય ગોપિકાવાચકત્વાશયેનાહુઃ તથા

૨૨-૨૩. જેમ ભજનાનંદનું દાન કરવાને ગિરિરાજ ધારણ કર્યો, તેમ વ્રજની ગાયોપર કૃપા કરીને ગોષ્ઠમાં આગે છે, રસ્તામાં નિપુણ જ્ઞાનીઓ ભગવાનના ચરણને વંદન કરે છે, સમગ્ર ગોધનને પાસે આળી- ને દિનને અંતે વનમાં રહેલું યોગ્ય ન હોવાથી, પોતે ઘીઝી સ્ત્રીલા કરવાની ઇચ્છા હોવાથી, વેણુ વગાડે છે, ધેવનો તેમના યરાતું ગુણગાન કરે છે, ધમની કાંતિથી વ્રજવાસીઓની દષ્ટિને, ઉત્સવ કરતા, સર્વ મુહૂર્તને સર્વ આશીર્વાદ આપવાની ઇચ્છાથી પધારે છે, ગાયોની યરીઓની રજથી માલા વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, પોતે અદિતિ-આકાશ-ના અવતારરૂપ દેવકીજીના ઉદરમાં પ્રકટ થયેલા ચન્દ્ર છે, પણ ચન્દ્ર જેમ પતિ નક્ષત્રોનો છે, તેમ પતિરૂપે આનંદ તો અમનેજ આપે છે.

नन्दं न दद्यात्, तदा गोवर्धनोद्धरणं न कुर्यात् । एतद्भगवन्माहात्म्यं सर्वजनीनमिति ज्ञापयितुमाह पथि वृद्धैर्धन्यमानचरण इति । वृद्धाः सर्वतो निपुणाः । बहुज्ञैरेव भगवान् सेव्यो भवति । अतः कृत्स्नमेव गोधनमुपोह्य, ततः पृथक्कृत्य, उप समीपे समाहृत्य वा । दिनान्त इति । अग्रे वनस्थितेरयुक्तत्वात् । लीलान्तरस्य च चिकीर्षितत्वात् । गीतवेषु-र्जातः । श्रमापनोदनार्थं व्रजस्थानां ज्ञापनार्थं च । अस्य नादस्याग्रे कार्यं वक्तव्यम् । गोपिका एव कृतार्याः करोतीति न, किन्तु गोपानपीति ज्ञापयितुं तत्कृतस्तोत्रमाह अनुगेडितकी-र्तिरिति । अनुगैः सेवकैरीडिता कीर्तिर्यस्य । अनेन रात्रौ तेषामपि गानमुक्तं भवति । यथा दिवसे गोपिकानाम् । अन्यथा सर्वेषां निरोधो न भवेत् । एतादृशस्य कार्यं स्वयमेव जाना-तीति स्वयमेव करोतीत्याहुः उत्सवमिति । श्रमरुचा व्रजस्थदृशा उत्सवमुन्नयन् आशिपो दित्सया एतीति सम्बन्धः । श्रमयुक्ता रुक् कान्तिः । भगवतः श्रमाभावपक्षे प्रदर्शनमात्रपर-त्वम् । अस्ति श्रम इति सिद्धान्तः । 'भर्ता सन् प्रियमाणो विभर्ति' 'एको देवो बहुधा निविष्टः' 'यदा भारं तन्द्रयते स भर्तुं निधाय भारं पुनरस्तमेतीति' श्रुतेः । सर्वधर्माश्रयत्वाच्च । विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वाद्भ्रान्तोऽपि । न तु केवलमभ्रान्त एव । श्रमः सुखकारक इत्यपरे । तत्सम्बन्धिनी रुक् श्रमरुक् । सा नायकगता स्त्रीणां न हितकारिणी । तथाप्यस्माकं हितकारिण्येव जातेत्याहुः दृष्टीनामुत्सवमुन्नयन्निति । दृशिर्दर्शनम् । यदि भगवान् भ्रान्तो न भवेत्, तदा शीघ्रं गच्छेत् । तदा दृष्टीनां परमानन्दसन्ततिर्न स्यात् । ऊर्ध्वं नयन्निति संपाते दृष्टीनां य आनन्दः स्थितः यावान्, तदपेक्षयाधिकं कृतवानि-त्यर्थः । भगवत्कीर्तेः सर्वपुरुषार्थदानृत्वाय प्रकारं वदन् श्रममुपपादयति खुररज-इच्छुरितस्त्रगिति । गोखुररजोभिश्छुरिता व्यासाः स्रजो माला यस्य । वायुवशाद्बुद्धतो रेणुः न स्थिरो, नापि नियतः । खुरजातस्तु तथा । खुराणामेव गोत्वात् प्रकृतत्वाच्च न

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवट्टभक्तलेखः ।

गोपिका इति । एतदिति । गोवर्धनधरणरूपं माहात्म्यमित्यर्थः । तत इति । वनलीलातः पृथक्कृत्येत्यर्थः । लीलान्तरस्येति । निशि वने स्वामिनीभिः सह लीलायाश्चिकी-र्षितत्वादित्यर्थः । अस्य नादस्येति । अग्रिमयुगले दिनतापमोचनं कार्यमित्यर्थः ।

उत्सवमित्यस्याभासे । स्वयमेवेति । नतु नादेनेत्यर्थः । व्याख्याने श्रमः । अश्रां-तत्वात् रुक्च । अत उक्तं श्रमयुक्ता रुगिति । सुखात्मकत्वपक्षमाहुः तत्संबन्धिनी रुगिति । दृष्टीनामिति । दर्शनानां संबन्धिनी दर्शनजनिता परमानन्दसंततिः, नेत्राणामिति शेषः । तथाच मूले दृष्टीनां संबन्धिनां नेत्राणामुत्सवमित्यर्थः । भगवत्कीर्तिरिति । कीर्तिरूपार्थां स्रजि पुरुषार्थानां वक्ष्यमाणत्वात् स्रजि पुरुषार्थस्थापनप्रकारेण तद्गानमित्यर्थः । मालायां पुरुषार्थस्थापनं पुरुषार्थलीलानुभवार्थम् । तादृशलीलानुभवस्तु श्रमामावे इति । कुन्ददामेलश्रानेकप्रकाराणामुक्तत्वाद्बहुवचनम् । खुराणामेवेति व्यावर्तक-

गोग्रहणम् । 'पशवो वा एकशपा' इत्यत्र तथा निर्णयात् । अनेन धर्मोऽयमिति निरूपितम् । रजोऽर्थः । व्याप्तिः काम इति । आगमनस्य तु यत् कार्यं तदाहुः । सुहृदां सर्वेषामेव सम्बन्धिनामाशिषः सर्वा एव देया इति । उक्तं गोपिकाद्वारा सर्वेष्वानन्दप्रवेश इति । एष इति प्रदर्श्याहुः । यतः स्वस्मिन् लीला ज्ञापिता भवति । साधारण्येन सर्वेषां तापनाशकत्वाय भगवद्गतमसाधारणं धर्ममाहुः देवकीजठर-भूरुद्रराज इति । 'अदितिर्देवकी अदितिर्घौरदीतिरन्तरिक्ष' मिति श्रुतेः अदित्य-वतारत्वात् घुरूपा सा । तस्यामवश्यं चन्द्रोदयोऽपेक्षित एव । सा पुनर्विशेषरूपं गृहीतवतीति चन्द्रोऽपि विशिष्टकार्यं करोति । लौकिकस्तापस्त्रिविधो भगवद्विरहजश्च । अयं त्रिविधमपि नाशयतीति पूर्वोक्तमानन्ददानृत्यमुपपादितम् । देवकीजठरे भवतीति देवकीजठरभूः । स एव उडुराजः । जायते, यथा उदयादौ । पतिस्तु नक्षत्राणामेव भवति । तथा देवक्यां जातः, परं सुखदोऽस्माकमेव ॥

(अथवा, एतास्तु भगवद्विरहेणार्ता इति स्वाभिलषितप्रकारेण तदङ्गसङ्गव्यतिरेकेण नैतासामुत्सवो भवतीत्यार्ता एव स्थिताः । परं दृशीनां दर्शनं मुख्यमिति तेनैवोत्सवोन्नयनमुच्यते । तथा च आर्तानामस्माकं दृशीनामिति समासो ज्ञेयः । आर्तशब्दस्य ह्रस्वोऽपि छान्दसः । नहि दृशीनामेवार्तत्वमत्र विवक्षितम् । प्रकारान्तरेणापि तत्स्वरूपरसास्वादवत्यः स्वामिन्य इति सर्वेन्द्रियाणामेवार्तत्वसम्भवात् । तदैव सर्वत्रोत्सवे पुनराशिषोऽनमीप्सितत्वेनाग्रे तद्वित्सोक्तिरप्यनुपपन्ना स्यात् । दृशीनामुत्सवो बहिरेव । अन्तरुत्सवस्य त्वधिकरणं मनः, तस्यानुसत्त्वान्न स इदानीम्, परमग्रे सम्मोगसामयिकदर्शने भविष्यतीति ज्ञापनायोर्ध्वमित्युक्तम् । यथा गोप्यो 'दिदक्षितदृशोऽभ्यगमन् समेता' इत्यत्र दर्शनानन्तरमपि दृशां दिदक्षितत्वम्, एवमत्रापि ज्ञेयम् । अत एव दृशीनामिति । सम्बन्धपष्ठथाप्युत्सवस्य तत्सम्बन्धित्वमेव प्राप्यते । तत्रापि भगवत्कर्तृकनयनोक्त्या तासां बहिरुत्सवोऽपि प्रियप्रापित इति तद्दर्शनस्वभावाच्च स्वत इति बोध्यते । अत एवोत्सवकरणत्वं श्रमरुचोऽपि युज्यते । अन्यथा चिरादुत्कण्ठितानामासां प्रियतमागतश्रमनि-

श्रीविठ्ठलरायासजधीयल्लभकृतलेखः ।

धर्मस्यैव शक्यत्वमत्वादिति भावः । पशवो वेति । तत्र शफानामेवासाधारणधर्मत्वं निर्णीतमित्यर्थः । अनेनेति । गोत्वकथनेनेत्यर्थः । अयं खुर इत्यर्थः । आगमनस्य त्विति । पुरुषार्थत्रयं कीर्त्यङ्गत्वेन निरूपितमिति तद्वधुदासाय तुशब्दः । यत्कार्यं आशीर्दानं मोक्षरूपमित्यर्थः । स्वस्मिन् लीलेति । पुल्लिङ्गात् स्वस्मिन् भगवतीत्यर्थः । एतादृशः एष इति प्रदर्श्यते । लौकिकस्ताप इति । धर्मजनित इत्यर्थः । त्रिविध इत्यस्याग्रिमेणान्वयः । आधिभौतिकादिभेदमिच्छो देहेन्द्रियात्मनिष्ठो भगवद्विरहजस्त्रिविध इत्यर्थः । त्रिविधमपीति । लौकिकचन्द्रो लौकिकमेव तापम् । अयं तु त्रिविधमपीत्यपि-

રીક્ષણેનાગ્રિમરસપ્રતિવન્ધશક્ત્યા ન ઉત્સવઃ સ્યાત્ । પ્રત્યુત્પન્નપૂર્વાપેક્ષયાધિકતરઃ खेद एव स्यात् । किञ्च, विनास्माभिरन्येन प्रियः श्रमापनोदनं न कारयति, वयमतः परं करिष्याम इति श्रमरुचस्तथात्वं युक्तमेव । श्रमस्य कान्तित्वनिरूपणेनापि स्वमनोरथाप्रतिवन्धकत्वात्तथેતિ ध્વન્યતે । શ્રમોડપ્યન્યનાયિકાવિષયકથ્વેત્, કથં દશામુત્સવ इति चेत्, तथा नेत्याहुः खुररजश्छुरितस्त्रगिति । यद्यप्यन्यनायिकाविषयकः स्यात्, तदा स्रजि तदङ्गराग एव स्यात्, न तु खुररजः । रजोऽप्यागमनसामयिकं चेत्, सम्भवेदपि तथा, परं चिरकालीनमिति ज्ञापनाय छुरितत्वमुक्तम् । अल्पकालेन तथात्वस्यासम्भवात् । किञ्च, तथा चेत्, स्रगपि न स्यात्, क्रीडान्तरायत्वात् । अतो ज्ञायते सुहृदामस्माकमाशिषो दित्सया एतीति । एतीत्यागमनक्रियायां कर्मानुकल्यापि तथેતિ જ्ञાપ્યતે । અર્થં ભાવઃ । ‘કર્તુરભીષ્ણતતમં કર્મ’ ભવતિ । તેનાત્ર ભગવત્કર્તૃત્વાત્તદમી-પ્ણિતતતમત્વમસ્માકમેવ, નાન્યસ્ય । અન્યથા વ્રજમેતીત્યુક્તં ભવેત્ । યદપિ સર્વેપોમેવ નિરોધશ્ચિકીર્ષતો ભગવત્ इति વ્રજસ્યાપ્યમીપ્ણિતત્વમ્, તથાપ્યમીપ્ણિતતતમત્વલક્ષણો-તિશયોઽસ્માસ્થેવેતિ તથોક્તમ્ । તન્નિદર્શનમેવાહુઃ एष इति । अन्यथा कथमात्मानं प्रदर्शयेत् । दक्षिणनायकत्वेनान्तर्भाववैषम्याभावावाहुः - देवकीजठरभूरिति । सर्वथा निर्दुष्टा हि देवकी । तदुदरे प्रकटस्तथेत्यर्थः । ताદૃશસ્ય ભવતીપુ કો વિશેષ इत्यत आहुः चडुराज इति । यथा चन्द्रः सर्वेषां तापहारको दूरादेव, परं यतिलैः नातिनिकटे नक्षत्राणामेव, तथायमपि सर्वेषां तथा दूरादेव, परं पतित्वेनास्માકમેव તથેતિ भूयान् विशेषः सम्पद्यते । स यथा नक्षत्रमण्डले तिष्ठंस्तैरेव राजमानः सर्वतापनिवर्तकः, तथायमप्यस्मन्मण्डले तिष्ठन्नस्माभिरेव राजमानस्तथેत्युद्धुराजपदेन द्योत्यते ।) इदं सर्वं कार्यं वेणुनादसाध्यमिति प्रकरणितत्वात् ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

સાધારણી લીલામુક્ત્વા ગોપિકાસ્થેવ વેણુકૃતાં ભગવતૈવ જનિતાં લીલામાહ મદેતિ ।

મદચિહ્નિર્ણિતલોચન ઈપન્માનદઃ સ્વસુહૃદાં વનમાલી ।

વદરપાણ્ડુવદનો મૃદુગણ્ડં મળ્ડયન્ કનકકુણ્ડલલક્ષ્મ્યા ॥ ૨૪ ॥

ચટુપતિર્દિરદરાજવિહારો યામિનીપતિરિવૈપ દિનાન્તે ।

મુદિતવક્ત્ર ઉપયાતિ દુરન્તં મોચયન્ વ્રજગવાં દિનતાપમ્ ॥ ૨૫ ॥

શ્રીવિઠ્ઠલરાયાત્મજશ્રીવલ્લભકૃતલેખઃ ।

શબ્દઃ । તસ્ય ગૌણત્વસૂચનાયૈવમુક્તમ્ । પ્રકરણિતત્વાદિતિ । પ્રકરણં સંજાતં यस્ય તાદૃશત્વાત્ । વેણુનાદસ્યેતિ શેષઃ ।

૨૪-૨૫. મદયી આપના લોચન વિધૂર્ણિત છે, તે છતાં આપણે કાંઈક સન્માન કરે છે, કેમકે આપણે એમના સુહૃદ્, ઈયે, કીર્તિમયી વનમાલાને પોતે પ્રકટ કરે છે, સુહારવિદ્ ચોરજેવું કાંઈક રક્ત છે, ચોર જેમ ધનવાસીઓપ્ ઉપભોગ્ય છે, તેમ ધનનાં જડે ચોરની માફક એ સુહારવિદ્ ઉપભોગ્ય છે, કનક-કુણ્ડલની કાંતિથી એમના મૃદુ ગળ્ડસ્યલ શોભી રહ્યા છે, વહુ ક્ષિયોવાલા યાદવોના એ પતિ છે, મહા

યદુપતિઃ મુદિતવક્ત્ર ઉપયાતીતિ । પૂર્વોક્તા એવ વેણુનાદા અત્ર ગ્રાહ્યાઃ । દશ લીલાઃ પૂર્વ નિરૂપિતાઃ, તાઃ સર્વા અસ્મદર્થમેવેતિ દશધા ભગવન્તં વિશેષયન્તિ । એક એવ ભગવાનુભયત્રેણ યુગલત્વેડપિ નાત્યન્તં વિભાગઃ । સર્વત્રૈવ વેણુનાદે રજોગુણો મુખ્ય ઇતિ સોડસ્મદર્થ ફલિત ઇત્યાહુઃ । મદેન વિઘૂર્ણિતે લોચને યસેતિ । મદોડત્ર સ્વાનન્દસ્થિત્યા પૂર્ણાવબોધઃ । સ જ્ઞાનમાર્ગ એવેતિ પ્રકટયિતું સર્વવિષયાન્ વ્યાવર્તયિતું વિઘૂર્ણિતલોચનત્વમુક્તમ્ । અયં ધર્મો ભગવન્નિષ્ઠો નિરૂપિતઃ । સ્વરૂપસ્થિત્યર્થ તાદશોડીપીન્માનદઃ, માનં પ્રયચ્છતિ । સન્માનનાં કરોતિ । તેનાસ્માકં ગમ્યો ભવતીતિ જ્ઞાયતે । માનમભિમાનં વા રજોગુણપ્રાકટ્યાત્, પ્રયચ્છતિ, ધ્રુણયતિ વા, જ્ઞાનપ્રાકટ્યાત્, પ્રયચ્છતિ માનં ઘતિ ધ્રુણયતિ ત્રિષ્વપીપદેવ તત્તત્ કાર્યમ્ । નનુ પૂર્ણસ્ય ભવતીષ્વેવંકરણે કો હેતુસ્તગ્રાહુઃ સ્વસુહૃદામિતિ । સ્વપદાદસાધારણ્યમ્ । તેન સ્વસૈવ સુહૃદસ્તાઃ । મહતોડપિ સુહૃત્કાર્ય કર્તવ્યમિતિ । સાધારણં કાર્યમાહ વનમાલીતિ । કીર્તિમયી વનમાલાં પ્રકટયતીતિ । વદરવત્ પાણ્ડુવદન ઇતિ । વદરોડત્ર ફલવાચકઃ । સ હિ ધર્મેણ પ્રતિક્ષણં

શ્રીવિઠ્ઠલરાયારમજશ્રીધણ્ડમકૃતલેખઃ ।

મદેત્યત્ર । પૂર્વોક્તા એવેતિ । વેણુનાદેનાન્યત્ર કૃતં કાર્યં પૂર્વમુક્તમ્ । ગોપિકાસૈવ કૃતમત્રોચ્યત ઇતિ વિશેષઃ । યુગલત્વેડપીતિ । મિત્રયુગલત્વેપીત્યર્થઃ । નાત્યન્તેતિ । ‘જાનાતિ ભગવાનેવ જાનાત્યેવ ચ હરિ’રિત્યેતાવાનેવ વિભાગ ઇત્યર્થઃ । સર્વાસાં લીલાનાં ગોપિકાર્થત્વં વ્યુત્પાદયન્તિ સર્વત્રૈવેતિ । મુખ્ય ઇતિ । હેતુરિતિ શેષઃ । તથા ચ તદ્દેતોરસ્મદર્થ ફલિતત્વાત્તત્કાર્યમપ્યસ્મદર્થમેવ । અન્યેપાં તુ પ્રાસન્નિકત્વમિતિ ભાવઃ । અસ્મદર્થ ફલિત ઇતિ । અસ્મદ્વિપયક એવોદીતો રસભાવો જાત ઇત્યર્થઃ । સ્વાનન્દેતિ । પૂર્વાનુભૂતસાનન્દસ્ય સ્વસ્મિન્ સ્થિત્યેત્યર્થઃ । અત્ર રજોગુણઃ પૂર્ણાવબોધશ્ચ એક એવેતિ જ્ઞેયમ્ । જ્ઞાનમાર્ગ એવેતિ । લોચનયોરેવેત્યર્થઃ । તેનાસ્માકમિતિ । ગમ્યત્વે સન્માનના-હેતુઃ । અધુનૈવ તદકરણે તસ્યા ઈપત્ત્વં હેતુરિતિ વિમેદઃ । રજોગુણેતિ । ઉદીતરસભાવસ્ય પ્રાકટ્યાદિત્યર્થઃ । મૂલે ઈપત્ત્વદાત્ પ્રયચ્છતીત્યસ્ય ઈપત્ પ્રયચ્છતિ ઈપત્કરોતીતિ ટિપ્પણ્ય-નુસારેણાર્થઃ । અભિમાનેપત્કરણધ્રુણનયોર્હેતુમાહુઃ જ્ઞાનેતિ । રજોગુણસ્ય જ્ઞાને લોચનયોરેવ પ્રાકટ્યાત્ તેન તન્માત્રવિષયકત્વં રજોગુણસ્ય વોધિતમિતિ ભાવઃ । સ્વરૂપસ્થિત્યર્થમિત્યત્ર ટિપ્પણ્યાં પક્ષત્રયં સુબોધિનીસ્યમેવ વિવૃત્તમ્ । અન્તે યદ્વેત્યનેન પૂર્ણાવબોધપદસ્યાર્થાન્તરમુક્તમ્ । ઈપન્માનદ ઇત્યસ્યાર્થસ્ય પ્રથમપક્ષે યદ્યપીત્યુક્ત્વા યોજિતમ્ । સુબોધિન્યાં તાદશોડીત્યપિશ-વ્દેનોક્તમ્ । અત્રે પક્ષદ્વયે વિશેષણયોર્હેતુહેતુમદ્ભાવ ઇતિ વિશેષઃ । સાધારણં કાર્યમિતિ । માનદાનજનિતં કાર્યમાશ્વાસાદિકમસાધારણં સ્વસુહૃત્સ્યેવ પ્રકટમ્ । તસ્યેપદ્ભાવજનિતં કાર્ય

દુરસ્તમાં ગજેન્દ્ર જેવા મહાન છે, સંપૂર્ણ રાત્રિના પતિ છે, સર્વેના અલંકારરૂપ પોતે ઉમા છે, રિવરને અંતે ચન્દ્રની માફક હાલ તો દુરથી તાપની વાતિ કરે છે, સુહારવિદ પ્રસન્ન છે, મજના તથા ગાયોના સર્વ તાપ દૂર કરતા પાતે પધારે છે.

विसदृशीं कान्तिं करोति । तत्राप्यर्धपक्वः पाण्डुवर्णो भवति । अग्रे त्वारक्तः । तथेदानीमर्ध-
रतः, अग्रे त्वत्यन्तं रतो भविष्यतीति ईषन्मानदत्वाद्विशेषः । साधनं कीर्तिरिति मध्ये
विशेषणान्तरम् । अथवा । अत्र पाण्डुशब्देन आरक्त एव गुण उच्यते । तदा वदनं चक्रं
अधराभूतपानं लक्षितं भवति । वनवासिनां वा एतदुपभोग्यमिति वने गत्वा एतदुपभोग्य-
मिति सर्वाः ज्ञापयन्ति । ततोऽपि विशेषमाहुः कनककुण्डललक्ष्म्या मृदुगण्डं मण्डय-
न्निति । श्मश्रूनामावादानन्दनिधानत्वाच्च मृदुत्वं भोगार्थमुपपाद्यते । गण्ड एव रससमा-
प्तिरिति । कनकमदं वर्णान्तरज्ञापनार्थम् । उत्कृष्टेनापि परमानन्देनापि अस्मदर्थं कामरस
एवोद्बोध्यत इति सर्वथास्मदर्थमेव भगवदागमनमिति निश्चीयते । अन्यथा शिरोभेदान-
स्मत्समक्षं न कुर्यादिति । ननु यद्यपि महान्, तथापि बाल इति, नन्दसूनुरिति,
कथमसाधारणीं लीलां करिष्यतीत्याशङ्कं वारयन्ति यदुपतिरिति । अयं यादवानां पतिः ।
ते हि बहुस्त्रीका भवन्ति । अमर्यादार्थं विशेषणान्तरमाहुः द्विरदराजविहार इति ।
महासुरते गजेन्द्र इव महान् । तेन विना न प्रीतिरिति । तदपेक्षयाप्यादौ पूर्वतापं दूरीक-
रिष्यतीत्याहुः यामिनीपतिरिवेति । सम्पूर्णाया यामिन्या अयं पतिः । अतस्तद्वतानां
विशेषेण सुखदः । नन्वहर्षतिरपि, कथमुच्यते यामिनीपतिरिवेति, तत्राहुः एष इति ।
सर्वालङ्कारभूतस्तत्र तिष्ठति । अधुना तु थान्त इव । दिनान्ते एष यामिनीपतिरिव
चन्द्र इव दूरादेव तापनाशकः साम्प्रतम् । अग्रे तु यामिनीपतिरिव । इममर्थं ज्ञापयतीति

श्रीविठ्ठलरायामजध्रीवल्लभकृतलेखः ।

कीर्तिप्रकटनं साधारणं सर्वलोकेषु प्रकटमित्यर्थः । ईषन्मानदत्वादिति । अग्रेऽत्यन्तरतत्वं
पूर्वस्मादीपन्मानदानादभिमानेपरकरणादभिमानेपत्त्वण्डनाच्च विशेष इत्यर्थः । साधनमिति ।
अधुना तादृशविशेषासम्पादने हेतुरित्यर्थः । चक्रमिति । मुखमध्यमधरमित्यर्थः । तदेति ।
अधरस्वारक्तत्वादनुरागे सत्येव तत्स्थस्य अमृतस्य पानमिति लक्षितं ज्ञापितं भवतीत्यर्थः ।
वनवासिनां वेति । वदनस्य वदरसादृशद्वरस्य च वनीयत्वादिति भावः । ततोपि
विशेषमिति । स्वार्थं भगवदागमननिश्चयः स्वविषयकारजोगुणोदीपनेनोक्तः । शिरोभेदकथनेन
ततोपि विशेषो निश्चये उक्त इत्यर्थः । वर्णान्तरेति । गण्डस्य स्वामो वर्णः, कनकस्य पीत
इत्यर्थः । उत्कृष्टेनापीति । भक्तिरूपगण्डे कनकश्रीयोजनादिति भावः । कनकस्य सर्वाभि-
लषितत्वात् कामरूपत्वम् । शिरोभेदानिति । गण्डयोः कुण्डलश्रीयोजनं शिरश्चालनेनैव
भवतीति भावः । यदुपतिरित्यत्र । तदपेक्षयेति । द्विरदराजेनायं धर्म इत्यर्थः । विशेषेण
सुखद इति । तापं निवर्त्य सुखदातेत्यर्थः । दिनान्ते इत्यस्य साम्प्रतमित्यनेनान्वयः । तथाच
मूले यामिनीपतिरिवेत्यस्य पूर्वापरयोरन्वयः । एष इत्यस्यावृत्तिः । दिने एषः अप्रकटः
सन् सुखदातेत्यर्थः । दिनान्ते यामिनीपतिरिव एषः । दूरादेव तापनाशक इत्यर्थः । अग्रे

लक्ष्यते, यतो मुदितवक्त्रः प्रसन्नवदनो भूत्वा उपयाति, समीपमागच्छति । अयं भावस्ता-
सामेव हितकारीति पूर्वं साधारण्यमुक्तम्, उपसंहारे पुनराह मोचयन् ब्रजगवामिति ।
ब्रजस्य गवां च सम्पूर्णं दिवसे यावांस्तापः, तं सर्वमेव मोचयतीति ॥ २४ ॥ २५ ॥

एवं निरोधं निरूप्य स्त्रीणामुपसंहरन् प्रकरणस्थानामेव तद्वारोपसंहरति एवमिति ।
श्रीशुक उवाच—एवं ब्रजस्त्रियो राजन् कृष्णलीलानुगायतीः ।

रेमिरेऽहःसु तच्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

राजन्निति सम्बोधनं विश्वासार्थम् । ब्रजगता अपि स्त्रियः एवं प्रकारेण अह-
स्तु भगवत्सम्बन्धरहितदशायामपि कृष्णलीला एव आनुपूर्व्येण बहुकालानुवृत्त्यर्थमनु-
गायतीः अनुक्रमेण गायतीः रेमिरे । स्वत आनन्दरूपा कीर्तिस्ताः प्रति जातेति तासां
क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिश्च भगवन्निष्ठैव जातेत्याह तन्मनस्काः तच्चित्ता इति । चित्तं
ज्ञानप्रधानम्, मनः कर्मप्रधानमिति । एवं सर्वप्रकारेण प्रपञ्चविस्मृतिर्भगवदासक्तिश्च
निरूपिता । नन्वेवं कथं तासां निरोधः फलित इति, तत्रोपपत्तिमाह महोदया इति ।
महानेवाभ्युदयो भाग्यराशिर्यासामिति सर्वं सुखम् ॥ २६ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिनीयां श्रीमच्छङ्खभट्टात्मजश्रीमद्बलभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे द्वात्रिंशाध्यायविवरणम् ॥

इति दशमपूर्वार्धतामसफलप्रकरणम् ॥

श्रीविठ्ठलरायामेजंश्रीबलभट्टमकृतलेखः ।

तु यामिनीपतिसदृशः सन् द्विरदराजवद्विहारे यस्य तादृश इत्यर्थः । पूर्वयुगले चन्द्रदृष्टान्त-
स्योक्तत्वात् पुनरुक्तिमाशङ्क्याहुः अयं भाव इति । श्रमरुक्सहितः साधारण्येन सर्वेषां
तापनाशक उक्तः । मुदितवक्त्रो विशेषत एतासामेवेति विभेदः । प्रकरणस्थानामिति । एतासां
मुख्यत्वादेतन्निरोधोपसंहारे सर्वेषामेव तामसानां निरोध उपसंहृतो जात इति भावः ।

एवमित्यत्र । स्वत आनन्दरूपेति । न तु फलदानद्वारेत्यर्थः ।

द्वात्रिंशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

२६. हे राजन्, ब्रजनी स्त्रियो, ए प्रकारे दिवसे, भगवान्ना विरहनी दशमां पण कृष्णलीला गायती
आनन्द करती हती, एमनुं ज्ञानप्रधान चित्त तथा कर्मप्रधान मन कृष्णमय धर्मे गयुं हतुं, एमनो महान्
भाग्योदय धनो हतो.

श्रीकृष्णाय नमः ।

दशमपूर्वार्धतामसफलप्रकरणनिबन्धः ।

अतःपरं सप्तभिर्वै फलं कृष्णो निरूप्यते ।
 पङ्क्तुणैः सहितः पूर्वमैश्वर्यं त्रिविधं मतम् ॥ १ ॥
 ध्वनिनाहूय वाक्येन प्रेपयत्येव निश्चितम् ।
 फले वाक्यं न कर्तव्यं दोषश्चेद्वारयिष्यति ॥ २ ॥
 इति तासामगमनं गर्वेऽन्तर्भाव ईर्यते ।
 द्रुतमेव हरेर्मार्गः सर्वोत्कृष्टो हि बुध्यताम् ॥ ३ ॥
 सम्बन्धमात्रे संजाते बहिर्वान्तरथापि वा ।
 कायेन मनसा वापि वचसा वापि सर्वथा ॥ ४ ॥
 रमयत्येव हि निजान् सर्वथा नैव मुञ्चति ।
 अन्तर्धानकथा प्रोक्ता वाक्यं चापि निरूपितम् ॥ ५ ॥
 अध्यायद्वितयेनैव सकृद्भोगं निवारयन् ।
 आविर्भावं करोत्येव तथा वाक्यानि तुष्टये ॥ ६ ॥

श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता निबन्धयोजना ।

अतःपरं सार्धसप्तदशभिः फलप्रकरणं विचारयन्ति अतःपरमित्यादि । प्रकरण-
 समाख्यावीजमाहुः फलमित्यादि । तथा च पूर्वोक्तसाधनपञ्चककरणरूपासक्त्युद्देकानन्त-
 रप्राप्यपङ्क्तुण्युतपूर्णभगवद्रूपफलनिरूपणादस्य फलप्रकरणेत्याख्येत्यर्थः । अत्रैश्वर्यादीनां
 पूर्वोक्तः क्रमो नेति प्रकारोपि विलक्षण इति बोधयितुं प्रथमतः प्रथमाध्यायार्थमाहुः
 पूर्वमित्यादि ॥ १ ॥

त्रैविध्यं स्पष्टयन्ति ध्वनिनेत्यादि । ऐश्वर्यं हि स्वातन्त्र्यम् । तत्र कर्तुमकर्तुं च
 सामर्थ्यमर्थेनोक्तम् । ततः पादोनेनान्यथा कर्तुं सामर्थ्यम् । तुरीयपादेन द्रुतमेवेत्यग्नि-
 मतहितेन समुदितं तत्रयम् । क्रमेणैव त्रयं वा ।

द्वितीयतृतीययोरर्थमाहुः हरेरित्यादि बुध्यतामित्यन्तोऽध्यायद्वयार्थः ।

तत्र हेतुमाहुः सम्बन्धेत्यादिसार्धेन । तथा च इति बोधयितुमध्यायद्वयमेव
 निरूपितमित्यर्थः ।

चतुर्थार्थमाहुः सकृदित्यादि । तुष्टय इति । वदतीतिशेषः ।

रमते च रमातोऽपि विशेषेण रतिप्रदः ।
 परोक्षेऽपि रतिं चक्रे तेन वीर्यमुदीरितम् ॥ ७ ॥
 यशस्तु वचनैः स्पष्टं श्रीश्चाविर्भावतः स्फुटा ।
 चतुष्टयं निरूप्याग्रे धर्मी कृष्णो निरूपितः ॥ ८ ॥
 भोगे मध्ये महत्सौख्यं तस्मादेवं निरूपितम् ।
 स्वरूपेण रतिः प्रोक्ता न धर्मे रसरूपतः ॥ ९ ॥
 ततो वैराग्यभावेन फलदाता निरूप्यते ।
 कौतुकेनापि पूर्वेपां करणं न सुखाय हि ॥ १० ॥
 अतः कौतुकरीत्यापि गताः सर्वे हरान्तिके ।
 कालेनाग्रस्तमूर्धानः कृष्णेनैव विमोचिताः ॥ ११ ॥
 अतस्तत्कर्म हरिस्तात्कृत्वा व्रजमुपाययुः ।
 तमसि त्रितयं प्रोक्तं हरस्तत्राधिदैविकः ॥ १२ ॥
 स तु तूष्णीं भवत्यत्र कालस्त्वाध्यात्मिको मतः ।
 हरभृत्यास्तु भूतानि स्त्रीणां हर्ता ततो निशि ॥ १३ ॥
 शङ्खचूड इति प्रोक्तस्तं च हत्वा विमोचिताः ।
 सुदर्शनो यथा जीवस्तथा सत्त्ववरो मणिः ॥ १४ ॥
 कर्म स्वसिन् प्रतिष्ठाप्य रामे रत्नं न्यरूपयत् ।
 एवं कालादिसम्बन्धात् तामसात् स्वान् न्यवारयत् ॥ १५ ॥
 पूर्वसिद्धपरित्यागो वैराग्यं कालदोषतः ।
 ज्ञानं तु गुणगानं हि परोक्षे तत् प्रतिष्ठितम् ॥ १६ ॥

योजना ।

पञ्चमार्थमाहुः रमत इत्यर्थेन । प्रयोजकविभागं स्पष्टयन्ति परोक्ष इत्यादि ।
 क्रमं भिन्दन्तः पञ्चमार्थमाहुः चतुष्टयमित्यादि सार्थेन । एवमिति ।
 क्रमं भित्त्वा षष्ठ्यर्थमाहुः सार्थैः पङ्क्तिः तत इत्यादिभिः । वैराग्येण फलदातृत्वं
 व्युत्पादयन्ति कौतुकेनेत्यादिसार्थेन । पूर्वेपामित्यवैष्णवकर्मणाम् । मूर्धपदं मुख्यमो-
 धकम् । विमोचनेन सिद्धं फलान्तरमाहुः अतस्तत्कर्मेत्यर्थेन । एतेन कदाचित् दैवगत्या
 मौख्यादिना कृतमन्यदैवतं कर्म 'यत्करोपि यदश्नासी'त्याज्ञां हृद्यनुसंधाय भगवदर्पणं
 कर्तव्यमित्युक्तम् ।

द्वितीयफलदानस्यापि वैराग्यहेतुकत्वं व्युत्पादयन्ति तमसीत्यादिद्वान्याम् । काल
 इति । शिपरात्रिरूपः । सत्त्वचर इति । सत्त्ववृत्तिषु श्रेष्ठः । वैराग्यस्वरूपं सहेतुकमाहुः
 पूर्वैत्यादि । पूर्वसिद्धपरित्याग इति । भगवत्परत्वपरित्यागः । एतस्य 'यावदन्याश्रय-
 स्ताव'दिनित्यायेन भगवदुपेक्षादतुल्योद्वैराग्यत्वमित्यर्थः ।

प्रत्यक्षे भजनं श्रेष्ठमेवं चेद्वोधनं स्थिरम् ।

पुरुषाणां तथा स्त्रीणां रात्रौ च दिवसे तथा ॥ १७

ज्ञानं भक्तिश्च सततं चक्रवत् परिवर्तते ॥ १७३ ॥

इति दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलनिबन्धः समाप्तः ।

योजना ।

सप्तमार्थमाहुः ज्ञानमिति पादेन ।

प्रकरणे यत् सिद्धं तदाहुः परोक्ष इत्यादि । तामसप्रकरणीयमुद्धारप्रकारमाहुः
ज्ञानं भक्तिश्चेत्यादि ।

इति श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता तामसफलनिबन्धयोजना ।-

पुरुषोत्तमनामसहस्रस्यैतत्प्रकरणनामानि ।

वेषुवादसरक्षोभमत्तगोपीविभुक्तिदः ।

सर्वभावप्राप्तगोपीसुखसंवर्धनक्षमः ॥ १ ॥

गोपीगर्वप्रणाशार्थतिरोधानसुखप्रदः ।

कृष्णभावव्याप्तविश्वगोपीभावितयेष्टधृक् ॥ २ ॥

राधाविशेषसंभोगप्राप्तदोषनिवारकः ।

परमप्रीतिसंगीतसर्वाद्भुतमहागुणः ॥ ३ ॥

मानापनोदनाकान्तगोपीदृष्टिमहोत्सवः ।

गोपिकाज्याप्तसर्वाङ्गः स्त्रीसंभाषाविशारदः ॥ ४ ॥

रासोत्सवमहासौख्यगोपीसंभोगसागरः ।

जलमलरतिज्याप्तगोपीदृष्ट्यभिपूजितः ॥ ५ ॥

शास्त्रानपेक्षकर्मकमुक्तिद्वारविचर्चनः ।

मुदर्शनमहासर्पप्रसनन्दविमोचकः ॥ ६ ॥

गीतमोहितगोपीपृथग्गानुदयिनाश्रकः ।

गुणसंगीतसंतुष्टिर्गोपीसंसारविस्मृतिः ॥ ७ ॥

त्रिभिधनामायलीस्यैतत्प्रकरणनामानि ।

कन्दर्पकोटिकावण्याय नमः ॥ १ ॥ सर्वोपनिषत्सर्वगोचराय नमः ॥ २ ॥

गोपिकारमण्याय नमः ॥ ३ ॥ मन्त्रयोगाभिरुपे नमः ॥ ४ ॥ धर्मीक्रान्तकामजनकाय

नमः ॥ ५ ॥ आगाधरुक्मलात्मकमदीनकाय नमः ॥ ६ ॥ गूढारविमारादिमुक्ताय

नमः ॥ ७ ॥ मत्तवापे नमः ॥ ८ ॥ कानोन्मत्तगोराहनामुक्तिदात्रे नमः ॥ ९ ॥

मुक्त्यधिकफलगोपीमनोमोहकाय नमः ॥ १० ॥ लोकवेदसर्वधर्मपरित्यक्तगोपीसेवितचर-
णारविन्दाय नमः ॥ ११ ॥ भक्तप्रतिबन्धनिवारकाय नमः ॥ १२ ॥ अलब्धरासगोपीसद्यो-
मुक्तिप्रदायकाय नमः ॥ १३ ॥ परीक्षितगोपवधूसेवितचरणाय नमः ॥ १४ ॥ निजजन-
स्सयध्वंसनस्मिताय नमः ॥ १५ ॥ कायिकतिरोभावितगोपीपुञ्जाय नमः ॥ १६ ॥
राधासहचराय नमः ॥ १७ ॥ विरहव्याकुलगोपाङ्गनान्वेषितमार्गाय नमः ॥ १८ ॥
ज्ञानतुल्यभक्तआन्तिजनकाय नमः ॥ १९ ॥ निकटस्थितिवोधकाय नमः ॥ २० ॥ गोपी-
वर्णितनिखिलगुणाय नमः ॥ २१ ॥ भक्तशुद्धिविलम्बनाय नमः ॥ २२ ॥ दीनकृपा-
प्रकटितरूपाय नमः ॥ २३ ॥ सर्वमनोनयनाह्लादकाय नमः ॥ २४ ॥ गोपीवाक्यवि-
चारकाय नमः ॥ २५ ॥ सर्वधर्मनिर्धारकाय नमः ॥ २६ ॥ सर्वरसाभिज्ञाय नमः ॥ २७ ॥
रासमण्डलानेकरूपाय नमः ॥ २८ ॥ उद्दीप्तकामरसपूरकाय नमः ॥ २९ ॥ अतिक्रा-
न्तमर्यादाय नमः ॥ ३० ॥ भक्तदैन्यनिवारकाय नमः ॥ ३१ ॥ यमुनाकीर्तिजनकाय
नमः ॥ ३२ ॥ सुदर्शनमोचकाय नमः ॥ ३३ ॥ बलदेवाभीष्टदात्रे नमः ॥ ३४ ॥
शङ्खचूडघातकाय नमः ॥ ३५ ॥ गोपीक्लेशनाशकगुणार्णवाय नमः ॥ ३६ ॥ स्वसमान-
गुणाय नमः ॥ ३७ ॥ सर्ववशीकरणद्वादशविधचरित्राय नमः ॥ ३८ ॥

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धार्थानुक्रमणिका ।

पञ्चाध्यायां निशि क्रीडा सर्पान्नन्दस्य मोक्षणम् ।

शङ्खचूडबधः पश्चाद् गोपीगीतं.....॥ १ ॥

गोष्ठीशालरामचन्द्रभट्टात्मजचन्द्रायामभट्टकृता सूचिका ।

अतः परं साधने कृते भक्त्युद्रेकानन्तरं प्राप्यपङ्कणयुतपूर्णभगवद्रूपफलनिरूपणा-
दस्य फलप्रकरणत्वम् । अत्रापि सप्तमिरध्यायैर्निरूपणम् । क्रमस्तु ऐश्वर्यादीनां न विव-
क्षितः । पुष्टिफलत्वात् क्रमातिक्रमो न दोषाय । किन्तु मध्ये भोगे सुखविशेषोऽपि ।
अत्र रमणरूपं फलं देयमिति । रमणस्य रूपनामविभेदेन द्विरूपत्वात् । रूपेण रमणे
पञ्चाध्यायाः । आत्ममनइन्द्रियप्राणशरीरात्मकत्वात् रूपस्य । नाम्ना रमणेऽध्यायद्वयम् ।
शब्दस्य प्रकृतिविकृतिभेदेन द्विरूपत्वात् । तत्र प्रथमेऽध्याये ऐश्वर्यनिरूपणम् । ऐश्वर्यं
नाम स्वातन्त्र्यम्, कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं सामर्थ्यमिति यावत् । तत्र नादद्वारा आह्वानं
कृत्वा वाक्यद्वारा गृहगमनाय प्रेरणं कर्तुं सामर्थ्यरूपमैश्वर्यम् । भगवद्वाक्येन गृहगमनं न
कृतमित्यपि भगवतोऽकर्तुं सामर्थ्यरूपमैश्वर्यम् । तदनन्तरं गर्वेऽन्तर्धानमिति अन्यथा कर्तुं
सामर्थ्यरूपमैश्वर्यम् । एवं प्रथमे त्रिविधमैश्वर्यं स्फुटम् । द्वितीये 'परोक्षोऽपि रतिं चक्रे'
इति वीर्यम् । तृतीये स्तुतिवचनैर्यशः स्फुटमेव । चतुर्थे प्रादुर्भावनिरूपणेन श्रीः
स्पष्टैव । तदनन्तरं धर्मिनिरूपणं पञ्चमे । अत्र प्रादुर्भावरूपश्रीनिरूपणानन्तरं रमणसा-

वश्यकत्वात् वैराग्यज्ञानयोस्तु रमणप्रतिबन्धकत्वात् पूर्वमनिरूपणम् । पुष्टिमार्गीयवैराग्यस्य भगवदितरत्यागरूपत्वात् भगवत्स्वरूपफलप्राप्त्यनन्तरमेव भगवत्सुखमत्वज्ञानेन भगवदितरत्यागसंभवात् । पुष्टिमार्गीयज्ञानस्यापि गुणगानरूपत्वात् प्रादुर्भावदशायां तस्यासंभवात् विरहदशायामेव संभवात् पूर्वमनिरूपणम् । पष्ठे वैराग्यादिनिरूपणं स्पष्टमेवान्याश्रयनिवृत्तिरूपम् । ततो ज्ञाननिरूपणं सप्तमे स्पष्टमेव विरहदशायाम् । एवं सप्तभिरध्यायैः फलप्रकरणनिरूपणम् ।

इति दशमपूर्वार्धतामसफलप्रकरणविभागसूचिका ।

श्रीगोकुलरायकृतदशमपूर्वार्धतामसफलप्रकरणाध्यायार्थः ।

तामसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे ध्वनिना आह्वानं कर्तुं समर्थत्वात्, गमनबोधकवाक्यैर्गमनं अकर्तुं समर्थत्वात् प्रभुवाक्योलङ्घनदोषं गुणं कर्तुं समर्थत्वात् गर्वेऽन्तर्धानेनापि अन्यथा कर्तुं समर्थत्वादैश्वर्यनिरूपणं पङ्क्तिशेषाद्ये ॥ २६ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे बाह्याभ्यन्तरभेदेन भगवत्सम्पन्नानां भक्तानां दोषेपि भगवता परित्यागाभावस्य सर्वोत्कृष्टस्य भगवन्मार्गस्य ज्ञापनार्थं कायेन रमणमावे मनसा वाचा चापि रमयेदिति ज्ञापनार्थं परोक्षेणापि रतिकरणात् धीर्धनिरूपणं सप्तविंशेऽध्याये २७॥

तामसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे वचसा रमणज्ञापकगोपिकावचनैर्यशोनिरूपणमष्टाविंशेऽध्याये ॥ २८ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे सकृद्भोगनिवारणार्थमाविर्भावकरणाद्भक्तान्तःकरणसंतोषार्थं वाक्यकथनाच्च तत एव मरणरूपापत्तिनिवारणात् श्रीनिरूपणभूतविंशेऽध्याये २९

तामसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे पशुगुरूपामिः स्नाग्निनीमी रसरूपेण स्वरूपेण रमणात् धर्मिनिरूपणं त्रिंशेऽध्याये ॥ ३० ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे कौतुकेनापि कृतानामन्येण्यवकर्मणां दुःखहेतुत्वेन, तत्र भगवत औदासीन्यभावबोधनात्, तथापि भक्तवत्सलेन भगवतैव मोचने भक्तेस्तत्कर्तृपरित्यागात्, मर्यादारमणेऽपि शङ्खचूलमभ्यन्धकपत्रेण भगवत औदासीन्यभावबोधनाद्वैराग्यनिरूपणमेकविंशेऽध्याये ॥ ३१ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे विरटे गुणगानस्य ज्ञानरूपत्वात् ज्ञाननिरूपणं द्वाविंशेऽध्याये ॥ ३२ ॥

भजतोनुभजन्तीत्यत्र प्रकीर्णदीपिका ।

सु. फलतः स्वरूपतश्चेति । त्रयाणां मध्ये उभयोः किं फलं पूर्वस्य कीदृशं स्वरूपं चेत्यर्थः । भजनाभजनाभ्यामित्यस्यार्थः सु. श्लोकस्य व्याख्यानान्ते भजतः पुरुषानित्यारभ्य एव इत्यन्तेनोक्तो ज्ञेयः । तेषां त्रयाणामिति । त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः । उभयोरपि प्रतियोगिनोरित्यस्यार्थः टिप्पण्यां द्वितीयोचमित्यादिनोक्तस्तदनुसारेण श्रीपुरुषोत्तमानां प्रकाशे भजदित्यादिनोक्त एव ज्ञेयः, नान्यत्प्रकारेण विचारणीयः । प्रथमप्रश्नस्य फलविषयकः सन्देहो नोक्तः, तदभिप्रायः वह० यो भजनकर्तृत्यादिनोक्तो द्रष्टव्यः । सु. तेनापि तदेव कर्तव्यमिति करणे इति । यथाहमस्य पादप्रक्षालनं करोमि, तथा तेनापि मम पादप्रक्षालनं कर्तव्यमिति भावेन करणे इत्यर्थः । तदेव कर्तव्यमिति । तस्यापि पादप्रक्षालनमेव किं कर्तव्यमित्यर्थः । पु. तथाकरणे इति । निरपेक्षभजनकरणे इत्यर्थः । द्वितीयप्रतियोगीति टिप्पण्याम् । द्वितीयो यमभजन्तं भजते स एकः प्रतियोगीति द्वितीयोऽभजद्भजनकर्ता प्रथमप्रतियोगीति ज्ञेयः । आनुपङ्गिक इति । सु. फलतः स्वरूपतश्चेत्युक्तः स्वरूपसन्देहो बोध्यः । सु. यो वा न भजति पूर्वं इति । द्वावत्र अभजनकर्तारौ, तन्मध्ये पूर्वः यो भजतः कृष्णान्न भजति तस्य वा किं फलमित्यर्थः । पु. अर्जुन उर्वशीशापस्य इत्यारभ्य बोध्य इत्यन्तेन भजदभजनकर्तुः फलसन्देहे उदाहरणान्युक्त्वा पुनरपि अत्रापीत्यारभ्य बोध्य इत्यन्तेन तस्यैव स्वरूपसन्देहे तान्येवोदाहरणान्युक्तानि । तत्र, कृतनिन्दनेति । उर्वश्या अर्जुनस्य निन्दनं कृतं तेन कृत्वाऽर्जुनस्य कृतशत्रुत्वं लक्ष्यते । तथैव जरयापि पुनर्भजनापेक्षा कृता, परं नारदेन तस्याः भजनं न कृतं, तेन कृत्वा नारदस्य धूर्तत्वं लक्ष्यते । तदेवोक्तं नारदेन 'मयोपदिष्टमासाद्य वव्रे नाम्नाभयं पति'मिति । तथा । वरूथिन्या तु मार्कण्डेयं जितेन्द्रियं ज्ञात्वा तदनपेक्षणं कृतं, तेन मार्कण्डेयस्य समीचीनत्वं लक्ष्यते । तृतीय इति । तृतीयप्रश्ने इत्यर्थः । उदासीनानामिति । आत्मारामपूर्णकामानामित्यर्थः । अत्राप्युदासीनादीनां फलकथने उदाहरणान्याहुः अत्रापीत्यादिना । तत्र सूर्यस्येति । सूर्यस्य उदासीनस्य यत् फलं भवति तत् आत्मारामाणां पूर्णकामानां फलं भवति किम् । अथवा । कृतघ्नादीनां यद्भवति तद्भवति किम् । एवं आत्मारामपूर्णकामानां फलसन्देहे उदाहरणान्युक्त्वा तद्भजनकर्तृणामभजनकर्तृणां चाहुः तथेत्यादिना । उत्तरस्येति । आत्मारामपूर्णकामानां भजनकर्तृणामभजनकर्तृणां च । तदेवोक्तं सु. उभयविधानां वा किं फलमिति । तत्र । भजनकर्तृणां धर्मात्मनां यत् तदुक्तं तद् ज्ञेयम् । अभजनकर्तृणां मूर्खीणां यत् उक्तं तज्ज्ञेयम् । मूर्खत्वं तु आत्मारामादीनामभजनकरणाद् ज्ञेयम् । एवं तृतीयप्रश्न-

विषयस्य अकृतज्ञस्य गुरुद्रोहिणश्चेत्यर्थः । साधनविषयकमिति । अभजतां भजनकर्तुः साधनविषयकमित्यर्थः ।

मिथ इत्यत्र । क्रियमाणे इति । पूर्वस्य उत्तरेण भजने क्रियमाणे इत्यर्थः । अनुमीयते इति । पूर्वेण अनुमीयते इत्यर्थः । अनुमीयते इति । उत्तरेण अनुमीयते इत्यर्थः । अन्याभ्यामिति । स्नेहधर्माभ्यामित्यर्थः । उक्तवाक्ये इति । 'संभोजनी नाम पिशाचमिक्षा' इति उक्तवाक्ये इत्यर्थः । व्याप्तीति । प्राप्तीत्यर्थः । असदनुमानत्वादिति । पिशाचमिक्षावदित्यसदनुमानत्वादित्यर्थः । नास्य बाधकतेति । अस्यान्योन्यभजनस्य गुरुसेवायां धर्मत्वे न बाधकतेत्यर्थः । वृत्तिप्रतिष्ठाद्यधर्ता इति । गुरुशिष्ययोश्चोभयोरित्यर्थः । अत्र गुरुसेवादिरूपा पूर्वोक्ता या व्याप्तिः सा वाणिज्यवदिति प्रत्यनुमानेन खण्डयन्ति तथा चेत्यादिना । अत्र मिथो भजनमित्यारभ्य इत्यर्थः इत्यन्तस्य अयमन्वयः कर्तव्यः । तत्रापि गुरुसेवावदिति । गुरुसेवावान् मिथो भजनत्वात् गुरुशिष्ययोर्मिथो धर्मत्वान्मिथो भजनं धर्म इति । अत्र । ननु यत्र यत्र इत्यादिपूर्वोक्ता । तादृशी तव या व्याप्तिः । दृष्टार्थत्वान्न धर्मः । कुतो नेत्याशङ्काह वाणिज्यवदित्यादिना । सेति । अन्योन्यभजनतेत्यर्थः । सापीति । गुरुसेवापीत्यर्थः । पूर्वोक्तहेतोरिति । वाणिज्यवदिति हेतोरित्यर्थः । तस्येति । गुरुसेवारूपानुमानसेत्यर्थः । न हेतोरिति । पूर्वोक्तहेतोर्न साधारणत्वमित्यर्थः । व्याप्तेरिति । गुरुसेवारूपान्यातेरित्यर्थः । न बाधकत्वहानिरिति । यत्रान्योन्यभजनत्वं न तत्र धर्मत्वमिति व्याप्तेः गुरुसेवायां पूर्वं यद्बाधकत्वमुक्तम्, तस्य बाधकत्वस्य न हानिरित्यर्थः । सु. यद्यपीत्यारभ्य सिध्यन्तीन्त्यर्थः पु. प्र. प्रकारद्वयेनाशङ्कामुद्भाव्योक्तः । तत्र प्रथमः प्रकारः ननु धर्मादय इत्यारभ्य मिथोभजननिन्दा न युक्ता इत्यन्तेनोक्तः । कथं निन्दा न युक्ता इति चेत् तत्रैवोक्तं पुरुषार्थताविषया इति । धर्मस्य ह्यापवर्गस्येत्याद्युक्तप्रकारेण धर्मादीनां मोक्षपर्यवसायित्वान्न निन्दा युक्ता इत्यर्थः । द्वितीयः प्रकारश्च तथेत्यारभ्य अयुक्त इत्यन्तोक्तः । इत्यत आहुरिति । एवमुपयोर्धर्मयोः यथार्थत्वेत्येतयोर्मध्ये मिथो भजने कस्य निन्देत्यत आहुरित्यर्थः । सु. यद्यपीति । उभयविधा अपि धर्मादयो यद्यपि स्वार्थी एव, तथापि अन्योन्यभजने ते मोक्षपर्यवसायिनो धर्मादयः न सिध्यन्तीत्यर्थः । यद्वा । अन्योन्यभजनेनेति तृतीयान्तपक्षे ते लौकिकाः सिध्यन्तीति ते निन्द्या इति योज्यम् । तदेवोक्तं पु. प्र. अत्र हीत्यादिना । धर्मादीनामिति । मोक्षपर्यवसायिधर्मादीनां स्वार्थत्वे सत्यपि न निन्दा युक्तेत्यर्थः । तेषामिति । मोक्षपर्यवसायिधर्मादीनामित्यर्थः । तेन तेषामिति । फलदानेन देवानामित्यर्थः । दोषबोधनेन चेति । 'इष्टान् भोगान् हि वो देवा दासन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्ता न प्रदायिभ्यो यो मुक्ते स्तेन एव स' इति दोषबोधने चेत्यर्थः । तथा निश्चयादिति । स्वार्थसाधनत्वेन फलतीति निश्चयादित्यर्थः । तेनेति । लौकिकान्योन्यभजनेन ते धर्मादयः लौकिकाः सिध्यन्ति । न तु तद्रूपा इति । अलौकिकाः

मोक्षविमयाः धर्मादयः न सिध्यन्तीत्यर्थः । अनुपपत्तेरुक्तत्वादिति फलं ददतां देवानां धर्मानुपपत्तेरुक्तत्वादित्यर्थः । तत्र अकरणे इति । द्वितीयेन प्रतिभजनाकरणे सतीत्यर्थः । सु. तथा सौहार्दमपि यद्यन्यमपेक्षेतेति । यथा धर्मादयो न सिध्यन्ति, तथा सौहार्दमपि यद्यन्यत् यत्किञ्चित् फलमपेक्षेत, तदा क्रोधाभावेपि सौहार्दमपि न सिध्यतीत्यर्थः । सेवादिदानेष्वपीति । सेवां कारयित्वा धनादिदाने सेवाकर्तुः दुःखनिवृत्तिः फलं, न तु धर्मफलं कस्यापीत्यर्थः । अन्यस्येति यस्योपकारं करोति तस्येत्यर्थः ।

भजन्यभजत इत्यत्र । सु. अवसरे इति । पुत्रादीनां सामर्थ्ये प्राप्ते सतीत्यर्थः । टि० । पातकादिसम्भवे इति । निरपवादधर्मे न पातकादिसंभावना, सापवादधर्मे संभावना । तदेवोक्तं पु. प्र. लौकिकानिष्टमिति । तदेव विचारितं कामसूत्रेण तथा चेत्यादिना । तत्र लिङ्गिन इति । अन्येपि भक्तिमार्गीयादिलिङ्गिन इत्यर्थः । मित्रवाक्यादिति । यस्यामासक्तः सा एव मित्रं, तस्या वाक्यादित्यर्थः । आनृशंस्यादिति । लज्जां त्यक्त्वा इत्यर्थः । संशयपरिहारस्तु व्याख्यानान्ते । तथा च ब्राह्मणसेत्यादिनोक्तो द्रष्टव्यः । तदर्थमिति । सापवादभजनं कृतं, येन तदर्थमित्यर्थः । वेद्याभूतया इति । पञ्चपुराणां सङ्गं या करोति, सा वेद्याप्राया भवति, तथाभूतया इत्यर्थः । अदृष्टबुद्ध्या इति । मद्दोषमयं नाशयिष्यतीति बुद्ध्या इत्यर्थः । तथेति । अस्य भजनीयस्य गोपयोग इत्यर्थः । अपतितं इत्यादिविशेषणात्तथेति । यदि स्वयमपतितः, तदा भजनकर्तुः पापं निवर्तयितुं समर्थो भवतीत्यर्थः । तदेवोक्तं टि० अन्यथा तेजस्वन्तमिति न वदेदिति । पु. प्र. तथेति । भजनीयकर्तृकं भजनं पूर्वभजनकर्तृषु गच्छतीत्यर्थः । टि० अस्येति । भजनीयस्येत्यर्थः । भक्तेष्विति । भजनकर्तृषु इत्यर्थः । तद्भजनस्येति । धर्मार्थं यो भजते तस्येत्यर्थः । तेनेति । भजनकर्तुः भजनेनेत्यर्थः । तादृक्फलसाधकत्वेनेति । पापनिवृत्तिरूपफलसाधकत्वेनेत्यर्थः । तद्भजनविधाने इति । भजनकर्तुः भजनकरणे इत्यर्थः । तादृग्धर्मवत्त्वस्यैवेति । प्रायश्चित्तरूपधर्मवत्त्वस्यैवेत्यर्थः । पु. प्र. कर्मदेवतागवादिष्विति । सुबोधिन्युक्तं कर्मादिष्विति योज्यम् । प्रतियोगिनीति । सुबोधिन्युक्तगवादिप्रतियोगिनि भजनशंकाभावादत्र धर्मेऽविवक्षितत्वमित्यर्थः । तत्रापीति । गवादिष्वपीत्यर्थः । न तेन तथेति गवादिषु अज्ञत्वादिना धर्माभावान्न अविवक्षितत्वमित्यर्थः । उक्तशङ्काभावादेव तथेति । प्रतियोगिनि भजनशङ्कामावादविवक्षितत्वमित्यर्थः । सु. यत्र पुनरित्यादिना निरपवादो धर्मः वक्तव्यः । तत्र प्रथमं मूलश्लोकस्य एवमन्वयः कर्तव्यः ।

भजन्यभजतो ये वै इति । ये करुणाः पितरौ अभजतः वै निश्चयेन भजन्ति व्रदा धर्मो निरपवादो भवतीति योज्यम् । निश्चयेन भजनं तु प्रत्युपकाररहितमिति ज्ञेयम् । तदेवोक्तं आधारे प्रत्युपकारः संभवतीति । भजनीये प्रत्युपकारसामर्थ्ये सत्यपीत्यर्थः । तत्र प्रवृत्ताविति । तस्य भजनकरणे इत्यर्थः । पूर्वस्येति । भजनकर्तुरभजने

इत्यर्थः । उत्तरभजने इति । अभजनकर्तुः केवलभजनकरणे इत्यर्थः । तादृशं निरपवाद-
मजनमोघवत्या ऋषिपत्न्या कृतं, तदुदाहरणं पु. प्र. अत्रेत्यादिना उक्तं द्रष्टव्यम् । नन्वेवं
भजने मर्यादाभङ्गो भविष्यतीत्याशङ्का सुषोधिन्त्यामाहुः अधिकारिविशेषणमित्यादिना ।
एवं भजने कोधिकारीत्यधिकारिविशेषणमित्यर्थः । पु. प्र. धर्मजनके इति । अतितेज-
स्विनि करुणा कर्तव्या, यथोघवत्या कृता, न तु सर्वत्र, अतो न मर्यादाभङ्ग इति भावः ।
सौहृदजनके इति । पुत्रादिषु सौहृदं कर्तव्यमित्यर्थः । एवं निरपवादधर्म निरूप्य
सापवादधर्म निरूपयन्ति सु. अन्यत्रापीत्यादिना । तद्धर्मातिदेशमाहेति । स्वाभाविक-
करुणारहितानां धर्मान् दृष्टान्तार्थमाहेत्यर्थः । यथेति । यथान्ये संसारिणोपि करुणाः
पितरौ अभजन्तं भजन्तीति दृष्टान्तार्थं तथेति योज्यम् । तदेवोक्तं ये संसारिण इत्यादिना ।
ननु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकविधनियमात् सापवादनिरपवादभजनकर्तारः कथमेकविधा
भवन्ति, अतः कथं वा दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकविधत्वमित्याशङ्कापरिहारायाहुः संबन्ध-
स्त्वित्यादिना । तदर्थः पु. प्र. ननु राजधर्मे इत्यादिनोक्तः । तत्र संबन्धादेव तथाभाव
इति । भजनीयानां कर्मप्राप्त्याद्भजनकर्तृणां निरुपाधिकभावो भवतीत्यर्थः । भावभेदे-
पीति । उभयेषां भावभेदेपीत्यर्थः । एकविधा एवेति । एकविधा एव प्रतीयन्ते, नत्वेक-
विधा इत्यर्थः । तदेवोक्तं एतेनेत्यादिना । तेन पूर्वोक्ता शङ्का परिहृता ज्ञेया । सुषोधि-
न्यामुपमानोपमेययोरभेदादेकविधत्वं यदुक्तं तदपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकविधत्वज्ञापनाय,
न त्वेकविधत्वाभिप्रायेणेति भावः । पु. प्र. तस्यैवेति । ग्राहणस्यैवेत्यर्थः । श्येनवदिति ।
श्येनपक्षिवच्छलेन धर्षणकर्तुः गमनमधर्म एवेति भावः । सु. उक्तविश्वासायेति । मध्य-
माधिकारिणामप्युक्तधर्मे विश्वासो भवति, न तु हीनाधिकारिणामतो भवतीनां त्वधुना मम
प्रतिभजनोपेक्षया मध्यमाधिकारित्वं जातम्, पुनरपि मदुक्तविश्वासादग्रे उक्तमाधिकारित्वं
भविष्यतीति भावः ।

भजतोपि न वै केचिदित्यस्याभासे । सु. भजनार्थं भजत इति मिथो भज-
न्तीत्यत्रोक्ता ज्ञेयाः । सौहृदेन चेति । 'भजन्त्यभजतो ये वै' इत्यत्रोक्ता ज्ञेयाः । धर्मार्थं
तु न शङ्केति । तत्रैवोक्ता ये करुणास्ते आत्मारामस्य पूर्णकामस्य धर्मार्थं भजनं कुर्वन्ति
तेषां भजनमात्रेण धर्मः सिध्यति । अतो न प्रायश्चित्तार्थं शङ्केति भावः । तदेवोक्तं पु. प्र.
धर्मार्थं त्वित्यादिना । तत्र । तस्मिन्निति । अवसरे इत्यर्थः । तदर्थमिति । कृतघ्नतापरि-
हारार्थमित्यर्थः । प्रायश्चित्तक्रियामात्रेण चारितार्थ्याचयेति । आत्मारामाप्तकामानां
प्रायश्चित्तं नाम पापनिवृत्तिरूपा या स्वामाविकी क्रिया तन्मात्रेण चारितार्थ्यादिति भजन-
कर्तृणां फलसिद्धेः, अतस्तदर्थं पृथक् प्रायश्चित्तकरणेन तेषु शङ्केत्यर्थः । सु. अभजत इति ।
अभजतः कुत इत्यत्रोक्तानभजनकर्तृन् दीनान् धर्माधिकारिणश्चेत्यर्थः । तदेवोक्तं व. ले.
प्रतिभजनेऽसमर्थान् समर्थान् इत्यर्थः । सु. पूर्वोक्तन्यायेनेति । नोभयांश्च भजन्त्यन्य इत्य-
त्रोक्तमजदभजनन्यायेनेत्यर्थः । व. ले. तद्धर्माणामिति । आत्मारामादिचतुर्णां धर्माणां

पृथक्करणार्थमित्यर्थः । सु. प्राप्तः कामो वैरिति । 'काममयोऽयं पुरुषः', 'पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गति'रिति श्रुत्युक्तः । प्राप्तः कामो यैस्तेपि भक्ता नान्येषां भजनं कर्तुं शक्नुवन्ति इति भावः । पु. प्र. प्रतियोगीति । पूर्णकाम इत्यर्थः । स्वरूपं ज्ञातं भवतीति । आप्तकामस्य पूर्णत्वं स्वस्य 'चाञ्चल्यं ज्ञातं भवतीत्यर्थः । व. ले. दयां धर्मं चेति । येषां भजने दया धर्मश्च भवति तान् पूर्वोक्तान् दीनान् धर्माधिकारिणश्च उभयविधान् न भजन्ति ते अकृतज्ञा ज्ञेयाः । दयाधर्मेति । स एव दयाधर्मसंपादकः, तान्न भजन्ति ते गुरुद्वह इत्यर्थः । तदेवोक्तं पु. प्र. अकरणेऽज्ञानसंभवादिति । दयाधर्मसंपादकानां भजनाकरणे अज्ञानमेव हेतुरित्यर्थः । पु. प्र. अत्रेदं सिद्धमित्यादिना मिथो भजन्तीत्यादिश्लोकत्रयाणां समुदायार्थकथने । तत्र । अभिसंहिते इति । मिलने इत्यर्थः । क्रोधादिति । यथेन्द्रद्युम्नं प्रति अगस्त्यक्रोधादित्यर्थः । इतीत्यन्तग्रन्थे प्रथमश्लोकस्य व्याख्यानम् । स्नेहप्रयुक्तमिति । स्नेहेन प्रेरितं सौहृदार्थं पुत्रादीनां भजनं तल्लौकिकमित्यर्थः । धर्मफलमिति । पुत्रादीनां भजनकाले सुखजननात् धर्मफलमित्यर्थः । अल्प इति । सौहार्दस्य मुख्यत्वादित्यर्थः । प्रयोजक इति । सौहार्दकरणे प्रयोजक इत्यर्थः । ऐहिक इति । अस्मिन्नेव जन्मनि प्रथमतः सम्बन्ध इत्यर्थः । दुर्ज्ञेयत्वादिति । ऐहिकः पारलौकिको वा सम्बन्धो न ज्ञायत इत्यर्थः । अतोऽयं सापवादो धर्मो वा निरपवाद इत्यपि न ज्ञायते । तर्हि कदा ज्ञायेत इत्याशङ्कायां ज्ञानप्रकारमाहुः संभावित्तापवादस्थले इति । यदा भजनीयः सौहार्दलक्षणं प्रत्युपकारं करोति, तदा तत्स्थले भजनकर्तुरपवादोपि भवतीत्यर्थः । प्रतियोगिनिस्त्यति । अभजतो भजनकर्ता तस्येत्यर्थः । वैदिकमिति । भजनमित्यर्थः । प्रतियोगिकेति । देवताभजनकर्ता इत्यर्थः । असमानेति । गोः पद्मोद्धारकर्ता । समानेति । प्रत्युपकारं कर्तुं समर्थ इत्यर्थः । नृणामनित्यचित्तत्वादिति । भजनकाले निरपवादभावः कालान्तरप्रत्युपकारं गृह्णातीति अनित्यचित्तत्वमित्यर्थः । प्रायश्चित्तमिति । यथा वासुदेवविप्रेण कृतमित्यर्थः । धर्म इति । तीर्थाटनादिधर्म इत्यर्थः । स्यादिति त्वन्तो द्वितीयः । संभावितेत्यारभ्य भजत इत्यन्तग्रन्थः पूर्वं गोपिकानां प्रथे, सुवोधिण्यामभजतो भजने क्वचिदोपः स्यात् । यथा निष्कामे कामिनी इत्यत्रोक्तामिप्रायेणाप्याप्यभजतो भजनप्रस्तावे उक्तो ज्ञेयः । ययाऽभजतो वासुदेवविप्रस्य भजने दोषे सती जाता । तथाप्यात्मारामस्य भजने दोषो भवतीति भावः । नैतादृशा इति । अभजनकर्तारो नात्मारामादिसदृशाः । केवलदीना धर्माधिकारिणश्चेत्यर्थः । द्रोहिण इतीत्यन्तः तृतीयः ।

नाहमित्यस्याभासे । सु. गोपिकानां हृदये इति । समाजयित्वा इत्यत्र अनङ्गदीपनपदस्यार्थविचारे पूर्वमपि विचार उत्पन्नः । अस्मदोपेण स्वदोषेण वा त्यक्ता इति

तदुत्तरजातं निर्धारयन्ति । तदनुवादः श्रीमदाचार्यैः कृतः अभजनेत्यादिना । तत्र । भजनसामर्थ्यापि विद्यमानत्वात् अभजनकर्तृत्वात् मिथोभजनपक्षः अभजद्भजन-
पक्षश्च व्यावर्तित इत्यन्वयः । तेन भगवति दोषो निर्धारितः सोपि परिहृतः नन्वि-
त्यादिना । पु. प्र. भजनसामर्थ्यासत्तया इति । अभजनकर्तृत्वात् असामर्थ्यमुक्तमिति
ज्ञेयम्, न तु सामर्थ्याभाव इतिभावः । शिष्टानामिति । नाहं त्वित्यादीनामित्यर्थः ।
तमपीति । स्नेहभजनपक्षमित्यर्थः । सु. अत इति । यतो गोपिकानां भजनसिद्ध्यर्थं
प्रथमतः स्वयं भजनं करोति, अतो न लौकिकात्मारामादिसदृशो भगवानित्यर्थः । पु. प्र.
चाला इति । पितरो यथेत्यत्रोक्तं ज्ञेयाः । पञ्चमोयमिति । आत्मारामाद्यतिरिक्तः नाहं
त्वित्यत्रोक्तभजदभजनकर्ता इत्यर्थः । तथेति । अविचार्य इत्यर्थः । उभयोरिति । उभयो-
र्मध्ये भगवानविचार्य इत्यर्थः । द्वितीयेति । आत्मारामाः सकामरूपा इति प्रथमा कोटिः ।
अकृतज्ञादिरूपा इति द्वितीया ज्ञेया । पूर्वोक्तकोटिपञ्चकमिति । व्याख्याने भजतोनुभज-
न्त्येके इत्यत्र मिथो भजनकर्त्रोः कीदृक् स्वरूपमिति प्रश्नरूपा एका कोटिः । एक एतद्वि-
पर्ययमित्यत्र अभजद्भजनकर्तुः तस्य अभजतश्च किं फलम् । नोभयांश्च भजन्त्यन्ये इत्यत्र
भजदभजनकर्तृणामात्मारामादीनाम् । तेषां च भजनकर्तृणां किं फलमिति पञ्चकोट्यः ।
शुकादिभिरित्यादेरयमर्थः । शुकादीनामात्मनि स्थित्वा भगवान् रमते, अतो भगवा-
नात्माराम इत्युच्यते इत्यर्थः । न तु व्यावर्त्यव्यावृत्तये इति । भगवति तु अथमात्मा
भिन्नोस्ति तस्मिन्नहं रम इति न भेदोस्ति । अतः शुकादिभिर्न व्यावर्त्यव्यावृत्तये आत्मा-
राम इत्युच्यते इत्यर्थः । तदुक्तं सु. ममेत्यादिना । पु. प्र. न स पक्ष इति । आत्मारामेति
पक्षो नेत्यर्थः । एवमिति । वेदे 'सोकामयते'ति । अभिधैवोपदिश्यते इति । कथन-
मात्रेणोपदिश्यते इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह नहीत्यादि । सोपि पक्ष इति । आत्मकामपक्ष
इत्यर्थः । नाहमित्यत्र । सु. जीवानामिति । अमीषां प्रजीयजीवानामनुवृत्तिवृत्तये
परोक्षभजनं करोमि इति योज्यम् । एतदर्थो न पारयेहमित्यस्य टिप्पण्यामाभासे प्रकृते
इत्यादिनोक्तो द्रष्टव्यः । सु. प्राणिमात्रमिति । प्राणिमात्रशब्देन साधनमार्गीयजीवान्
भजतोपि नाहं भजामि, तेषां तु फलं दत्त्वा निश्चिन्तो भवामि इति योज्यम् । एतदर्थोपि
तथैव टिप्पण्यां साधनेत्यादिना, अग्रे निरुध्य इत्यादिनोक्तो द्रष्टव्यः ।

एवं मदर्थे इत्यत्र । सु. त्रयः पदार्थाः त्यक्तव्या इत्युक्तम् । तत्र स्वपदस्यार्थः
पतिपुत्रादयो दुस्त्याज्या इत्युक्तः, तदर्थेऽरुचिं मत्वा वस्तुतस्त्वित्यादिनोक्तः स्वपदस्यार्थो
ज्ञेयः । एकं फलमिति । वः शुष्माक्रमनुवृत्तये इत्येकं पठयन्तं फलम् । वः शुष्मान्
परोक्षं भजता तिरोहितमित्येकं द्वितीयं तं फलमिति योज्यम् । न सतामिवेति । सतां यथा
मम प्रत्यक्षमात्रेण फलसिद्धिर्भवति, न तथा भवतीनाम्, किन्तु विप्रयोगेणैवानुवृत्तिरूपं
फलं भवति । तत्कारणे भवतीनामसामर्थ्यादयला इत्युक्तम् । अतो मया तिरोहितमिति

भावः । कृतज्ञत्वादयो हीति । आदिपदेन अकृतज्ञत्वधर्मा अपि । न प्रीतिविषये इति । यत्र प्रीतिपदार्थः तत्र न भवन्ति । तदेवोक्तं वृत्रस्य चतुःश्लोक्यां 'प्रियं प्रियेवे'ति पदस्य व्याख्याने श्रीमत्प्रभुचरणैः प्रियपदान्तिरुपाधिकः स्नेहो निरूपित इति । स्नेहस्य तथात्वं तदभिज्ञेनोक्तम्, 'आविर्भावदिने न येन गणितो हेतुस्तनीयानपि, क्षीयेतापि न वापराधविधिना नत्या न वै वर्धते । पीयूषप्रतिवादिनस्त्रिजगतां दुःखद्रुहः साम्प्रतं, प्रेम्णस्तस्य गुरोः किमद्य करवै वाग्निष्ठता गौरव' मिति । अत्र । येनेति । स्नेहेनेत्यर्थः । अत उभयोर्मध्ये सोपाधिकः स्नेहो न केनापि कार्य इति सारम् ।

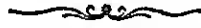
न पारयेहमित्यस्य टिप्पण्याम् । मर्यादामिति । एतासां भजनानुरूपभजनं दास-भावेनैव कार्यम् । तत्र ऐश्वर्यादिरूपा मर्यादा न कापि स्थापनीया इत्यर्थः । एतेनेति । विप्रयोगाभावे स रसोऽसम्पूर्ण एव स्यादित्यादिनोक्तेनेत्यर्थः । एवं सतीति । प्रकृते दास-मित्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण ईश्वरत्वमेवाशक्तौ हेतुरित्याशयेन । प्रभुराहेति । न पारयेहमिति प्रभुराहेत्यर्थः । इत्याहुरिति श्रीमदाचार्यचरणा भक्तिमार्गे विरोधं परिहर्तुं ताः स्तौती-त्याहुरित्यर्थः । पूर्वकक्षापन्नत्वादिति । पूर्वं भावे विद्यमाने पश्चादन्यानि साधनानि भवन्ति, न तु पूर्वस्थितानि साधनानि भावं संपादयन्तीति भावस्य पूर्वकक्षापन्नत्वम् । सदैकरूपत्वेन । नित्यत्वेनेति । स च भावः स्वामिनीपु सदैकरूपो नित्यश्चेति कथं सम्पादनं संभवतीत्यर्थः । अत एवेति । यतो भगवतैव भावदानं कृतं तदैतस्यैव भाव-दानस्यैव प्रत्युपकृतिरूपत्वं जातमित्यर्थः । तर्हीति । तर्हि भावदानस्यैव प्रत्युपकृतिरूपत्वे भगवतोक्तं 'न पारये' इत्यनुपपन्नं स्यादिति योज्यम् । चैपरीत्यमिति । प्रत्युत एतासां प्रत्युपकृतित्वेऽशक्यत्वमापद्यत इत्यर्थः । नहीति । यथा नहीति योज्यम् । अग्रे । तथा प्रकृते इति वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । असमर्थे दृष्टान्तमाह अत एवेत्यादिना । न शक्यन्ते त्विति । 'जन्मकर्माभिधानानि सन्ति मेऽङ्ग सहस्रशः । न शक्यन्तेऽनुसंख्यानु-मनन्तत्वान्मयापि हि' इति मुचुकुन्दं प्रति भगवतोक्तम् । यथा मम जन्मकर्मादीनि अनन्तत्वात् परिसङ्ख्यातुं मया न शक्यन्ते, तथा सर्वसामर्थ्यवत्त्वेपि द्वितीयमीश्वरं कर्तु-मसमर्थोहमित्यर्थः । केवलेत्यारभ्य मन्तव्यमित्यन्तस्यायमाशयः । यद्यपि स्वामिन्यः संयोगे विप्रयोगे भावात्मकरसात्मकस्यानुभवं कारयन्ति, तथैतासामपि भगवान् कारयतीति तदनुरूपभजने नाशक्तिः, तथाप्येतासांमेवं मदर्थोज्झिते'त्यत्र स्वत्यागोप्युक्तः, अतः स्वप्रत्युपकृतिः स्वात्मगामिन्येव भवतीत्यशक्तिरेव निःप्रत्युहेति मन्तव्यमित्यर्थः । अन्यथेति । तदनुरूपवस्तुसत्त्वे इत्यर्थः । नन्वेवमपीति । स्वार्थत्वेपीत्यर्थः । नोपपन्नमिति । भगवता स्वरूपात्मकानन्दः स्वभोगार्थं स्वामिनीपु स्थापयित्वा स्वयं भुज्यते चेत् स्वामिनीकृतो-पकाराभावाच्च पारय' इति कथनं नोपपन्नमित्यर्थः । एताभ्य इति । एतत्स्वामिनी-द्वारेत्यर्थः । एतादृशत्वेनेति । एताभ्य एव तदनुभावत्वेनेत्यर्थः । एवं कथनस्येति । न पारयेहमिति कथनस्येत्यर्थः । स्वरूपनिरूपणमेवाह यथेत्यादिना । 'यन्मर्त्यलीलौपयिक-

स्वयोगमायावलं दर्शयता गृहीतम् । विस्मापनं स्वस्य च सौभगार्द्धं परं पदं भूषण-
भूषणाङ्गमित्यत्र वस्तुस्वरूपनिरूपणमिति । यथा तृतीयस्कन्धे उद्धवैर्वस्तुस्वरूपनिरूपणं
कृतम्, तत्र भगवत्सौन्दर्यस्य सर्वदा विस्मापकत्वेऽपि विस्मापकं स्वस्येति यदुक्तम्, तत्
भगवतः दर्पणादिदर्शनेन विस्मयो भवतीति वस्तुस्वरूपनिरूपणमित्यर्थः । तथात्रापीति ।
भगवतः रसात्मकस्वरूपं श्रुतिसिद्धं सर्वदा अस्त्येव, तथापि यदा स्वामिनीसम्बन्धेन
रसानुभवं करोति, तदा रसात्मकस्वरूपानुभावात् स्वस्य विस्मयो भवतीत्यर्थः । सर्वमन-
वद्यमिति । एवं सर्वाशङ्कापरिहारीत्येता 'न पारयेह'मित्यादिनोक्तं सर्वमनवद्यमित्यर्थः ।
सु. तत्रापि विशेषमाहेति । निःकण्ठभजनादपि सर्वत्यागपूर्वकभजने विशेषमाहेत्यर्थः ।
जीर्यतोपीति । देहादि जीर्यतोपीत्यर्थः । यैरित्यारम्य समर्पितवत्य इत्यन्तेन भजनरूपमाह
तत्र यैरिति । प्रतिबन्धाद्यैरित्यर्थः । वहिःशृङ्खला इति । लोहकाष्ठादिरूपा इत्यर्थः ।
टिप्पण्यां तथा(च)भजने इति । प्रत्युपकारापेक्षया भजने इत्यर्थः । तत्संभवादिति । सो-
पधिभजनसंभवादित्यर्थः । सु. नो चेदिति । यदि भवतीनामधुना प्रत्युपकारापेक्षा जाता,
तदा यथासुखं तथा भजनं विधेयम्, तथाहमपि प्रत्युपकारार्थं भजनं करिष्यामि, तथापि मे
प्रत्युपकारो न भविष्यत्येवेति, अत एवोक्तं नह्यशक्यमित्यादि । टि० अयं भगवन्नि-
ष्ठोपि हेतुरिति । सोपधिभजनासंभावनारूपो हेतुर्भगवन्निष्ठोपि ज्ञेयः । भगवति स्वामि-
नीविषयकं सोपधिभजनं न संभवति । अतः प्रत्युपकृतिरशक्येत्यर्थः ।

इति श्रीश्रीमत्कल्याणरायचरणसन्निधौ वृषभानुपुरे गोस्वामिश्रीप्रद्युम्नात्मज-
गोस्वामिश्रीसाच्चतेशसहायेन श्रीमत्पञ्चाध्यायीयचतुर्थाध्यायीय'भज-
तोनुमजन्त्येक' इत्यत्रोक्तसुचोधिण्यादेः प्रकीर्णदीपिका पाहाड
श्रीविश्रामात्मजहरिकृष्णेन कृता समाप्तिमगमत् ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः

भगवानपि ता रात्रीरित्यत्र श्रीमत्प्रभुचरणानां स्वतन्त्रलेखः ।

प्रसीदन्तु सदा रासलीलारसपयोधिषु ।

निष्कलङ्ककलानाथीभवद्वाचोसदीश्वराः ॥ १ ॥

ब्रह्मानन्दात्समुद्भूत्य भजनानन्दयोजने ।

श्रीगोपेश्वराणां कारिकाविवरणम् ।

अथ श्रीमत्प्रभुचरणाः फलप्रकरणीयं स्वहार्दमर्थविशेषमुत्कटभगवद्भाववशात्प्रकटयितुमाकांक्षामाः श्रीमदाचार्यचरणातिशयितवात्सत्यविलासयितव्यं तदीयस्यैव रहस्यतमस्यैतदर्थस्य स्फुटीकरणं कदाचित्तदनभिमतं चेदनुचितमिदमिति भावस्वभावादेव सम्भावयन्तस्तेषां प्रसादं पूर्वं प्रार्थयन्तः प्रकरणाध्यायार्थं कियतीभिः कारिकाभिः विशदयन्ति प्रसीदन्त्विति । अस्मदीश्वराः अस्मत्प्रभवः श्रीमदाचार्यचरणाः प्रसीदन्तु प्रसन्ना भवन्तु । तेनैवास्माकं निःप्रत्यूहमखिलाभीष्टसिद्धिरिति भावः । अस्मदीश्वरत्वेनोक्त्या यैरस्माकमैश्वर्यं स्वतः कृपया साधनराहित्येऽपि स्वीकृतं, विविधफलसम्पादनेनास्मासु प्रकटीकृतं वा, ते स्वत एव निरस्त-समस्तप्रतिबन्धमस्मदभिमतं साधयिष्यन्तीति सूच्यते । कीदृशाः पुनरस्मदीश्वराः ? सदा निरन्तरं रासलीलासम्बन्धी यो रसो भगवत्स्वरूपात्मकः शुद्धपुष्टिमार्गीयभक्तेषु प्रकटितः सर्वेन्द्रियास्वाद्यो मोक्षाधिकभजनानन्दात्मा, तस्याधारभूताः पयोधयः समुद्राः फलप्रकरणीयाः पञ्च सप्त वाध्यायास्तेषु निःकलङ्को यः कलानाथः पूर्णचन्द्रस्तद्रूपा भवन्ति वाग्विवृतिरूपा येषां तादृशाः । तथा च यथा पूर्णः पीयूषभानुः पयोधिषु प्रतिक्षणमधिकाधिकविलक्षण-वीचिनिचयमुदञ्चयति, तथा श्रीमदाचार्यवर्यवागपि विवृतिरूपैतेष्वध्यायेषु निरवधिविविध-भावनिवहमिति भावः सूचितः । एतेन श्रीमदाचार्यचरणानामत्यलौकिकः शुद्धपुष्टिमार्गीयान्तरङ्गतमलीलासम्बन्धिवहुविधानन्तभावानुक्षणाविर्भावकत्वरूपः परमोत्कर्षः सूचितः । किञ्च, श्रीमदाचार्यचरणवाचो रासलीलापयोधिषु निःकलङ्ककलानाथीभवनत्वोक्त्या लोके यथा समुद्रोच्छासदिकार्यं चन्द्रेतरेण कदापि न सम्पद्यते, तथैतत्समुद्रभावोच्छासदिकमपि श्रीमदाचार्यचरणप्रकटितैतद्विवरणरूपवाग्व्यतिरिक्तेन कदापि न भवतीति ध्वन्यते । यद्वा । रासलीला एवागाधत्वाद्रसात्मकत्वाद्रसपयोधयस्तेषु तादृशा अस्मदीश्वराः प्रसीदन्त्वित्यर्थः । एतेन स्वप्रकाशनीयानां भावानां श्रीमदाचार्यवर्यविरचितविवरण-विचारणोचितोदञ्चितचास्तरानिर्वचनीयानुभवैकगोचरफलप्रकरणीयभावनिकराणां निर्वि-चिकित्ससिद्धिस्तत्प्रसादमात्रपरतन्त्रेति तत्प्रेम्भुमिः कृतसुकृतनिकायैः श्रीमदाचार्यप्रक-टितशुद्धपुष्टिसम्प्रदायैकप्रविष्टैस्तदर्थमेव सर्वत्यागेन प्रयतनीयमित्युपदेशोऽपि स्वान्तरङ्गसे-वकेषु ज्ञापितः । प्रकरणार्थमाहुः ब्रह्मानन्दादिति । भजनानन्दतारतम्यज्ञापनेन रसवि-

लीला या युज्यते सम्यक् सा तुर्यं विनिरूप्यते ॥ २ ॥
 सर्वसामर्थ्यवच्चेन यदीमं पूर्ववद्हरिः ।
 दद्यात्तदोद्धृतिर्व्यर्था भवेदेतददानतः ॥ ३ ॥
 यस्मादेतादृगेवास्य रूपं न ह्यन्यथाकृतिः ।
 देयस्य सम्भवत्येवमपेयात्तत्र देयता ॥ ४ ॥
 अतोयमेव युक्तोत्र प्रकारो नापरो मतः ।
 स्त्रिय एव हि तं पातुं शक्ता यस्मात् पुमान् हरिः ॥ ५ ॥
 अतो हि भजनानन्दः स्त्रीषु सम्यग्विधार्यते ।
 अहर्निशं चात एव रेमेन्तर्वाह्यभेदतः ॥ ६ ॥
 रसिकानुभवाद्देयमान्तरं तु महाफलम् ।
 अतः शब्दात्मिका लीला सर्वोत्कृष्टा निरूप्यते ॥ ७ ॥
 आदौ रूपेण रमणं पञ्चभिः प्रोच्यते बहिः ।

शेषास्वादज्ञापनाय ब्रजस्थभक्तानां पूर्वमनुभावितो यो ब्रह्मानन्दस्तस्मादत्यधिकभजनानन्द-
 दित्सया सम्यगुद्धृत्य स्वस्वरूपात्मकं भजनानन्दं तत्र योजयितुं या लीला रासादिरूपा
 युज्यते युक्ता भवति । एतद्व्यतिरेकेण ब्रह्मानन्दवत्तदने तत उद्धृतेर्व्यर्था सात् ।
 स्नानन्ददानार्थमेव तत्करणात् । रासलीलातिरिक्तप्रकारेण चैतदानैतत्स्वरूपलाभस्यै-
 वासम्भवेनेतदत्तमेव न भवेत्, अत एतदानानुरूपैव सा लीला तामसप्रकरणस्य तुर्येन्तिमे
 फलप्रकरणे विशेषेण निरूप्यत इत्यर्थः । सर्वेत्याख्य मत इत्यन्तस्यार्थ उक्तप्राय इति
 नोच्यते । ननु ब्रजस्त्रीष्वेव भजनानन्ददानं प्रभोः किंनिदानमित्यत आहुः स्त्रिय
 एव हीति । यस्मात् हरिः सर्वदुःखहर्ता पुमान् पुरुषरूपधिकीर्षितलीलायोग्यस्त्रीभो-
 ग्यत्वेन मूर्तौ रसात्मक एव भोक्तृलघुन्दावनदिषु प्रकट इति तत्रत्याः स्त्रियः सीमन्तिन्य
 एव पूर्वं तं तथाविधं रसात्मकं पातुं सर्वेन्द्रियैरास्वादयितुं शक्ताः समर्थाः रसशास्त्रो-
 क्तवयोगुणविशेषादिसम्पन्नाः, अतस्त्वास्त्रेव भजनानन्दः सम्यक् सर्वप्रकारो विधार्यत
 इत्यर्थः । अहर्निशमिति । यतो रसात्मकस्य भगवतः स्वरूपानुभवे विविधरसमावपोषक-
 त्वादिना घोषभूषणभक्ता एवानुरूपाः, नान्य इति तत्रैव रात्रिदिवं रमणं कृत्वान् पाष्ठा-
 म्यन्तरभेदेन, न तु गनागपि व्यवधानेन तथेत्यर्थः । तत्रापि बाह्यरमणापेक्षयान्तरं रमणं
 प्रियविप्रयोगसामयिकाननुभूतचरानिर्वचनीयानेकभावनिचयात्मकगुणगानरूपं महाफलम्,
 तस्य तपात्वं रसिकानां भगवत्स्वरूपात्मकरसानुभवविशेषाभिनिवेशमात्रां भक्ता-
 नामनुभवात् घेयं ज्ञेयम्, न तु तदतिरिक्तमपि तत्र किञ्चिन्मानं वक्तुं शक्यमित्यर्थः ।
 तदेतन्नामात्मकभगवत्स्वरूपमावात्मकरमणं दोषरहितं सप्तमाध्यायार्थ इत्यत आहुः अत
 इति । प्रथमं पादरमणं रूपेण पञ्चात्मकेन कृतमिति पञ्चभिर्ध्यायैस्तदुच्यत इत्याहुः

आत्मना प्रथमा लीला मनसा च ततः परा ॥ ८ ॥

वाक्प्राणैस्तु तृतीया स्यादिन्द्रियैस्तु ततः परा ।

शारीरी पञ्चमी वाच्या ततो रूपं प्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥

यथेन्द्रियादिरूपत्वं शुद्धस्य ब्रह्मणस्तथा ।

आत्मादित्वमपि ज्ञेयं भक्तानुभवतस्तथा ॥ १० ॥

स्वानन्ददानं पङ्क्तिं उच्यते साधनान्वितम् ।

वस्तुतस्तु तदप्येतद्रूपमित्येव वक्ष्यते ॥ ११ ॥

नादेन हि रसोत्पत्तिरुच्यते तत्र वीक्षणम् ।

आदाविति । पञ्चात्मकरूपतत्तदंशकृता लीला क्रमेण प्रत्येकसमुदायाभ्यां पञ्चमिरध्यायै-
निरूप्यत इत्याहुः आत्मनेत्यादिना । एतदर्थस्तु निरोधविवृतिप्रकाशे श्रीमदस्मत्प्रभुचर-
णैरुक्त एवेति नेह निरूप्यते । ननु शुद्धब्रह्मरूपस्य भगवतः केवलानन्दत्वेन तत्र पृथगा-
त्माद्यभावादात्मनेत्यादिनोक्ता विचित्रा लीला कथं तत्रावधारणीयेति चेत्, तत्राहुः
यथेति । यथा 'स यथा सैन्धवघनः,' 'आनन्दाद्भ्यो,' 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म,'
'आनन्दमयोभ्यासात्,' 'आह च तन्मात्रम्,' 'केवलानुभवानन्दस्वरूप' इत्यादिश्रुतिन्याय-
पुराणवाक्येभ्यो धर्मिग्राहकमानेभ्यः शुद्धमानन्दरूपमपि ब्रह्म, 'चक्षुषश्चक्षुः, श्रोत्रस्य श्रोत्रं,
मनसो मनः' 'मनोमयः प्राणशरीरः,' 'यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः,' 'परास्य शक्तिर्विविधैव,'
'सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जित'मित्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्येभ्यश्चक्षुरादिरूपमपीति
तथात्वं ज्ञायते । भक्तानां तत्सम्बन्धिविविधभावानुभावाच्च तथा । 'यस्य सर्वाणि भूतानि
शरीरम्, यस्य प्राणः शरीरम्, यस्य वाक् शरीरम्, यस्य चक्षुः शरीरम्, यस्य श्रोत्रं शरी-
रम्, यस्य मनः शरीरम्, यस्य त्वक् शरीर'मित्याद्यनन्तरं 'यस्यात्मा शरीर'मिति वाजसनेयि-
शास्त्रीयान्तर्यामिग्राहणश्रुतेर्लीलामध्यपातिभक्ततादृशानुभवाद्यात्मादिरूपमप्यस्तीति तथात्वं
ज्ञेयमित्यर्थः । तथाच 'तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीयमेच्छत्,' 'एष ह्येवानन्दयाति,'
'फलमत उपपत्तेः,' 'ब्रजस्योवाह वै हर्षम्,' 'आत्मारामोऽप्यरीरम'दित्यादिवाक्यार्थपर्या-
लोचनया रमणेच्छाप्रयुक्ततदनु रूपस्वरूपाभिन्नात्मेन्द्रियादिभावात्मकत्वं शुद्धब्रह्मण्येव
निर्बाधमिति न पूर्वोक्तानेकविचित्रलीलावधारणानुपपत्तिः । प्रथमाध्यायार्थमाहुः स्वान-
न्ददानमिति । स्वानन्ददानं स्वरूपानन्ददानं साधनान्वितं सर्वात्मभावसहितं पङ्क्ति-
ध्याय उच्यत इत्यर्थः । वस्तुतस्तु तदपि सर्वात्मभावरूपं साधनमपि भजनानन्दानुभवा-
त्मकफलरूपमेवैतन्मध्यपातित्वादित्येवाग्रे वक्ष्यत इत्यर्थः । ननु सर्वात्मभावनिरूपणस्य
'दृष्ट्वा कुमुद्वन्त'मिति श्लोकोक्तवेषुकलग्नानन्तरमेव सम्भवादितः पूर्वं श्लोकद्वयं किमर्थ-
मुक्तमित्यत आहुः नादेनेति । नादेन भगवत्कृतेन वेषुनादेन रसोत्पत्तिः स्वामिनीना-

रात्रीन्द्रोर्हेतुरित्युक्तं तेन श्लोकद्वयं तथा ॥ १२ ॥
 नायकोद्भटभावेन्दू नायिकारसपोषकौ ।
 इतोपि तौ तथाग्रे तु स्पष्टमन्यत्कथावधि ॥ १३ ॥
 तथातथा रसोत्कर्षः स्नेहोत्कर्षो यथायथा ।
 तस्य व्यङ्ग्यत्वतोत्रैतद्व्यञ्जिका सा कथा मता ॥ १४ ॥
 कामोपाधिभवः स्नेहः सहजान्वय एव हि ।
 तद्वतीषु तथानन्दप्रदानं यत्र तत्र किम् ॥ १५ ॥
 वाच्यं सहजतन्नावयतीष्वित्येतयावदत् ।

मुक्तकामरसोदयः, तेन सर्वात्मभावाभिव्यक्तिरभूत् । परन्तु तत्र नाद एव हेतुत्वेपणे
 स्वामिनीसम्बन्धिनीनां रात्रीणां नक्षत्रेशस्य च वीक्षणमेव हेतुरिति तन्निरूपकश्लोकद्वयं
 पूर्वमुक्तमित्यर्थः । पूर्वश्लोकद्वयोक्तौ हेतुन्तरमप्याहुः नायकेति । अत्र स्वरूपात्मको
 रसः स्वामिनीभ्यः प्रभुणा देय इति तद्रसपोषकसंपादनं स्वस्यावश्यकं यावन्नायकस्योद्भट-
 भाव इन्दूदयो वा न भवति, तावन्नायिकानां न तथा रसपोष इति इतोपि हेतोस्तौ श्लोकौ
 पूर्वमुक्तावित्यर्थः । एतच्छ्लोकद्वयस्याग्रे तु अन्यत् कथावधि अन्तर्गृहगतकथापर्यन्तं
 सर्वात्मभावबोधकं स्पष्टमसन्दिग्धं सर्वमिति न तत्र किञ्चिद्वक्तव्यमित्यर्थः । ननु सर्वात्म-
 भाववस्तु दित्सितत्वात् स्वरूपानन्दस्य तदर्थमेवाग्रिमलीलाकरणादन्तर्गृहगतानां सर्वात्म-
 भावामावेन तत्कथा किमर्थमिहोक्तेत्यत आहुः तथातथेति । यथायथा येनयेन प्रकारेण
 भक्तानां स्नेहोत्कर्षो भावोद्रेकोभिव्यक्तो भवति, तथातथा तेनतेन प्रकारेण
 भगवतो भक्तानां रसोत्कर्षः रसस्यास्वाद्यस्योत्कर्षः उत्तरोत्तरमावाधिक्यं भवति,
 स्नेहोत्कर्षाभिव्यक्तिश्च तस्य व्यङ्ग्यत्वाद्वाञ्छकसापेक्षेत्यत्रैतस्य स्नेहोत्कर्षस्य व्यञ्जिका
 सा कथा, अन्तर्गृहकथा मता निश्चितेत्यर्थः । कथमस्यास्तद्व्यञ्जकतेत्यत आहुः
 कामोपाधिभव इति । अन्तर्गृहगतानां स्नेहो 'जारयुद्धादि सङ्गता' इत्युक्तत्वा-
 त्कामोपाधिभवस्तत्प्रयुक्त इति लोकप्रसिद्धात्तादृशदत्तविकोपि सहजादनुपाधिकात्
 सर्वात्मभावाभ्यूनः स्वत्य एव । हि यतः अतस्तद्वतीषु कामोपाधिकसर्वाधिकस्नेहवतीषु
 तथानन्दप्रदानं प्रतिबन्धनिराकरणपूर्वकमन्तःप्रवेशनाश्लेषादिना स्नानन्दप्रदानं प्रभोरित्यु-
 भयत्र तत्र निरुपधिसर्वात्मभाववतीषु तदधिकसर्वेन्द्रियभोग्यमजनानन्ददानं किं वाच्य-
 मिति कैमुतिकन्यायेन स्नेहोत्कर्षः स्वामिनीनामेतया कथया व्यज्यत इत्यवदित्यर्थः । ननु
 सर्वात्मभावपूर्वकत्वात् अग्रिमरमणस्य स्वामिनीषु च तस्य सत्त्वादेतासां समागमनाव्यवहित-
 नैरन्तर्गमैव रमणं कथं न कृतवान् । स्वकर्तृकनिषेधवान्यप्रियाकर्तृकप्रतिवाक्यप्रयुक्तवि-

१ रसोपादनं बोधनं च संस्पर्शनाय धर्मस्तेष्वेतदवधि रक्तमित्यर्थः । २ व्यत्यस्यप्राप्तयेति
 अन्तर्गृहकथेति । ३ अन्तर्गृहगतकथेत्यर्थः । ४ प्रभोरित्युभयत्रेति पाठः ।
 ३ गु.

एतदागतिमात्रेण यद्यङ्गीकारमाचरेत् ॥ १६ ॥

रसस्तदा न पुष्टः स्यादतस्तानि वचांसि हि ।

उभयोर्वचसामत्र स्पष्टा हि रसरूपता ॥ १७ ॥

मानापनोदरूपत्वात् प्रियस्यापि प्रियावचः ।

श्रोतुमिच्छा तवस्तादृग्वक्त्यं पूर्वं हरिर्जगौ ॥ १८ ॥

तदा रसान्विरुद्धेलः प्रतिवाक्यैः प्रियेऽभवत् ।

अग्रे स्पष्टं तदग्रे तु रसाधिक्यवशात् तर्था ॥ १९ ॥

रसाधिक्येन पुंभावो भवतीति यतो मतम् ।

यावन्तः प्रियभावास्ते सर्वेऽप्यत्र समागताः ॥ २० ॥

लभ्येन यत्तदङ्गीकृतवान्, तत्कृत इत्यतस्तत्तात्पर्यमाहुः एतदागतिमात्रेणेति । यदि भगवानेतासामागतिमात्रेणागमनेनैव अङ्गीकारमग्रिमरणरूपमाचरेत् कुर्यात्, तदा भगवतस्तत्प्रेयसीनां च रसः पुष्टो यादृशो रसशास्त्रे निरूपितस्तादृशो न स्यात्, आभासतां प्राप्नुयादतो हेतोस्तानि वचांसि प्रभोः स्वामिनीनां च 'स्वागत'मित्यादीनि, 'मैव'मित्यादीनि च । हि युक्तोऽयमर्थः । प्रिययोः परस्परं तथाविधवचनादिभिरेव विविधरसभावोदयस्य रसिकसिद्धान्तसिद्धत्वात् । किञ्च । उभयोः प्रिययोर्वचसां रसरूपता अत्र रमणे रसमध्यपातितया तदात्मकता निरोधविवृतौ स्पष्टा, भगवद्वाक्यानामापाततो निषेधप्रत्यायकत्वेऽपि फलतः स्थितिनिरूपकतया स्वामिनीवाक्यानां च सम्यक्कृतपूर्वपक्षीकरणपूर्वकस्वसिद्धान्तबोधकतया । ननु प्रभो रसात्मकस्य सर्वदुःखहर्तुः तादृशमक्तेषु रसविरोधितत्क्षोमकवाक्यकथनमयुक्तमित्याशङ्क्य रसविशेषोद्गमार्थमेव स्वेप्सितपूरकतद्वाक्यकथनमिति न रसविरोधक्षोमाद्यनौचित्यावसर इत्याहुः मानापनोदरूपत्वादिति । प्रियस्य सर्वरसास्वादकस्य 'मैवं विभो' इत्यादिरूपविविधभावानुभावकं स्वामिनीतन्मानविशेषापनोदकं प्रियावचः श्रोतुमिच्छा ततो हेतोस्तत्पूर्वार्थं तत्क्षोमकवाक्यव्यतिरेकेण तत्र सिध्यतीति तादृग्वक्त्यं पूर्वं हरिर्जगवित्यर्थः । तेन यदासीत्तदाहुः तदेति । यदा प्रभुस्तादृशवाक्यानुक्तवांस्तदा प्रिये स्थित एव रसान्विः रससमुद्रः स्वामिनीविरचितः प्रतिवाक्यैस्तदुत्तररिन्दुकरनिकरैरिवोद्वेलोऽतिमान्तमर्यादोऽभवत्तेन रमणमाचरत्तदाहुः अग्रे स्पष्टमिति । ननु रमणानन्तरमग्रे स्वामिनीनां मदमानादि यदगादि, तत्सर्वात्मभावे सति कथं सम्भवतीत्यत आहुः तदग्रे त्विति । प्रियेणात्मप्राधान्येन लीलायात्यन्तरसंपूर्णात्तदाधिक्यवशादेव तथा मदमानादिकमभूत्, तत् सर्वात्मभाववत् एव रसाधिक्येन पुंभावे ओद्भूते भवतीत्याहुः रसाधिक्येनेति । स्पष्टार्थमेतत् । यावन्त इति । यतो रसाधिक्येन पुंभाव इति मतमतः प्रियेणैतासु तत्स-

इत्यपि ज्ञाप्यते भावः सोन्यथा न भवेत्तदा ।
 मानापनोदनं स्वस्य यथा युक्तं तथा कृतम् ॥ २१ ॥
 उपक्रमोपसंहारौ तत्त्वनिर्णायकौ मतौ ।
 अत्र रन्तुं मनश्चक्र इत्युपक्रमतः स्फुटम् ॥ २२ ॥
 'रेमे स्वयं' 'सिपेवे' च 'विक्रीडित'मिति स्फुटम् ।
 उपसंहारतश्चैतन्मध्यपाति यदेव तत् ॥ २३ ॥
 तद्रूपमिति मन्तव्यं पण्डितैर्ज्ञानकाण्डवत् ।

म्पादनात्तस्य च प्रियस्वरूपात्मकत्वादन्तःपूरणात्तत्र पुंभावे प्रकटे सति यावन्तः प्रियमा-
 वास्ते सर्वेपि अत्र स्वामिनीषु समागता इत्यपि भावो ज्ञाप्यते । तेन मानोभवत् । अन्यथा
 रसाधिक्यप्रयुक्तपुंभावात्तथा प्रियरूपत्वाभावे स मानो न भवेदित्यर्थः । ननु मानापनोदस्य
 प्रकारान्तरेणापि सम्भवात् तिरोधानेन तत्कृतः कृतवानित्यत आहुः मानापनोदनमिति ।
 प्रभोरात्मप्राधान्येन लीलया रसाधिक्यतो मानोदय इति तदपनोदनमपि तत्प्राधान्येनैव
 कर्तुं युक्तमिति तस्यान्तरेव सत्त्वात्तत्रैव प्रविश्य तेन प्रकारेण-तत्कृतवानिति स्वस्यात्मनः
 यथा युक्तं तथाकृतमित्यर्थः । नन्वत्र प्रकरणे भजनानन्ददानानुरूपलीलैव निरूप-
 यितुमुचिता, तस्या एव तदर्थत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् । तथा च मध्ये सर्वात्मभावादिनि-
 रूपणस्यार्थान्तरत्वप्रसङ्गकत्वं भवेदतस्तत्परिहारं वदन्तः प्रकरणार्थनिर्णयमाहुः उपक्रमो-
 पसंहाराविति । उपक्रमोपसंहाराभ्यां योर्थः प्रतिपाद्यते, स एव तत्त्वरूप इति सर्वत्र
 तन्निर्णायकौ तौ तादृशकाणां मतौ, तेन मध्येर्थान्तरकथनेपि तदुभयानुरोधेन तत्त्वनिर्णया-
 त्तदुपयुक्तार्थनिरूपणैर्धान्तरत्वप्रसङ्गो न भवतीत्यत्र फलप्रकरणे 'रन्तुं मनश्चक्र' इति स्फुटं
 रमणस्योपक्रमा 'द्रेमे स्वयं स्वरति'रिति 'सिपेव आत्मन्यवरुद्धसौरत' इति 'विक्रीडि-
 त'मिति च स्फुटम्, तत्तद्भेदविशिष्टस्य रमणस्यैवोपसंहारतश्च तस्यैव प्रकरणार्थनिर्णयेनैत-
 दुपयोगित्वेनैतद्रमणमध्यपाति यदेव सर्वात्मभावादि निरूपितम्, तत्तद्रूपं तत्तल्लीलारूपं
 पण्डितैः काण्डद्वयार्थनिर्णयनिपुणैः ज्ञानकाण्डवत् ज्ञानकाण्डे यथा ज्ञानोपयोगिचि-
 त्तशुद्ध्यर्थमा ज्ञातं नानाविधोपासनादि ज्ञानरूपमेव मन्वेत, अत एवोपासनाकाण्डं न
 ज्ञानकाण्डात् पृथग्वदन्ति वेदान्तनयकोविदास्तथेदमपि मन्तव्यमित्यर्थः । तेन सर्वात्मभा-
 वादिनिरूपणस्य नार्थान्तरप्रसङ्गकत्वमिति सर्वमतिरमणीयम् ।

श्रीवज्रभात्मजश्रीमद्विह्वलेयाद्विसेविना ।

गोपेश्वरेण लिखितमास्तामेतन्मुदे सताम् ॥ १ ॥

किञ्च । सर्वात्मभाव एवैतद्रसप्राप्तौ हेतुरिति ज्ञापयितुं सर्वात्मभावोत्र पूर्वमुच्यते । तच्च व्याख्याने स्फुटीभविष्यति । एतदभावे त्वितरसाधनवत्त्वेपि नैतद्व्याप्तिरिति ज्ञापयितुमन्तर्गृहगतकथा । हरिवचनान्यप्येतासु तद्भावप्राक्तव्यार्थमेव । यत्र स्वरूपसङ्गविरोधि भगवद्वचनमपि नाङ्गीकृतम्, तत्रान्यधर्माङ्गीकारे का शङ्केत्यपि ज्ञापितम् । अत एव धर्माद्धर्मौ घलीयानिति ईश्वरवाक्याकरणेप्यदोषोत्र । इतोपि हेतोर्भगवदुक्तिरिति ज्ञेयम् । अन्यथा स्वामिन्यतिरिक्तेष्वेतद्भावभावादेतद्धृदिस्थस्य चान्यावेद्यत्वाद्धर्मिमार्गोऽप्रकट एव स्यात् । कामभावेनागतासु कामं पूरितवानिति किमसाधारण्यमस्यां लीलायामिति भ्रमनिवृत्तिरप्यत एव । यतः सर्वात्मभाववत्त्वेनैव भगवताङ्गीकृताः, न स्त्रीत्वेन । अन्यथा भगवद्विरसायाः पूर्वमेवोक्तत्वादेतासां च तद्वत्त्वान्मध्ये मर्यादोक्तिपूर्वकगमनोक्तिरसम्भाविता स्यात् । तादृशयोः स्त्रीपुंसयोर्विलम्बासहिष्णुत्वात् सर्वात्मभावाभावे यज्ञपत्नीवद्गमनमेव च स्यात् । सर्वत्यागपूर्वकागमनस्याविशिष्टत्वात् । इदं च वाक्यविवरणे स्फुटीभविष्यति । कायिकमानसिकप्रपत्तौ सत्यामप्येतावत्पर्यन्तं वाचनिकी सा नासीदिति साध्येवं सम्पन्ना । तेन सर्वथा प्रपन्नेषु प्रसाद इतिलक्षणः शास्त्रार्थोपि सम्पद्यते इति ज्ञेयम् । नन्वियं पुष्टिपुष्टिलीलोच्यते । यदि सर्वात्मभावलक्षणसाधनवत्त्वेव तदानं, न तद्रहितेषु, तदा मर्यादैव सम्पद्यत इति चेत्, अत्र वदामः । सर्वात्मभावः साधनत्वेन नोच्यते, किन्तु फलमध्यपात्येवेति । अत एव पूर्वं मनश्चक्रे इत्युक्तैस्तत्सर्वात्मभावो निरूपितः । अन्यथा भगवद्विरसोक्तेः पूर्वं तन्निरूपणं स्यात् । अत एव भगवतैवायं भावः सम्पद्यते, न साधनैरित्यपि ज्ञाप्यते । विरसाविषयेष्वेव तदुत्पत्तेः । अत एव यज्ञपत्नीषु न तदुत्पत्तिः, यतः परावृत्तिस्तासाम् । न'न्यात्मानं भूषयांचक्रु'रित्यादिना पूर्वमपि तन्निरूपणमस्त्येवेति चेत्, सत्यमस्ति, परन्तु तत्पूर्वमपि तद्विषयिणी विरसाप्यासीदिति बुध्यस्व । न च मानाभावः । सर्वात्मभावो हेतुपूर्वकः, कार्यत्वादित्यनुमानेन सामान्यतो हेतुसिद्धावपि तस्य दृष्टस्य सर्वत्र साधारणत्वेन सर्वासु तदुत्पत्तिप्रसङ्गमपि वाक्तुमशक्यत्वात् कर्मजन्यत्वेनादृष्टस्यापि वाक्तुमशक्यत्वादित्यनुमानपत्त्याग्रे कण्ठोक्तत्वाच्च हेत्यन्तरकत्पने गौरवाच्च तस्या एव तथात्वेन सिद्धेः । नन्वेवं फलप्रकरणे तदुक्तिर्यथेति चेत्, न । यथा व्रतवरदानप्रस्तावे स्वामिनीप्वन्तः सर्वात्मभावं निरूप्यापि 'रिसधे'नि यचनाद्धविष्यत्त्वेन तदा फलोन्मुखत्वाभावात् सर्वात्मभावस्य गृहगमनमाज्ञायामवदित्युक्तम् ।

अत्र त्वाज्ञायां सत्यामपि फलोन्मुखत्वापादशं स्वकार्यमस्ति, तादृशं स भावः पूनरानिनि न तथोक्तम् । एवमेव विरसाया अपि फलोन्मुखत्वादधुना तादृशत्वज्ञापनार्थमेवात्र तदुक्तिः । अत्रादौ भगवत्कृतोपमेनैव भजनानन्दः प्राप्यो, नान्यथेति ज्ञापयितुं तत्तानार्थं भगवदुपममाह भगवानपीति । पूर्वोक्तप्राये मर्यादामार्गीयैकादशीयतसम्पन्नि-

रात्रिप्रसङ्गजमगवदैश्वर्यदर्शनादिना भक्तानां भगवतः परमोत्कर्षदिदृक्षासीदित्युक्तम्, साधन-
प्रकरणत्वात् । इह तु पुष्टिमार्गीयव्रतसम्यन्धिरात्रिदर्शनेन भगवतोपि रिरंसा जातेति
अपिशब्देनोच्यते । भक्तानामयं हि परमोत्कर्षो यत्पुरुषोत्तमेन समं रमणम् । साम्यभावेन
तथा कृतिः । स्वस्मिन्नाधिक्यज्ञानेनापि कदाचित् कृतिसिद्धदनुसारेणैव भगवत्कृतिरपीति ।
नहीश्वरेण समं भक्तैः साम्यं कर्तुं शक्यम् । पूर्णालौकिकवीर्यवता समं च न पराक्रमः
कर्तुं शक्यः, अल्पवीर्यवत्त्वेन तस्य स्वानिष्टहेतुत्वात् । नामकीर्तनस्मरणादिमात्रेण दैहिक-
धर्मनिवर्तकत्वादिरूपयशस्वता समं साक्षात्सकृतसम्यन्धेष्युत्तरोत्तरं रसाधिक्यप्रकटनं चाश-
क्यम् । सर्वगुणरूपश्रीमता समं तद्विस्मरणपूर्वकं रमणं चाशक्यम् । ततो न्यूनगुणत्वे
तद्विस्मरणकत्वासम्भवात् । लोके च तदधिकगुणस्यैवासम्भवात् । पूर्णसर्वैरसंज्ञानवताऽतथा-
भूतस्य रमणं च तथा । रसाभासहेतुत्वात् । पूर्णवैराग्यवति विषयत्वेन स्वरागजनकत्वं
चाशक्यम्, अतो भक्ताः कथमिदं सम्पादयिष्यन्तीत्येतल्लक्षणपरमोत्कर्षं भक्तानां द्रष्टुं मनः
कृतवानिति भगवच्छब्देनोच्यते । यथा पूर्वं भगवता व्यापिवैकुण्ठैश्वर्यप्रदर्शनेन तन्मनो-
रथः साधितः, तथा पूर्वोक्तं सर्वं भक्तैः सम्पत्स्यत इति परमोत्कर्षदर्शनमपि सेत्स्यति । अतः
एव 'न पारयेह'मिति प्रियवचनम् । अपरं च । द्वितीयस्यासामर्थ्यं दृष्ट्वा दयया पूर्णं
स्वसागर्थं यथा महान् न प्रकटीकरोति, तथात्रापि हरिणा कृतं भविष्यतीत्यासङ्ग-
पूर्णतत्प्राकट्यस्य का वार्ता यत्रान्यसहायमपि प्रकटीकृतवानित्याह योगमायामिति ।
अत्र योगमायेत्युपलक्षणम् । तेनान्या अपि सर्वाः पूर्णाः शक्तयः प्रकटीकृता एतदर्थं
इत्युक्तं भवति । भगवानपि । 'भगवानपि विश्वात्मा विदित्वा कंसजं भय'मित्यादिना पूर्वं
भक्तार्थं साक्ष्येति भक्तपक्षपातिनीत्वेन तदनुगुणमेव करिष्यतीति नाशङ्कनीयम् । यत-
स्तामाश्रितः । नद्याश्रितपक्षपातस्त्यक्तुं शक्यः, सुतरां स्वस्वामिनस्तथात्वे । भक्तपक्षपातं
दरीकृत्य स्वानुगुणत्वं नाभिप्रेतं भगवतः । तथा सति पूर्ववत् समादिशदित्येवोक्तं स्यात्,
किन्तु तत्पक्षपातमनपह्वायैव भक्तार्थानुगुणा भवत्विति ज्ञापनायाश्रितपदम् । अत एव
योगमायैवोक्ता । मुख्यत्वादस्याः कैश्रुतिकन्यायेनैवान्यासामेतत्कार्यानुगुणत्वसिद्धेः । एवं
च सति भक्तिमार्गप्राप्त्यमेव निरूपितं भवति । भगवता तादृश एव मार्गोऽयं कृत इति न
शङ्का काचित् । एतादृशत्वाभावे भक्तिमार्गत्वाभाव एवेति सारम् । यथा पूर्वं सङ्कल्पस-
मानाधिकरणं फलम्, तथात्रापि सात्मनेपदेन कर्तृगामिक्रियाफलबोधकेनोच्यते । अत एवा-
'श्रीरमद्रेमे स्वय'मित्यादिना भगवतः स्वातन्त्र्यमुच्यते रमणे । यत्रापि नायिकाधीनत्वोक्ति-
स्त्रात्राधिकः प्रिये रस इति तथात्वं न क्षतम् । यथा भोवर्धनोद्धरणादिना पूर्वमुत्कर्षज्ञान-
स्नेहभगवद्दर्शनवत्त्वेप्यतीन्द्रियैश्वर्यादिमद्गुरुणदास्यदर्शनादिनौत्सुक्यविशेषः, तथात्रापि पूर्व-
मपि सर्वज्ञत्वेन रात्रिदर्शनवत्त्वेप्युद्दीपनविभावयुक्तानां तासां दर्शनमुक्तरूपमिति ज्ञापनाय
रात्रिविशेषणम् । ननु रात्रिवद्विशेषणस्यापि नित्यत्वादधुना को विशेष इति चेत्, अत्रेदं

प्रतिभाति । सर्वासां लीलानां नित्यत्वेऽपि यथा पौर्वापर्यमुच्यते तथाविर्भावतः, तथा विशेष-
पणविशिष्टानां तासामधुनैवाविर्भावतस्तथेति । एतेनापि फलप्रकरणे तदुक्तिर्व्यर्थेति शङ्का
निरस्ता ज्ञेया । विशिष्टानां तासां पूर्वमनाविर्भावात् । उक्तीत्या शङ्काया एवासम्भवश्च ।
यद्वा । स्वरूपात्मकं भजनानन्दं पूर्णं दातुं भगवत इच्छां निरूपयंस्तत्सामग्र्युत्कर्षमप्याह
भगवानपीति । उत्कृष्टस्य हि नापकृष्टे मनो भवति । तत्र सर्वेश्वरस्य न काचिन्न्यूनतास्ति
येनाधुनिकं किञ्चिदृष्ट्वा सजेत । तत्राप्यलौकिकवीर्यवतोऽन्याधीनत्वमसम्भवि, निरवधली-
लावत्त्वेन हि यशस्वत्वम् । एतच्च खण्डितादिभावहेतुत्वेनातथाभूतं लोक इति न कर्तुं
योग्यम् । तद्वतः सदा श्रीमत्त्वेन तस्याश्च सर्वोत्कृष्टत्वेनान्यत्र रमणेच्छाप्यसम्भाविता ।
ज्ञानवत्त्वेन स्वात्मत्वेनैव सर्वं जानातीति दूरतरोर्यं तत्र रसः । वैराग्यवतस्तथात्वं स्पष्टम् ।
यद्यप्येवंभूतः स्वयम्, तथापि स्वामिनीसम्बन्धिनी रात्रीर्दृष्ट्वा तथा चक्र इत्यर्थः । तेन
स्वरूपविस्मारकत्वमुक्तं भवति । यत्रोक्तरूपस्य भगवतोऽपि रसोद्दीपिका एतास्तत्रेतोधिकः क
उत्कर्षो वाच्यः । यत्सम्बन्धित्वेन रात्रीणामेवंरूपत्वम्, तत्र तासां रसोद्दीपकत्वं किं
वाच्यमिति भावः । एतासां सर्वात्मभाववन्मात्ररमणार्थमेव सृष्टावाविर्भावात् वरदानेन
फलोन्मुखीकरणात् स्वामिनीसम्बन्धित्वेन भगवद्रमणस्य रात्रिस्वरूपमध्यपातित्वात् ता
इति पदेनोक्तधर्मवत्त्वपरामर्शात् । स्वरूपत उत्कर्षमुक्त्वा सम्बन्धिपदार्थतोऽप्युत्कर्षमाह
शरदेति । रमणं हि जलस्थलभेदेन द्विविधम् । आद्ये शीतं जलकालुष्यं च बाधकम् ।
द्वितीये चौष्ण्यम् । शरदि तदुभयाभावः । उपरि नैर्मल्यजगगनशोभापङ्कायभावजमृशो-
भापङ्कजत्रिगुणानिलशोभा च भवतीति रसानुगुणत्वं शरत्पदेनोक्तम् । लतादिसत्त्वाधीनत्वेन
पुष्पशोभायाः कादाचित्कत्वमाशङ्का रसोद्दीपकत्वेन सैव निरूपिता । ऋतुहेतुकानां तेषां
सौगन्ध्यरूपविशेषवत्त्वेनोद्दीपकत्वविशेष इति तथोक्तम् । इदं तूपलक्षणम् । रूपगन्ध-
शब्दैः शय्यामालाशोभादिभिरनेकधा पुष्पाणां रसोद्दीपकत्वं प्रसिद्धमिति तान्युक्तानि ।
शृङ्गाररसैकप्रधानवसन्तर्तुसम्बन्धिमल्लिकोक्त्या रसोद्दीपिका यावती सामग्री सर्वा,
तावत्त्वे च शरदा सम्पादितेति ज्ञाप्यते । मधुरत्वे सत्युद्भटामोदवत्त्वेन गुप्तागुप्तरसो-
द्दीपिका मल्लिकेति सैवोक्ता । स्त्रीयत्वाभावात् तथोत्कृष्टता न भविष्यतीत्याशङ्काभावाय
तद्वाच्युदित्युपसर्ग उक्तः । स्त्रीणामेवात्र प्रमोदः प्रवेशश्चेति ज्ञापनाय स्त्रीलिङ्गसैव
प्रयोगो, न पुष्पपददानम्, उत्कृष्टत्वोक्तिश्च । रात्रिविशेषणत्वेनैवोक्त्या पुष्पवतीत्वं धर्मो
रात्रिषु लक्ष्यते । अत एव वर्णनप्रस्तावे गवादिपुष्पधर्महेतुत्वं शरदो निरूपितम् ।
तथा सति तादृशीनां तासां दर्शनेन भगवतो भावोत्पत्तिर्युक्तैवेति भावः । अन्यथेन्दुवत्
पुष्पाण्यपि स्वतन्त्रतयोक्तानि स्युः । यथैतद्धर्मवती स्त्री स्वतोनुरक्ता भवति, तथैव
सम्पादयति च, यथा प्रियः स्वस्मिन्नुरक्तो भवति, तथैता अपीति ज्ञाप्यते । एतासामपि

१ करण इति पाठः । २ त्वेन नास्ति अन्यादर्शः । ३ पुष्पामोदमत्तप्रमरशब्दो रसोद्दीपकः
४ शोभा इति नास्ति अन्यादर्शः ।

देवतारूपत्वेन सर्वमुपपद्यते । सर्वसामेकदा दर्शनात् । अत एव नित्यत्वमपि ज्ञेयम् । पूर्वं हेमन्तर्तौ रात्रिमात्रोत्तयान्न च शरदुत्तया तासु शरदो नित्यत्वं ज्ञाप्यते । तेनात्र सदा शारदीत्वं सिध्यति । एवं सति हेमन्तेऽपि दर्शनेनापि तन्नित्यत्वमायाति । एकदा दर्शनेऽपि क्रमेणैव तासु रमणं ज्ञेयम् । रजन्येऽपि भगवद्वचनात् । यद्यपि सदैवदे-
मित्यतया भगवत्स्वरूपं न ज्ञातुं शक्यम्, तथापि यादृशं स्वरूपसौन्दर्यमैश्वर्यादिकं बाधुना प्रकटितवांस्तादृशं तद्वृष्टमपि न ज्ञातुं शक्यं ममापि, किं पुनरदृष्टाश्रुतपूर्वमिति ज्ञापनाय स्वज्ञानविषयत्वेनैदानीन्तनं स्वरूपं स्वस्य परोक्षमिवेति ज्ञापयितुं लिङ्प्रयोगं कृतवान् । प्रत्यक्षविषयत्वस्यैवापरोक्षत्वेन तद्विपरीतस्यैव परोक्षत्वं वक्तुमुचितम् । अत एव 'न तं विदाद्य य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं वभूये'त्यादिश्रुतिष्वपि तथा प्रयोगः । रिरंसाविशिष्टस्य मनसः करणं ज्ञेयम् । विविधभाववैशिष्ट्यं मनस एवेति रमणे मन एव प्रधानम् । अत्रेच्छां चक्र इत्यनुक्त्वा मनःकरणोत्तया चाधुनिकी सर्वा सामग्री न पूर्वतनसदृशी, किन्त्विदं प्रथमतया सर्वविलक्षणा कृतेति ज्ञाप्यते । तेन रमणेऽपि तथात्वं सिध्यति । पूर्णशृङ्गाररसभोक्तुर्भध्यस्थसख्यभावे विविधभावविशिष्टनायिकानां भोगो रसमर्यादया न सम्भवतीति तामाह योगमायामिति । गाढमानवतीमपि चादुवचनैः सर्वं विस्मारयित्वा समानेतुं शक्तेति योगार्थमेव या माया व्यामोहिका, न तु प्रपञ्चव्यामोहेहेतुः, तामाश्रित इत्यर्थः । अयं रस एतादृश एवेति सर्वमुपपद्यते । यद्यपि स्वरूपेणैव वशीकृताः सन्ति, तथाप्युक्तदशादिषु तस्या उपयोग इति कादाचित्कत्वज्ञापनायोपसर्गः । यद्वा । पुष्टिप्रकरणतदनुसारेणैव सर्वं व्याख्येयम् । तथाहि । विरुद्धधर्माश्रयत्वं हि श्रुतिसिद्धम् । तथाच, मर्यादामार्यायैव भगवद्वदर्थवत्त्वं पूर्वमुक्तमेव लीलायामिति प्रकरणात् पुष्टिमार्गीय-
भगवद्वदर्थवानपि रन्तुं मनश्चक्र इति समुच्चयार्थोपिशब्दः । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थो ह्रीश्वरः । न ह्यन्यो जानन्नेवाजानन् भवति । पूर्णकामोऽपूर्णकामो वेत्यादि । तेनेदम-
चिन्त्यमैश्वर्यं यद्रसशास्त्रोक्तरीत्या रमणं पूर्णब्रह्मत्वं च । संयोग एकैकैक्षण्येणुवादनभाषणा-
दिरसाब्धौ निमग्नानां ततः पृथक्करणम्, ततः पूर्वोक्तद्वितीयतृतीयांघ्रिषु गजनं च नान्य-
शक्यगतो लौकिकं वीर्यं भगवतो येन तथा करोति । अन्यथैकस्यामेव लीलायां लीनानां द्वितीया सा अननुभूतैव तिष्ठत् । निप्रयोगे च पूर्वदत्तरसस्य स्वान्तःस्थत्वेन तद्वीर्यवशाज्जीवनं संपद्यते । अन्यथा तस्य सर्वाधिकवलयत्वात् सर्वोपमर्दित्वेन क्षणमपि स्थितिर्न भवेत् । आर्तानामार्तिनिराकरणेनादेयस्यामृतरसदानेन च यशस्वित्वम् । भूषणभूषणाङ्गस्यापि 'व्यरोचताधिकं ताते'त्यादिवाक्योक्त्यात्वं श्रीमत्त्वम् । प्रियाविप्रयोगे सखीवचनैः प्रबोधात् ज्ञानवत्त्वम् । प्रियासु चास्यामवस्थायामेवंभूतमेवं भविष्यतीति ज्ञात्वा तथा करो-
तीति च तथा । एतदतिरिक्ते रागाभावादिराम्यवत्त्वम् । योगपदेन कर्मयोगज्ञानयोगवि-

हितभक्तियोगा उच्यन्ते । मायापदेन व्यामोहनस्वभावा शक्तिरुच्यते । तथा च पूर्वोक्तैः पूर्वोक्तेषु वा सर्वमोहिका तथेत्यर्थः । इहायमभिसन्धिः । श्रीगोकुलनाथस्यैव हि स्वतन्त्र-
 पुरुषार्थत्वम्, अन्येषां तत्सम्बन्धात्तथात्वमित्येतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजी-
 वन्ती'त्यादिश्रुतिभिर्नूतं दैवेन निहता ये चाच्युतकथासुधा । हित्वा शृण्वन्त्यसद्वाधाः पुरी-
 पमिव विड्भुज' इत्यादिभिरन्यविषयकश्रवणादिनिन्दापूर्वकं हरिविषयकतत्त्वतन्त्रपुरुषा-
 र्थत्वोक्त्या कैमुतिकन्यायेनाप्यवगम्यते । एवं सत्याद्ययोः पुरुषोत्तमाविषयत्वात्तन्निन्दावा-
 क्यैश्च तन्मार्गायाणां मोहोवगम्यते । तृतीये साक्षाद्भरिसङ्गं विनापि श्रवणादिभिरेव स्वास्थ्यात्
 स्वकृतार्थताभिमानाच्च तथेति गम्यते । तादृशानामप्येवंरूपो मोहोन्तरङ्गशक्तेरेव शक्यो,
 नान्यस्याः । 'विलज्जमानया यस्य स्यातुमीक्षापथेमुये'त्यादिवाक्यैः शक्तीनां तत्तत्कार्यकरणे
 दासीवद्व्यापारत्वमेव, न तु प्रभुस्तत्सङ्गतो भवति । तथा सति पूर्वस्वभावहानिप्रसङ्गः
 स्यात् । भगवत्सङ्गमस्य तादृक्स्वभावत्वात् । अधुना च पुष्टिमार्गीयो धर्मिमार्गः प्रकट-
 नीयः । स च तदमोहनेन भवतीति तत्स्वभावनिवृत्त्यर्थं तत्सङ्गतो जातः । अत एव
 स्वामिनीनामेवंभावः । सर्वथा पूर्वस्वभावनिवृत्त्यभिप्रायेण तथाकरणे सर्वेषां तथात्वं
 स्यादिति तदमावाय साक्षादनुगृहीतेष्वेव तथात्वाभिप्रायेण सङ्गत इति ज्ञापनायोपसर्गः ।
 सङ्गमे वाच्ये यदाश्रितत्वकथनं तस्यायं भावः । भगवतो ह्ययं मार्गः सर्वथा गोपनीय एव ।
 लोके न कचिदप्यस्य प्राकट्यमेतदतिरिक्तेषु भगवदभिमतम् । आश्रितो, आश्रयधर्म-
 प्राधान्येन तिष्ठति । आश्रयरूपायास्वस्या उत्तरीत्या सर्वामोहनत्वधर्मवत्त्वेन तदनुरोधमपि
 सहत इत्युक्ततात्पर्यकोपसर्गात् स्वप्रियास्वेव तत्प्राकट्यकरणम्, नान्येषु । आश्रयानुरो-
 धादाधुनिकेषु अपि कतिपयेषु भाग्यवत्सु तथात्वमिति ज्ञापितं भवति । यद्वा । मनसां
 चक्रं मनश्चक्रम्, मनःसमूहमिति यावत् । तत्र रन्तुं योगमायामुपाश्रितो जात इति
 योजना । अत्रायं भावः । नायिकाभेदेन भाववैलक्षण्यान्नैकविधं सर्वासां मन इति यत्र
 यथाकृते मनोनुरञ्जनं भवति, तत्र तथा सम्पादनेन स्वाशक्तिसाधिका सेति तामाश्रितो
 जातो, न तु स्वैश्वर्यधलेन तथा कृतवानिति । तथा सति रसस्वरूपहानिरिति भावः । अत
 एव लीलाप्रारम्भे ईश्वरभावेन लीलां कृतवानिति योगमायां समादिशदित्युक्तम् । इह तु
 तदाश्रयणम्, तेनान्तरङ्गत्वं तस्या ज्ञाप्यते । अत एव समूहवाचिपदान्तरसत्त्वेपि चक्र-
 पदोपादानम् । यतश्चक्रं न समगति, किन्तु परिभ्रमणशीलम् । तेनात्रापि तथात्वं
 ज्ञाप्यते । अत एव पूर्वं तथा प्रपन्ना अप्यग्रे मानवत्यो जाताः । अथवा चक्रं मण्डलाकारं
 भवतीति चक्रपदेन मण्डलं व्यज्यते । तेन रसमण्डले रन्तुमिति ज्ञापकं चक्रपदं ज्ञेयम् ।
 अत्र योगमायाश्रितत्वोक्तेरिदमप्याकृतम् । पूर्वं हि भगवत्त्वेन प्रादुर्भावं विनापि तद्भय-
 निवर्तनसमर्थोपि विश्वात्मत्वेन विश्वस्य सर्वस्योद्धारकत्वात् प्राकट्यं विना तदसम्भवाद्भक्त-

दुःखनिवृत्तिमपि लीलामृतदानेन करिष्यंस्तरसर्वसम्पादनाय विलम्बासहिष्णुतां समादि-
शदिति 'भगवानपि विश्वाप्ते'ति श्लोके निरूपितम् । इह तु रसरीतिमनुसृत्य लीलां करोति
त्यालम्बनविभावसम्बन्धिनीनां तत्राप्युद्दीपनविभावयुक्तानां तासां दर्शनेनोद्दीप्तभाववत्त्वे
विलम्बासहिष्णुर्भगवांस्तथेति गर्भवद्भुसतया तदानयनं, रतियोग्यस्थानसञ्जीकरणं, तत्कृतं
पूर्वस्माद्वैलक्षण्यज्ञानाभावाय पूर्वं तत्र स्वयं स्थित्वा, भगवदागमनमपि सम्पाद्य, तद्गोपना
स्वयं वहिरागत्यान्येषां खानुभावेन वाचा च व्यामोहनम्, ततोखिलभक्तदुःखदूरीकरणम्
भक्तेषु भगवत्सङ्गमज्ञापकज्ञानेनपि गृहे तद्विचाराभावः, स्वामिनीवृन्दे तत्समाननेन भगव-
त्सन्तोषश्चेतत्सर्वकरणं पूर्वसदृशं ज्ञाप्यते । आज्ञायां तु तावन्गात्रकरणं आश्रयेण च स
तदधीनमेवेत्यपि । तेन प्रभोर्व्यासज्ञाभावेन पूर्णरसता बोधिता भवति । अत एवान्तेप्ये-
तस्याः परामर्शः कृतो 'मोहितास्तस्य मायये'ति । एवं करणे 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति
स्वप्रतिज्ञैव हेतुः, यत एता वैदिकलौकिकमर्यादां हित्वा प्रपन्नाः । 'नात्मागाराणि सस्पर्श-
रिति वाक्यात् प्रातर्दर्शनावश्यंभावसद्भावेपि क्षणमात्रविलम्बासहिष्णुतया धने विचयने-
चानिर्वचनीयभावा अतिक्रान्तस्त्रीस्वभावाश्च । एतत्सर्वं हेत्वन्तर्गर्भेण ता इति विशेषणे-
ज्ञाप्यते इति शास्त्रविदः । प्रभौ यथा यावदुच्यते तत्सर्वमुपपद्यत एव । परन्तु 'रसं
वै स' इत्यादिश्रुतेस्तद्रूपस्य तस्य तथात्वमेवेति युक्तैव तथोक्तिः, अन्यथा व्रक्षत्वमेव ।
स्यादिति विचारकाणां हृदयम् । न च पूर्वमतयाभूतस्य विभावादिभिस्तथात्वमि-
शरसमिति तादृक्स्वभावोक्तेः सकाशादुक्तरीतिमत्त्वं साधीय इति वाच्यम् । एवंभावस-
रसस्वरूपान्तर्भावेनैव प्राप्तेः । एतादृशस्यैव तस्य नित्यत्वात् । यद्वा । रात्रीणां
मुक्तन्यायेन स्वतो धर्मतश्च रसोद्दीपकत्वात् तददर्शनेन तथात्वेन प्रियाप्रार्तिं विना मन-
स्थिरं न जातमिति तासां च यस्मिन्जनितनिरोधसम्भवेनाधुनाप्रे चानागमनशङ्काभावात्
यथा तान् व्यामोहयित्वा ताः समानयति, तदन्वेषणपराणां चानेन यथा नागमनं भवति
तथा सम्पादनसमर्था योगमायेति स्वयमैश्वर्यवीर्यलक्ष्म्यादिगुणवानपि ता रात्रीर्वीक्ष्य रन्-
मनश्चक्रे सति योगमायामुपाश्रितो जात इत्याह भगवानपीति । स्वामिनीनां पूर्वमे-
रन्तुं मन आसीत्, तेन प्रमुप्राप्त्यर्थं कात्यायिनीमाश्रिता जाताः । अधुना तु ता रात्रीर्वीक्ष्य
भगवानपि रन्तुं मनश्चक्रे, सति योगमायामाश्रितो जातस्तत्प्राप्त्यर्थमिति वा समुच्चयार्थो
शब्दः । नायकस्योद्दीपकविभाववशात् सामान्यतो रिसोत्पत्तिश्चेत्, तदा नायिकाविशे-
पास्फूर्त्या यथाकथञ्चिद्रमणमात्रेण तत्पूर्तिः, स्यात्, तथासति उत्तमनायकत्वं प्रभौ स्वामि-
नीनां चासाधारण्येन यो रसविशेषस्तदनुभवश्च न स्यादिति तदभावायोद्दीपनविभावत्वेन
वक्ष्यमाणा रात्रयो नायिकाविशेषमात्रविषयकभावोद्दीपिका एव, न तु सामान्यत इति ज्ञाप-
नाय ता इति विशेषणम् । यथा यथा मनसि भगवदतिरिक्तानारोहः, तथातथोत्तमाधि-
कारः, तदनुसारेणैव प्राकट्यातिशयोपि । स्वामिनीनां तु सर्वात्मभाववत्त्वेन परमकाष्टापन्नो-

समाधिकारवत्त्वात्तदर्थं मूलभूतं य'द्रसो वै स' इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यं रूपम्, तत्प्राकट्यमेव जातमिति ज्ञाप्यते । एवं सति यादृशा धर्मा अत्रोच्यन्ते, तादृशधर्मवदेव पुरुषोत्तमस्वरूपमिति मन्तव्यम् । (तथा च वीक्ष्य मनश्चक्रे इति कथनादीक्षणस्य मनश्चक्रीभावे हेतुत्वमवगम्यते । सर्वज्ञत्वेन सदा सर्वविषयकापरोक्षज्ञानवत्त्वेत्येतत्कार्याभावादधुना कश्चिद्विशेषो वाच्यः । ईक्षणे । स च रसरीत्या नायकभावपूर्वकत्वमेव । अयमेव व्युपसर्गेणोच्यते । अनेवम्भावे विभावादीनां भावोत्पादकत्वाददर्शनात्तथा मन्तव्यमिति दिक् । यद्यपि वरदानकालेपि 'भयेमा रंस्थथ क्षपा' इति वाक्यात्तद्भाववत् एव तद्दर्शनमायाति, तथापि वरदानमीश्वरभावेनैवेति न तदा नायकभावः शङ्कनीयः, रंस्थेति प्रयोगाच्च । परदेयपदार्थत्वेन परं तदुद्देशः ।) एवं भगवति भावोत्पत्तिमुक्तत्वोक्तन्यायेन मनःप्रभृति सर्वमपूर्वमिति रसस्वाभाव्यात् स्वयं सखीमाश्रित इति पारतन्त्र्यमिवाङ्गीकृतवानित्यग्रिमकार्यं शैथिल्यं माभूदित्युद्धटभावात्मकपोषणेन स्वतन्त्रतयाप्यग्रिमकार्योपयोगिसर्वकरणसामर्थ्यजनकत्वेन तदधिष्ठातृदेव इवेन्दुस्तदोदितो जात इत्याह तदोद्भुराज इति । अत एवाग्रे दृष्ट्वा जगामिति वक्ष्यते । अत्रेदं प्रतिभाति । नात्र चन्द्रोदयमात्रं वाच्यम् । अग्रिमदर्शनोक्त्यैव तत्प्राप्तेस्तत्रोक्तधर्मैरेवोदीपकत्वादेरपि प्राप्तेरेतत्श्लोकवैयर्थ्यापातात् । किन्तु चन्द्रोदयव्याजेनात्रत्यसर्वसामग्रीस्वरूपं निरूप्यते । अत आह तदेति । नायं ज्योतिश्चक्रग्रमिवशादुदितः । किन्तु यदैव रन्तुं मनः प्रकटं कृतवांस्तत्रापि शरत्पदात्मकाशवति देशे काले च रन्तुम्, अभिसारिकारमणेच्छायां तु नोदयादेव, तथा च तदेकसम्बन्धित्वादयमिन्दुस्तदैवोदगात् । तेन नायं भचक्रयो, मनःप्रादुर्भावाग्रिमक्षणनियतोदयवत्त्वात् । निर्दोषपूर्णगुणभगवन्मनःसम्बन्धित्वाच्च सदा स पूर्णो निःकलङ्कोस्तमयरहितः श्रीडोपरतौ तिरोभाववानिति ज्ञेयम् । अत एवैतत्प्रकाशभाववतो वनान्निवृत्तिं वक्ष्यति । तदभाववतो लीलानुपयोगित्वात् । एवं सति स्वामिनीमनांस्वेवात्रोद्भुरूपाणीति तदनुरञ्जकत्वात्तद्राजः । एतेन स्वामिनीनां मनांस्थपि न लौकिकानीति ज्ञापितम् । अत एवेन्द्रादिनामानि विहायेदमुक्तम् । तत्राप्युद्धपदं त्यक्तवैतन्मनोनियामकत्वमप्यस्यैवेति ज्ञापनाय तद्राजपदम् । प्रियसङ्गमनिश्चये सत्येव चन्द्रः सुखद इति तद्भिरंसायां तदावश्यकत्वात्तथेति तदा पूर्वोक्तोद्भूनां सुखदो यः स तथेत्यपि ध्वनिः । तदा तास्वेव रात्रिषु यान्युद्भूनीवोद्भूनि स्फुरद्द्रवाणि । अन्यदा त्वप्रकाशमानानीव तेषामेव तथेत्यपि ज्ञेयम् । यद्वा । अस्मिन् रसे नायिकाप्राधान्याद्भक्त्यतिशयवत्त्वेनापि तदधीनं भगवन्मन इति तत्सम्बन्धचन्द्रस्य सुतरां तथात्वम्, यतस्तन्मनस्तोषार्थमेवास्योदयः स्थितिर्गतिश्चेति, प्रवर्तकत्वनिवर्तकत्वे अपि तन्मनसामेवायाति । तथाचोक्तरीत्या तदोद्भवो राजानो यस्य स तथेत्यर्थः ।

१ चिह्नान्तर्गता. फकिङ्काः अन्यपुस्तके २३ तमे चतुर्थपंक्तौ भगवद्वचनादित्यनन्तरं दृश्यन्ते, नात्र, तथापि प्राचीनतमादर्शे एता अधैव दृष्टा इत्यस्याभिरथैव निवेदिता इति । पूर्वोपरसम्बन्धविचारतोपि एतासामथैव निवेदानं युक्तमिति प्रतिभाति ।

छन्दस्तोत्रटच् । वस्तुतस्तु 'व्यरोचतैषाङ्ग इवोद्बुधवृत्त' इत्यत्रोद्बुसादयं वक्ष्यतीत्युद्बुश-
ब्देन पूर्वोक्तरीत्या तदोद्बुशब्देन वा स्वामिन्य एवोच्यन्ते । तथा च रसमर्यादामनतिक्रामन्
रसं ददातीति चन्द्रैकसाध्यमुच्यमानं कार्यं कुर्वन्नुक्ततद्वाजः स्वयमेवेन्दुरूप उदगादित्यर्थः ।
अत एवास्यास्मिन् समये स्थितिर्लीलादर्शनं चोपपद्यते । एवमेवात्रत्यं सर्वमितिदिक् ।
स्थितस्यैव प्राकट्यं ह्रुदयः । तथा च मनसः करणमुक्तेन्दोवेतन्निरूपणेन भगवद्रमणसा-
मग्री सर्वा नित्यत्वेन सिद्धैवास्ति, न कारणमपेक्षते, किन्तु तदिच्छामात्रम् । तेन
तत्प्राकट्ये स्वयमेव सर्वतः प्रकटा भवतीति ज्ञाप्यते । मनःकरणं यथा तथा पूर्वमुक्तम् ।
प्राच्याः ककुभो मुखमिव मुखं प्रसन्नत्वेन रसोद्दीपकं मध्यभागमिति यावत् । तत्स्वकारैः
किरणैरूपेण गुणेन विशेषेण लिम्पन्निति चन्द्रकृत्युक्त्या यत्र रागरहितायामपि तत्सम्पा-
दकः, तत्र किं वाच्यं तद्वतीष्विति कैमुतिकन्यायः सूचितः । लेपनोक्त्या स्नेहस्य सान्द्रत्वं
सूच्यते । तत्त्वं च सर्वाधिकत्वम् । अन्यानपतोद्यत्वं विशेषः । यथा पुरुषान्तरकृतस्वप्रिया-
विषयकस्पर्शादिदर्शनस्य उद्भटभावोद्बोधकत्वम्, तथाधुनिकदिग्दर्शनस्यापीति वक्तुमेतावदु-
क्तम् । अन्यथा प्राचीमरुणां कुर्वन्नित्येतावदेव वदेत् । न वदेदेव वा, उदयस्वाभाव्यादेव
तत्प्राप्तेः । एवं सति पूर्वोक्तन्यायेन चन्द्रोदयोक्तिवदियमपीति ज्ञायते । तथा च यथा
भगवन्मनःसम्बन्धित्वं चन्द्रेण लौकिकत्वम्, तथा तच्छ्रोत्रसम्बन्धित्वं प्राच्या इति ज्ञायते ।
उक्तश्रुतार्थापत्तेः । अत एवाग्रे चन्द्रकिरणस्थानीयैः स्वामिनीवचनशुश्रूषया रचितवचन-
हेतुकैस्तदुत्तरैस्तद्भावात्मकतद्वचनरूपैः प्रियस्य श्रवणानन्दो वक्ष्यते ।

तदोद्बुराज इत्यत्र । पूर्ण एव स इत्यादि । अत्रायं भावः । अत्रत्याखिलसामग्री
रसात्मिका रसलीलामात्रोपयोगिनी रसात्मकेनानेनैव रूपेण प्रकटिता, न साधारणजग-
त्कारणरूपेणैति बोधयितुं मत आरभ्य चन्द्रान्तानां सर्वेषामेव रसोद्दीपकपदार्थातामधु-
नैवापूर्वप्रादुर्भाव उच्यते । तत्र स्थालीपुलकन्यायेन चन्द्रस्वरूपमाहुः पूर्ण एव स इत्या-
दिना । अस्यायमर्थः । भगवता पूर्वं मनः सर्वविषयकं सदपूर्णमप्यधुना पूर्णमेव प्रकटि-
तम् । केवलस्वामिनीमात्रविषयकत्वादंशतोप्यन्यत्राभावात् । अत एव 'नाहं तेभ्यो मना-
गपी'त्यादिवाक्यानि । ततश्चन्द्रोपि रेतोरूपत्वात् तच्छक्त्याधायकत्वात् तदधिष्ठानात्
तादृश एव केवलैतन्मात्रोपयोगी प्रकटो जातः । न कदाप्यन्यविषयको भवतीत्येवकारः ।
लौकिकस्तु विधुराधिभौतिको विराड् रूपभगवन्मनोरूपोपि सर्वविषयकत्वाच्च तथेति ततो
वैलक्षण्यम् । वैलक्षण्यान्तरमाहुः निष्कलङ्क इति । यथा लौकिकविधुर्व्यभिचाराद् दक्ष-
शापजन्याखिललोकापकीर्तिकारणकलङ्कयुक्तः, तथा रसिकजननिरूपणीयरसासक्तिविरह-
जन्यापकीर्तियुतत्वाभावादयं न तथा । अन्यदपि वैलक्षण्यमाहुः आविर्भावतिरोभावहेतु-
वैलक्षण्याभ्यां मनस्येवेति । यथा भौतिकस्तेन्दोः कालाधीनाविर्भावः, स्वकाल एव तस्यो-

दयात्, न तथास्य, भगवन्मनोमात्रोदयहेतुकोदयवत्त्वादित्यर्थः । एतेन लीलासामग्री-
मात्र एवैयं व्यवस्थेति निरूपितम् । अत एव नित्यत्वमपि । लीलासामग्री न कालत्रय-
सत्तारूपे कालान्तत्वात्, किन्तु स्वरूप एव विद्यमानत्वेन स्वरूपनित्यत्ववदेव ज्ञेयम् ।
एतेन यथा स्वरूपं भक्तेषु, तथा लीला तत्सामग्री च सर्वा तेष्वेवेति घोड्व्यम् । अनेन
स्थितिरपि विलक्षणा बोध्या । एवमुत्पत्तिस्थितिभ्यां वैलक्षण्यं निरूप्य उपरमतोपि
वैलक्षण्यं निरूप्यते । तत्रायं पूर्वः पक्षः । ननु ब्रजस्थानामनुभूतमहाफलानामपि
भगवदाज्ञातो 'वासुदेवानुमोदिता' इति वाक्यादनिच्छयापि गृहागतौ क्रीडोपरतिर्दिवा
दृश्यत इति कथं न कालाधीनत्वम्, कथं वा नित्यत्वमपीत्याशङ्क्याहुः क्रीडाया-
मिति । क्रीडायां लीलायां दिवा गुणगणे आन्तररमणार्थमुप समीपे रतायामन्तःप्रविष्टायां
तत्संबन्धित्वात्तस्याप्यन्तःप्रवेशे उपरतिरित्यर्थः । एतेन बहिः प्राकट्ये लीलायास्तत्सम्बन्धि-
यदार्थानामपि बहिराविर्भावः सूचितः । अत्राविर्भावतिरोभावावेव तन्नित्यत्वनिर्वाहकमिति
विद्वन्मण्डने प्रभूक्तमनुसन्धेयम् । एतेन बहिः क्रीडोपरतौ शृङ्गारोत्तररसदित्सैव कारणमिति
घोड्व्यम् । एवमुपरतिकारणवैलक्षण्यादपि वैलक्षण्यं निरूपितम् । नन्वेवं बहिर-
दृश्यत्वेऽस्तमितत्वमायास्यतीति चेत् ? तत्राहुः नास्तमय इति । येषां दृश्यस्तेषां तु दृश्य
एव तदिच्छया, बहिर्दृष्ट्या तद्दृष्ट्या वान्येषां तु सर्वदैवादृश्य इति लौकिकविधुवददृश्य-
त्वरूपास्तमितत्वाभावान्नास्तमय इत्यर्थः । एतेन भगवन्मनस्तज्जनितो भावो धीर्यं चैतत्
सर्वं स्वामिनीमात्रविषयकमित्युक्तम् । अत एव तासु ब्रजेन्द्रदिक्स्थितासु विधोरस्य तत्रै-
वोदयः । ततः क्रमेण तासां भगवन्निकटागतचित्तस्याप्यागतिः, भगवता सह संयुज्य
स्थितासु मध्याकाश एव स्थितिः । तत्रापि रसावष्टम्भभावार्थमुपरिदेश एव । ततो लीलायां
विशिष्टप्रमावान्तररमणार्थं तासु प्रविष्टे लीलासामग्रीत्वात् तस्यापि प्रवेशो, नत्वन्यदिश्यपि
तस्य गतिः, यथा श्रीमद्यमुनाया लीलामात्रोपयोगिन्या लीलास्थल एव स्थितिः, तथास्या-
पीत्यर्थः । अत्राकाशस्तु रसात्मकलीलाश्रयभूतः । स्वामिनीहृदयाकाश एव यत्रैतन्मनो-
नक्षत्रस्थितिः । स एव लीलायां बहिः प्रादुर्भावितायां बहिर्भवति । तस्यामन्तःस्थिताया-
मन्तर्भवतीति तस्मिन्नेवैतन्मनोनक्षत्राधिपतेर्भगवन्मनश्चन्द्रस्याप्याविर्भाव इत्यलमतिप्रसङ्गे-
नेति दिक् । १०-२६-२.

दीने मयि दयां कुर्वदासे भावविबोधनम् ।

स्वमात्रशरणे रक्षां कृष्णास्यं मस्तकेऽस्तु मे ॥ १ ॥

इति श्रीहरिदासोदितो लेखः ।

तदोदुराज इत्यत्र । सा दिग् देवानामिति । अत्रायमाशयः । प्राच्या दिश इन्द्रो देवता अधिपतिश्चोक्तः । इदानीं तमिन्द्रं श्रीगोवर्धनोद्धरणेन निर्जित्य स्वयं तैरभिपिक्त इन्द्रो जातः । इन्द्रश्च देवानामेव भवति, (न) मनुष्याणाम्, 'यथेन्द्रो देवाना'मिति श्रुतेरतो व्रजवासिनां देवत्वमपि सम्पन्नमिति या दिग् देवानां व्रजवासिनां जगत्पूज्यानामलौकिकानामखिलफलसाधकानां भगवत्प्रक्षपातिनां तस्या दिश इन्द्रो भगवानेव देवता पूज्योधिपतिर्मांकेति यथाधिकारं कार्यकरणात् साम्प्रतं तु भोक्ता, 'रन्तुं मनश्चक्रे' इति वाक्यात् । अतो भगवांस्तत्सम्बन्धिन्यां दिश्यपि स्वरेतोरूपमलौकिकगूढभावोत्पादकं चन्द्रं प्रकटितवानिति तद्विक्सम्बन्धिनीध्वपि तादृशभावं मन उत्पादयिष्यति भगवत इति ज्ञेयम् । एतेन ता यत्र सन्ति, सा दिगपि चेत् भगवन्मनःसम्बद्धा, तत्र तासां तत्सम्बद्धत्वे किमाश्चर्यमिति भावः । किञ्च, स्वामिन्यो हि श्रीगोवर्धनसमीपवर्तियमुनोत्तरभागीयवृन्दावनस्थितस्य प्राच्यामेव स्थिता इति तत्रैव भगवन्मन इदानीमस्तीति तत्पोषकत्वेनायं चन्द्रोपि तत्रैवोदितः । यदा ता अत्रागत्यालौकिकाखिलसामग्रीविशिष्टनित्यलीलायां स्थिता भवेयुः, तदा चन्द्रोपि मध्याकाशे स्थितस्तदुपर्येव स्थितः स्वकार्यं साधयिष्यतीत्यर्थः । ननु किमाकाशस्वरूपमेवेति चेत्, भगवत्स्वरूपमेवेति, युध्यस्व । 'ब्रह्मैव सगुणं ब्रमात्रिति वाक्ये तथा निरूपणात् । एवं सति प्रभुहृदयमेवाधिदैविकरूपेण वह्निर्निःसृतमिति स्वाधिष्ठानोपर्येव तिष्ठति, तत्राधिष्ठानं यदा यत्र भवति, तदा तदुपर्येव तिष्ठति, द्येनवत् । तथाच तच्चलने चलति, तत्स्यैर्यं स्थिरीभवतीत्यधुना स्वामिन्यागमनेन भगवतो हृदयं स्वस्थाने मध्याकाशे समागतमिति तस्यापि मध्याकाश एव स्थितिः, एतस्याग्रे गमनाभावाच्चन्द्रस्यापि गमनाभाव इति भावः । श्रीडायमुपरतायामिति तस्यामन्तःस्थितायामेतस्यापि तत्रैव स्थितिरिति ज्ञेयम् । अत एव एतल्लीलामात्रसम्बन्धित्वादेतद्विधोर्नान्यत्र गमनमित्याशयेनोक्तं नास्तमयसम्भावनेति भावः । १०-२६-२.

श्रीहरिर्जयतितराम् । चर्यण्यः अत्र परिभ्रमणशक्तय इत्यत्र । तत्कूपयेदं प्रतिभाति । पूर्वश्लोके तत्सम्बन्धिरात्रिदर्शनेन भगवन्मनसस्तन्मात्रविषयकचक्रीभावोक्त्या तादृशमनसः स्वविषयकखनिकटानयनसामर्थ्यरूपाः शक्तयः चर्यणीशन्दवाच्याः परिभ्रमणरूपाः सर्वासु प्रविष्टाः, भगवन्मनःसामर्थ्येनैव तन्निकटागतिसम्भवात्, तथापि नात्रेश्वरमर्यादया प्रभुः किञ्चित् करोति, किन्तु 'योगनायामुपाश्रित' इति वाक्याद्रसमर्यादयैव । तथा च न केवलमनोमात्रसामर्थ्येन विनैव उद्दीपनविभावचन्द्रोदयगानादिभिः तदानयनं भवतीति प्रभुसम्बन्धनिश्चयाभावेन स्वकार्यासिद्ध्या भवत्येव शोकः । स च भगवन्मनोनियामकभावपोषकोदितालौकिकचन्द्रदर्शनेन प्रभुमनसः सर्वथा आकारणादिकार्यकर्तृत्वनिश्चयेन गानात् पूर्वमेव निवृत्तः । अत एवैतदुभयात् पूर्वं सकलस्वामिनीमध्ये कापि न ताः परमानन्दसम्बन्धिन्यो भगवत्सम्बन्धिन्यो जाताः । इदानीं तु ताः स्वामिनीष्वेव सन्ति । तासां भगवत्सङ्गेन परमानन्दसम्बन्धे ता अपि कार्यसिद्धौ भगवन्निकटमागता इति एतासामपि

परमानन्दसम्बन्धो जातः । तदुक्तं चर्पणीनां शुचो हरन् स उदगादित्यनेन । चर्पणी-
सहितानामित्येवं व्याख्यायां तच्छब्दार्थानुपपत्तिरूपावृत्तिस्तु टिप्पण्यामेव प्रभुभिरुक्ता ।
परं भगवन्निकटानयनलक्षणे कार्ये सम्पन्नेषु पुनस्तत्साहित्यस्य कथने उपपत्तिमाहुः चर्पणी-
सहितानामेवेति । परमानन्दो हि रासलीलावाच्यः । तत्र च भ्रमणं प्रतीयते । तत्र
तासां स्वसामर्थ्यात्, किन्तु प्रभुमनःशक्तिभिरेव सर्वत्र प्रविष्टाभिरित्येतल्लीलाया नित्यत्वेन
सर्वदैव तच्छक्तिसाहित्यमित्यभिप्रेत्य तथोक्तमाचार्यैरिति । दिक् १०-२६-२.

श्रीहरिः । कामं क्रोधमित्यत्र । सख्यं तेष्वेवेति । सख्ये हि परस्परसुभयोर्भावनया
हृदयस्थितत्वं प्रयोजकत्वम्, अन्यथैककरेण तालिकापतनासिद्धिवत्सख्यासिद्धेः । तच्च 'मयि
ते तेषु चाप्यह'मितिवाक्याद्भगवतो भक्तेष्वेवेति तत्सख्यस्य तत्रैव सिद्धिरित्यर्थः ।
एवं सति कामादिभिः साधनैः फलसिद्धौ न ज्ञानभक्तयोः फलसाधकत्वेनोपयोग इति
भावः । ननु भगवानेवाविर्भूतः फलं साधयति, 'फलमत उपपत्ते'रिति न्यायात् । तत्र ज्ञानं
भक्तिर्भगवदिच्छा चेति त्रयमेव तदाविर्भावे कारणमुक्तमित्याविर्भावकसाधनाभावेऽनावि-
र्भावात् कथं मुक्तिरित्याशङ्क्याहुः तेषामिति । तेषां कामादीनां मर्यादया भावनाविषयस्यो-
क्तभावनया प्रत्यक्षत्वमितिलौकिकमर्यादया स्वतन्त्रो ज्ञानभक्तिनिरपेक्षो यः आविर्भावः,
अथवा तदुभयसम्पादिताविर्भावभिन्नो वा । मनस एव चक्षुरादिप्रवेशेन तत्र साक्षात्कारहे-
तुत्वात् । तादृशस्य कामादिभिर्भावनायां नियतत्वेन न तत्राविर्भावार्थं ज्ञानभक्त्योरुपयोग
इतिभावः । ज्ञानिनां भक्तानां च ज्ञाने भक्तौ वा भिन्न एवाविर्भावः । अन्यथा स्तुति-
कृत्यवसरे भीष्मस्य भावनया हृदि प्रकटेऽपि भगवति पुरःस्थित इतिवाक्यादवतीर्णै
सर्वेन्द्रियविषये फलसिद्धिर्नोक्ता स्यादतो भक्तौ ज्ञाने वा भिन्न एवाविर्भावः, कामादिहे-
तुकभावनामात्रे भिन्न एवेति नानुपपत्तिः काचित् । १०-२६-१५.

अथवा मदभिस्त्रेहादित्यत्र । निरुक्तो भाव इति । अत्र भगवता सर्वात्मभावस्य
फलरूपत्वं प्रतिपाद्यते । तस्य फलान्तरसाधकत्वे साधनत्वेन फलरूपत्वं न स्यात् ।
भगवांश्च फलरूपः, अलौकिकभावसात्तायात्वे भगवद्रूपता न स्यात् । अन्यथा तु लौकि-
कानां स्वपत्यादिविषयकभावस्येव लौकिकतुल्यत्वेन भवगति भावनात् तदुभयस्यापि
लौकिकत्वमेव । यथान्तर्गृहगतानाम् । स भावो न सर्वात्मभावलभ्यं भावात्मकं फलं
साधयतीति भगवता निरुक्तो योऽभिमतः स्नेहः सर्वात्मभावो भगवद्विषयकः पुष्टिमार्गवि-
चारेण गुणात्मकः सरूपमात्रफलसाधकत्वात्, मर्यादामार्गविचारेण दोषात्मको वा, विहि-
तधर्मविरुद्धत्वात्, उभयविधोपि न तत्फलं भावातिरिक्तं प्रयच्छति, स्वस्य लौकिकाभाव-
यतो न भूतः फलकाङ्क्षा कर्तव्या, स्नेह एव निरन्तरं कर्तव्य इति, तस्य गृहेऽपि सम्भवात्
गृहे गन्तव्यमिति गमनपक्षे भगवतात्पर्यमिति भावः । अत इति । यतस्तत्स्वरूपं भवतीतिर्ग

ज्ञायते, अन्यथा न फलाकाङ्क्षां कुर्युः, अतो मया सिद्धान्तरूपोपि भगवद्भावस्तत्स्वरूपक-
यनार्थं पूर्वपक्षत्वेनानूद्यत इत्यर्थः । स्थितिपक्षे तु सर्वात्मभावेन वशीकृता आगता इति
नागमनमतुषपन्नम् । अन्यथान्तर्गृह्यतानामिव प्रतिबन्धः स्यात्, अतो निवृत्तः प्रति-
बन्धो न पुनर्गृह्यगमनेन सम्पादनीयोऽत्रैव स्थेयमिति भावः । किञ्च । मम मत्सम्बन्धिन
एव जन्तवः प्रीयन्ते, गग परमानन्दरूपत्वात् । अन्येषां 'पतिसुतादिभिरातिदै'रिति-
वाक्यात् दुःखदत्वेन तत्सम्बन्धिनो न प्रीयन्त इति प्रीत्यभीप्सुत्वे अत्रैव स्थेयमित्यपि
स्थितिपक्षे तात्पर्यं ज्ञेयम् । १०-२६-२३.

श्रीकृष्णाय नमः । एतच्च भजनं न विषयवदित्यत्रायमर्थः । यथा विषयभोगे
कामिनीं भुक्त्वोपपत्तिस्त्यजति, तथा भगवानपि वदेत्, मयाप्येवमेव भजनं कार्यमित्याशयं
प्रभोः परिहर्तुं भजनप्रकारं च शिक्षयितुं देवो यथेत्यादिदृष्टान्तमुक्तवत्यः । तदर्थस्तु ।
यथा देवः स्वातिरिक्तभजनमसोढ्वा तन्निवर्त्य स्वभजनं सम्पाद्य भजते, तथास्मान् परिगृह्या-
न्यभजननिवृत्तिपूर्वकं स्वभजनसम्पन्नाः कुरु, न तु स्वत एव निवृत्तान्यभजना अन्य-
भजने प्रवर्तयसीत्युचितम् । ननु गद्गजनेन भवतीनां पातिव्रत्यभङ्गः स्यादिति स्वाम्याशङ्का
तु भजने दोषाभावप्रतिपादकाम्यामादिपुरुषदेवपदाभ्यां दृष्टान्तप्रकारेण निरस्ता वेदितव्या ।
श्रीरघुनाथात्मजश्रीदेवकीनन्दनकृतम् । १०-२६-२१.

श्रीकृष्णं वन्दे । मैवं विभोर्हृतीत्यस्य व्याख्याने । एतच्च भजनं न विषयवदिति ।
एतदस्माभिः क्रियमाणं, चकाराल्लोके प्रकटीक्रियमाणं च भजनं न विषयवत्, न विषयस-
म्बन्धि । अस्मत्क्रियमाणगजने प्रार्थ्यमाने च विषयसम्बन्धाभावात् । अस्माकं तत्त्वागेनाम-
तत्वात् । भगवत्तन्निवृत्त्यवयवत्वाभावात् । किन्तु प्रकारान्तरेण कामप्रकारातिरिक्तप्रकारेण
केवलरसरीत्येति विशेषतो वक्तुमशक्ता विविच्य कथने स्वाधिक्यनिरूपणतोभिमानसम्भवेन
सर्वात्मभावबाधकसम्भवात् प्रभोश्चास्मदधीनो भूत्वा भजस्वेति कथने नीरसत्वसम्भवात् ।
अतःपरमतिनिपुणाः रसरीतिवित्तमाः स्वामिन्यो दृष्टान्तेन स्वभजनस्वरूपं निरूपयन्ति देवो
यथेत्यादिना । देवो यथा भजत उपासकाधीनः सन् तदभिलषितं साधयति, तस्य मह-
त्त्वमनुसन्धत्ते, यथा चादिपुरुषः पुरुषोत्तमः स्वचरणे ज्ञानिनः स्वस्मिंश्च भक्तान् प्रवेशयन्
भजते स्वानन्दं ददाति, तथा त्वया कर्तव्यमिति भावः । भजनेप्येतदेव दृष्टान्तद्वयम् । यथा
देवः पूज्यो लौकिकपत्यादिभ्योपि मुख्यो, न भजने दोषावहः सर्वसेव्यः, तथास्माकं भग-
वान्न जार इवान्यासां सेव्योऽस्तथास्मान् भजस्व । न तु कामिवत् काममात्रं पूरय, किन्तु
अस्मदभिलषितस्वानन्दं देहीत्यर्थः । किञ्च । यथादिपुरुषः पुरुषोत्तमः फलरूपो, न तु
तत्साधनम्, निःकाममनोरथविषयः, तथास्माकं भवानिति । स यथा सर्वकामरहितेभ्यो ज्ञातः

सेवितश्च स्वरूपमेवानन्दरूपं ददाति, नान्यथा, तथा त्वयापि तदेव देयमिति भावः । एतेदेव दृष्टान्तद्वयं स्वभजने निर्दोषत्वं मर्यादारीत्यापि बोधयतीत्याहुः नहीति । लौकिक-
प्रतिवृत्तानामपि तदेवभजने व्यभिचारः न । नहि देवभजनकर्त्र्यः पत्या त्यज्यन्ते । न
चा तासां नरकः । प्रत्युत पत्यादिभिरन्यैश्च विशेषतो सम्मान्यन्त इति कुतोस्माकं तद्वोषा-
वहं भविष्यतीति भावः । किञ्च । आदिपुरुषश्चास्माकं भवान्, प्रथमतस्त्वयैव परिगृही-
तत्वात्, 'कल्पं सारस्वतं प्राप्ये'ति वाक्यात् । अतः कदाचिदस्माकं दुःसङ्गदोषाद्वै-
दिकधर्मनिष्ठतया वा त्वदनङ्गीकारो लौकिककुलद्वयानामिवोचितो, न तु तासां सम्पत्तिप्राप्तौ
तदभजनमिव त्वदभजनमितः पर्यन्तं त्वदप्राप्त्यैव अन्यभजनं बहिरङ्गधर्मनिष्ठतया कृतम्,
त्वत्प्राप्तौ कथं तद्विधेयमिति भावः । अथवा । लोकरीत्यापि भ्रष्टा जारपरिग्रहे, अतस्तस्यैव
परित्यागो, न त्वादिपुरुषस्येति तदेव दोषावहम्, न स्वभजनम्, प्रत्युत दोषनिवर्तकमपीति
भावः । किञ्च । पुरुषोत्तमत्वानङ्गीकृतावप्यनया रीत्या भवानादिपुरुष इति । स यथेतरभजनं
न सहते, गतेपि तस्मिन् कुप्यति, कुतस्तत्र प्रेषणम्, त्वयापि तथैव कार्यम्, न वयमन्यत्र
प्रेषणीया इति लोकरीत्यापि स्वामिवोधनमिति भावः । इदं तूपपत्तिरूपं लोकरीत्योक्तम् ।
वस्तुतस्तु इदमस्माकं शृणु इत्याशयेन दृष्टान्तमाहुः यथा मुमुक्षूनिति । यथा मुमुक्षवो
गृहेनासक्ता ह्येयबुद्धयो निर्लेपा विरक्ताः सर्वभोगवर्जिता नाममात्रेण साधनदशायां तत्र
स्थिताः भक्तिमार्गीयत्वात्, वस्तुतः संन्यासिन एव, तथा वयमित्यस्मान् विचार्य, यथा
तानात्मीयान् कुरुपे, स्वसेवकत्वेन स्थापयसि, मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति न्यायात्, पुनः
तेषामात्मत्वेन स्फुरसि, बहिःसंवेदनं नाशयसि, ततो हृदयस्थितो बहिराविर्भवसि, ततः
स्वानन्दं तेभ्यः प्रयच्छसि, न पुनः पूर्वाविश्यां सम्पादयसि, तमेव स्वदत्तमानन्दं उत्तरोत्तरं
पोषयसि, तथास्मासु विधेयमिति भावः ।

फलत्वेन स्वाभावैकविचारं सर्वथा सदा ।

स्वामिन्यः कृपया कुर्वन्त्याचार्यचेतसि ॥ १ ॥ १०-२६-३१.

श्रीहरिः । नन्वत्र भगवतः कामलीला निरूप्यते । सानुपपन्ना । कामस्य प्राकृतशरी-
राधारत्वनियमेन भगवति तादृशतद्वत्त्वापातात् । न च नायं नियमः । मोक्षदशायामाधिदैवि-
कदेहवतो जीवस्यापि 'यदा सर्वे प्रलीयन्ते' इति श्रुत्या तन्निवृत्तिश्रवणात् । 'सोऽश्रुते सर्वान्'
इति भगवति प्रविष्टानां तेन सह स्वरूपात्मकतदनुभव एव । अन्यथान्तर्गृहगतानां गोपीनां
कामः प्रतिबन्धको नोच्यते । न चाप्राकृतविग्रहेऽप्राकृतः स इति वाच्यम् । स्वरूपाति-
रिक्तस्य तथाविधस्य तस्याप्रसिद्धेः । न चैवमपि वक्तुं शक्यं नास्त्येव स इति । तदनु-
कूलक्रियायाः सत्त्वादित्याशङ्क्य समादधते क्रिया सर्वापीति ।

क्रिया सर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यते ।

तासां कामस्य सम्पूर्तिर्निष्कामेनेति तास्तथा ॥ १ ॥

भगवतो 'रसो वै स' इति श्रुत्या रसात्मकत्वादत्र भगवति क्रिया सर्वापि सैव ।
या रसशास्त्रे रसाविर्भूतिहेतुत्वेन प्रसिद्धा नृत्यवन्धादिरूपा । रसस्य च स्वक्रियाभिव्य-
क्तस्यैव प्रकटत्वाद् भगवानपि स्वं रूपं प्रकटयितुं स्वस्य रसात्मतां च बोधयितुमेवं लीलां
करोतीति क्रियापि तथैवेत्यर्थः । अत एवोक्तं श्रीमदाचार्यैः पञ्चमाध्याये 'रसात्मकस्तु यः
काम' इत्यादि । 'रसात्मक' इत्यनेन स्वस्वरूपात्मक उक्तः, स तु गूढ एव, स्त्रीभावत्वादिति
तदुद्बोधार्थमेव नृत्यवन्धादिप्राकट्यमित्यर्थः । एतदेव चोक्तं 'वृन्दावनं सखी'त्यस्याभास-
विवृतौ प्रभुमिरपि 'लीलैव परिचायिके'ति । तत्तद्रसात्मकस्य स्वरूपस्य सा सा लीलैव
परिचयसम्पादिकेत्यर्थः । सर्वेतिपदमखिलतद्वत्त्वेन लोकवैलक्षण्याय । नहि लोके कचिदपि
सकलक्रियावत्त्वमुपलभ्यते । अपिशब्दः सरसतासिद्धये उत्कृष्टापकृष्टसमस्ततत्त्वबोध-
नाय । एवकारोऽत्रैतदन्यतदसत्त्वज्ञापनाय । अंशतोऽप्यन्यक्रियासत्त्वे रसात्मकता न स्यात् ।
एवं सति भगवतो या काचिल्लीला सा सर्वापि तत्तद्रसात्मकस्वस्वरूपाविर्भावायेति मन्त-
व्यम् । अन्यया पुरुषोत्तमस्य प्राकृतानुकरणं वाध्येत । वस्तुतस्तु न तत् प्राकृतानुकरणम्,
किन्तु तद्रसस्य विशिष्टं रूपमेव तथेत्यर्थः । नन्वेवंविधक्रियावत्त्वे भगवतो लोके सा
कामवत्समानाधिकरणा दृष्टेत्यत्रापि कामसिद्धौ पूर्वोक्तद्रूपणापात इत्याहुः परं काम इति ।
सन्तु ता एव क्रियाः, तथापि न दोषः । अजन्यत्वात्तासाम् । नहि भगवत्स्वरूपे आनन्द-
मात्रेऽन्यदस्ति किञ्चित् । स्वस्वरूपमेव भक्तभावनमुपलभ्य तथा तथा भवतीति सिद्धान्तस्य
'विनानुवादं न च तन्मनीषित'मित्यत्र निरूपणात् । व्यासैरप्यभिहितं 'आह च तन्मात्र'-
मिति । ननु कथमजन्यत्वं तल्लीलानामित्याशङ्क्य तदुपपादयन्ति कामोऽत्र न विद्यत इति ।
लोके तद्धेतुत्वेनाभिमतः कामोऽत्र न विद्यते । प्रगोरेव तद्रूपत्वात् । 'साक्षान्मन्मथगन्मथ'
इति वाक्यात् । नहि भगवतो विग्रहे कामः । विग्रहः काम इति तु सुवचम् । एतेन
हेत्वभावेनाजन्यतया तत्क्रियाणां नित्यत्वमलौकिकत्वं स्वरूपात्मकत्वं च समर्थितम् । एवं-
विधलीलाकरणेऽपि भगवतो निष्कामत्वमप्राकृतत्वं चोक्तम् । अत एव कामाभावादेव न
लौकिककामुकवत् सापेक्षता भगवतः, प्रत्युत मानथ । गीतगोविन्दाद्युक्तप्रकारेण लौकिकीदृ-

रात्रिषु रमणे सापेक्षता च तद्रसस्वरूपस्य तथात्वबोधनाय । लौकिकत्वं हि लोकनिर्वचनीयत्वम्, न तु लोकसिद्धत्वम् । लोके रसस्यैवाभावात् । 'दर्शयन् कामिनां दैन्यं'मित्यत्र तथा निरूपणान् । लोकानां तु महाराजलीलातुकरणे बालानां तदभिमान इव सरसतामिमानमात्रमिति निगम्यः । ननु भक्तानां तु कामसत्त्वेन सकामत्वं प्राकृतत्वं च दुष्परिहरमिति तत्सम्बन्धेन भगवतो लीलायाश्च तथात्वं सिध्येदित्याशङ्क्याहुः तासां कामस्येति । तासां स्वामिनीनां यः कामः सोऽपि स्वरूपात्मक एव, न लौकिकः । यतो निष्कामेनाधेयतासम्बन्धेन कामाभाववता सम्यक् सर्वभावेन तस्य पूर्तिरिति । प्रतिमायां स्वरूपस्थित्या तत्त्वमिव तास्यपि स्वरूपात्मककामस्थित्या तद्रूपत्वमिति ताः स्वामिन्योऽपि तथा भगवानिवाप्राकृतविग्रहा निष्कामाश्चेति तथाभूतासु रमणात्रांशतोऽपि लीलायाः स्वरूपस्य च प्राकृतत्वशङ्केत्यर्थः । अत एव दृश्यन्ते सर्वत्र तथाविधान्येव तासां वचांसि 'सन्त्यज्य सर्वविषया'नित्यादीनि । नहि कामिन्य एवं वदन्ति । न वा भगवतोऽन्यः सर्वथा निरपेक्षो भवति । द्वितीयाध्यायीयसापेक्षता तु भगवत इवोत्तररसप्राकट्ये तद्धर्माविर्भावरूपेति भावः ॥१॥

नन्वेवमपि भक्तानामलौकिककामवत्त्वे किं प्रमाणम् । भगवतः परमकृपालोरन्यथाकर्तुमपि समर्थत्वेन तदर्थं प्राकृतविग्रहं कामं च स्वीकृत्य प्राकृतमपि तदीयं तं पूरयेदित्याशङ्क्याहुः कामेनेति ।

कामेन पूरितः कामः संसारं जनयेत् स्फुटम् ।

कामाभावेन पूर्णस्तु निष्कामः स्यान्न संशयः ॥ २ ॥

कामेनाधेयरूपेण स्वरूपभिन्नेन पूरितः प्राकृतः कामः संसारं पुत्रपौत्रादिसम्पत्त्या विशेषाहन्ताममतात्मकं जनयेत्, न तु तदभावम् । 'न जातु कामः कामाना'मिति वाक्यात् । कामाभावेन कामस्याधेयस्याभावो यत्र । तादृशेन स्वरूपेण पूर्णस्तु कामो निष्काम आधेयकामरहितः स्वरूपात्मक एव स्यात् । अत एव तादृशकामवतां यथायथा भगवतो विशेषलीला, तथा तथा दृश्यतेऽत्यन्तनिरपेक्षतैव । यतो भगवतोऽप्यग्रे निरपेक्षा जाताः स्वतन्त्रभक्त्यैव स्थिताः । यदि लौकिक एव कामः स्यात्, तदा नैवं स्यादिति स्वरूपात्मककामवत्यैवैता इति सर्वमनवद्यम् ॥ २ ॥

नन्वेवं भगवतो भक्तानां च निष्कामत्वे रसशास्त्रमर्यादा भज्येत, कामवतोरेव तथा भावनिरूपणादित्याशङ्क्याहुः अतो न कापीति ।

अतो न कापि मर्यादा भग्ना मोक्षफलापि च ।

अत एतच्छ्रुतौ लोको निष्कामः सर्वथा भवेत् ॥ ३ ॥

यतो भगवानेव कामः स्वस्वरूपमेव विग्रहरूपेण कामरूपेण चाविर्भाव्य भक्तेषु च स्वस्वरूपं प्रतिष्ठाप्य प्रसादरूपशक्तिप्रवेशेन स्त्रीभावं दत्त्वा स्वस्वरूपस्य च तत्सम्बन्धित्वं विधाय स्वरूपात्मिकाभिः सह रमत इत्यतो रसमर्यादा निष्कामत्वान्मोक्षफलापि सां न

भ्रमेत्यर्थः । अत एतच्छ्रुताविति । यतो नेयं कामलीला, अपि तु स्वरूपानन्ददानलीला । अत एतच्छ्रवणेन वेदान्तश्रवणेनेव लोकः साधारणोऽपि निष्काम एव सर्वथा सर्वप्रकारेण भवेत् ॥ ३ ॥

नन्वेवमप्राकृतत्वमविदुषां काव्यादिश्रवण इवैतच्छ्रवणेऽपि कामोद्बोध एव स्यादित्याशङ्काहुः भगवच्चरितमिति ।

भगवच्चरितं सर्वं यतो निष्कामभीर्यते ।

अतः कामस्य नोद्बोस्ततः शुकवचः स्फुटम् ॥ ४ ॥

यतः सर्वमेव भगवतः परमकाष्ठापन्नस्य चरितम्, अतो निष्कामं ईर्यते कथ्यते । प्रभोर्निष्कामतायाः पूर्वं प्रतिपादितत्वात् । नहि भगवान् परमकाष्ठापन्नः शरीरं गृह्णाति, न वा कामम्, न वा तच्चेष्टाम् । यतो ज्ञानिनोऽपि तस्यजन्ति । तस्मात्तस्य भगवतश्चरितं चेत्, तदा निष्काममेवेति साधारणानामपि ज्ञानसम्भवादेतच्छ्रवणे क कामोद्बोधसम्भावना, प्रत्युताप्राकृतत्वनिष्कामत्वादिज्ञानं च तत्त्वरूपे लीलायां च सेत्स्यतीत्यर्थः । अत एव शुकोऽपि प्रवृत्तः, परित्यज्य ज्ञाननिष्ठाम्, प्राह च 'कामं हृद्भोग'मिति प्रकरणान्ते स्फुटमेवं वाक्यमिति सर्वमनवद्यम् ॥ ४ ॥

श्रीमदाचार्यदासेन हरिदासेन रूपितः ।

अर्थः स्वाचार्यवाक्यानां स एवेशेः प्रसीदतु ॥ १०-२६-४२.

इति श्रीहरिरायविरचितस्याचार्यकारिकाशयविवरणम् ॥

श्रीहरिः । तत्रैवान्तरधीयतेत्यत्र । यूथमध्ये चेति । अत्रैवकारेण यत्र यूथेपि सौभगमदमानौ दृष्टौ, तत्र तथा कृतवान्, अतः कस्याश्चिन्मदमानयोरभावेन यूथवहिर्भावे प्राकट्येनापि स्थितिरिति गम्यते । अत एव 'यां गोपीमनयत् कृष्ण' इति सङ्गच्छते । सजातीयभावेन हि यूथस्य, वहिर्भाविस्तु तद्विजातीयभावेन, साम्प्रतं सौभगमदेनैव सर्वासामेकजातीयत्वम्, अतो यत्र स नामूत्, तत्र प्राकट्येनापि स्थितिरिति 'गोपीमनय'दित्यनेनोक्तम् । ननु तत्र मदानुत्पत्तौ किं कारणमिति चेत्, तदाकाङ्क्षाया अपूर्णादिति बुध्यस्व । तत्र समुदायरमणमेवामृदिति तत्र रमणाकाङ्क्षैव स्थितेति न स्वस्मिन्पूर्णत्वमाननमितो मदामावेन प्रशमनीयाभावान्न तत्रान्तर्धानम् । ननु पश्चात्कथं मानोत्पत्तिः, सम्बन्धस्य तुल्यत्वेपि प्रकारविशेषाकाङ्क्षापूर्णादित्यवेहि । अत एवाचार्यस्तत्र गोपीपदेन सुग्धभाव उक्तो, न प्रौढभावः, अत्र तु 'एवं व्रजश्रिय' इतिवाक्यात् स्त्रीत्वेन प्रौढभाव उक्तः, अतः प्रौढानामेव सङ्गोचाभावेन समुदायरमणे स्वमनोरथपूर्तिः, सुग्धायास्त्वप्रौढ्यादग्रे पतनासम्भवेन समुदायरमणे स्वमनोरथपूर्तिरिति प्रत्येकरमणाकाङ्क्षैव स्थितेति तदपूर्णे मदामाव उचित इति

भावः । किञ्च । मानो हि द्विविधः, प्रियसम्बन्धिपरमानन्दप्राप्तिजनिततृप्त्या निरपेक्षत्वेन, स्वस्मिन्नतिशयितप्रियकृपावत्त्यज्ञानेन च । तत्र सर्वासु रसशास्त्रीयाखिलक्रियाभी रसात्मकाखिलप्रभुधर्मावेशेन भगवत इव निरपेक्षत्वात्तत्सम्भवः । अत एव 'भुवि स्त्रीणां मध्ये आत्मानं पूर्णं मेनिरे मानिन्यश्च जाता' इत्युक्तम् । तस्यां तु 'हित्वा गोपी'रितिवाक्यात्स्वस्मिन्नकृपातिशयसत्त्वज्ञानेन तदुत्पत्तिः, प्रभुस्तुभयविधोपि स सर्वोत्तमभावविरोधीतिज्ञापयितुमुभयविधमपि तं दूरीकृतवानिति वक्तुं 'यां गोपीमनय'दित्युक्तमितिभावः । १०-२६-४८.

कृपा मयि निजाचार्याणां साधनाभाववत्यपि ।

यादृशी तामहं नैव जाने जीवस्वभावतः ॥ १ ॥

समर्था सा कृपात्वेन मामज्ञमपि सर्वथा ।

सामर्थ्यमपि सम्पाद्य स्वात्मानं ज्ञापयिष्यति ॥ २ ॥

श्रीहरिः । तृतीयेध्याये । 'जयति तेऽधिकं जन्मना व्रज' इत्यादिवाक्यवक्तृनिर्णये । पूर्वं वाक्यचतुष्टयेन सपूर्वा उक्ताः, ततस्तच्चतुष्टयेनासपूर्वा उच्यन्ते । तत्र तद्वाक्ये विवरणग्रन्थानुसारेण सद्ब्रह्मकारिकोक्तः पाठक्रमो न विवक्षित इति ज्ञेयम् । तत्र 'विरचिताभय'मित्यनेन केवलसात्त्विक्यो निरूपिताः । तत्र धाष्टर्यस्य स्पष्टनिरूपणाद्यभावात् । 'व्रजजनातिह'त्रित्यनेन धाष्टर्यात्तामस्य उक्ताः । 'प्रणतदेहिना'मित्यनेन किञ्चिद्व्यक्ततया निरूपणाद्राजस्यः । 'मधुरये'त्यनेन सकलस्वामिन्यर्थे प्रार्थनात्स्वदासीत्वनिरूपणाच्च गुणातीता उच्यन्ते इत्यन्यपूर्वावदत्रापि क्रमो ज्ञेय इत्यर्थः । गुणातीतभावस्य कामरसाभिनिविष्टानां प्राप्यस्यानुदयादिति सर्वत्र पश्चात्तन्निरूपणे तात्पर्यं ज्ञेयम् ॥ १०-२८-१.

न खलु गोपिकानन्दन इत्यत्र । भगवतो नन्दसूनुत्वं इत्यादि । तत्रायमाशयः । अत्र पद्ये गुणातीतभावाः स्वामिन्यो वज्रय उच्यन्ते । स च भावः केवलभगवत्स्वरूप एवोच्यते, 'मन्निष्ठे निर्गुणं स्मृत'मिति वाक्यात् । तस्मिन् सति भगवत्स्वरूपं वस्तुतो यादृशम्, तादृशमेव भासते भावविषयत्वेन, न तु स्वभावाधीनाविर्भवनं तदानीमेव तथाविर्भूतम् । तथा च गोपिकानन्दन इति निषेधार्थमनुवादेपि स्वामिनीतात्पर्यविषयतया तेन पदेन नन्दसूनुरेव वाच्यः । भगवति स्वतो गोपिकानन्दनभावान्नन्द एव लीलार्थमाविर्भावसरे पुत्रत्वबुद्धेरुत्पादितत्वात् । तत एव जन्मोत्सवकरणं तथाबुद्ध्या । 'स्वपुत्रसोदयाय चे'ति वाक्यात् । अत एव 'नन्दस्त्वात्मज उत्पन्न' इति भगवत्कृत्यनुवादकं शुक्वचः । सज्ञानानुसारेणानुवादे भगवल्लीलावक्तृत्वं शुक्स्य न स्यात् । भगवत्कृतलीलोपयोगिपुत्रत्वबुद्धेरनुवादात् । यशोदापुत्रत्वं तु प्रभौ स्वामिनीभावविषयत्वेन । 'गोप्य-श्चाकर्ण्य मुदिता यशोदायाः सुतोद्भव'मिति वाक्येन तासां तथाविधभगवद्भावनिरूपणात् । नन्दसुतत्वं द्रोणदत्तात्मभूवरसार्थकत्वाय भगवता स्वयमेव प्रकटितम् । अवतारस्यालौकिकरी-

सैव सम्पत्तिरिति ज्ञापनाय च । अन्यथा मातुः पुत्रत्वेन जनने लौकिक्येव रीतिः स्यात् । अत एवाचार्यैः 'नन्दस्त्वात्मज उत्पन्न' इति ग्रन्थसन्दर्भे 'पितुः पुत्रः, अतो नन्दः जात-
कर्म कार्यामासेति सम्बन्ध' इत्युक्तम् । लौकिकरीत्या जननं तु न भगवति पुरुषोत्तमे सम्भावितम्, अलौकिकत्वात् । तादृशे हि प्राक्तन्यस्यैव जन्मशब्दवाच्यत्वात् । अत एवोक्तं 'नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राक्तन्यं चेति सा त्रिधे'ति । अतो मायावेष्टितस्यैव यशोदायां भगवत्स्थितिरिति तस्या एव ततः साक्षाज्जन्म । भगवांस्त्वावृत एव जातो, मायागमनपर्यन्तं च तथैव स्थित इति न यशोदाया जननसमये सुतत्वबुद्धिः । अनावृतप्राक्तन्यं तु पश्चा-
दावरकगमनोत्तरमिति पुत्रत्वं नन्दभावविषयत्वेन । अन्यथा श्रीनन्दस्यैव मातृणामप्या-
त्मजबुद्धिरुच्येत । तत्र तु 'जातं परमबुध्यते'ति वाक्यात् सामान्यतोपि जननज्ञानम्, न तु भगवद्विषयकम् । अन्यथा भगवति साक्षादाविर्भूते तद्भावे च सति निद्रारूपं कथमुपपद्यते ।
देवक्यां तु प्रद्युम्नाशेनापि पुत्रत्वम् । प्रकृते तु मायावरणान्न तथा । व्यूहानामप्यत्राप्राक-
ट्यात् । तत्कार्यस्यापि वंशसम्बन्धस्याप्यत्राचिकीर्षितत्वात् । अत एवोक्तं विवृतौ प्रभुभिः
'पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एव मायया सह जात' इति । जननस्य मायापर्यवसायित्वबो-
धनायैव तत्सहभावोक्तिः । अत एव 'निरीक्ष्यभाषेऽजननी ह्यतिष्ठता'मित्यत्र नञ्प्रश्लेषेण
व्याख्यानं कृतम् । नन्दे तु 'नन्दः स्वपुत्रभादाये'त्यत्र भगवत एवोदितः । तत्रापि स्वप-
देन स्वसम्बन्ध एव भावः, अतो न यशोदासम्बन्ध इति निरूपितम् । ननु 'तन्मातरौ निज-
सुता'वित्यत्र मातृः स्वसुतत्वभावानुवादः कथमुपपद्यते इति चेत्, तत्र तदानीमेव बाल-
लीलाभिर्भगवता निरोधार्थं पुत्रभावोत्पादनात् । अन्यथा पुत्रभावस्य सार्वदिकत्वे तत्र
दुःखजनककृतिरूपमग्रे बन्धनं न कुर्यात् । नहि पुत्रे जनन्य एवं कुर्वन्ति । ननु तदा
पुत्रभावे 'स्वार्भकस्य कृतागस' इति शुकोक्तिर्न घटते इति चेत् । न । तदा मातृचरणेषु भगवति
पुत्रबुद्धिरित्यन्यथा बुद्धिनिरूपणार्थमेव तथोक्तत्वात् । अन्यथाग्रे भगवति पुत्रभावबोधक-
तादामापरिच्छेद्यत्वादिब्रह्मधर्मान् शुको न वदेत् । अत एव दामबन्धनानन्तरं यशोदाया
भगवति स्नेहकला निवृत्तेति निरूपितमाचार्यैः । पूर्वमपि जननाभावेन सहजस्नेहो न स्थित
इति कलात्वकथनम् । सापि बाललीलाया निरोधार्थं भगवतोत्पादितैव । सिद्धे साधारण-
निरोधे प्रयोजनाभावात्तन्निवर्तनम् । 'शृण्वन्त्यश्रूण्यवास्ताक्षी'दित्यत्र सभाधानं 'गुणानां
माहात्म्य'मित्याचार्यैरुक्तमेव, अन्यथा सहजत्वे स्नेहस्य कथं निवृत्तिः स्यात् । स्वामिनी-
नामिव व्यसनभाव एवोदियात् । स च मुख्यरसलीलाङ्गीकृतावेव सम्पद्यत इति भावः ।
अतो लीलाभिरागन्तुकः पुत्रभावो यशोदायाः । नन्दे तु प्रादुर्भावसोत्पन्नत्वेन स्यापि-
भावात् सहज एव । अत 'एवाहं ममासौ पतिरेव मे सुत'इति सुतत्वबुद्धेः कुमवित्वेन
गणनं श्रीयशोदायाः श्रीनन्दानामिति । तत्परिचायकं तु तत्र बन्धनभोचनम् । 'विलोक्य
नन्दः प्रहसद्बदनो विमुमोच हे'ति वार्यात् । अत एव श्रीनन्दस्याग्रे श्रीमदुद्धवं प्रति
स्वव्यसनभावबोधकानि 'स्मरतां कृष्णवीर्याणि' इत्यादिवचनानि । सर्वज्ञगोपेणापि
'तस्मान्नन्दात्मजोऽयं त' इति निःसंशयमभिहितम् । 'अयं हि रोहिणीपुत्र' इत्यत्र निश्चय-

वाचकाव्ययकथनेन भगवद्भूतियशोदापुत्रत्वे सन्देह एवोक्तः । लीलया पुत्रत्वदर्शनात् स्वसर्वज्ञेन मायावृत्तप्रादुर्भावस्य स्फुटकरणाच्च संशयोत्पत्तेः । अत एव भगवति रौहिणेय इतिवधाशोदेय इति मातृसम्बन्धे न नामापि, गर्गेणाप्रकटितत्वात् । नन्दात्मज इति तु 'तस्मान्नन्दात्मज' इति वाक्याद्भवत्येव नाग । स्वामिनीभावविषयत्वेन यशोदासुतत्वं देवकीसुतत्वत् । 'देवकीजठरभू'रिति वत् 'तव सुत' इत्युक्तेः । अत एव 'गोप्यश्चाकर्ण्य मुदिता यशोदायाः सुतोद्भव'मिति वाक्यं शुकेनापि तद्भावविषयत्वेनैव भगवति तद्यात्वमुक्तम् । तस्मान्नन्दसूनुरेव वस्तुतो भगवानिति निर्गुणभावापन्नायाः स्वामिन्यास्तात्पर्यम् । गोपिकानन्दनत्वोक्तिस्तु श्रवणकर्त्राणां भावस्तथैवेति तद्भावमादाय ताः प्रति निर्वन्धार्य तथानुवादायेति स्वामिनीतात्पर्यमादाय विवृतावाचार्यचरणैर्भगवतो नन्दसूनुत्व इत्यभिहितमेतत्तात्पर्यविद्विस्तदीयैरत्र निःसंशयैर्माव्यमिति दिक् । १०-२८-४.

प्रसीदन्तु निजाचार्या मयि निःसाधने स्वतः ।

स्वकीये तु स्वदासे तु स्वसम्बन्धिकृपालवः ॥ १ ॥

अपरं च । अङ्गीकृतपालने तव युक्तायुक्तविचारं न पश्यामो, यतस्तृणचराणामप्यनुगम् । तर्जीवनं तृणैरेव । तानि चामार्गेषु भवन्ति । स्नानुरोधेन न तान् वारयसि, किन्तु ते स्वभक्ष्यं यत्रैव पश्यन्ति, तत्रैवाविचारं गच्छन्ति मुञ्जाटव्यामिव । तदनु स्वयमपि गच्छसि, तदधीनः सन् । एतेनास्मज्जीवनहेतुस्त्वत्पदासुजम् । तस्य मकरन्दो मादक इति तेनैव मानरूपोन्मार्गगमनेषु नोपेक्षोचिता, यतो वयमङ्गीकृताः । नो चेज्जीवनमेव न सम्पत्स्यत इत्यतिक्रिष्टा वयमित्युक्तं भवति । एतेन त्वयैवेयं रीतिः प्रकटीकृतेति नान्ततोऽस्मादोय इति ज्ञापितं भवति । अन्यथा कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुत्तमितकर्णपुटैः पूर्वं पीत्वातिसुखितानां लोके लौकिकस्त्वेन परिदृश्यमानेषु वस्तुतस्त्वलौकिकेषु तृणेषूप्रकृतीयूषातुल्येषु तेषां प्रवृत्तिः कथं स्याद्यदि मवान् स्वलीलाविशेषार्थं तथा तथा तान्न प्रवर्तयेत् । वस्तुतस्तूक्तरूपाणां तेषां तृणे सन्त्युत्पत्त्यर्थं त्वदनुगमनम् । तेन भक्तिरसोपितानि तृणानि भवन्तीति तेषां तत्र रुचिर्भवति । तादृशस्यास्मासु स्थापनेस्माकमप्यभीष्टदं पालकं च तद्वनिष्यति स्वस्वमात्रादिति भावः । अपरं च, श्रियः स्थानं तदिति तज्जातीयास्वस्मात्सेन स्थापयितुमुचितम् । किम् । तस्या अपि नायिकात्वादसोपसामयिक एव सम्बन्धोभीष्टो, न तु तृणसंचारः । क्रमेणैतद्विशेषणद्वयोक्त्येदमेवं ज्ञाप्यते । अत्र स्वयं साक्षात् सम्बन्धसमयमलभमाना श्रीविचारितरती, प्रभुः पशूनातृप्तिं चारयित्वा सायं व्रजं नीत्वा निशि स्वप्रियाभिः क्रीडिष्यत्येव, तदा तत्सम्बन्धेन रमणमिव ममापि भविष्यतीति श्रियो दूरपर्यन्ते हृदयम् । तदनुगारेण रजसा श्रमेण च सौन्दर्याभावशङ्कापि निरस्ता द्वितीयेन । तेन यथा यथा चारणम्, तथा तथा शोभातिशय उक्तो भवति । अथवा । तृणचरानुगमने स्नेहभारेण कण्टकादिस्पर्शशङ्कया स्वयं सूक्ष्मरूपेण चरणाम्बुजतले स्थित्वा तत्सम्बन्धं चारयतीति तदा श्रीनिकेतनं भवतीति तथोक्तम् । अपरं च । यदि स्वेच्छया स्वयं नयेत् पशूस्तदाग्रे विषयानात्मकानिष्टमम्बन्धो न स्यात्, किन्तु ते स्वेच्छया गच्छन्ति, प्रभुस्तदनु तदधीनः सन्नागच्छतीत्यग्रेनिष्टमम्बन्धे तन्निवारणाय अम्बुजत्वेन अतिसुकुमारमपि पदमतिकूरेपि तत्रार्पयामि । तदा हि व्रजनासिन्धेद्वरीक्षायां सम्पन्नयामतिसन्तोषात् तद्वासा सा सम्पन्नेति तस्मिन् सन्तुष्टस्तच्छिरस्सु ब्रह्मादिदुर्लभरजस्काम्यां पदाम्यां अनृत्यत् । अल्पकालमात्रं तथा नृत्यमात्रं न कृतवान्, किन्तु तद्विषयं सर्वादिक निवारितवान् । गरुडः सदा तच्छिरस्सु पदाम्बुजं पश्यतीति । अत एवार्पणमुक्तम्, न स्पर्शमात्रम् । अस्तत्परीक्षायाः पूर्वमेव सम्पन्नत्वात् दुःसदनिवारणमेव कार्यम् । स शयानोन्तश्चोरवद्वाधते । पदाम्बुजमम्बन्धेनास्मद्वारा सोपितापरहितः सन्नस्मानपि न नापयिष्यतीति भावः । तापयतीति तस्मिन्नपि तापो लक्ष्यते । कूरे तप्ते वा स्थापितं न निवृत्तं भवतीति ज्ञापनाय त इति । त्वं यतोऽविकृतः । सर्वात्मना तत्परान् मयार्थपरान् सहजदोषदुष्टानपि कृपयमीत्यस्मास्वपि स्ततो दोषरहितानु कृपा कार्येति भावः । अपरं च । विषयेनरमे पूर्विशेषणरतीनामतिभारेण अनिश्चेष्टमम्बन्धे तदा श्रोत्रेजकृत्वेन तदिदं वेणीरूपं कर्षति । त्वामहं जेष्यामीनि जिगीषान्चनेन गनसो वचमथ नतस्वामात्रात् देहमाशुगतम् । पुति-

ङ्गप्रयोगश्च । तद्भावप्राधान्यात् तृणचरेषु स्वभोग्यरससम्पादकम् । गवां तद्रक्षण्येन तृण-
चरत्वम् । उक्तरूपाणां तु लीलोपयोगिशाङ्गलप्रदेशगमनेन तथात्वम् । अथवा । तृणं
सर्वतो लघु, तद्वचरन्तीति तदा चलनातिलाघवेन रसातिशयात् पुनस्तत्प्राकट्यार्थं प्रेरयन्
प्रष्टतस्तद्व्यापारयतीति तदनुगतत्वम् । निःसहनिषत्तनेनाग्रिमं विशेषणम् । ततश्चाग्रिमविशेषणेन
विविधबन्धेषु नृत्यदिव ते पदाम्बुजं तथा कुर्विति हार्दो व्यञ्जितोर्थः । १०-२८-११.

मयेदमुक्तं युक्तं वाऽयुक्तं नैव विचारितम् ।

तत् क्षमतां प्रियायुक्तश्रीकृष्णोऽसत्कुलेश्वरः ॥ १ ॥

श्रीकृष्णाय नमः । पात्स्यानां चर्म च न परिधेयमित्यत्र । ननु भूम्याद्यनुग्र-
हाय पादुकापरिधानाभावेन चरणयोरवसादः किमिति सम्पाद्यते । यद्यपि पादुकापरिधाने
चरणभूम्योर्मध्येन्तरालसम्भवात् व्यवहितस्यापि तस्यास्पर्शीत् तदनुग्रहासिद्धिः, तथापि
व्यवधायकान्तरेण तत्सिद्धेः । श्रीकुङ्कुमलिसपदस्पर्शेपि तथा सुखस्य हृदये स्वानुभवसि-
द्धत्वात् । अतः किमित्यवसादं ग्राभ्येतेति पदे तदभावार्थं तदनुग्रहार्थं च चर्मादिकमेव
न कुतः परिधीयतेऽस्मद्भुदयकठिनतामवगत्य कुङ्कुममिवैत्याशङ्क्याहुः पात्स्यानां चर्म
चेति । ते हि गवादयो 'अजा गावो महिष्यश्चे'तिवाक्यात् सर्वभावेन पात्स्याः । तच्च
जीवतामेव घटत इति तच्चर्मपरिधाने ते मृत्योर्प्यालिता एव स्युः । अतो न तत् परिधेयम् ।
अन्येषां तु चर्मणः चरणसम्बन्धायोग्यत्वमेवेत्यपरिधानमेवेत्यर्थः । किञ्च, चर्मणश्च चरण-
सम्बन्धे भक्तिरसालोडिततृणभक्षणजनितपरमानन्दाभावेन तदंशेऽपाळितत्वं स्यादिति
पात्स्यानां तत्परिधानमनुचितमिति भावः । अत एव 'तृणचरानुग'मित्यत्र तृणचरपदं
तामिरुक्तमिति दिक् । १०-२८-११. श्रीहरिरायणाम् ।

तासामाविरभूत् शौरिः स्वयमानमुत्तमाम्बुजः ।

पीताम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥ १०-२९-२

अथवा, तासामाविः तत्सम्बन्धिप्राकट्यम्, तत्सजातीयस्त्रीवेश इति यावत् । तथाच
तेन वेशेन पूर्वमन्तर्हितस्तासु स्थितः, अधुनापि तथा प्रकटोऽभूदित्यर्थः । यद्यपि

१. तृणचरेष्वित्यत्रार्थं भावः । भगवान् हि गवां सङ्गे गच्छंस्तृणानि भक्तिरसामृत-
सुतानि चरणसम्बन्धेन विधाय तन्निष्पादिततन्निष्ठं दुग्धादिरसं स्वभोग्यं विदधाति, तथात्र
स्वभोग्यो यो रसः पुरुषत्वेन तत्सम्पादकं यद्रसाधिक्यं तत्सम्पादकं चरणमिति । तथा चरणे
(तथाचरणे) सम्बन्धे भगवद्भोग्यत्वपुरुष (पत्वेन) सम्बन्धोऽस्मासु भविष्यतीति भावः ।
श्रीहरिरायविरचितमिति ।

ज्ञापनसमये न तत्प्रयोजनम्, तथापीयदवधि भवतीनां मध्येऽहमनेन वेशेन स्थितः, परं न लक्षित इति तत्प्रदर्शनेन ज्ञापितम् । अत एव 'कस्याः पदानि चैतानी'त्यादिसमुत्प्रेक्षा, अन्यसम्बन्धदोषोपि न तदानीभस्फुरत् । अन्यथा खण्डितानामिवाधिकखेदेन तथोक्तिः स्यात्, न तु दशां ग्रीत्युत्फुल्लता । अतस्तथाविर्भाव इति लक्ष्यते । श्रीशुक्रोक्तिरपि तथा 'सहसैव वजाङ्गना अतप्यन्' इति । यदि परस्परं मुखानि दृष्ट्वा विचारयेयुः, तदा वैलक्ष्ण्यात् स्वमण्डले तमालोक्य तापं न कुर्युः, परं न तथा कृतमिति सहसेति पदादवगम्यते । अग्रे च 'पप्रच्छुराकाशवदन्तरं वहिर्भूतेषु सन्त'मिति भूतेषु तेषु भक्तेषु तज्जातीय-वेशेनान्तस्तन्मण्डले सन्तं रूपान्तरेण तन्मध्यपातिन्या कयाचित् सह तन्मण्डलाद् बहिः सन्तमित्यर्थः । ननु सौभाग्यमदेन मानवतीनां तासामनुरोधेनेश्वरस्य कथमात्मवेशपरित्यागः सम्भवति, तद्व्यतिरेकेणापि कर्तुं समर्थत्वादित्याशङ्क्याह शौरिरिति । अत्रायमाशयः । यथा श्रीवसुदेवः स्वापेक्षितं प्रभुप्राकट्यं साधयितुं तदाधारभूतदेवकीर्त्यापेक्षतया शूरस्य पुत्रत्वेन तादृशोपि भूत्वा स्वधर्मं युद्धं परित्यज्य कंसस्याग्रे दैन्यं प्रदर्शितवान्, अन्यथा भक्तदुःखामावेन स्वापेक्षितासिद्धेः, तथा 'रसो वै सः' इति श्रुतेरीश्वरोपि स्वापेक्षितरसप्राकट्यार्थं तदाधारसापेक्षतया स्वधर्ममैश्वर्यं परित्यज्य तदनुरोधमङ्गीकृतवान्, अन्यथा 'रसमेव लब्ध्वानन्दीभवती'त्येवकारेण रसरूपत्वेपि सत्यन्यतो लाभामावे रसवस्त्वं न सिध्येत् । अतो यथैव तासु रसः प्रकटो भवति, तथाकरणेपि नैश्वर्यहानिः, प्रत्युत रसमोक्तत्वेन तरिसिद्धिरेवेति न किञ्चिदनुपपन्नम् । किञ्च । यथा भक्तेषु लीलारसप्रकटनार्थं पूर्वं तद्विलक्षणचतुर्भुजरूपेण वसुदेवादाविर्भूतः, तददर्शनेन लीलाविरोधि-माहात्म्यज्ञानेन लीलारसासम्भवं मत्वा भक्तसजातीयप्राकृतभावमङ्गीकृत्य लीलारसं प्रकटितवान्, तथात्रापि पूर्वं नायिकासु लीलारसप्रकटनार्थं तद्विलक्षणनायकरूपेणाविर्भूतः । तददर्शनजलीलाविरोधिभद्रमानात्मकदोषेण रसासम्भवं मत्वा तत्सजातीयनायिकाभावमङ्गीकृत्य लीलारसं प्रकटितवानिति ज्ञापनाय शौरिपदम् । अथवा । स्त्रीवेशेन तदलक्षित-स्थितिकौशलं यथा सविषयत्वाद्रसशास्त्रविदः क्षत्रियस्य सम्भवति, तथा नान्यस्येति ज्ञापनाय शौरिपदम् । तथाच दुष्टमारणलीलानुकरणं भगवद्भावापन्ननायिकानां सम्भवति, परं रससम्बन्धिलीलानुकरणं नायिकाभावापन्नभगवत एव सम्भवति । तत्र चात्मानमज्ञापयित्वा कश्चिदनिर्वचनीयरसानुभवो भवतीति तथा कृतवानिति भावः । अनिर्वचनीयत्वात्तलीलानुकरणं स्पष्टतया तथा नोक्तम् । ननु येन वेशेन पूर्वं निरोहितः, तेनैव वेशेन कथमाविर्भूत इत्याशङ्क्याह स्मयमानमुखाम्बुज इति । कपटवेशो हि हास्यसङ्कोचेन । यावन्मुखे रौक्ष्यं भवति, तावदेव न लक्ष्यते इति भावः । ततः स्मितेन लक्षित इति भावः । यथा सहस्रपत्रं कमलं प्रतिदलमुपविष्टपद्मदानां रसपूरकं भवति, तथाग्रे प्रतियुगलं प्रत्येकं चाविर्भूय तासां रसपूरकं श्रीमुखमपीति ज्ञापयितुमम्बुजत्वोक्तिः । यद्वा । स्मयः तासां गर्वः, तस्यापि मानोऽहङ्कारो यस्मात्, तादृशं मुखाम्बुजं यस्येति । शास्त्रमर्यादया

न कदाचिदहङ्कारस्य भगवत्प्रापकत्वं जातम्, इदानीं तु तद्वतीनां 'तासामाविरभूत्' इति तत्प्रापकत्वात् तस्यापि तदभिमानोऽभूदिति स्मयमानत्वम् । सोऽपि भक्तावेव भवितुमर्हति । तत्रापि रसरीत्येति ज्ञापयितुं मुखाम्बुजे तदुक्तिः । यद्वा । तासां स्मयमानौ मुखाम्बुजे यस्येति । यथा सङ्गमदशायां भवतीनां हृदये स्मयमानौ अभूताम्, तथा विप्रयोगेऽपि न मम हृदये, किन्तु मुखे । तत्रापि तौ भवतीभ्यो निर्गतौ मत्सम्बन्धित्वादन्यत्र गन्तु-
मशक्तौ मम हृदये च भवदीयदोषरूपत्वात् स्थितिमलभमानौ भक्तेः स्वसम्बन्धित्वदोषस-
हिष्णुत्वात् मुखे तिष्ठत इति ज्ञापयन्निव तथेति भावः । यद्वा । स्मयमानाः मुखे
अम्बुजाः श्रमजलकणाः यस्येति । तेषां स्मयमानत्वमीपत्स्फुटत्वम् । तासामिवान्वेष-
णादिपरिश्रमः स्वस्यापि जात इति सूचयन्निव तथेति भावः । अथ च ताभिरन्विष्यते, श्रमश्च
प्रियेणानुभूयत इति विरोधाभासं दर्शयन्त इव ते तथा जाताः । यद्वा । स्मयमाना मुखे
अम्बुजा लक्ष्मीर्यस्येति । यद्यपि तस्याः स्थानं वक्षः, तथापि तत्र स्थितां मां दृष्ट्वा गोपि-
कासङ्गमप्रतिबन्धकतयाद्य प्रभुर्निराकरिष्यति । मुखे स्थितां तु दर्पणाभावाच्च ज्ञास्यतीति
विचार्य तत्र स्थिता । अहं कियता साधनेन चरणरजोऽपि न प्राप्तवती, एतासामनुरोधे-
नैश्वरः कथं कथं करोतीति सा हसन्ती जाता, परमीश्वरो ज्ञास्यति चेत्, किं वा करि-
ष्यतीति भयेन तज्ज्ञापनाय हासे मन्दता । अथ च । तासां विरहेण काश्यैवैवर्ण्यादीना-
मङ्गान्तरेभ्यो निःसरन्ती शोभात्मिका सा । ततोऽपि निर्गमसमये तासां दर्शनेन तत्र स्थिरा
जातेति हर्षेण तथेति भावः । अथ च, मम वशे न जातः, परं मत्सजातीयानां तु वशे
जात एव इति साम्प्रतं हृतस्वातन्त्र्यमिति तथा जातेति भावः । यद्वा । स्मयमानः प्रकटा-
यमानो मुखाम्बुजो मुखचन्द्रो यस्येति । यथा प्रावृषि घनेन पीडितश्चन्द्रः शरदि घना-
भावात् प्रकटो भवति, तथा श्रीमुखमपि ताभ्योऽप्यधिकखेदादिव पूर्वं नीलनिचोलेन
पीडितम्, आविर्भावसमये तदुद्घाटनात् प्रकटमभूत्, अन्यथा श्रीमुखस्य स्फुटीभावे
वर्णे वैसादृश्यात् कान्तिविशेषाच्च वेशपरिवर्तनमात्रेण तिरोधानासम्भवादिति भावः । यद्वा ।
स्मयमानमुखा अम्बुजा भूमिः यस्मादिति । 'अद्भ्यः पृथ्वी'ति श्रुतेः । अत्रेदमाकू-
तम् । गोपिकाकर्तृकरमणदशायामेव भूमेः समग्रतस्त्रियस्वरूपसम्बन्धो भवति, अन्यथा तु
चरणसम्बन्धमात्रम् । अतस्तद्विरहे सापि विरहिता पूर्वं स्थिता । ततः प्रादुर्भावे जाते ता
इव सापि हसन्ती जाता । यद्यपि भूमेश्चरणकमलस्पर्शदज्ञानसम्भवेन विरहाभावात् पूर्वं
खेदोऽसंभावितः, तथापि पूर्णस्वरूपसम्बन्धाभावलक्षणो विरहोऽस्तीति तथोक्तम् । यद्वा ।
स्मयमानमुखः अम्बुजो यमुनानिलो यस्मादिति । विप्रयोगे रतिश्रमामावेन स्वस्यानुप-
योगित्वादधिकरूपेदहेतुत्वाच्च स पूर्वं खिन्नः, तदानीं तथा जात इति भावः । यद्वा ।
स्मयमानमुखाः फुल्लकुसुमाः अम्बुजाः सरसवृन्दावनमूमेर्जाता वृक्षलतादयो यस्मादिति ।
पूर्वं खतले क्रीडाभावात् मालाकेशपाशार्थमनङ्गीकाराच्च खिन्नाः, तदानीं तथा जाता
इति भावः । यद्वा । स्मयमानमुखानि विकसितानि अम्बुजानि कुमुदानि कमलानि च

यस्मादिति । पूर्वं शयनाद्यर्थमनङ्गीकाराच्चेदानीं तथेति भावः । यद्वा । स्वयमानुसुख-
प्रकाशविशेषवान् अम्बुजः चन्द्रः यस्मादिति । स हि भगवतः तत्प्रियाणां च रसोद्दीपना-
र्थमाविर्भूतः, तेन तद्विरहे रससम्बन्धि सर्वमसमञ्जसं वीक्ष्य पूर्वमतयाभूतः, तदानीं तथा
जात इति भावः । यद्वा । स्वयमानुसुखाम्बुजाः प्रमराः यस्मादिति । प्रभोः श्रीमुखमेव
अम्बुजं रसात्मकं येषां ते तथा । अर्थात्तद्रसैकपातारः । तथा च 'एतेऽलिनस्तव यशोऽ-
खिललोकतीर्थं गायन्त आदिपुरुषानुपदं भजन्ते' इति प्रभुवाक्यान्निरन्तरं तत्सङ्गता एव ते
तिष्ठन्तीति तद्विरहेण पूर्वमतयाभूताः, तदानीं तथा जाता इति युक्तमेवेति भावः । एवमु-
क्तरीत्या भगवद्विरहे यत्र रससम्बन्धिनामप्यन्यादृशत्वं जातम्, तत्र साक्षाद्रसानुभवकर्त्रीणां
श्रीमद्भजराजप्रेयसीनां यद्यजातं तत्तत् किमाश्चर्यमिति तात्पर्यसमुदायेन सूचितम् ।

ननु तदनन्तरं तेनैव वेशेन स्थितः, स्ववेशेन वेत्याशङ्क्याह पीताम्बरधर इति ।
स्त्रीवेशसमये त्यक्तस्य पुनर्ग्रहणं धरपदेनोक्तम् । अन्यथा बहुव्रीहिणा तावन्नर्थः सिद्ध
एवेति धरपदं न वदेत् । यद्वा । उक्तवेशसमये पीताम्बरं किं कृतमित्याशङ्क्य कचिदेकान्ते
निकुञ्जे वृक्षकोडे वा धृतवानित्याशयेनाह पीताम्बरधर इति । यद्वा । भवतीनां परि-
रम्भसम्भ्रमसमारम्भशोभितमिदं वक्षोऽन्या मा द्राक्षीदपीति तद्रोपनायेव तथा । यद्वा ।
पीताम्बरस्य स्वरूपावरकत्वेन मायारूपत्वात् तस्य च वहिर्धारणोक्त्या अन्तःकापट्या-
भावो ध्वनितः । प्रश्नोत्तरपर्यन्तं तासामन्तस्तदस्तीति च । अन्यथाग्रे 'भजतोऽनुभज-
न्येक' इत्यादि प्रश्नं न कुर्युः । स्वस्य च तदभावं प्रश्नोत्तरे स्वयमेव वक्ष्यति 'न पारयेऽह'मिति-
वाक्येन । अन्यथा भवतीभिरभिमानः कृतः, मयापि कृत इति स्फुटमेव वदेत् । 'ये यथा
मां प्रपद्यन्ते' इतीश्वरस्वभावात्, न तु स्वस्य ऋणित्वमङ्गीकुर्यात् । अनियम्यत्वात् । तथा
सति भगवतः तासु निरूपधि प्रेम । तस्य चैकरसत्वम् । न तु ईश्वरत्वात् कापट्यसम्भावनापीति
ज्ञापितम् । वस्तुतस्तु तासामपि नान्तस्तत्सम्भावना, अग्रिमरसोपयोगिमानांशस्य स्थापितत्वात्
प्रश्नकरणम् । अत एव 'ईपत्कुपिता' इति वक्ष्यते । कोपः स्वाभाविकः, न तु प्रियकारितः ।
तथा चेत्, कोपिता इति वदेत् । परमीश्वरे कापट्यं सम्भवतीति पीताम्बरस्य वहिर्धारणेन
तदभाव उक्तः । ननूक्तवेशग्रहणमपि तदानीमेवेति ज्ञायते, अन्यथा 'रेमे तथा चात्म-
रत' इति पूर्वोक्तमन्यथा सह रमणमनुपपन्नं स्यात् । अथ कथं न कापट्यमिति चेत् ?
सत्यम् । अग्रे प्रत्येकमाविर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वादेकेन रूपेणास्मत्स्वामिन्या सह रमणं
कुर्वन्, इतरेण तथावेशं कृत्वा तासु स्थित इति रूपद्वयोक्तेरनुपपन्नत्वात् 'रेमे तथा च'
इति चकारेण ताभिः सह उक्तवेशेन प्रकारान्तरीयरमणसोक्तत्वाच्च न त्वदुक्तदूषणमिति
सर्वमवदातम् । यद्वा । पीतं ताभिर्ग्रस्तं, तदेकव्यासमिति यावत् । तादृशमम्बरं हृदयाव-
च्छिन्नमाकाशं धरतीति तथा । परमद्वय एकरसत्वेन धर्मधर्मिणोरभेदात् स्वरूपमिव
हृदयमपि व्यापकमिति वक्तुमम्बरपदोपादानम् । अन्यथा एकविषये लभं विषयान्तरे न
गच्छतीति मनसोऽनेकनायिकाव्याप्यता न स्यात् । तदपि तासां स्वविरहजङ्घेशदर्शने

यथाकथञ्चित् पुनः सञ्जिगमिषया धृतं तिष्ठतीति धरणोक्त्या व्यज्यते । ननु भगवान-
च्युतत्वात् स्त्रीरहितः कदाचिदपि न तिष्ठतीत्यनुभवन्तीनां तासां मनसि लक्ष्म्या
अस्मन्मध्यपातिन्या वा कयाचित् सह स्थित इति वितर्कः कथं नाभूदित्याशङ्क्याह
स्त्रीवीति । कयाचित् सह स्थितौ तदङ्गसङ्गप्रतिबन्धकतया स्रगेव न तिष्ठति । स्थितापि
विलक्षणा भवति । अतो न तथेति भावः । किञ्च । स्रजः कीर्तिरूपत्वेन तद्वत्तया गोपि-
कारमणसमये तदर्पितया स्रजा तत्सम्बन्धिनी कीर्तिर्भवति, न तु अन्यथापीति ज्ञापितम् ।
इतो हेतोरपि न तथा । अथ च । तासां विरहे स्वतापनिवृत्त्यर्थं तदर्पितामेव स्रजं हृदि
यो विभर्ति, स कथमन्यथा करोतीति भावः । अपि च । यथा स्वयंवरे वरतनुर्वरस्य कण्ठे
स्रजमर्पयति, तथैता अपि प्रेमलक्षणां स्रजमर्पयामासुः । अतस्तद्वान् कथमन्यथा करोति ।
सापि न कण्ठमात्रे, किन्तु बहिरन्तश्चेति कण्ठपदानुक्तिः । तेन यथैकया वृत्तोन्ययापि
त्रियते, तदा सापह्यमिव नात्र तदिति सूचितम् । यत्र निकटमागतानां विप्रपत्नीनामपि
तदशक्यम्, तत्रान्यासां का वार्तेति भावः । ननु काममोहितः किं किं न कुर्यादित्या-
शङ्क्याह साक्षान्मन्मथमन्मथ इति । मन्मथो हि सर्वानेव मोहयति विषयद्वारा, न तु
साक्षात् स्वयम्, अनङ्गत्वात् । भगवांस्तु प्रकटरसरूपत्वात् साक्षात् स्वयमेव तं मोहयति ।
कुतस्तारामस्य तत्कृतो मोह इति भावः । किञ्च । स्मितपीताम्बरयोः मोहकत्वेन तद्वत्त्वात्
यथा यथा यद्यत् करोति, तथा तथा तत्तत् सर्वमुपपद्यत एव, ईश्वरत्वात् । अतो नानु-
पपन्नं किञ्चिदिति दिक्षु ।

ननु 'भगवानलौकिकरीत्या तासां मानापनोदनार्थं बहिस्तिरोभूय अन्तरे प्रकट'
इति व्याख्यातमाचार्यचरणैः, अतस्तद्विरोध इवाभातीति चेत् । न । तात्पर्यानवधोधात् ।
तथाहि । बहिस्तिरोधानपक्षेपि बहिर्नास्तीति न वक्तुं शक्यम्, व्यापकत्वात् । तस्माद्
'आकाशवदन्तरं बहिर्भूतेषु सन्त'मिति शुकोक्तिरपि । अतस्तासामदर्शनमेव तिरोधानम् ।
तच्च माययैव वेशान्तरेणापि सम्भवतीति नोक्तविप्रतिपत्तिः । अथ च फलप्रकरणे हि
यथा पूर्वमलौकिकीषु रात्रिषु रमणमलौकिकरीत्या उक्तम्, तथाप्रे लौकिकीषु रात्रिषु रमणं
लौकिकरीत्यापि 'एवं अशाङ्कांशुविराजिता निशा' इत्यत्र निरूपयिष्यते । तस्मादलौकिकीनां
रात्रीणां तदाधिभौतिकलौकिकीषु रात्रिषु स्थापनात् लीलानित्यत्वाच्च युगपदुभयत्र लीला
सम्भवतीत्येकदा प्रकारद्वयकथनमुक्तविरोधं नानुसरतीति सर्वमनवधम् ॥

प्रसीदतु मयि श्रीमत्कृष्णः प्राणप्रियोत्सवः ।

येन भाति जगत् सत्यं विना येन न तत् तथा ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रभुकृतः तासामाविरभूदिति श्लोकोपरि लेखः सम्पूर्णः ॥

तासामाविरभूदित्यस्याभासे । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भूत्वा पुनः कृष्ण एव

जात इत्यस्यां विवृतावयमाशय इति तत्कृपयैव प्रैतिभाति । तथाहि । भगवतो रूपेऽपि त्रैविध्यमस्ति नामरूपरसभेदेन, तत्र नामात्मकं रूपं वेदात्मकं शब्दब्रह्म, रूपात्मकमवताररूपम्, रसात्मकं भावरूपम् । तेषु त्रिविधेष्वपि रूपेषु ब्रह्मणोनन्तमूर्तित्वादनन्तभेदवत्त्वम् । यथा विश्वात्मकस्य वैकुण्ठवासिनोऽवतारणेऽवतारभेदेनानन्तमूर्तित्वम्, तथैकस्य वेदस्थानन्तशाखाभेदेनानन्तमूर्तित्वं भूलसाम्यं च । प्रकारभेदेऽपि वेदत्वात् । यथा वा रूपात्मकमवतारसाम्यं च तथा स्थायिभावात्मकस्यापि भगवतो भक्तहृदयगतभावभेदेनानन्दमूर्तित्वं भगवतो न साम्यं च ? । प्रकारमात्रं परं भेदः, यथावताररूपेषु मत्स्यत्वादिप्रकारः । एवं सति स्वामिनीषु ये भावास्तद्रूपेण रसात्मको भगवानेवेति स्वयं मानभावेनाविर्भवन् ब्रह्मा जातः । ततो निजरक्षार्थं गुणगानहेतुभूतभावेनाविर्भवन् विष्णुः । तदा रोदनात्मकः सन् सर्वनिरासकत्वेन प्रलयकर्ता रुद्रो जातः । तदनन्तरं परमदैर्घ्येन सन्तुष्टः स्वसत्तां स्वानन्दं च भक्तेषु प्रकटीकृत्य सदानन्दः कृष्ण एव जात इत्यर्थः । अत्रायमगिसन्धिः । सत्ता द्विविधा, जीवसत्ता भगवत्सत्ता वा । तत्र जीवसत्ता परिच्छिन्ना, अपरिच्छिन्ना तु सा भगवतः । अत एव जीव एकत्र विद्यमाना तत्र सन्नेव परत्र नेति निगद्यते । भगवांस्तु न तथा । एवं सति पूर्वं तेषु स्वसत्तैव स्थिता, न प्रभौ, अत एव भगवत इव तासां न सर्वभाविर्भावादौ सामर्थ्यम्, इदानीं तस्याप्यतिदुःखेन तिरोधानाद्भगवानेव सरसो यशस्वी कृपयाविर्भूय स्वसत्तां स्वानन्दं चैतेषु स्थापितवानिति सदानन्दप्रकटनेन कृष्ण एव जात इति । एवकारेणैतद्रूपप्राकट्ये पूर्वरूपाणां ब्रह्मादीनां तिरोधानं गम्यते, मानमावादीनां तिरोधानादित्युक्तम् । तथाचैतासामतः परं भगवद्रूपमानन्दमात्रत्वं सर्वत्र विद्यमानत्वं भक्त्याविर्भाव्यत्वं सदातरसहितत्वं च मन्तव्यम् । अत एव व्याकृतविस्वासदाचार्यैरुक्तम्, 'तासां मध्य एव भगवानाविर्भूत' इति । तदर्थस्तु यथा काष्ठान्तर्गतोऽग्निः स्वाच्छादकं दूरीकृत्य प्रकटो भवति, काष्ठं च स्वस्वरूपभूतं करोति, तदाकारत्वं यथास्थितं स्थापयति, तथा भगवानप्येतदन्तः स्थितः कृपया स्थाधारकमायाजवनिकां दूरीकृत्य तासु स्वयमेव प्रकटः शरीरेन्द्रियादिकं तासामेवेति । एतेनातः परमाविर्भूतभगवत्स्वरूपात्मिका एता इति निरूपिताः । अत एवैतन्मात्रसेवया भगवत्सेवा कृता भवति । एवमेव अस्मदा- (चा)र्येषु तदात्मजेष्वपि बोद्धव्यम् । आगमनं तु पूर्वरूपेण येन रगारमणम्, आविर्भावस्त्वेतद्भावस्य तदुत्तरं तद्रूपमधिष्ठानं प्राप्य पुनर्गिश्चरूपत्वसिद्ध्या तथा रमणम्, पश्चात् प्रमरगी-तप्रसङ्गे केवलस्थितिरितिदिक् ।

इति श्रीस्वाचार्योदितो दीनदीनेन हस्ततः ।

भावः प्रकाशितस्तेन सन्तु ते प्रियवत्सलाः ॥ १ ॥ १०-२९-२.

श्रीहरिः । ताभिर्विभूतशोकाभिरित्यत्र । अन्यथा स्वार्थमेव तिरोधानं स्वादिनि । अयमाजयः । अत्र हि स्वामिनीनामप्राकृतत्वं निरूप्यते, भगवति तत्सम्बन्धज-

प्राकृतत्वशङ्कापरिहाराय तत्सम्बन्धयोग्यत्वाय च । तच्चाप्राकृतत्वं ब्रह्मभूतत्वं एव सम्भवति । तच्च पुनः शोकाद्यभावेन तल्लक्षणभूतेन ज्ञेयम् । 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षती'नि वाक्यात् । एवं सति स्वामिनीनां सांसारिकशोकस्यासम्भवेन प्रशुरेव तदर्थं तिरोभूय दर्शनमदत्त्वा स्वचिरहे शोकमुत्पाद्य पश्चात् प्रादुर्भूय तन्निवार्य विधूतशोकत्वेन ब्रह्मभूततया तासामप्राकृतत्वं ज्ञापितवान् । अन्यथा साधारणजगति क्रीडार्थं स्वस्य तत्र प्रवेशरूपस्वतिरोधानवदत्रापि कृतं तदिति स्वात् । तथाचेतरसाधारण्येन प्रत्युत प्राकृतत्वमेव स्वामिनीषु स्यादिति न पूर्वोक्तशङ्कोद्धारः । स्वार्थतिरोधानं तु 'स नैव व्यरम'दिति श्रुत्यैवोक्तमिति श्रुतिरूपन्यस्ता । प्रकृते तु तासामानन्ददानार्थमेव तत्र प्रवेशेन स्वक्रीडार्थम् । अत एव वृत्त इत्युक्तम् । नहि जगति प्रविष्टो बहिराविर्भूय तेन वृत्तो भवति, न वा तत्सम्बन्धेन स्वशोभां वा सर्वतोऽधिकां प्रकटयति । एवं सत्यत्र शोकनदभावयोर्विलक्षणत्वादत्राप्राकृतत्वयोधार्थमेव प्रभुणैवं कृतमित्यस्मदाचार्यचरणतात्पर्यमवगन्तव्यमव्यग्रेस्तदीयदासानुदासैरिति संक्षेपः ।

श्रीहरिः । कुण्डलं गण्डलोलैरित्यत्र । गण्डे हीति । भगवन्मुखारविन्दे हि भक्तिरूपे द्विविधो रसः केवलः काममिश्रितश्च । तत्र गण्डे केवलः, कामोदयामात्रेण केवलमौन्दर्यदर्शनमात्रेण वक्त्रसंयोगेन पेयत्वात् । अन एव घाललीलादिष्वेतासां मात्रादीनामपि तथाकरणगुणपद्यते । तथा च प्रभोर्नृत्यममये स्वामिनीकपोलयोः कुण्डलकान्तिप्रकाशितयोः सौन्दर्यविशेषामिव्यक्त्या तथा कृतिर्भवतीति तदर्थमेव कुण्डलाग्रां तत्स्यलप्रकाशनमिति भावः । कामलीलाया अग्रे चक्षव्यत्वादिदानीं न लोभस्वरसग्रहणमिति न तत्प्रकाशनम् । नृत्यमप्ये तथाकरणानुपपत्तेः । लोभात्मके हि कामसहितो भक्तिरसः, तदुदयेनैव तत्पानसम्भवात् । ननु स्वामिनीउदाहादिष्वेव प्रभोरपि तथाकृतिरस्त्विति कुण्डलप्रकाशेति तस्मैवास्त्वामिति चेत्, तत्राहुः गण्ड एवेति । 'स्वप्नमुख' इत्यनेन अन्तर्गतस्य मय्यत्र स्मितरसस्य तत्रैव प्रकटनिरूपणेन पानसम्भवात् । रसस्य सम्पद्स्वाद्यनया तत्रैव यत आभिः प्राप्तिरिति पानार्थं तत्रैव प्रकाशनमित्यर्थः । यद्वा । पेयो द्रव्यशेदरसः, तस्य तत्रैव समाभिः, हृदयादुत्पन्नस्य मुख एव पर्यवसानम्, ग्रेहमाभिनिविष्टानां गुणदर्शनमात्रेणैव गकटमनोरषपूर्तः । तथा च कामोदयहेतुनूतनृत्ये पूर्वं तदनुदयान् ग्रेहमात्रस्येन तत्रैव तद्रसपानमिति तदानीं कुण्डलाग्रांमपि भगवदर्थं तत्प्रकाशनमिति शुद्धमाचार्यगण्ड एवेत्यादीनि उपपन्नपद्यन् । १०-३०-८.

‘सा च मेने तदात्मान’मित्यादौ मूले । ननु तस्याः सदोपत्वेऽपि तद्भावसजातीयत्वेन ततो भिन्नत्रिविधगोपिकाकल्पने किं मानमिति चेत् । उच्यते । ‘स्वयं त्वयुक्तकरणात् प्रकृत्या-
द्यधिकारिणः । बुद्धिं स्म नाशयामासुः साप्यन्येवाभवत्तत’ इति सुबोधिनीत्यात्रलकारिकेन मानमस्त्येव । अत्र अन्येवेति दृष्टान्तेन पूर्वोक्तगोपिकाया यावन्तो भावभेदाः, तेऽत्राप्य-
भिप्रेता इति तस्याः स्वसहिताश्चत्वारो भेदा इति ज्ञेयम् । एवं सति सगुणनिर्गुणभेदेन षोडश भवन्ति । तदेतदुक्तं षोडशगोपिकानामिति । एवं भगवत्स्यपि अष्टसङ्ख्यातात्पर्यं सुबोधिनीतोऽवगन्तव्यम् । तथाहि । ‘इति विह्वलितं तासां’मित्यत्र ‘पङ्क्तुर्गैश्वर्यभावेन षोडश रेभे हरिः स्वयम् । स्वरूपेणापि शृङ्गारो द्विविधोऽपि निरूपित’ इत्यत्राश्वविधत्वं भग-
वति साधितम् । तथा च षोडशगोपिकानामष्ट कृष्णा भवन्तीति सूत्रपञ्चम् । ननु गोपि-
कागीते प्रत्येकसमुदायाभ्यामेकोनविंशतिभेदाः सिद्धा इति कथमत्र षोडशविधत्वमिति चेत् । मैवम् । गोपिकागीते हि तासां प्रकारत्रयेणैकोनविंशतिभेदाः सन्ति । तत्र प्रथमं स-
गुणा नव अन्यपूर्वाः । सगुणा नव अनन्यपूर्वाः । एतद्वयोः समुदायश्चेत्येकोनविंशतिः । तदेवोक्तं ‘श्रीकृष्णगोपिकास्तत्र द्विविधा नवधा गुणैः । समुदायेन भिन्ना वा गतगर्वा असाधना’ इत्यनेन । द्वितीयपक्षे सगुणनिर्गुणभेदेनैकोनविंशतिः । तदपि ‘एकोनविंशतिविधा गोप्य’ इत्यारभ्य, ‘नास्तीत्येकोनविंशति’रित्यन्तेनोक्तम् । तृतीयपक्षे ‘अथवा प्रार्थनाद्या याः सप्तान्ते द्विविधा पुनः । चतुर्थ्यस्तु समास्तत्र तत एकोनविं-
शति’रित्यनेनोक्तम् । अद्यापि परस्परं विरोधमाशङ्क्य परिहरन्ति ‘तत्तद्भान्यानुसारेण तासां भावो निरूप्यते । अन्यथानेकता स्तोत्रे प्रकारैर्नोपयुज्यते’ इति । तथा च यथा भावानामत्र व्यभिचारित्वादानेकधात्वमिति न परस्परं विरोधः, तथा क्रीडायां भावानां स्थायित्वात् षोडशत्वमेवेति भावः । न च रसशास्त्रे व्यभिचारिभावाः स्थायिभावाधै-
कैकस्या एव पर्यायेण भवन्ति, अत्र त्वनेकनिष्ठत्वात् कथं तददृष्टान्तनाशविरोध इति शङ्कम् । तत्र तथा नियमामायात् । तत्तद्भावविशिष्टानोदाहरणानामुक्तत्वाच्च । किम् । श्रीभाग-
वतोक्तलीलानामत्यलौकिकत्वात् तत्प्रकारबोधनं सङ्क्षेपेणोच्यते, ननु सागस्त्येनेति न तद्विरोध इत्यर्थः । इदमेवोक्तं ‘इति गोप्यः प्रणयन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा’ इति मूले, सुबोधिण्यां च ‘अस्माभिरेकः प्रकार उक्तः, तास्तु चित्रधा विलापयुक्ता जाता’ इति । एवं संयोगरसेपि ‘एवं शशाङ्कांशुविराजिता निशा’ इति मूले, सुबोधिण्यां च ‘शशाङ्कांशु-
भिश्चन्द्रकिरणैर्लौकिकैः याः विराजिताः निशाः ताः एवं रेभे । पूर्वोक्तप्रकारस्तु सर्वदा लीलारूपः, स केनापि न निरूप्यते’ इति । तथा चैकैकस्या एकैकभावनिरूपणं श्रीभागवते इति न रसशास्त्रविरोध इत्यर्थः ।

न च ‘काचित् कराम्बुजं शैते’रित्यत्र पूर्वमनेकविधा अपि भगवत्याभिर्नृते सप्तधा एव जाता इति सप्तनिधात्वभेदं क्रीडापामप्यहोकार्यमिति वाच्यम् । तासां तदानीं भगवदवेषेण भगवद्रूपत्वबोधनार्थं सप्तधात्वस्य विवक्षितत्वात् । अत एवान् हेतुः सुबो-

धिन्यामुक्तः 'एको भगवान् सर्वार्थे प्रकटीभूत' इति । भगवदावेशोपि क्रीडायोग्यत्वार्थ-
मावश्यकः । तदुक्तं 'प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयती'ति सूत्रभाष्ये इति ततोऽवधेयम् ।
आनन्दमयाधिकरणेपि द्वितीयवर्णके 'अथेदं विचार्यत' इत्यारभ्य, 'उक्तप्रकारकप्रवेशा-
दाश्रयाणामपि तत्तदात्मकत्वमित्युच्यत' इत्यन्तेनोक्तः । तथा चायं प्रवेशः प्रतिगोपिकां
ज्ञेयः । तत्रापि ऐश्वर्यादिधर्मप्राधान्येन प्रवेशः, स्वरूपेण च । तथा च भगवतः सप्तवि-
धत्वात् तासामपि सप्तविधत्वम् । अत एव (गोप्यः) स्त्रियोप्यनुकृत्यधिकरणन्यायेन
सप्तविधा एव । तदेवोक्तं 'स्त्रीरत्नै'रित्यत्र, 'स्वभावतः स्त्रियस्त्रिविधाः लोकभेदेन । तत्रापि
मानुषीषु जातिभेदाश्चत्वारः पद्मिन्यादय इति । तासामपि प्रत्येकं वासनाभेदाश्चतुर्दश
अश्वप्रकृत्यादयः । ते च रसशस्त्रेभ्योवगन्तव्याः ।' एतासां सर्वासामपि भगवद्भोग्यत्वम-
स्त्येव । उक्तं च भ्रमरगीते ताभिरेव, 'दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रिय' इत्यनेन । एत-
त्सुबोधिण्यां च व्याख्यातम् । इदं प्रसिद्धिमादाय व्याख्यातम् । एतन्मूलमप्यनुकृत्यधि-
करणन्यायेन वाच्यमिति न प्रत्यवस्थातव्यम् । तथाच 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च' इति सूत्रभा-
ष्योक्तप्रकारेण भगवत्साम्येन सप्तानां तासां मर्यादापुष्टिभेदेन भगवत इव वासनाभेदेन
चतुर्दशानामपि भावा भिन्ना एव वाच्याः । ते च सगुणनिर्गुणदृष्टान्तेन षोडश इति
तत्तद्भावविशिष्टाः षोडश गोपिका भवन्तीत्युक्तं षोडश गोपिकानामिति । ननु भगवतो गुणैः
स्वरूपेण च सप्तविधत्वमुक्तमित्यत्राष्टविधत्वं कथमिति चेत्, मैवम् । पूर्वं 'स्वरूपेणापि
शृङ्गारो द्विविधोपि निरूपित' इत्युक्तत्वात् । ननु तत्र विप्रयोगसम्बन्धितस्वरूपेण सहाष्ट-
विधत्वम्, अत्र तु संयोग इति कथं तत्स्वरूपमत्रेति चेत्, मैवम् । अत्रापि स्वसन्मुख-
स्थितगोपिकाकण्ठालिङ्गितभगवत्स्वरूपादर्शनेनोभयरसस्यानुभवात् । एवं च सति नित्य-
लीलात्वमुभयलीलाया अपि सिध्यतीति विवक्षितत्वात् । इदमेव 'स एकधा भवति, त्रिधा
भवति, पञ्चधे'ति श्रुतितात्पर्यं भाष्ये सिद्धम् । नन्वभेदवादानुरोधादेकस्य भगवत एता-
वत्त्वं वक्तव्यम्, तेन दृष्टान्ताभावात् कथमङ्गीकार्यमिति चेत् । उच्यते । गुणज्ञान्याव-
स्थायाः प्रकृतेर्गुणकार्याभावात् निर्गुणत्वम्, पुनस्तस्या एव गुणवैषम्ये सगुणत्वं त्रित्वं च,
तेषां परस्परं मिश्रितत्वे नवविधत्वम्, तेषां केवलत्वे तत्त्रिगुणत्वं गुणसाम्यदशायामपि
प्रकृतेः स्वभावतस्तद्विंशत्यकार्यकर्तृत्वं च भगवच्छक्तित्वाद्ङ्गीकार्यमेव । तस्याश्च भगवत्स-
म्बन्धिसच्चिदानन्दमलरूपत्वाङ्गीकारस्य द्वितीयसुबोधिण्यां सिद्धत्वात् । तेषां सच्चिदानन्दानां
यथा प्रत्येकसमुदायान्यां चतुरूपत्वम्, तेषां चाधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकमूलभेदेन
प्रत्येकमक्षर(अक्षर-काल-कर्म-स्वभाव-)वत् चतुरूपत्वात् षोडशत्वम्, एवं तन्मूलभू-
तायाः प्रकृतेः षोडशत्वमिति दृष्टान्तसङ्गावात् पूर्वोक्तं सुस्थमेव ।

न चात्र काचन कल्पना संभवति । नृसिंहोत्तरतापनीयश्रुतावोद्धारमुपक्रम्य,
तस्य पादचतुष्टयमुक्त्वा, तेषां प्रत्येकसमुदायान्यां भेदचतुष्टयमुक्त्वा, आनन्दामृतरूपं प्रणयं
षोडशान्ते इतिनदत्रापि षोडशत्वं श्रुतिसिद्धमेव । प्रकृतेरप्येतन्मूलत्वबोधनमत्रैवाग्रे श्रुतौ

‘नह्यस्ति’ द्वैतसिद्धिः, आत्मैव सिद्धोऽद्वितीयो मायया ह्यन्यदिव, स वा एष आत्मा पर एवैषैव सर्व’मित्युपक्रम्य, ‘तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्रैतन्तेन तथात्वं बोधितमित्येतत् सर्वमस्मद्गुरुचरणकृतशिवतत्त्वविवेकदूषणे ग्रहस्ताव्ये ग्रन्थे द्रष्टव्यमित्यलं प्रसङ्गानुप्रसक्त्या ।

एवं चैतासां भगवत्श्राभेदोपि तादात्म्यरूपः सिध्यति । अत एव श्रुतावपि ‘तस्मान्न भिन्ना एतास्तु आभिर्भिन्नो न वै प्रभु’रित्युक्तम् । अमरगीतेपि ‘भवतीनां वियोगो मे नहि सर्वात्मना कश्चित् । आत्मत्वाद्वक्तव्यत्वात् सत्यवाक्त्वात् स्वभावत’इति भगवद्वाक्ये तादात्म्यबोधकमात्मत्वादिहेतुचतुष्टयमुक्तम् । एवं ‘कृत्वा तावन्तमात्मान’मित्यत्र समसङ्ख्यायामपि ‘आनन्दामृतरूपं प्रणवं षोडशान्ते’इत्यत्र प्रणवसेव भगवतः षोडशत्वं ज्ञेयम् । विप्रयोगे संयोगे च ‘स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधे’ति श्रुत्युक्तीत्या भक्तानां भगवत्श्रानेकरूपत्वेन तेषां चाभेदेन रससम्भवात् न प्रत्यवस्थातव्यमिति । एतासां षोडशसहस्रसङ्ख्यापि, रसशास्त्रे उत्तमस्त्रीणां सहस्रं भेदाः सन्तीत्यत्रापि प्रत्येकं षोडशविधानां सहस्रभेदवत्त्वात् षोडशसहस्रत्वमपि रसार्थमेवेति तासां सजातीयानां मण्डलानीति ज्ञेयम् ।

इति श्रीपुरुषोत्तमजीचरणान्तेवासितुलजारामकृतं रासमण्डलस्थितषोडश-
गोपिकासंख्यातात्पर्यवर्णनम् ।

श्रीहरिः । अतः परं राधादामोदरवदित्यत्र । इदं विचार्यते । अग्रे ‘एवं परि-
प्लव्हे’त्यादिना समुदायरमणं निरूप्य ‘कृत्वा तावन्त’मित्यनेन प्रत्येकरमणं निरूप्यते ।
तत्र तादृक्प्रकारेण रसोद्बोधे भवति । तत्र रसोद्बोधकं तु नृत्यमेव । तदपि प्रत्येकरमणेष्वि-
तम्, अन्यथा प्रत्येकरमणोपयोगिप्रत्येकरसानुद्बोधे तत्र स्वात् । अतोत्र प्रत्येकनृत्यं निरू-
प्यते । नृत्ये हि केवलभावात्मकोभिनीयमानो रसो, रमणे तु क्रियया सर्वेन्द्रियैरनुभूय-
मानः । अत एव ‘यं मन्येर’नित्युक्तम् । तथा च ‘पादन्यासै’रित्यनेन स्वामिनीनां गाढ-
नृत्यमुक्तम्, यत्रान्यस्फूर्त्यभावः, तदुत्तरं भगवत्स्फूर्तिसहितं मध्यनृत्यमुक्तम् । तत्र नटानां
सामाजिकसन्तोषोत्पादनवद्भगवत्सन्तोषो(र्यो)त्पादनं तत्र प्रयोजनम्, स्वविषयकभा-
वोत्पादनार्थं तथाभावेन प्रत्येक गानं च । ततः ‘काचि’दिति पङ्क्तिर्भगवद्गुणैर्भगवद्गुणवैशेष्येन
गानादिकमुक्तम् । ततः सर्वासां गानरसावेष्टेन आत्ममर्त्यादापूर्वकनृत्यपरित्यागेन भावेनैव
विहारो मुख्यलीलाभिनयनरूपः, तदुत्तरं तत्परित्यागेन भावेनैव केवलं स्वरूपं परिगृह्य
सुगमनृत्यं प्रत्येकरसोद्बोधाय, तत् ‘कर्णोत्पले’त्यादिना निरूप्यते । तत्रापि प्रकारः । यस्य
भगवतः खनिकटवर्तित्वेन माननम्, तस्याधुना स्वसम्प्रन्धित्वेन, तथाच राधादामोदरौ
यथा सर्वधैर्यीभूतावात्मन्वदनद्वयरूपत्वेनैकरसात्मकत्वात्, तथा स्वामिन्यः सर्वा अपि भावेन
भगवतैकीभूताः सत्यो नृत्यं चक्रुः । तत्र नृत्यं यथा लोके मण्डलनृत्ये हस्तं विहायलि-
ङ्गिताः प्रत्येकं नृत्यन्ति, तथैव मण्डलमनुवर्तयन्ति हस्तैरसम्बद्धाः, तथा स्वामिन्योपि भावेन
हस्तपरित्यागेन भगवन्तमालिङ्ग्य नृत्यन्तीति तथाभूतम् । तथा च हस्तपरित्यागेन मुख्य-

मुख्यमण्डलाभावेऽपि मण्डलानुवर्तनाद्रासगोष्ठ्येवेति गोष्ठीमात्रमुक्तमित्युक्तमाचार्यैः । गोष्ठी हि यथानृत्यार्थमेकीभूतानां नृत्यारम्भात्पूर्वं भवति, तथात्रापि पूर्वनृत्यपरित्यागाद्भगवता सम्बद्धानां भावनया लीलानुकरणे नर्तनानृत्यगोष्ठ्येव । एवं सत्यत्र गाढनृत्ये स्वामिनीनां भगवतश्च विनियोगाद्यत्यन्त उच्चैर्जगुः । 'नृत्यती गायती'त्यत्रैव गानसम्भवो, न वा 'समं मुकुन्देने'त्यत्रैव भगवतोपि । गन्धर्वपतीनां तु मुख्यलीलानुकरणनृत्यस्यायोग्यतया दर्शनाभावादेव न तदुपयोगिगानम्, किन्तु स्वामिनीकेशपाशस्थितस्रग्विस्त्रंसने तत उद्गानस्य भ्रमरस्येव गानं गुह्यारवरूपम् । एकवचनं तु सर्वैरेकरूपतया गानसूचकम् । अथवा । प्रत्येकनृत्ये प्रत्येकमेकैकस्य तस्य गानसूचकम् । इदं च गाढनृत्यमिति तत्र 'कर्णयोरुत्पल-स्थापने तदपातनमशक्यमिति तत्कर्तृत्वार्थं 'कर्णोत्पले'त्याद्युक्तम् । मुखसरसिजसम्बन्ध-मकरन्दसदृशस्येदकणिकाशोभोक्तिरपि श्रमाभावेऽसूचिका, अत एव 'कृष्णाभिमर्शमुदिता' इत्यत्र श्रीहस्तमात्रसम्बन्धेन श्रमाभावे सम्पूर्णस्वरूपसम्बन्धे क तत्सम्भावनेति कैमुतिकन्यायबोधनाय । तथाचैवं नृत्येन प्रत्येकरसोद्बोधे प्रत्येकरमणमग्रे निःप्रत्यूहमुपपद्यते, अन्यथा समुदायनृत्येन समुदायरसोद्बोधे तथा रमणमेव स्यात् । तत्प्रकारकरमणे तथा रसोद्बोधस्य कारणत्वं निरूपितमिति सर्वप्रकारकरमणमग्रे सकारणं सेत्स्यतीति तदर्थमेतद्वृत्त्यं भिन्नप्रकारेण निरूपितमिति तत्स्वरूपमस्मदाचार्यैरतिगूढतया 'अतः परं राधादामोदरव'-दित्यनेन दृष्टान्तेनोक्तमिति दिक् ॥ १०-३०-१६.

भ्रमरगायकरासगोष्ठ्यामित्यत्र । अथवा । गायकास्तु भ्रमरा निरूपिताः, ते च मकरन्दार्थिनः, स च पुष्पेष्वेव तिष्ठति, तानि च त्रियुक्तानि तद्रहितानि भवन्तीति स्वनृत्यानुरूपगानकरणादतिप्रसन्नास्तेभ्यः स्रज एव दत्तवत्यः । अन्यथा रसार्थं स्वकेशेषु शोभाहेतुत्वेन धृतानां तासामुपेक्षा न भवेत् । तेन भ्रमराणां गाननैपुण्यं प्रभुप्रियाणां च तदभिज्ञत्वं च ध्वन्यते । भ्रमराश्च भ्रमर्यथेत्येकशेषः । तेन स्त्रीपुरुषभेदात् ज्ञाने द्वैविध्यमुक्तं भवति । किञ्च, तत्र शोभार्थमार्पिताः स्रजोपि वैचित्र्यहेतुभूता पहवः सन्ति, तन्मध्यस्थैकैका स्रोताभिस्तेभ्यो दत्ताः । तथा सत्यभ्रमरसार्थं तत्र शोभासम्पत्तिरपीनि ज्ञापयितुं केशपाशपदं विहाय केशपदोक्तिः । न चाल्पदानेनौदार्यगुणहानिः । अलीनां भक्तत्वेन प्रभुरसोपयोगिवस्तुनोऽनिलपितत्वात् स्वकृन्गानजनिततोपख्यापकैकस्रगदाने शोभाप्रतिपन्धामावेन तत्प्रसादत्वेन च तद्गृहणस्योचितत्वात् तावतैव मनोरथपूर्तः । न च गानप्रतिपन्धकत्वेन स्रजामनुपयोगात् किं तद्दानेनेति वाच्यम् । रासगोष्ठीतो यत्र गानानवसरे तेषां भक्तत्वेन पुष्पान्तरापेक्षया प्रमृष्टमुक्तस्वगुणलब्धसजामेवोपजीवनं युक्तमित्युपपत्तेः । न च प्रमृष्टमुक्तस्वज्ञानं तेषामत्र कथमिति शङ्कनीयम् । यत्र यत्र व्रजकनकलतापरिपाशु-प्रियमकरन्दहीनाकृष्टा केशपाशेषु स्रजां शुटिः, तन्नातः संसनमपीनि तेषामनुग्रहणे तथोपपद्यमान् । अग्रेपि तदुपमुक्तस्रजः सम्बन्धित्वमेव तेषां मज्जसद्गृहस्रजः स्वकुचकुङ्कुमराशि-ताया गन्धर्वपाटिमि'रित्यत्र प्रकाशयिष्येत । अन्यथा तत्र स्रजो विशेषणद्रव्यानुपपत्तेः । एतासां

सर्वस्वजां दानेऽभिप्रेतेऽपि हस्तयोर्मण्डलव्यापृतत्वेन ताभ्यां दानमशक्यम् । अत उक्त-
प्रकारककेशैथिल्ये जाते यासां स्वजां संसनमभूत्, ता एवोपेक्षाकरणात् दत्ताः, शेषाणाम-
तथात्वात् स्थितिरिति हेतोर्न तदौदार्यहानिप्रसङ्गः । किञ्च, रासगोष्ठी नृत्यसमाजः, तत्र
चावश्यं गायकापेक्षा, गायकत्वं च नृत्यकर्तृत्वात् तासामनुपपन्नम् । देवानामन्येषां
पुरुषाणां स्त्रीणां च तत्र प्रवेशानधिकारादेव तत्तथा । भ्रमराणां पुरुषत्वेऽपि बलवत्प्रयो-
जनानुरोधात् विजातीयत्वाच्च विरोधाभावात् तथात्वमुपपद्यते । अत एव रासगोष्ठीपदम् ।
अतिरहस्यलीलान्तरे तु तेषामपि प्रयोजनाभावादप्रवेशोऽनुक्तसिद्ध एव । वस्तुतस्तु रासे
भगवता समं मण्डलाकारेण परितो भ्रमन्तीनां तासां नृत्यमुच्यते । तथा सति नृत्योपयो-
मिगायकत्वं तत्सङ्गे परिभ्रमतामेव वाच्यम् । अन्येषां स्वल्पचलनेऽपि गानं न सम्भवति
परिभ्रमतामेव, स्वरतानतालादिभङ्गप्रसङ्गात् । भ्रमराणां तु तथास्वभाववत्त्वे विशेषतस्तदानी-
मेव गायकत्वं युक्तमिति भ्रमरपदोक्त्या व्यज्यते । तेषां तद्रससमाजानुकूलभाववत्त्वाय
'भ्रमरगायकरासगोष्ठ्या'मिति समस्तं पदमुक्तम् । अत एव पुरुषत्वेपि तेषामत्यन्तरङ्गत्वेन
निरन्तरं स्वसाविध्यं प्रभुरप्याह । 'प्रायो अभी मुनिगणा भवदीयमुक्या गूढं वनेपि न
जहत्यनघातमदैव'मिति किमतोऽधिकविस्तरेण । १०-३०-१६.

एवं शशाङ्कांशुविराजिता निशा इत्यत्र । ता एवं रेम इति । लौकिकीर्निशा
एवं कामलीलया चन्द्रप्रवेशेन क्रीडया तदंशनिवर्तनप्रकारेण रेम इत्यर्थः । पूर्वोक्तप्रकार-
स्थिति । नृत्यादिना केवलरसात्मकगूढभावप्रकटीकरणेन । भावात्मकमरणं तु केनापि
गृहगमनादिनापि न विरुध्यते । सर्वदा हृदि गृहे परोक्षेपि तदनुभवात् । नाट्ये हि
रसोदयभावेनैव सर्वानुभवसम्पत्तेः । अत एव 'आन्तरं तु महाफल'मित्यस्य टिप्पण्यां
'येऽन्तर्भावविशेषा उत्पद्यन्ते, न ते समागमेपी'त्युक्तं प्रसुचरणैः । एवं रमण इति ।
नित्यलीलाश्रयभूतासु स्वामिनीषु कामलीलया रमण इत्यर्थः । स सत्यकाम इति । सत्यः
कामो यासां यस्य वेति बहुव्रीहिसमासेन तासु भगवति च सत्यकामसत्त्वेन तथा रमणेपि
नित्यलीलात्वाक्षतेः । एषापि लीला भगवतो नित्यैव । परमियान् विशेषो यदत्र बहिः-
प्राकट्यपूर्वकताहृत्क्रियामिव्यङ्ग्यत्वम्, तत्र भावभागाभिव्यङ्ग्यत्वमिति । कामलीलया रम-
णहेतुं प्रकारान्तरेणोपपादयन्ति स तथा प्रार्थितो धेति । 'पतिं मे कुरु' इत्यादिना
कामलीलानुभवहेतुत्वेन प्रभुः पूर्वं ताभिः प्रार्थितः । 'कामिनीभावमासाधे'ति श्रुतिरूपा-
भिरपि । अत एवोक्तं 'लघ्वकामाः कुमारिकाः ।' 'एवं भगवतः कृष्णाल्लघ्वकामा' इत्यादि ।
तथा च तत्प्रार्थनमेव प्रभोः कामलीलाकरणे हेतुरिति भावः । एवमपि क्रीडायामिति ।
चन्द्रांशुनिवर्तनप्रकारेण क्रीडायामपीत्यर्थः । सत्य एवेति । निवृत्तानामपि चन्द्रांशानां
भगवत्सेव स्थितत्वादिति भावः । अत एवाग्रे वक्ष्यति 'आत्मन्यवरुद्धसौरत' इति । सत्य-
त्वमेवाहुः ननु क्षीणाः, असद्विषयको वा जात इति । क्षये हि सत्यत्वं न सिध्यति,

संसारस्येव । प्रकृते तु कामस्य द्रवणे तदंशनिवर्तनेपि भगवत्येव स्थित्या न क्षीणत्वमित्यर्थः । यथैकस्मिन्नेव पात्रे स्थितस्य नवनीतस्य घर्मादिना द्रवीभूय तत्रैव स्थितौ न क्षीणत्वमुच्यते, तथात्रापीति भावः । नन्वत्र नैसर्गिकसुखाय सहस्रवर्णं वाच्यम्, तथा सतीतरत्रैव तत्सम्बन्ध आवश्यक इति कथमक्षीणत्वं पूर्वोक्तरीत्या वाच्यमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः असद्विषयको वा जात इति । स्वामिनीषु तत्प्रवेशेपि लौकिककाम इवायमसद्विषयको न जातः । तत्रापि भगवत्कामस्यैव सत्त्वात् । तत्र पूरणे सद्विषयकत्वमेव तस्य । अत एवोक्तमाचार्यचरणैः 'तासां कामस्य सम्पूर्तिर्निष्कामेनेति तास्तथे'ति । प्रभुणाप्यभिहितं 'न मय्यावेशितधिया'मित्यादि । अत एव तथाकरणेपि न ततः पुत्राद्युत्पत्तिः । एतदेव पूर्वमुदितमाचार्यैः 'कामाभावेन पूर्णास्त्वि'त्यादिना ।

अथ तासु लौकिककामसत्त्वेपि न क्षतिः । सर्वथा भगवत्परत्वेन तत्कामस्य दग्ध-
धीजत्वादित्यभिप्रेत्याहुर्विशेषणार्थम् । अनुरता अवलागणा यस्येति । अत्र हि त्रयो गणाः,
श्रुतिरूपाणामन्तर्गृहगतानां कुमारिकाणां च । तेषां सर्वेषामेव सर्वथा प्रपन्नत्वं समानो
धर्मः । स च सर्वभावेन शरणागतत्वम् । तेषु सर्वेष्वेवानुरतत्वम् । तत्र श्रुतिरूपगणे-
नुरतत्वं भगवद्रतत्वानन्तरं रतत्वम् । अत एवोक्तं 'त्वयाभिरमिता' इति । अन्तर्गृहगतगणे
लक्ष्मीवन्त्रित्यसम्बद्धत्वमेव । कुमारिकागणे पूर्वधर्मसत्त्वेपि स्तेनैव, नतु भगवता विवाहि-
तत्वम् । तथा च सर्वेषां भगवत्परत्वात् सर्वभावेन न लौकिककामसत्त्वेपि शङ्का कापीति
भावः । नन्वेवं सति कामलीलोत्तरं 'इभराडिव भिन्नसेतु'रिति गजदृष्टान्तकथनेन मर्यादा-
भङ्गकरणं न युज्यते । नहि शास्त्रोक्तदेशकालमर्यादाभङ्गे कामरसस्तथानुभूयते । तद्भङ्गस्तु
गजदृष्टान्तेन तथाविधस्पर्शात् स्वामिनीनां कामनिवर्तनेनाभिहितः । नहि कामनिवृत्तौ
तच्छास्त्रोदितदेशकालमर्यादा (न) तिष्ठति, तदभावे वा तथा रमणं सम्भवति । निवृत्त-
कामानां तद्देशे तावत्कालं प्रभुणा सह स्थितेरित्याशङ्क्याहुः अग्रे मर्यादाभङ्ग इति ।
कामलीलायामेवाग्रे मर्यादाभङ्गः काममर्यादाभङ्गो रसपोषाय, न सर्वथा कामनिवृत्तये ।
उन्मर्यादभोगस्य रसपोषकत्वात् । तदेवोक्तं तदुक्तमित्यादिना । अन्यथा कामनिवृत्ता-
वेतलीलाया नित्यत्वं न भवेत् । यद्यप्येवं सम्भवति समाहितः, तथापि स्वामिनीषु न
लौकिकः कामः स्थापितः । तथा सति संयोगरसेच्छेदियात् । देयश्चात्रात्यन्तिकवियोगः ।
तत्र च कामो गूढः स्थायीभावः, अत एव मोक्षपर्यवसायी, नित्यसुखानुभूतिहेतुत्वात् ।
ततश्च स्वरूपमात्रप्राप्तिः । अत एवोक्तं 'ज्ञात्वात्मानमधोक्षज'मिति । फलमप्यत एव
एतल्लीलाश्रवणस्य लौकिककामनिवृत्तिः । तथा च 'सत्य एव कामः स्थापित'इत्युक्तमति-
रमणीयमाचार्यैरिति नानुपपत्तिः काचित् । १०-३०-२६.

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः । ननु देवस्त्रीणामपि वेषुनादेन विस्मयोत्पत्तिपूर्वकं
कामोद्रेकात् मूर्ख्या विस्मृतनीवीत्वात् तासु भगवद्रससम्बन्धाभावात् इयं दशा रसामा-

सदशेति निश्चीयते यथा, तथा 'निजपदाब्जदलै'रिति युगले व्रजसीमन्तिनीनामपि वेषु-
नादात् नीचीकवरविस्मृतिरप्युच्यत इति कथं न देवस्त्रीतुल्यत्वमिति चेत् । तत्र वदामः ।
यद्यपि देवस्त्रीणां मूर्छया नीच्यनुसन्धानाभावात् उच्यते, तस्य भगवद्भावजन्यत्वात् केव-
लकामभावजन्यत्वेन रसाभासत्वम्, न तु रसात्मकत्वम् । ननु वेषुनादश्रवणानन्तर-
भावित्वात् तदवस्थायाः कथं न भगवद्भावजन्यत्वम् । सत्यम् । यत्र यत्र वेषुनादजनितं
कार्यमुच्यते, तत्र तत्र तदनुगुणं भगवत्स्वरूपमुच्यते । अत्र यद्ययं वेषुनाद एतासां भावो-
त्पादनहेतुः स्यात्, तदा स्वरूपस्यापि तद्भावोत्पत्त्यनुगुणत्वमप्युच्येत । अत्र तु भगवतः
प्रवेशत्वनिरूपणात् स्वरूपस्य न नादानुगुणत्वमिति न भगवद्भावहेतुत्वं नादस्य । एतासां
भगवद्भावजन्यत्वे हेत्वन्तरमप्याह विस्मिता इति । नादश्रवणमेतासां विस्मयोत्पादक-
मेव जातम्, न भगवद्भावोत्पादकम् । विस्मयस्य सर्वविस्सारकत्वेन वस्तुस्वरूपाज्ञानात्
लौकिककामजनकत्वमेव, न त्वलौकिकभगवद्भावात्मकतजनकत्वम् । अत एव लौकिक-
कामः अतिप्राचुर्येणास्मान् मारयिष्यतीतिभयेन दयया स यथा न मारयेत्, तदर्थं स्वय-
मेव समर्पितचित्ता जाताः । यद्ययं भावः भगवद्भावात्मकः अलौकिकः स्यात्, तदा भग-
वत्प्राप्त्यर्थमेव यत्नं कुर्युः, न तु स्वरक्षार्थं काममार्गणेषु चित्तं समर्पयेयुः । तस्मादियं
दशा एतासां लौकिकभावजन्यैव, न भगवद्भावजन्येति महदेव वैलक्षण्यम् । व्रजसीमन्ति-
नीषु तु वसनकवराननुसन्धाने हेतुत्वेन युगलारम्भ एव स्वरूपनादयोस्तद्धेतुत्वेनैवोप-
क्रान्तत्वात्, अग्रिमश्लोके च भगवत्कृतगतिविलाससहितेक्षणयोः मनोभववेगहेतुत्वेनोक्त-
त्वात्, अत्र च एतद्रसभावस्य मनोभवपदोक्त्या अस्य भावस्य अलौकिकभगवद्भावात्म-
कत्वात् तद्भगजनिवसनकवराननुसंधानस्यापि भगवद्भाववेगजन्यत्वात् तत्कृतदशाया
अपि अलौकिकभगवद्रसभावजन्यत्वात् रसात्मकत्वमेव, न रसाभासहेतुत्वम् । देवस्त्रीणां
तु भगवद्भावविरहितकेवललौकिककामजन्यत्वात् भगवदनुयोगित्वात् रसाभासहेतुत्वमेव,
न रसात्मकत्वमिति सर्वमन्वयम् । शुभमस्तु । १०-३२-०.

श्रीहरिः । ननु यथा यथा भक्तानां स्वविषयकामार्तिं पश्यति, तथा तथा
मुदितो भवतीति वस्तुस्थितिरित्यत्र । यद्यपि परमकृपालोर्भगवतस्तथा स्वभावकथन-
मनुचितम्, तथापि तथोक्तेरयमाशयः । भगवतो भक्तेषु परमानुरागात् परोक्षे तद्बुद्धये
स्वस्वरूपप्रकटनेन गुणगानश्रवणानन्दानुभवेन्द्रा, सा च तदारत्यैव पुर्यत इति तादृशानन्द-
विशेषेण मुदितो भवतीति तथा स्वभाव इत्यर्थः । टिप्पणी १०-३२-०.

श्रीहरिः । अथवा । यथा स्वस्य भगवद्विषयोर्मे तत्स्वरूपगुणलीलागानानुभवैर्यथा-
कथञ्चित् कालनिर्वाहः, तथा भगवतोपि स्वविषयोर्मे यथा कथञ्चित् कालनिर्वाहकस्व-
सम्बन्धिधर्माविकाराद्देतुमत्तपदार्थानाहुः मणिधर इति । भगवान् मणीन् धारयति, तेषां

स्वरूपं गवामाधिदैविके रूपत्वेन निरूपितम् । कदाचित् तैर्माः गणयतीति हेतुना यन्निरूपितम्, तद्वस्तुस्वरूपगोपनार्थम् । वस्तुतस्तु तेषां स्वरूपगम्यदेव । यथा कौस्तुभ-स्वरूपं जीवतत्त्वम्, तथा एतन्मणीनामपि एतद्भक्तस्वरूपतत्त्वज्ञापकत्वात् एतद्भक्तस्वरूप-तत्त्वरूपत्वम् । इदं तत्त्वरूपत्वमेतद्भक्तगणनाया ज्ञाप्यते । गम्येतद्भक्तगणनाया अनुक्तत्वात् कथमेतद्गणना ज्ञायत इति चेत्, तत्राहुः क्वचिदागणयन् गा इत्यनेन । भक्तगणनाया एव मुख्यत्वम्, न तु गोगणनायाः । अन्यथा क्वचित्पदं न वदेयुः । अत एव क्वचिदेव गा गणयति, सदा ता एव गणयतीत्युक्तं भवति । अयमेकः कालनिर्वाहहेतुधर्मो निरूपितो भगवतः । तस्य च व्यभिचारिभावत्वात् चिरकालास्यापित्वेन सर्वथा कालानिर्वाहात् ततोप्यधिकमनुभावकं कालनिर्वाहकमाहुः मालया दयितगन्धतुलस्या इति । दयित-गन्धायास्तुलसा मालया उपलक्षितः । ननु सर्वपुष्पापेक्षया तुलसीमालाया एव दयितत्वे को हेतुः ? तत्र हेतुमाहुः । अत्र मालास्यतुलसीगन्धस्य दयितत्वोक्त्या एतन्मालायाः साक्षाद्भजसीमन्तिन्यद्भक्तसम्बन्धिलीलासम्बन्धित्वमुच्यते । लीलायां तद्भक्तसम्बन्धिकम-लगन्धस्य तत्कुचकुङ्कुमगन्धस्य च मालायां सत्त्वात् सात्विकभावजनितस्येदेन तत्कुङ्कुमले-पयुक्तत्वात् तद्गन्धग्रहणेन तत्सम्बन्धिसर्वलीलानुसन्धानेन तदा तल्लीलात्मकत्वात् प्रगो-स्तद्गन्धस्य दयितत्वमुक्तम् । तेन चिरकालमेतद्भक्तावेशात् क्रियत्कालगिर्वाहः सूचितः । तथाप्येतद्भावस्य व्यभिचारिभावत्वात् पुनर्वाद्यानुसन्धाने तत्सम्बन्धव्यतिरेकेण स्थातुम-शक्त्या तल्लीलानुकरणेनापि क्रियत्कालगमनं ज्ञापयन्ति प्रणयिन इति । प्रणयित्वात् तल्लीलानुकरणयोग्यत्वम् । तस्य प्रणयिनोत्यन्तस्नेहवत्त्वात् भगवतोपि तस्मिन् स्नेहवल्ली-लानुकरणयोग्यत्वं ज्ञाप्यते । अनुचरत्वेन भगवदिच्छानुसारि भगवत्करणाविरोधित्वं ज्ञाप्यते । तेन तद्भावपृथ्वर्मसे भुजस्थापनं तद्भावापत्त्या वेणुगानं चेत्यस्य गानस्याकस्मि-कत्वम्, यतस्तद्भावापत्त्या उत्पन्नम् । अत एव तस्य कणनात्मकत्वमुक्तम्, पूर्वनिरूपित-नादवैलक्षण्याय । वैलक्षण्यं च तन्नादकार्योद्भववसीयत इति तत्कार्यस्यापि पूर्वनादजा-तकार्यवैलक्षण्यं हरिणीप्राह वेणुरववञ्चितचित्ता इति । रवपदेन तस्य नादस्याभ्यमृत-बीजरूपत्वं ज्ञापितम् । तेन हरिणीनां नादश्रवणमात्रेण भगवद्विषयकार्तिजनकत्वमग्निरूपत्वम् । भगवतैव तदार्तिशमनज्ञानवत्त्वममृतबीजकार्यम् । तेनोभयकार्यकर्तृत्वान्नादस्य तदुभयरूपत्वम् । ननु कथमस्या आर्तेर्भगवद्विषयकत्वमेवेति चेत्, तत्राहुः कृष्णमन्व-सतेति । यदि भगवद्विषयिण्येवार्तिर्न स्यात्, भगवतैव तच्छान्तिज्ञानं न स्यात्, तदा भगवन्निकटे गत्वा नोपविष्टा भवेयुः । धासां स्वस्मिन् हरिणीत्वज्ञानस्य विद्यमानत्वा-द्भगवति च स्वसजातीयत्वज्ञानाभावात् कथं तद्विषयिण्यार्तिर्भगवतैव च तच्छान्तिज्ञानमिति चेत्, तत्राहुः वञ्चितचित्ता इति । रवेण तासां वञ्चितचित्तत्वं, यतः जातं तत एव तदुभयस्कृतिः । वञ्चनं च स्वस्मिन् स्वजातिभावात्स्कृत्या रसयोग्यनायिकाभावेन च । तेन च भगवति स्वसजातीयत्वस्कृतिरिति तन्निकटोपवेशनम् । उपवेशनं च फलमनुभूयो-

त्यानरहितम् । इदमेव चित्तवञ्चनम् । ननु भर्तृषु विद्यमानेषु कथं तान् विहाय भगव-
त्समीपोपवेशनमिति चेत्, तत्राहुः कृष्णगृहिण्य इति । यद्यपि भर्तृसन्निधानमस्ति, तथापि
स्वस्मिन् भर्तृजातिविजातीयनायिकाभावस्फूर्त्या भगवति च स्वसजातीयभावस्फूर्त्या स्वस्मिन्
भगवद्भोग्यत्वज्ञानेन कृष्णगृहिणीत्वस्फूर्तिरिति कृष्णसमीप एवोपवेशनम् । तत एव भगवति
गुणगणार्णवत्वस्फूर्तिरपि । अनुगलेति कथनात् पूर्वभावदाढ्यात् भगवतः स्थलान्तरगतावपि
स्वयमपि तत्र गत्वा तद्भावापन्ना एवोपविशन्तीति ज्ञापितम् । ननु कथमेतासु पूर्वोक्तैतावती
योग्यतेति चेत्, तत्राहुः हरिण्य इति । एतास्तु भगवता पूर्व स्वस्मिन् रसभावजनकत्वेन
स्तुताः 'कुर्वन्ति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेने'ति । 'गोप्य इवे'ति कथनादेतदीक्षणेन तत्स-
जातीयत्वेन ब्रजसीमन्तिनीक्षणस्मरणात् स्वहृदये तदीयसर्वभावाविर्भावात् तासु कृपा-
विशेषः सूच्यत इति तासां पूर्वोक्तसर्वभावयोग्यता हरिणीपदेन ज्ञाप्यते । अत एव स्वस-
जातीयत्वयुक्तं गोपिका इवेति । अत एवान्योपि सजातीयो धर्म उक्तः विमुक्तगृहाशा
इति । यथा फलप्रकरणे गृहगमनाज्ञसौ 'प्राप्ता विसृज्य वसतीरि'ति गृहगमनाशपरिसाग-
पूर्वकं स्थं भगवन्निकटे स्थिताः, अधुना तथैवैतासां स्थितिरिति विमुक्तगृहाशा इत्यु-
क्तम् । ननु तादृग्भाववत्त्वेपि कथं वञ्चितचित्तत्वमिति चेत् ? यद्यप्यस्य भावस्य वेणुनादद्वारा
जनितत्वात् तस्य च रवात्मकत्वात् पूर्वं रेफस्याग्निधीजत्वादातिजनकत्वम् । तत एव भगवत्स-
मीपगमनम् । पश्चादमृतवीजत्वादकारस्य पश्चात्कृतवेणुनादस्यामृतरूपत्वेन तदातिशमनम् ।
तत्रातिशमनप्रकारः निकटोपविधानां स्वरूपदर्शनात् । पश्चात्कृतवेणुनादस्य श्रोत्रद्वारा अन्तः
प्रवेशसमये नादद्वारा स्वरूपस्याप्यन्तःप्रवेशात् तस्य चान्तरेव सम्पन्धानुभवज्ञानात्
आतिशमनं यद्यपि तासाम्, तथापि स्वामिनीनां साक्षात् स्वरूपसम्बन्ध एवातिशमनमिति
तत्प्रकारकातिशमनं वस्तुतो वञ्चनमेवेति तथोक्तमिति भावः ॥ १०-३२-१८.

एतत्प्रकरणस्थकारिकाणामकारादिवर्णानुक्रमः ।

कारिका	पृष्ठाङ्कः	कारिका	पृष्ठाङ्कः
अतो न कापि मर्यादा ...	५०	त्रिंशत्तमे हरिः प्रीतः ...	१२६
अतोऽत्र धर्मिधर्माणां ...	६०	देवस्त्रियस्तथा गावः ...	१८०
अतोऽत्र मासयुग्मा हि ...	१७९	दोषोऽभिमानवचनं ...	७८
अतोऽत्र भगवांश्चक्रे ...	१२७	द्वात्रिंशोऽन्तर्गोपिकानां ...	१७९
अथवा प्रार्थनाया पाः ...	८३	नहि साधनसम्पत्त्या ...	१०५
अनन्यपूर्वा द्विविधा ...	८३	पुनस्तथा एष त्रिविधाः ...	८३
अनुभावस्तु नादस्य ...	१८०	बलभद्रेण सहितः ...	१६३
अन्तःस्थितो रसः पुष्टः ...	८७	बाह्यभयन्तर्भेदेन ...	२
अन्तःप्रविष्टो भगवान् ...	१७९	ब्रह्मानन्दात् समुद्भूत ...	१
अष्टाविंशे हरेर्गानं ...	८३	भक्त्यातिमत्तास्तद्वाच्य ...	६८
अस्याः सर्वोपकाराय ...	१२६	रसात्मकस्तु यः कामः ...	१२६
आत्मा यावत् प्रपन्नोऽभूत् ...	२	राजसी तामसी चैव ...	८३
एकत्रिंशे सर्वभावात् ...	१६३	लौकिकस्त्रीषु संसिद्धः ...	१
एकोनत्रिंशकेऽध्याये ...	१०५	वाचस्रामैस्तु तृतीया ख्यात् ...	२
एकोनविंशतिधा गोप्यः ...	८३	वाक्यं हास्यमुरश्चैव ...	१०३
एवमुद्धतभक्तास्तु ...	१६३	वाक्यानां वाचवाक्यानि ...	३१
एवं स्वयं भगवतः ...	६०	शब्दार्थयोर्मुल्यताय ...	१७९
एवं रूपप्रपञ्चस्य ...	१६३	शब्दो हि भूमवलोकः ...	६०
एवं वेणुर्दादनाया ...	१८१	श्रीकृष्णगोपिकास्त्वत्र ...	८२
कामेन पूरितः कामः ...	५०	पङ्क्तिं तु हरिः पूरं ...	२
कृष्णभावनाया सिद्धा ...	८३	पद्मगुणैश्चर्यभावेन ...	४९
क्रिया सर्वापि सैवान्न ...	५०	सत्त्वादिगुणभावेन ...	६८
गर्वाभावश्च तत्रादौ ...	५६	सन्तुष्टः सर्वदुःखानि ...	१०५
जलं वायुश्च सामग्री ...	१२७	ससर्विंदो तिरोधानात् ...	५६
जानाति भगवानेव ...	१८०	सर्वत्र हरिबुद्ध्या वा ...	६८
जीवेन्तःकरणे चैव ...	१६	सर्वोत्तमा हरेर्लला ...	१८०
सत्त्वद्रावणानुसारेण ...	८३	सारिथ्येन तामसी चैव ...	८३
ततो हि भजनानन्दः ...	१	सामान्यरमणं पूर्वं ...	४९
ततो रूपप्रपञ्चस्य ...	२	स्त्रिय एव हि तं पातुं ...	२
ततो नानाबिलासेन ...	४९	स्वयं स्वयुक्तकरणात् ...	७८
तथैवानन्यपूर्वाश्च ...	८३	स्वानन्दस्यापनार्थाय ...	५६
तदर्थं भगवांस्तान् ...	५६	हरिण्यो देवान्धर्माः ...	१८०
तन्मोरजःसायभेदाः ...	२३	हरेर्गानं प्रियं मत्था ...	८२
तादृशी भावनां पुण्यात् ...	३६	हस्तेन च स्वरूपेण ...	९३
प्रयोऽत्र त्रिविधाः प्रोक्ताः ...	१८०		

एतत्प्रकरणस्य मूलश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

श्लोकः	पृष्ठाङ्कः	श्लोकः	पृष्ठाङ्कः
भटति यद् भवानह्नि ...	१०१	एवं कृष्णं पृच्छमाना ...	७५
अथ प्रसूनावचयः ...	१५	एवं मदर्थोऽज्ञितलोका ...	१२४
अथवा मदभिषेहात् ...	२६	एवं परिष्वङ्गकराभिमादा ...	१४५
अनयाराधितो नूनं ...	७३	एवं ताराङ्गाशुविराजिता ...	१५३
अनुग्रहाय भक्तानां ...	१६१	एवं विक्रीडतोः स्वीरं ...	१७५
अनुपमैः समनुवर्णितं ...	१८८	एवं प्रजस्त्रियो राजन् ...	२०८
अन्तर्गृह्यताः काश्चिद् ...	१२	कचिन्नुलसि कल्याणि ...	६३
अन्तर्हिते भगवति ...	५६	कदाचिदय गोविन्दः ...	१७२
अन्निप्लव्यो भगवतो ...	८०	कर्णोऽप्यलकषिटङ्क- ...	१४३
अपरा निमिषदम्भा ...	१०८	कश्चिद्व्यसकाशोक- ...	६९
अप्येणपश्युपगतः ...	६५	कश्चिन्महानहिमसिन् ...	१६५
अकृतैर्दंष्ट्रमानोऽपि ...	१६६	कस्याश्चिद् वृत्तनापत्त्याः ...	६८
अग्निदूर इषाम्येत्य ...	१०८	कस्याश्चिद् स्वभुजं व्यस- ...	६९
अभ्यर्चयामयशस्यं च ...	२८	कस्याः पदानि चितानि ...	७३
आप्तकामो यदुपतिः ...	१५६	कस्याभिप्रात्यविहितं ...	१४०
आरक्षकं पदाश्रयं ...	७०	काश्चिद् कामपुत्रं शीरेः ...	१०७
आहूय कृत्या यद्रूप ...	६९	काश्चिदज्ञानाशृङ्गात् ...	१०८
इति गोप्यः प्रगायन्त्यः ...	१०५	काश्चिद् यमं मुहुर्देव ...	११७
इति विप्रिप्राकण्यं ...	२९	काश्चिदागपरिधाना ...	११८
इति विकृषितं तापो ...	४९	कामं शोधं भयं श्रेष्ठं ...	१४
इयं भगवतो गोप्यः ...	१२०	का दप्यन्तं कलरदाष्टन ...	४७
	१०१	विमलाविमलाशाना ...	१००

श्लोकः	पृष्ठाङ्कः	श्लोकः	पृष्ठाङ्कः
गत्यानुरागसित ...	५७	ताभिः समेताभिन्दार ...	५१
गायन्त्य उच्चैरमुमेव ...	६०	तामिर्विधूतशोकाभिः ...	११२
गावो हिरण्यं वासांसि ...	१६४	ताभिर्धृतः श्रमं ...	१५०
गोपीनां तत्पत्नीनां च ...	१६०	ता वार्यमाणाः पतिसिः ...	१०
गोप्यः स्फुरत्पुरटकुण्डल ...	१५०	तासामाविरभूच्छौरिः ...	१०६
गोप्यो लङ्घ्याच्युतं ...	१४३	तासामतिविहारेण ...	१४९
गोप्यः कृष्णे वनं याते ...	१७९	तासां तासौ भगमदं ...	५४
गोप्यस्तद्वीतमाकर्ण्य ...	१७५	ताः समादाय कालिन्ध्या ...	११३
चलति यद्वाजाचारयन् ...	९७	तैस्ते पदैस्तः पदवीं ...	७२
चित्तं सुखेन भवता ...	३८	तं काचिन्नैत्रन्ध्रेण ...	१०८
चूतमियालपनसाशन ...	६४	तं त्वाहं भवसीतानां ...	१६९
जगत्तुः सर्वभूतानां ...	१९५	तं विलोडयागतं प्रेष्ठं ...	१०७
जयति तेऽधिकं जन्मता ...	८४	दर्शनीयतिलको वन ...	१९०
ततश्च कृष्णोपवने ...	१५३	दिनपरिक्षये नील ...	९८
ततो गत्वा वनोदेशं ...	७७	दुहन्त्योऽभियसुः काश्चित् ...	९
ततो दुन्दुभयो नेदुः ...	१३२	दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो ...	२७
ततोऽवियान् यनं चन्द्र ...	८१	दुःसहमेष्टविरह ...	१२
तत्रैकोवाच हे गोपाः ...	७०	इष्टं वनं कुसुमितं ...	२५
तत्रोपविष्टो भगवान् ...	११७	इष्टो यः कश्चिदवस्थ ...	६१
तत्रारभत गोविन्दः ...	१२८	इष्टा कुसुदन्तमखण्ड ...	७
तत्रातिशुभ्रमे ताभिः ...	१३४	दैत्यादिरेश जहाराण्यां ...	६८
तत्रैकांसगतं बाहुं ...	१३९	धर्मव्यतिकरो इष्टः ...	१५६
यद्य स्यात्वा सरस्वत्यां ...	१६४	धन्या भद्रो भगी ...	७४
तदङ्गसङ्गममदा ...	१४६	न खलु गोपिका- ...	८८
तद्दर्शनाद्वादिभूत ...	११५	न चैवं विस्मयः ...	१४
तदोद्विष्टः ककुभः ...	५	नद्याः पुलिनमाविश्य ...	५२
तद्यात मा चिरं गोष्ठं ...	२६	न पारयेऽहं निरवस्य ...	१२५
तद्यः प्रसीद वृजिनार्दय ...	४३	न लङ्घ्यते पदान्वय ...	७५
तन्मनस्कसादालापाः ...	८१	वाहं तु सण्यो भजतोऽपि ...	१२३
तमपृच्छद् हृषीकेशः ...	१६७	नास्त्यन् खलु कृष्णाय ...	१६१
तमन्वधावद् गोविन्दः ...	१७७	निजपदाब्जद्वैर्ष्यज ...	१७७
तमेव परमात्मानं ...	१२	निशम्य गीतं तदनङ्ग ...	८
तया कथितमाकर्ण्य ...	८०	निशम्य कृष्णस्य ...	१७२
तयोर्निरीक्षतो राजन् ...	१७६	निशामुखं मानयन्तौ ...	१७४
तर्हि भग्नगतयः ...	१८५	नेतत् समाचरेज्जातु ...	१५७
तव कथामृत तप्त ...	९४	नृत्यती गायती काश्चित् ...	१४२
तस्य चाकन्दितं श्रुत्वा ...	१६६	नृणां नि श्रेयसार्थाय ...	१४
तस्या भग्नि नः क्षोभं ...	७४	पतिमुत्तान्वयध्रात् ...	१०२
ता इष्टान्तिवमायाताः ...	२२	पदानि व्यक्रमेतानि ...	७२

श्लोकः	पृष्ठाङ्कः	श्लोकः	पृष्ठाङ्कः
परिवेषयन्त्यस्तद्विरवा ...	१०	रेमे तथा चारमरतः ...	७६
पादप्यासैर्भुजविष्टुतिभिः ...	१३४	लिम्पन्त्यः प्रसृजन्त्योऽप्याः ...	१०
पुनः पुलिनभागस्य ...	८२	दासलो व्रजगवां ...	२०२
पृच्छतेमा लता ...	६७	घनलतास्तारव आत्मनि ...	१८८
प्रपन्नोक्ति महायोगिन् ...	१६९	बलवानां नृपराणां ...	१३३
प्रणतदेहिनां पापकर्षणं ...	९३	चामबाहुकृतयामकपोलः ...	१८१
प्रणतकामदं पञ्चजा ...	१००	विकीर्तितं व्रजवधूनिरिदं ...	१६२
प्रहसितं मिथ प्रेम ...	९६	विरचिताभयं वृष्णिधुर्य ...	८९
प्रेष्टं प्रियेतरमिव ...	३०	विविधगोपचरणेषु ...	१९५
यद्वान्या राजा काचित् ...	७१	विपजलाप्यबाह्याल ...	८७
यर्हिणः स्वयकघातु ...	१८५	वीक्ष्यालकावृतमुलं तव ...	४४
याहुमसारपरिरम्भ ...	५३	वृन्दशो व्रजवृषा वृष्ट ...	१८३
याहुं विप्रास उपभाव ...	६६	व्यक्तं भवान् व्रजभयाति ...	४८
महारात्र उपावृत्ते ...	१६२	व्योमयानवनिताः सह ...	१८१
भगवानपि ता राश्रीः ...	३	व्रजति तेन धर्म ...	१९१
भजतोऽनु भक्तत्वेयैः ...	११९	व्रजनातिद्वन् धीर ...	९०
भजनस्यभजतो ये वै ...	१२०	व्रजवनीकलां व्यकिरन् ...	१०३
भजतोऽपि न धी केचित् ...	१२२	राहुचूटं निदलीयं ...	१७८
भक्तैः सुवृषणं खीणां ...	२७	राहुदाशये साधु ...	८५
मणिधरः कविदागणयन् ...	१९८	राघवद्वोयुस्तन्दीदं ...	११४
मदविमूर्णितलोचनः ...	२०५	राघवद्वोयुस्तन्दीदं ...	१६९
मधुरया गिरा यद्वृष्ट ...	९२	राघो मेऽनुमहायेव ...	२८
मन्दवायुसुखवायुद्वयं ...	२००	रथणाद्रीनाद ध्यानात् ...	४२
मददतिक्रमणशक्तिं ...	१९३	धीर्यपदागुत्तराश्रयकमे ...	१५५
भातरः पितरः पुत्राः ...	२४	स कथं धर्मसेवतां ...	१६५
सा भैष्ट घातवर्षाभ्यां ...	७०	स शुक्रोसाहिना मलः ...	११८
सा भैष्टेत्थमयासायी ...	१७६	समराजयिता समनन्त्र ...	१९०
मालस्यदर्शि यः कपिन् ...	६३	सरति सारसहंरा ...	१११
मियो भजति दे सखयः ...	१२०	सर्वालाः केदावालोक ...	१९५
सैषं विमोहंति भवान् ...	२३	सचनचामदुपधाय ...	१७७
यतो भुजातपरणागुदरं ...	१०४	स सौहृद तावनुवासी ...	१६७
वायस्यपत्यगुदरी ...	२४	स वै भगवतः भीमम् ...	१९३
वायार्धवृक्षपराग ...	१५९	गह्वरः गह्वरंम ...	७७
यदुपनिर्दिष्टरात्र ...	४०५	स य मेने तदामातं ...	३९
यक्षान् गृह्णन्निष्ठान् ...	१६९	निष्ठाह वरवद्वराधुव ...	१०१
यक्षेणुबाध तव सार्धं ...	४०	गुरवर्धने शोकनामने ...	१५२
यं सखेयम् व्रजगवद् ...	१३०	गोऽभयस्यं मुक्तिमिति ...	१५५
रजयैवा शीरस्ता ...	२३	गोऽभयस्यं मुक्तिमिति ...	१५५
रहसि रतिर हृत्पयोदयं ...	१०९	गोऽभयस्यं मुक्तिमिति ...	१५५
रागोऽपि रागः ...	१३०	गोऽभयस्यं मुक्तिमिति ...	१५५

उपन्यस्तवाक्यानां सूचिपत्रम् ।

उपन्यस्तवाक्यम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	कुत्रत्यम् ।
१ मयेमा रंस्त्य क्षपाः	३	४	भा. १९-२२-२७
२ सा दिग् देयानाम्	५	८	..
३ तस्माद् गापन्तं स्त्रियः कामयन्ते	८	६	..
४ व्यत्यासो मार्गगतौ	१०	१६	..
५ रक्षेत् कन्यां पिता-	११	२	याज्ञवल्क्यस्मृतिः १-८५
६ प्रक्षालनादि पङ्क्तयः	११	११	न्यायः { म. भा. ३-२-४९ पं. त. २-१५७
७ तमेव विदित्वातिमृष्युमेति-	१३	१३	.. श्री. ठ. ६-१५
८ भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति	१३	१४	..
९ ज्ञानयोगश्च मञ्जिष्टः-	१३	१५	भा. ३-२२-३२
१० भक्त्या मानमिजानाति	१३	१६	म. गी. १८-५५
११ एकस्य तूभयवे संयोगपृथक्त्वम्	१६	५	पू. मी. न्यायः ४-३-५
१२ अन्ते या मतिः सा गतिः	१६	६	.. न्यायः
१३ स्वमूर्त्या-	१७	११	भा. ११-१-६-७
१४ सत्त्वात् सङ्गायते ज्ञानम्	१७	१४	.. म. गीता १४-१७
१५ ये यथा मां प्रपद्यन्ते	१७	२५	म. गीता. ४-११
१६ गोप्यः कामात्	१७	१८	भा. ७ १ ३०
१७ सर्वरसः	२०	५	... छान्दोग्यम् ३-१४-२
१८ नाहमाप्रानमाशास्ते	२०	१५	भा. ९-४-६४
१९ कृपिर्भूवाचकः-	२०	२७	गो. ता. उपनिषद्
२० अह्वयाष्टनं निशि क्षयानम्	२१	२	भा. २-७ ३१
२१ ता मन्मनस्काः-	२१	२३	भा. १०-४३-४
२२ षुताः पर तनुभृतः	२१	२४	भा. १०-४४-५८
२३ नोद्धवोऽण्वपि मन्वृतः	२१	२४	भा. ३-४-३१
२४ संत्यज्य सर्वविषयान्	२१	२६	भा. १० २६-३१
२५ तव यादमूल प्राप्ताः	२१	२८	भा. १० २६ ३१
२६ इति प्रणयबद्धाभिर्गोपीभिः	२२	१	भा. १०-६-३०
२७ सार्विकं सुखमात्मोत्थम्	२२	४	भा. ११-२५-२९
२८ भजेद्पतितं यतिम्	२८	४	भा. ७-११-२८
२९ काममयश्चाय पुरुषः	३१	१३	.. बृ. उ. ४-४-५
३० ये यथा मां प्रपद्यन्ते	३२	१६	.. भगवद्गीता ४-११
३१ पृथ ह्येवानन्दयाति	३३	७	.. तै. उ. २-७ १
३२ स्वाप्ययसम्पत्स्योराविष्कृतं हि	३३	७	.. ब्र. सू. ४-४-१६
३३ द्रव्यसंस्कारविरोधे दृश्यं बलीयः	३५	२	पू. मी. न्यायः ६-३-३८
३४ भवाय नाशाय	३५	५	.. भा. ५-१-१३
३५ तच्चात्मने प्रतिमुख्यम्	३७	१	भा. ७-९ ११
३६ यतो यतो निवर्तत	३७	४	भा. ११-२१-१८
३७ आशामन्धो हृदयं रणद्धिः	३८	१	पूर्यसेघ १०

उपन्यस्तवाक्यम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	सुप्रत्ययम् ।
७० सोमः प्रथमः	१४७	१३	
७१ सहस्रदर्शनान्मुक्तिः	१४८	७	
७२ नन्दगोपमुत्तं देवि पतिं मे नुरु	१४८	११	भा. १०-१९-४
७३ अधिकं तत्रानुप्रविष्टं ननु तद्दानिः	१४९	७	न्यायः
७४ शाखाणां विषयस्तावद् याव-			
न्मन्दरासाः	१५४	५	धामसूत्रम् २-२-३२
७५ धर्मसंस्थापनाय च	१५५	७	
७६ न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम	१५७	३	न्यायः
७७ तेजीयसामपि क्षेतद्रा सुश्लोक्यम्	१५७	१२	भा. ३-१२-३१
७८ यदुत्तममुतिष्ठन्त्यै लोकः क्षेमाय	१५९	१२	भा. ३-१२-३१
७९ परमेष्ठिनो वा ण्य चनोऽग्र			
भासीत्	१५९	११	तै. सं. १-६-९
८० ब्रह्म वा हृदमग्र भासीत्	१५९	१२	मृहदारण्यकम् १-४-१९
८१ स आत्मानमेवायैत्	१५९	१२	मृहदारण्यकम् १-४-१०
८२ अयं हि परमो धर्मः	१६०	६	याज्ञवल्क्यस्मृतिः १-८
८३ यत्तदाचरति धेष्टः	१६०	१८	भगवद्गीता ३-२१
८४ न स्त्री न पण्डो न पुमान्	१६०	२८	भा. ८-३-२४
८५ कृष्ण तवांसि	१७०	६	गद्यमग्नः
८६ न मे द्वेष्ट्योऽस्मि न प्रियः	१७०	२१	भगवद्गीता ९-२९
८७ अस्थानान्मणिरुत्तमः	१७८	२०	
८८ तद्रूविजृम्भः परमेष्ठिधिष्यम्	१८१	१४	भा. २-१-३०
८९ यथा वृक्षस्य दूराङ्गन्धो वाति	१९२	३	तै. भा. १०-९
९० दयितगन्धतुलस्या	१९२	१५	भा. १०-३२-१८
९१ ब्राह्मं प्रियांसे	१९२	१५	भा. १०-२७-१२
९२ तुलसिकाष्ठिकुलैर्मदान्धैरन्वी-			
यमानः	१९२	१६	भा. १०-२७ १२
९३ दशहूतो ह वै नामैष -	१९२	२०	तै. घा. २-३-११-१
९४ परोक्षप्रिया इव हि देवाः	१९२	२१	तै. घा. ३-२-८ पृ. १२
९५ परोक्षं च मम प्रियम्	१९२	२१	भा. ११-२१-३५
९६ आशंसायां भूतवच्च	१९९	६८	पाणिनिसूत्रम् ३-३-१३२
९७ भर्ता सन् त्रियमाणो विभर्ति-			
पुनरस्त्वमेति	२०३	११	तै. भा. ३-१४-१
९८ पशवो वा एकशपाः	२०४	१	
९९ अदितिर्देवकी	२०४	६	ऋग्वेद १-८९-१०
१०० गोप्यो दिदक्षितदशोऽभ्यगमन्			
समेताः	२०४	१९	भा. १०-१२-४२
१०१ कर्तुरीप्सिततम कर्म	२०५	१०	पाणिनिसूत्रम् १-४-४९
१०२ अदितिर्धौरदितिरन्तरिक्षम्	२०४		तै. आ. १-१३-६
१०३ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य	२८	७	त्रि. पु. ६-५-७४